Utrecht University Library
Partner in Science
Universiteit Utrecht

Dagboek van zijn verblijf in Duitschland van 29 Aug. 1830 - 7 Julij 1831

https://hdl.handle.net/1874/390286

Carton N°138.

Hs.
0 C 7

O.C.7.

Hss. Ackersdijck.
9

T. 1316.

Hs. 1316, O.C. 7 J. Ackersdijk: Dagboek van zijn verblijf in Duitsland 29 Aug. 1830 - 7 Julij 1831.
Zie hierover brief van Otto Pöggeler van 21 Sept. 1955 en antwoord van H. A. Stolk van 18 Nov. 1955 (beide in handschriften-correspondentie).
Hegel wordt in dit hs. op de volgende blzz. vernoemd: 174 v., 177, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 196, 197, 205, 232, 242, 252 262, 276/7, 282, 291, 299, 315, 323, 426 v.

Hss. Ackers. 9.

De gebeurtenissen van Luik hebben mij doen besluiten, om naar Aken te gaan, en daar den gang der zaken af te wagten. Ik ben dus dit maal niet van huis gegaan, om te reizen, steden en landen te zien. De groote belangstelling in de berigten, die dagelijks aankomen en het leedwezen over den inhoud dier berigten, hebben mij dezer dagen den lust en moed benomen, om mij ernstig met andere onderwerpen bezig te houden. Toch wil ik de gelegenheid, om nog wat te zien en te leeren, niet geheel laten voorbijgaan, en ik begin dus hier, maandag avond, 6 September 1830, mijne aanteekeningen als reiziger.

ACADEMIA RHENO TRAIECTINA

Zondag 29 augustus om 12 uren ben ik van Luik vertrokken; langs het klooster der carthuizers, en dat van Robermont, wiens bewoners bij het volk, les taurans genaamd werden. Nabij deze plaats is

Zie nader 8 Septemb.

Aken. in het kerkhof, waar myn voorganger, wagemans, ligt. De weg leverde my niets byzonders op. De tolbedienden der beide Staten, Nederland en Pruissen, lieten my zonder onderzoek doorryden. Voor 8 uren was ik in Aken in den Aigle noir.

Maandag 30 augustus, 's morgens deed ik eene wandeling naar Burtscheid of Borcette. De nieuwe straat, die naar de poort, en de weg, die naar het dorp voert, zyn nieuw en mooi aangelegd. Burtscheid is een onbeduidend stadje, maar de bronnen, en de herbergen ter zake daarvan gebouwd, maken het een punt, waar de vreemden zich veel ophouden. Het ligt slechts een kwartier van de stad verwyderd. Ik ging by den boekverkooper Mayer, kocht eene kaart der stad en een paar boekjes, schreef my in voor zyn leeskabinet, waar ik toch niet veel dagbladen vond, en ging verder door de straten, om my een algemeen denkbeeld van de stad te maken.

Aan de tafel vond ik meest Engel-

Aken. schen. Na 't eten was alles in schrik door een volksoploop, die zich zeer ernstig liet aanzien, en waarvan ik afzonderlyke aanteekening gehouden heb. Ik liep veel door de straten en leerde daardoor min of meer den weg kennen. Ook sprak ik dikwyls met de burgers en had gelegenheid het afwykende hunner taal op te merken; dikwyls is die by-na Hollandsch.

Dingsdag 31 augustus hield men zich nog aanhoudend bezig met het gebeurde van den vorigen dag. Ik ontbeet in het koffyhuis tegenover de woning van den heer Kockril, die geplunderd was; vele burgers hielden in deze streek de wacht. Ik dronk ook van het mineraal water, dat my niet by, zonder tegenstond. Ik heb wel in de stad gewandeld, maar nog niet daarbuiten, omdat men vrees had voor benden, die van het land kwamen ko-men, om te plunderen.

In myne treurige stemming vond ik my zeer verlaten. Aan tafel maak-

Schreiber. 41.

Aken.

te ik eenige kennis met een gewezen Majoor, genaamd Richard, welke de „Akener Zeitung" schrijft; hy is Hanoveraan. Ik schryf byna dagelyks naar Holland.

Woensdag 1 September. Het is wat rustiger geworden, maar de burgers blyven de wacht doen tot er troepen komen; de vreemdelingen zyn meest vertrokken. De berigten uit Nederland maakten my zeer neerslachtig. Tegen den avond heb ik eene groote wandeling gedaan, onder anderen op den Louisberg; ik vond daar het gezigt zeer mooi.

Donderdag 2. September, smorgens bleef ik thuis; des namiddags deed ik eene wandeling in de aanlegen buiten de stad, die regt lief zyn. De Schouwburg was weder geopend en ik ging er eenige verstrooying zoeken. Men speelde de Opera Othello, waarvan de muziek zeer mooi is. Er waren weinig menschen. Ik trof er den heer Edikking uit Amsterdam, met zyne zuster aan; ook den heer van Spaan,

Schneider, histoire et description d'Aix-la-Chapelle 55 & 56.

Aken. De zaal is nieuw en in een goeden smaak gebouwd.

<u>Vrydag 3 September</u>. Ik ben met den heer Edikking de <u>naaldefabriek</u> van den heer <u>Startz</u> wezen zien. Hij wees ons alles met veel beleefdheid. Ik heb in myne aanteekeningen over de verdeeling van den arbeid een uittreksel gemaakt uit den „Dictionnaire technologique" omtrent de zeer menigvuldige bewerkzaamheden, die vereischt worden, om eene naald te maken. Ik behoef dus hier niet alles op te schryven, wat ik er van gezien heb, en bovendien zoude het ook niet volledig zyn zoude. Alleen eenige punten, die ik gevraagd of opgemerkt heb.

Men zeide my, dat de naald 72 maal door de handen ging alvorens afgeleverd te worden. Het yzerdraad wordt vervaardigd in Bergsland. Men haalt het door eene kleine opening in een stalen plaat (filière) om het dunner te maken. Zoodra als het zoo dun is als de naalden, die men vervaardigen wil, vangt het werk aan.

De punten worden niet in de fabriek geslepen; hiermede houden zich 20 werklieden uitsluitend bezig in hunne woningen.

Het regt maken (dresser) der stukjes, welke voor twee naalden bestemd zyn, en aan beide

+ 40 tot 50,000 te gelyk.

Aken.

einden een punt hebben, geschiedt door ze by een in twee yzeren ringen te pakken; en zo al zaamen der yzeren stangen welke tusschen de ringen passen heen en weder te rollen; deze stangen zyn bevestigd aan een boom, die aan den zolder vast is.

Het plat maken, teekenen en doorsteeken van het oog (applatir, marquer et percer) doet een werkman aan 3000 naalden omtrent daags.

Het polysten (polir) kost veel arbeid. Eene zekere hoeveelheid wordt in grof linnen gewonden, met kleingemaakten steen en oly daar tusschen. Zoo ingepakt worden ze aanhoudend gewreven door middel van een werktuig dat nacht en dag in beweging is. Vyftien dagen duurt dit; en elken morgen wordt elk pak opengemaakt en nieuwe oly en steengruis daarin gedaan. Om ze dan schoon te maken, worden ze gekookt in zeepwater en vervolgens gedroogd door ze in een ton met zaagmeel te draaien. Zy ontvangen nog eene laatste politure door ze op een zachten steen, die rondgedraaid wordt te schuren, omtrent even zoo als men de punten slypt.

Ik bewonderde de vaardigheid, waarmede men de naalden in een soort van lade,

Schreiber Histoire et description d'Aix-la-Chapelle. p 58.

Schreiber 24.

Aken.

enkeld daar ze te schudden, regt deed liggen. Veel kleine zorgen worden nog vereischt, wanneer zy vaardig zyn, om er uit te zoeken die krom zyn, waarvan de punten af of de oogen bedorven zyn; de beste van de minder goede af te zonderen; die van dezelfde lengte zyn by een te leggen; eindelyk, naar het gewigt (zonder ze te tellen) pakjes van honderd of daaromtrent te maken.

Men heeft in deze fabriek 14 soorten of nummers, namelyk van 00 tot 15. Zoo men my zeide, werken voor deze fabriek omtrent 200 lieden, en vervaardigt men omtrent 200,000 naalden daags; dus door een 1000 naalden de man in een dag.

Wy zyn ook het Kabinet schilderyen van Leopold Bettendorf wezen zien. Ik heb er weinig merkwaardigs in gevonden. Eenige oud duitsche stukken hebben waarde voor de geschiedenis der kunst, maar voor de schoonheid zelve maakten ze op my weinig indruk.

In de kerk der Franciscanen (Sint Nicolaas) zagen wy boven het altaar een paar ~~mooye~~ schilderyen, het middelste, de afneming van het kruis, herinnert aan het groote stuk van Rubens, ook is een leerling van hem de schilder.

Ik heb den heer Rits en den oversten ×
von Schepeler bezocht; beide zijn lief-
hebbers van historische en politieke stu-
dien. Ik heb met veel belangstelling
hunne kennis gemaakt, zij ontvin-
gen mij zeer goed.

Aken. Dezen avond ben ik in den schouwburg geweest, waar men „Kätchen von Heilbronn" gaf. Het stuk is vry kinderachtig en kon mijn weenen bevallen, maar het uitstekend goed gespeeld werd; hier viel het my te zeer af.

Zaturdag 4 September, is de stad veel levendiger geworden door het aankomen van troepen. Aken is geene garnizoenstad in gewone tyden; men heeft er ook geene kazernen; doch in de tegenwoordige omstandigheden is men tevreden, dat voor de veiligheid gezorgd wordt, en de burgers ontvangen gaarne de kryjgslieden in hunne huizen. Men kan de goede houding dier troepen niet genoeg bewonderen. De generaal Pfuhl met nog eenige officieren zyn in hetzelfde logement waar ik ben, en hebben aan de publieke tafel met ons gespysd. Hun voorkomen is zeer beschaafd en van der aanmatiging.

×Zondag 5e September. De parade en de muziek der nieuw aangekomene troepen leverden een feest voor de inwoners van Aken op. Ik had het voorregt van dit alles uit myne vensters te kunnen genieten; ook ben ik lang thuis gebleven.

Den avond heb ik in den Schouwburg doorgebragt, waar men Oberon speelde

Schreiber 43.

Aken.

eene opera van C. M. Weber. Het is eene tovergeschiedenis, die door de fraaije muzijk en decoratien zeer onderhoudend is. Er werd door de vrouwen zeer mooi gezongen. De zaal was ook vol; de vorige dagen waren er bijna geen menschen.

Na den schouwburg ben ik gegaan in de Redoute of Speelzaal. Er waren veel menschen, doch er werd, zoo mij toescheen, niet zeer veel gespeeld. Deze levendigheid deed mij voor een korten tijd genoegen. Ik vond er ook nog enkelde bekenden: de heer Von Quadt student te Luik, die met zijne moeder herwaards gevlugt is, vooral, zoo hij mij zeide, om niet gedwongen te worden de wapenen op te vatten tegen de regering in wier dienst zijn vader staat aan het hoofd eener afdeeling der armee. Ik sprak er ook met den heer Winkelman, wiens kennis ik dezer dagen aan tafel gemaakt heb. Hij is een Zeeuw, en is in Maestricht als inspecteur der belastingen geplaatst. Zijne ontevredenheid over de Belgen en ook over de handelingen van zijn regering was zeer groot.

Maandag 6 September. Dezen morgen heeft mij de heer v. Schepeler bezocht en tegen avond bezocht ik den heer Ritz, bij

Aken. de zyn zeer wel onderrigte en helderziende man-
nen; het is my zeer belangryk met hen over
den algemeenen loop der zaken, en ook over
ons land te spreken. Zy zien met my in,
dat de ommenteling der Nederlanden ge-
heel niet gelykt naar die van Parys.
De Adel en de geestelykheid zyn er, volgens
hen, de hoofdauteurs van, en de liberalen
bedrogenen of verraders; daarom ook
meenen zy, dat het tot niets goeds voeren
kan.

Ik bezoek dezer dagen het <u>Casino</u>, waar
de Heer Rets my heeft geintroduceerd.
Het lokaal is zeer goed, en men vindt er
vele dagbladen. Alle personen, die men
er vindt redeneren over de Nederlanden;
ongelukkig gaat my dit onderwerp na
aan het hart, en is alles wat ik er van
hoor vermeerdering van ongenoegen.
Dit maakt my naar ziel en ligchaam
ongesteld; ik moet my geweld aan-
doen, om eenigzins werkzaam te zyn.

<u>Dingsdag 7 September.</u> Ik heb den ge-
heelen voormiddag thuis gebleven en heb
gelezen en aangeteekend. Dezen avond
heb ik in den Schouwburg de opera,
<u>Faust</u> zien spelen. De muziek was hier
en daar zeer mooi; de geschiedenis is voor-

Aken. valkenmaak zeer onpassend, doch men is reeds daarover heen.

Woensd. 8 September. Het regent dezen dagen byna aanhoudend, dit doet my veel t'huis blyven; ik heb ook hoofdpyn en ben niet zeer opgeruimd. Ik heb dezer dagen brieven ontvangen en geschreven, heb ook gelezen en aangeteekend.

Dezen namiddag was het goed weder geworden; ik heb er gebruik van gemaakt om eene wandeling te doen naar Borcette, langs den nieuwen weg achter den Lousberg. Het landschap is daar mooi en ik vond by de bron te Burcette eene liere wandeling; daarby is de herberg van Stephany, die in den zomer zeer aangenaam gelegen is. Nu begint reeds het herfstweder en de vreemden verlaten dit oord. Ik zag nu ook met meer opmerkzaamheid de plaats; het is eigenlyk een stadje, dicht bebouwd met onregelmatige straten en slechte huizen; de hoofdstraat is zoo styl dat men er byna niet ryden kan. Er zyn verscheiden fabrieken, en de bevolking beloopt 5 tot 6000 inwoners. Ik ben langs den anderen weg door de Marchier- of Borcetter-Thor teruggekomen.

Schreiber 68.

Aken. <u>Donderdag 9 September.</u> Een groot gedeel-
te van den morgen heb ik besteed, om het
<u>kabinet schilderyen van</u> den overster v.
<u>Schepeler</u> te zien; een Poolsch liefhebber
was er met my, en de eigenaar wees
ons naauwkeurig elk stuk. Zy zyn
meest allen van Spaansche meesters en
in Spanje verzameld. Onder degeen, die
my byzonder bevallen hebben, waren
Jesus dood liggende, van Alonzo Vasquez,
Afneming van het kruis v. Parrada,
Hieronymus van Correggio
Portretten, levensgroote van Philips
II en Don Juan zyn broeder, v Pantoja.
Dezen namiddag heb ik eene groote wan-
deling gedaan in den omtrek buiten
de poorten St Adalbert, de Keulsche enz.
den weg op naar Montjoie en in die omstre-
ken. Het land is heuvelachtig, met veel
geboomte, en met veel huizen en kerken.
Ik ben buiten de Adalberts poort geweest
in de herberg genaamd <u>Ketschenburg</u>,
waar des namiddags ook gespeeld wordt en
redoute gehouden. Sedert eenige dagen
heeft dit niet meer plaats, om het klein
getal vreemdelingen.

Lo

Aken. de stad was dezen avond verlicht ter zake van de aankomst van Prins Wilhelm, zoon des Konings. Om 10 uren is hy aangekomen en heeft zyn intrek in den Dragon d'or genomen. Een groot aantal burgers hebben hem een optogt met fakkels (Fackelzug) en serenade gegeven.

Ik ging nog wat naar de Bank, waar ik met den heer Winkelman over den toestand van ons land sprak.

Vrydag 10 September. Er was groote parade voor den Prins, in de nieuwe straat achter den schouwburg. Men kon de uitsteekend goede houding van de troepen, lanciers en infanterie, niet genoeg bewonderen. De Prins werd zeer weinig toegejuicht. Ik ontmoette den heer Winkelman, en ben den geheelen dag met hem gebleven. Wy zyn gewandeld naar het Casino van Borcette, waar men een mooi gezigt op de stad heeft; vervolgens bezochten wy de Kokende bron hoog in Borcette, waarvan een mooi meisje ons het water liet proeven. Wy wandelden nog veel in deze omstreken, die regt lief zyn.

Aken.

Na het eten herratteden wy onze wandelingen om en in de Stad; wy dronken thee in den Vereinigarten, buiten de nieuwe poort, waar een mooje zaal en lieve tuin zyn. Dezen avond hebben wy zaam gesoepeerd in de restauratie aan de bank of redoute.

Zaturdag 11 September. Heden heb ik brieven ontvangen en geschreven, ook heb ik thuis gelezen. Het is mooi herfstweder en ik heb er gebruik van gemaakt, om eene groote wandeling te maken buiten de Sandkuil-Thor, den weg op naar Rolduc en Wezel. Omtrent drie kwartier van de Stad is het landgoed van den Canonicus Fisen, genaamd Kaiserruhe. Het is beroemd wegens den fraayen aanleg en de schoone bloemen, en in der daad ik vond heide zeer mooi. De grond is zeer ongelyk en daarvan heeft men party getrokken, om wandelwegen, vyvers en geboomte met smaak te plaatsen. Het uitzigt op het hoogste punt is toch nog beperkt door omliggende heuvels.

Aken. Omtrent halfweg ben ik geweest in Tivoli, eene herberg met een mooijen tuin, zeer aangenaam gelegen, en in den zomer veel bezocht, maar nu niet meer.

Zondag 12 September. Heden was weder parade en mooije muziek voor mijne vensters. Een Lijflandsch officier kwam, met mijne vergunning, uit mijne kamer de parade zien; ik heb met hem over Rusland in 't algemeen en Lijfland in 't bijzonder gesproken, en over de revolutien, die nu in Europa uitbreken. Hij sprak daarover als Rus, maar tevens met veel kennis van zake en doorzigt. De Franschen, zeide hij, gaan verloren door hunne ijdelheid en volkomen gebrek aan zedelijke grondbeginsels. Elk wil groot zijn, en zoo dra als hij aan het hoofd is, wordt hij door zoo vele benijd, dat hij weder valt; de natie laat zich tot alles medeslepen, omdat zij aan niets gehecht is, en door geene misdaad in hare driften wordt teruggehouden. De laatste omwenteling zal dus nog door vele andere gevolgd worden.

Aken.

Hy was ook lang in Belgie geweest en zeide, dat naar zyn oordeel de Belgen zyn de apen der Franschen, die alles wat verkeerd is in dezen nog overdrygen, en de goede eigenschappen missen. Deze kunnen nog minder dan de Franschen rustig blyven. Eene willekeurige heerschappy is de eenige, die zulke lieden in teugel kan houden, en zy is ook nog de gelukkigste voor hen.

Van Deutschland had hy betere verwachting; hier gaat men vooruit, zeide hy, zonder het zedelyk karakter en de beginselen van pligten te vernietigen en dan is meerdere vryheid mogelyk even als in Engeland. In Rusland is meer vryheid, dan men denkt, de boer gevoelt zyne eigene waarde, en de heer kan hem niet willekeurig behandelen, ook in Lyfland niet. Het is overlevering, opvoeding, verdeeling der eigendommen, die byzondere formen en afscheidingen in de maatschappy nog onvermydelyk maken; maar zy bestaan zonder eenig geweld, en drukken daardoor niet zoo als zy elders doen zouden. In Polen, Lithauen enz. is de slavery het hardste, omdat daar minder zedelykheid bestaat. Er is in Rusland groote voort-

Schreiber. 8.   × Zy is gewijd aan Onze Lieve Vrouw.

Ik ben meermalen in kerken geweest, als ×
er dienst was, ook des avonds. Er was
doorgaans eene aandachtige schaar, doch
meest saamgesteld uit oude lieden, vrou-
wen en kinderen. Ook wanneer er geen dienst
is, vind ik dikwijls lieden, die saam gebeden
hardop zeggen, waarby het: Maria, moeder
Gods, bid voor ons, niet verzuimd wordt.

Aken. gang en beschaving zoo wel als in welvaart en bevolking. Hy schetste my Rusland, naar zyne overtuiging als het gelukkigste land van de wereld, en hoewel hy by my die overtuiging niet deed geboren worden, was het my belangryk hem te hooren.

Ik ben opzettelyk in den <u>Munster</u> of hoofdkerk geweest om die te bezien.x De herinnering aan Karel den Grooten, die er begraven is geworden, maakt ze merkwaardig. Het is moeyelyk te onderscheiden, wat nog van den eersten bouw overgebleven is, en wat later bygevoegd of veranderd is. Het geheel levert, naar my voorkomt, slechts een middelmatig kerkgebouw op. Een steen in 't midden der kerk herinnert, dat Karel daar begraven was, maar van zyn oorspron~~kelyk~~ graf is niets meer over. In het midden boven dien steen hangt eene kroon voor de kaarsen, die de blyken draagt, dat zy uit de middeleeuwen is; Frederik I heeft ze aan de kerk geschonken.

De reliquien en kostbaarheden heb ik in 1824 gezien.

x

Dezen avond heb ik het beruchte stuk: <u>Die Stumme von Portici</u>, zien spelen; veel minder goed dan in Brussel. Naderhand ben ik

Aken. wat in de Redoute gewest, waar we veel men-
schen waren.

Maandag 13 September. Dezen morgen ben ik thuis gebleven. Aan tafel is door-
gaans levendig en goed gesprek, de Gene-
raal Pfühl draagt daar toe het zijne
bij; hij is een beschaafd en zeer wel on-
derrigt man. Een der disgenoten is
de heer Richard, gewezen majoor in
de Hanoversche troepen, schrijver van
de Aachner Zeitung; hij is gewoonlyk
mijn buurman, en ik spreek
veel met hem. Gedurende eenige
dagen, maar heden niet meer, heeft
ook met ons gegeten een reiziger
uit verre landen, die jaren lang
in Zuid-America heeft doorgebragt.
Heden vernam ik dat hij was Water-
ton, zeer ryk particulier, die enkel
uit weetgierigheid, met opoffering
van groote sommen gelds, reizen ge-
daan heeft in de binnenlanden van
America; - en dat hy het is die eene
reis heeft uitgegeven, waarin hy onder
anderen beschryft, hoe hy zich op den
rug van een krokodil (Alligator) ge-
zet heeft. Ik herinner my deze byzon-
derheid gelezen te hebben, en als ongeloof-

Aken.

lyk opgegeven. Hy had aan de aanwezig-
zynde heeren die geschiedenis nog met
meer omstandigheden verhaald, die
het ongeloofelyke wat scheenen te ver-
minderen. De heer Waterton is roomsch
gezet catholiek. Hy heeft medege-
bragt en had ook hier (by zich) een dier, dat hy in
America geschoten heeft, en dat nog
niet beschreven is. Het schynt een
aap te zyn, maar komt veel nader
tot den mensch dan eenig bekend apen-
soort, onder anderen door een griekisch
profil van het aangezigt. Tot myn
leedwezen heb ik dit alles eerst ver-
nomen nu hy weg is. Een ander
gast aan tafel is de heer Chatfield
te voren officier, thans Engelsch con-
sul in Memel. Met hem heb ik heden
gesproken over de vryheid van den han-
del en het stelsel van Huskisson; maar
ik heb hem niet kunnen overtuigen
van het voordeelige deer vryheid. De
generaal Pfuhl was het met my
eens en scheen zeer wel bekend met
de beginselen der Staatshuishoudkun-
de. En der andere disgenoten, die met

× Sir Richard Henniglien.

Schreiber 70

Schreiber 69.

Aken. vrouw en vier kinderen, hoe is. plagt 15. duizend pond Sterl. inkomen te hebben, en heeft dat vermogen . . . verspeeld! Hy schynt nu geheel niet in ruime om, standigheden te zyn.

Dezen namiddag ben ik gewandeld naar Frankenberg, eene ruine van een oud kasteel, waar men melk gaat eten. Het landschap is zeer lief, mid, den in 't geboomte, en op de ruine heeft men een mooi gezigt: de ondergaan, de zon vertoonde den Lusberg en andere omstreken in een zeer mooi licht. Ik heb ook mooye wandelin, gen in denzelfden omtrek gevonden, namelyk tusschen den Ketschenburg en Borcette, langs vyvers en groene weiden.

Dingsdag 14 September. Dezen morgen heb ik gewandeld in den aanleg rond, om de stad, zoo ver die af is, namelyk van de nieuwe poort tot die van Maes, tricht. Die (wandeling) is als een eigen landgoed, met smaak ingerigt en met zorg on, derhouden. Dezen namiddag ben ik gewandeld naar het dorp Haaren op den weg naar Keulen. De land, streek en de weg zyn mooi, aan het

Aken. dorp is niets byzonders.

Alle deze wandelingen en myn gantsch verblyf alhier zouden my veel meer genoegen opleveren, indien ik met een of meer goede vrienden was; maar ik ben al te eenzaam. De heer Winkelman, met wien ik kennis gemaakt had, is zaturdag vertrokken. Indien ik my moeite gaf, zoude ik wel eenige kennissen kunnen maken en omgang vinden; maar ik ben daartoe zoo weinig gestemd, en bloote omgang, zonder vriendschap of overeenstemming zoude my in myn tegenwoordigen toestand zoo weinig voldoen, dat ik nog maar liever in myne eenzaamheid blyf. Ik verwacht ook spoedig verandering.

Woensdag 15 September. Dezen morgen ben ik thuis gebleven en heb gelezen en aangeteekend. Des namiddags heb ik den heer Rits bezocht, met wien ik lang gepraat heb. Dezen avond ben ik in den schouwburg geweest, maar men den Kaufmann von Venedig speelde.

Donderdag 16 September. Dezen morgen om half 7 ben ik een uitstap op het land gaan maken, te weten naar Stolberg

Schreiber 68.

Aken. en Corneli Munster. Ik reed de Adalberts-
thor uit, en ruim een kwartier van de
stad verliet ik den grooten weg en sloeg
links om. Ik reed nu spoedig langs het
gehucht en de herberg Rothe Erde, en
vervolgens door het dorp Eilendorf,
een uur van de stad. Het land is
heuvelachtig, men ziet veel bosch, en
de huizen liggen verspreid; het geheel
levert een mooi gezigt op. De weg
dien ik reed, is door den heer Cockril
aangelegd. Te voren reed men door Ha-
ren, en dat was meer dan een omweg.
Ik kwam eerst aan eenige gebouwen,
waaronder eene lakenfabriek; men
noemt dit punt Büschmühle, een
kwartier verder was het vlek Stolberg
zelf. Ook in deze plaats zyn vele fa-
brieken: Kopergietery, glasblazery, la-
kenfabrieken. Van de laatste zeide
men my dat er twee stil staan, om-
dat de eigenaars gesprongen zyn.
De plaats is niet mooi, maar heeft een
welvarend voorkomen, en de ligging
tusschen de heuvels is schilderachtig.
Er zyn drie kerken: eene catholike, eene

Men is hier in het <u>Eifelgebergte</u>, dat veel × overblijfsels van vulkanen bevat, die met de warme bronnen het aanzijn van onderaardsch vuur in deze streken ontwijfelbaar maken.

Aken. hervormde en eene luthersche.

Ik ben op het slot geklommen; het is mooi gelegen, maar geheel vervallen, eenige arme lieden bewonen de vertrekken, die nog bruikbaar zijn. Op een toren van hetzelve heeft men een ver gezigt over Stolberg en de omstreek.

Van daar ben ik over de heuvels naar Corneli Munster gereden. De weg was zeer slecht. Het land was veelal kaal, eenig bosch, veel heide en bouwland, weinig huizen. Ik zag eene ruïne van een kasteel.

× Corneli-Munster is een mooi dorp maar niet groot, het heeft den naam van de abdy van Cornelius, die zeer beroemd en zeer ryk geweest is, en tot 1802 in stand gebleven is. Een besluit van den eersten Consul heeft ze met alle andere kloosters vernietigd. De kerk, Dom of Munster, is gedeeltelyk zeer oud, maar er is in onderscheiden tyden bygebouwd, het nieuwste gedeelte is eene kapel, voor ruim honderd jaar door een baron van Sie,

Aken. kingen gesticht. Men wees my de portretten der abten, zy waren alle van adel. Het kloostergebouw is verkocht en dient thans voor fabriek; in de kerk doet men dienst.

Op een kleinen afstand ziet men op eene hoogte in het bosch eene kleine kapel met een huisje gebouwd; dit noemt men de hermitage, en inderdaad wonen daar twee franciscaner monniken. Ik vond er een van, die zeer goed met my sprak. Zy behooren tot de Corneliusk kerk, en daaraan heeft ook de koning in 1819 een gedeelte van het bosch, waar zy wonen, geschonken. Zy dragen geen monniks kleeding. In Aken hebben zy hunne gelofte gedaan. Ik vond er een jongen, dien de hermiet onderwees; hy zeide my, dat hy ook in den tuin werkt en zyn beroep van steenhouwer zelfs nog uitoefent. Er waren eenige boeken onder andere Thomas a Kempis, waarin my de hermiet zeide, dat hy met zyn huisgenoot vlytig las.

Om twee uuren ben ik in Aken terug gekomen. Dezen avond ben ik nog naar

Aken

Borcette gewandeld, en heb verder thuis ge-
schreven.

Vrydag 17 en Zaterdag 18 September. Ik ben veel thuis geweest, heb gelezen en aangeteekend. Het weder was niet gunstig, zoo dat ik myne wandelingen tot den omtrek der stad heb moeten bepalen. Ik ben op het kerkhof der Catholyken geweest, doch heb er niet een merkwaardig gedenkteeken of opschrift gevonden, ook geen bloemen en kransen zoo als men elders aantreft. Men is in Aken niet poetisch of sentimenteel.

Zondag 19 September. Heden morgen ben ik in de protestantsche kerk geweest. Het gebouw is zeer eenvoudig maar doelmatig; de gemeente was vry talryk en zeer aandachtig; de preek was middelmatig, de inhoud was: niemand kan twee heeren dienen. Na 't eten heb ik met den Heer Chatfield en den H. Richard domino gespeeld. De laatste heeft my ook zyne woning gewezen.

Dezen avond was ik in den schouwburg, waar men den Freyschütz gaf. Daarna ben ik nog wat in de Redoute gegaan, waar ik met den heer Schepeler en den heer Ferrere over Spanje sprak.

Maandag 20 September. Het heeft steeds geregend; ik heb veel thuis gelezen, geschreven. Heden is de Generaal Pfuhl vertrokken naar

Dezer dagen was ook aan tafel de heer x <u>Alzaybar</u>, een Spanjaard, die onder de Cortes aangesteld geweest is, en daarom zyn land verlaten heeft. Hy woonde in Luik en is van daar voor de omwenteling en hare gevolgen gevlugt.

Schreiber 65

Schreiber 71.

Aken. kenen, maar hy commandant geworden is. Dit is een verlies aan tafel. Zyn opvolger is een zeer eerwaardig man van geringen stand, en weinig belangryk voor den omgang. Overigens blyft het gezelschap nagenoeg hetzelfde. Een der gasten, die zeer levendig is, maar niet meer dagelyks komt, omdat hy in een burger huis is gaan wonen, is Sir Richard Kenigan, een generaal officier, die men my zegt, dat 15000 pond sterling inkomen plagt te hebben, maar zyn gantsche vermogen byna verspeeld heeft.

× Dingsdag 21 September Dezen namiddag heb ik eene groote wandeling gedaan naar Burgerbütsch of het Paulinus Wäldchen omtrent drie kwartier van de stad. Ik ben langs de hoogte derwaards gegaan en door de vallei van het riviertje, de Wurm, meestal door grasland, dat men bezig was te maaijen, teruggekomen; de landstreek is zeer mooi.

Woensdag 22 September Heden heb ik myne wandeling gemaakt buiten de Marchier of Burtscheider Thor, langs deze plaats den weg op naar Eupen. De landstreek is regt mooi; veel bosch, heuvels met landhuizen en groene weide, waarin het vee was; alles zamengenomen maakt een zeer aangenamen indruk.

De schrijver is <u>Lytton Bulwer</u> ×

Aken.

<u>Donderdag 30 September.</u> De laatste dagen heb ik in peinlyke onzekerheid en ongerustheid omtrent het geen in Nederland gebeurde doorgebragt. Dit heeft my tot alle ernstige werkzaamheid, ook tot de nasporingen, om deze stad en het land nader te leeren kennen, byna geheel ongeschikt gemaakt. Ik heb een paar bezoeken gemaakt by den Heer Schepeler en by den Heer Ritz. Deze heeft my ook aan zyne vrouw voorgesteld.

Thans heb ik eene Roman, die veel opgang maakt, gelezen, te weten <u>Pelham</u>. Het is de geschiedenis van een jong man, die in de groote wereld leeft, maar tevens met de verschillende standen der maatschappy in aanraking komt, en die beschryft. x Het oorspronkelyk is engelsch; ik heb de duitsche overzetting gelezen van den Heer Richard, welke deze my zelf geleend heeft. Er is veel goeds in deze roman. De Engelschen worden er dikwyls scherp en met grond in gehekeld.

Ik vervolg ook nog <u>Schepelers geschiedenis van de Spaansche omwenteling</u>.

Eens ben ik in den Schouwburg geweest; het was verleden maandag; men speelde <u>Wallensteins Tod van Schiller</u>. Ongelukkig

Aken.

was er maar een tooneelspeler, Jermann,
die goed speelde; hy had de rol van Wallen-
stein.
Dingsdag is de heer Braun uit Heidelberg,
broeder van mynen ambtgenoot in
Luik, hier doorgekomen. Hy is naar Luik
gegaan, om zynen broeder en diens vrouw
voor te stellen herwaards te komen.
Ik heb vele brieven geschreven; heb
ook veel gewandeld; ben des namiddags,
nu en dan in het koffyhuis geweest,
waar ik met eenige heeren, onder ande-
ren doctor Sartorius domino speelde.
In het Casino ga ik somtyds nieuwsbladen
lezen en naar nieuws vragen; doch
de tydingen zyn zoo ongunstig, zoo
weinig vererend voor de Hollanders,
dat ik, om geene grievende aanmerkin-
gen over myne landgenooten te hooren,
dikwyls vermyde in het Casino of in
andere openbare byeenkomsten te gaan.
Ik heb zelden zoo treurige dagen gehad
als ik hier doorbreng.
Vrydag 1 October. Dezen namiddag
ben ik met den heer Ronfaar van Mas-

Aken.

tricht naar Vaels gereden. Het is de naast-bygelegene nederlandsche plaats, de afstand is nagenoeg een uur, en de grensscheiding is in het dorp zelve. Hier hebben de Potter en Thielmans twee maanden doorgebragt. Het is een tamelyk groot, welvarend dorp.

Zaturdag 2 en Zondag 3 october. Myn leven hier blyft vry eentonig. De heer Ronfaar, die zyn rytuig hier heeft, is met my deze twee morgens een toer wezen doen: gisteren naar den Louisberg, die wy omreden, en naar Tivoli; heden naar het Forsterhuis op den weg van Eupen. Ik leer meer en meer de omstreken kennen, die inderdaad zeer lief zyn. Overigens breng ik den tyd met wandelen, lezen en brieven schryven door.

Maandag 4 october ben ik gereden naar Maison Blanche, laatste punt op Pruissisch grondgebied, om eenig goed in ontvang te nemen, dat van Luik komen moest. Ik vernam, dat sedert eenige dagen geen postwagen langs dezen weg gereden had, en men

Aken. er heden ook geen wachtende; toen ging ik van
Keulen. daar naar <u>Eupen</u>, om te zien of er langs den
anderen weg, over Verviers, een wagen van
Luik kwam. Dezen wagen trof ik juist en
had dus mijne reis niet vergeefs gemaakt.
De afstand van Maison Blanche naar <u>Eupen</u>
is ruim anderhalf uur gaans, de landstreek
is heuvelachtig met bosch en weide, ook gras
land bedekt. De kleine stad Eupen heb ik
niet kunnen bezien, de weg loopt er niet
door. Langs Borcette over den weg dien ik
daags te voren gedeeltelijk gezien had kwam
ik des avonds in Aken terug.

<u>Dingsdag 5 en woensdag 6 october</u>, be-
reidde ik mij om naar Holland te gaan;
ik wandelde nog veel, nam afscheid en
pakte op. De heer <u>Braun</u> uit Heidelberg
kwam uit Luik terug, verhaalde mij
veel van zijnen broeder en van den staat
waarin zich Luik bevond.

Om 8 uren vertrok ik met den post-
wagen naar <u>Keulen</u> en kwam daar
<u>Donderdag 7 october</u> des morgens om 4
uren aan. De stoomboot voer dien dag
niet den Rhijn af en ik moest dus onwil-
lig een dag in het oude Keulen doorbrengen.
Ik begon met uit te slapen, wandelde op de
brug en door de stad, maar het weder was

Keulen. slecht en myne stemming was zeer treurig. Aan tafel was groot gezelschap, ik sprak in 't eerst niet, en troostte my met de zachte trekken van een lief jong meisje, dat over my zat, te beschouwen. Naderhand sprak ik met mijn buurman, die hoewel niet jong zynde, zoo vol vuur was, dat ik den lust, om met hem de omstandigheden van den dag te behandelen spoedig verloor. Hy was franschman, voorstander van de tegenwoordige order van zaken; en hy nam zeer kwalyk, dat men in twyffel trok of die toestand wel blyvend zoude wezen. Naderhand heb ik vernomen, dat hy was Monsieur Longueville, fabrikant uit Parys; en dat hy in de laatste revolutie de eerste geweest was, die een gendarme heeft doodgeschoten. Dit maakte het begrypelyk, dat hy nog zeer opgewonden was.

Na den middag ging ik op de brug wandelen, en vond daar den generaal Pfühl, met wien ik lang sprak over den staat van ons land en dien van Europa. Zyne wyze van zien komt zeer met de myne overeen; maar ongelukkig beloven wy ons vooreerst weinig rust en geluk voor de volken. Moge het nog beter uitvallen.

Om 6 uren gingen wy van Keulen, om + half 8 des avonds kwamen wy te Nymegen, van waar wy des anderen daags om half 7 vertrokken en des avonds half 6 in Rotterdam aankwamen; dit was later dan gewoonlyk doordat wy grooteren last mede te slepen gehad hadden.

Keulen. In het Maintzer Caffeehuis las ik een aan-
tal nieuwsbladen, en in myne herberg
vond ik er van Luik en Parys. Ik was
dus met den staat van zaken vry waar-
kennig bekend; maar dit konde my
niet opbeuren.

Des avonds at ik weder aan de table
d'hôte, die niet talryk was.

Vrydag 8 october voer ik met de
stoomboot van Keulen naar Nyme-
gen, en Zaturdag 9 october van daar
naar Rotterdam.* Het gezelschap
was vry goed; myne neerslagtigheid
deed my minder spreken dan ik er gele-
genheid toe had. Er waren eenige Zuid-
nederlanders: de Hrn Brandes, Léon, Del-
marmol, de directeur van politie uit
Spa; met wie ik veel over de laatste
gebeurtenissen gesproken heb. Zy zyn van
het klein getal, dat aan de regering
getrouw gebleven is. De Fransche ge-
zant aan onzen Koning, Bertin de
Vaux, met zyn zoon waren ook van
het gezelschap, ik heb nog al aan-
standig met dien gezant gesproken.

Rotterdam. Van Nymegen tot Dordrecht waren 3 tot 400 soldaten, die naar Antwerpen bestemd waren, gedeeltelyk op de stoomboot, gedeeltelyk op twee vaartuigen, die er aan vastgemaakt waren. In Nymegen trof ik myn Leuvenschen ambtgenoot, Birnbaum, aan; dezen avond en den volgenden dag (hy ging naar 's Hage) heb ik veel met hem gepraat.

Van zaturdag tot zondag acht dagen later, 17 october, ben ik in Rotterdam gebleven, en heb van daar alleen een uitstap naar den Haag gemaakt, waar ik by Enrijk gegeten heb en veele andere vrienden en kennissen gesproken. De treurige toestand van myn land maakte my een langer verblyf daarin niet wenschelyk; maar toch noopte my tot het wederkeeren naar Aken de hoop, om aldaar uit Luik myne boeken en ander goed te kunnen bekomen.

Nymegen

Zondag 17 october, des morgens om 4 uren ben ik met de stoomboot van Rotterdam naar Nymegen vertrokken. Te Dordrecht werd het getal der reizigers ongemeen groot; ongeveer 150 werklieden kwamen daar scheep, om naar hun land terug te keren. Zy bestonden voor een gedeelte uit boeren arbeiders, mannen en vrouwen, die in Holland in het veld gewerkt hadden, en die wy reeds voor onze aankomst in Nymegen, op den linker oever der rivier, afzetteden, om naar hunne woonplaatsen in de Meyery van den Bosch weder te keeren. De andere waren Duitschers, die op houtvlotten den Rhyn afgekomen waren, en naar huis gingen, zy varen tot Keulen en gaan dan te voet naar de streken van Coblentz. Hierby kwamen eenige meisjes uit dezelfde streken die in Holland aardeinwerk verkocht hadden en eveneens naar huis gingen. De stoomboot, die reeds zeer beladen was, werd door dat aantal menschen aanmerkelyk vertraagd, zoo dat wy eerst om 7 uren in Nymegen aankwamen.

Het gezelschap van de groote kajuit en het pavilyoen was niet groot en weinig belangryk. Van Dordrecht tot Gorcum waren eenige officieren met ons, die uit Belgie,

Nymegen. byzonder uit Namen en Yperen kwamen, en
om verhaalden van den afval hunner Bel-
gische wapenbroeders en van de woede der
opgeruide menigte in die streken. Zy gin-
gen naar Gorinchem, om hunne corpsen door
nieuwe soldaten op den vorigen voet te her-
stellen en te oefenen.

In het paviljoen was de Prins van Chimay
met zyn zoon Alphonse; zy gingen naar
Parys en van daar naar Nice, werwaarts
de princes, om borstziekte zich reeds begeven
had. Ik heb nog al veel met dezen
half franschen en half belgischen prins
gepraat. Hy betreurde zeer den opstand van
Belgie, die hy aan eene verbittering toe-
schreef, waarvan men by nadenken gewis
zoude terugkomen; want er bestonden
geene redenen van onvergenoegdheid. De ver-
gelyking van de Nederlanden met de
aangrenzende fransche departementen,
zeide hy, had de Belgiers dankbaar jegens
hunne regering moeten maken. Dit was
ook myne meening; of de prins opregt
was in zyne afkeuring weet ik niet.

Maandag 18 october om 6 uren zyn wy scheep
gegaan; het weder was even als den vorigen
dag zeer schoon, maar koel. De boorden

Emmerik. van den Rhyn, dien wy nu langzaam opvaarden, 36
waren my bekend: hare vlakke eenvormigheid levert weinig belang voor den reiziger op. Elten is de eerste merkwaardigheid die men ontmoet, en die eene aangename afwisseling daarstelt. In Emmerik zyn de Pruissische tolbedienden, die de vracht kwamen onderzoeken, maar de reizigers geheel niet lastig vielen.
Ik heb eene wandeling door de stad gedaan, en vond er veel verbetering: sedert 1818 was ik er niet geweest. Toen trof my het voorkomen van verval en armoede, en had alles het voorkomen van taanende welvaart: de meeste huizen waren nieuw opgemaakt, ik zag er geen ledig staan; de straten waren op nieuw geplaveid; zindelykheid en orde scheenen algemeen te heerschen. De taal, zelfs de opschriften, zyn hier byna volkomen Hollandsch. Dit duurt nog verder: te Rees spraken de lieden in de boot met onzen kaptein zuiver Hollandsch.
De plaatsen aan den Rhyn gebouwd maken veelal op een afstand eene goede uitwerking, maar van naby zyn zy niet mooi, vooral omdat men byna nooit de huizen langs kaayen aan de rivier gebouwd

De kontplatten worden van slechts eene laag[x]
boomen gebouwd; men zeide my, dat het zelf,
voordeelig is er meer op elkander te leggen.

heeft. Men treft dit byna overal, ook in andere landen, en in zeeplaatsen aan: de mooije gelegenheid is voor de woningen verloren. Ik geloof, dat de noodzakelykheid, om zich te verdadigen grootendeels oorzaak geweest is, dat men aan de rivier of het strand muren en torens in plaats van huizen gebouwd heeft. In Rees maakte eene nieuwe catholike kerk met twee vierkante torentjes in de verte eene goede vertoning.

Wy passeerden Xanten, Wesel en veel andere plaatsen, waarvan men toch zoo goed als niets ziet; de vlakke boorden worden alleen door torens, huizen en geboomte afgewisseld. Het gezelschap leverde my ook weinig onderhoud op. Ik heb met gepraat met de houtvlotters en heb omtrent het vervoer van de vlotten het een en ander vernomen. De boomen worden van verscheidene streken aan den Rhyn als kleine vlotten in de omstreek van Coblents gebragt; daar bouwt men dan groote vlotten, om naar Holland te varen.× Op zulk een groot vlot zyn omtrent 200 man, die in hutten op stroo slapen en dagelyks hun brood, bier enz: bekomen. Van Coblents tot Dordrecht vaart men

De Rhyn. in den zomer somtyds in vyf dagen, dikwyls
is men langer onderweg, zelden meer dan
tien dagen. In Dordrecht worden de man-
nen, die op het vlot gevaren hebben afge-
dankt en betaald; eenige blyven een tyd
lang, om aan het afbreken van het vlot
te werken, daarvoor bekomen ze dan af-
zonderlyk dagloon. Deze lieden werken
nimmer in Holland aan dyken, polders
of veldarbeid; zy achten zich daarboven
verheven, en komen ook uit eene andere
streek van Duitschland, namelyk van
den boven-Rhyn, terwyl de poldergasten
uit Westphalen komen.
Deze houtvlotters worden verschillend be-
taald, naarmate van hunne diensten op
het vlot en van de langere of kortere reis.
Het minste dat zy bekomen is drie prui-
sische daalders (van $f 1.75^{80}$ nederl) tot tien zul-
ke daalders; zy moeten dan voor eigene
rekening terugreizen; doch gewoonlyk
houden zy van brood en kaas, die men hun
dagelyks uitgedeeld heeft, zoo veel over, dat
zy op de terugreize byna geen verteering
behoeven te maken. Zy varen dikwyls
met de stoomboot om tyd te winnen, en
betalen dan juist niet de volle vracht;
dit maal liet men hen van Nymegen tot
Keulen varen voor $f 2.25^{c}$:

Dezelfde lieden maken verscheidene zulke reizen achter een, zoo zy my zeiden, komen zy als het veel is vyf maal in een jaar den Rhyn af. Voor dit jaargety is het nu voorby, zy blyven thuis tot het voorjaar, en het is alleen, om by hen nog eenigen veldarbeid te verrichten dat zij spoed maken om terug te keeren.

Het aardewerk, dat in Holland zoo menigvuldig aan de deuren geveild wordt, komt evenzeer uit de omstreken van Coblentz, waar men vele fabrieken daarvan heeft. In groote aken voert men het den Rhyn af; en het zyn meestal vrouwen en kinderen, die het verkoopen; de aak wordt evenzeer verkocht en de vrouwen en kinderen gaan met het geld den Rhyn weder op. Hoe spoediger zy hunne vracht kwyt zyn, hoe minder zy verteeren en hoe eerder zy naar huis kunnen gaan. Daarom gelykt het aanbod van hunne waar zoo dikwyl, naar bedelen.

Hoewel de nacht koud en vochtig werd, verkoos ik op het dek te blyven, liever dan in de benaauwdheid der kajuit my neder te leggen, iets dat my altyd zeer tegenstrydig is. Ik wandelde dus op en neder onder het star-

vengewelf, hield my bezig met herinneringen en met beelden der onzekere toekomst. Hoe weinig my ook die toekomst beloofde, onbrak my hier even min als door myn gansche leven de troost, dat

„Ueberm Sternenzelt – muss ein guter Vater wohnen."

Eindelyk zag ik met genoegen het kleed van de koffers en pakken wegnemen, en bespeurde in de verte het licht, dat men my zeide ter plaatse myner bestemming te zyn, en zoo kwam ik

Dingsdag 19 october, des morgens ruim 3 uren te Dusseldorf aan, en nam myn intrek met andere reizigers by Becking. Slapen was myne eerste behoefte, en verwarming de tweede; aan beide voldeed ik, en stond met vaar negen uren op. Nu had ik toch een kleinen tegenspoed, de postwagen naar Aken vertrok om elf uren; ik zond om eene plaats en kon die niet bekomen; alles was vol. Eindelyk overlegde ik met den Schirrmeester, dat hy my te Neuss zoude opnemen, en ging overyld te voet derwaards, zoo dat ik er te gelyk met den wagen aankwam, en zoo vervolgde ik nu in den zelven myne reis. De weg levert niets

Aken

merkwaardigs op. Weg uiten (zeer slecht) te Teerth. Het land is vlak en kaal tot Gulik; daar werd het min of meer heuvelachtig en beplant, veel aangenamer voor het oog. Deze kleine vestingstad heeft een welvarend voorkomen; heeft ook eenigen binnenlandschen handel. Om half 9 kwam ik te Aken aan, waar ik als te voren mijn intrek nam in den Zwarten Arend.

Woensdag 20 october. Den geheelen voormiddag ben ik thuis gebleven. Na 't eten heb ik met den heer Ranfaar eene wandeling gemaakt, en hebben wij in het Casino van Boretto koffy gedronken. In den Schouwburg heb ik „Beschämte Eifersucht" en Werther, eine Posse, zien spelen. Ik vond daarin eene goede verstrooijing; men kan toch ook niet altijd treuren. Ik trof er den heer Leignes, die, even als ik, Luik om de tijdsomstandigheden verlaten heeft.

Donderdag 21 october. Dezen morgen bezochten mij de H. Schapeler en de H. Leignes met den H. Stamper, een Hollander, die lang in Engelschen zeedienst geweest is. Ik heb brieven ontvangen en geschreven, en heb verder gelezen. Des namiddags heb ik gewandeld en trof den H. Ritz aan met wien ik veel over politieke onderwer-

Aken.

pen sprak. In het Casino las ik een aantal dagbladen. Het is dezer dagen volkomen zomerweder!

Vrydag 22 october. Dezen namiddag heb ik met den Hr Rousaar eene groote wandeling gedaan, en wy hebben op den Lousberg koffy gedronken. Overigens heb ik thuis gelezen en geschreven. Myn 40ste verjaardag gaf my stof tot ernstig nadenken.

Zaturdag 23 en zondag 24 october. Het weder is regenachtig geworden; ik heb meest gelezen en geschreven, heb eenige boeken en schriften uit Luik bekomen, ook heb ik vele brieven geschreven.

Maandag 25 en dingsdag 26 october. Het weder was slecht, ik heb veel thuis gelezen in de bekroonde verhandelingen over de vaderlandsche historie en andere werken. Ik heb ook geschreven en beschikkingen gemaakt omtrent de verzending van myn goed, uit Luik herwaards.

Beide dagen ben ik s'avonds in den schouwburg geweest. De eerste reis zag ik (spelen) Das Leben ein Traum, een zonderling stuk, gevolgd naar 't Spaansch van Calderon. Er is veel bombast in, maar ook eenige mooye plaatsen. Den tweeden avond speelde men Die Räuber van Schiller. Hierin werden de twee rollen

Aken.

van Carl en Franz Moor door Jermann vervuld. Het is een schrikbarend stuk en Jermann begrypt de rollen wel.

Woensdag 27 october. Dezen avond ben ik met den heer Ranfaar oysters wezen eten in het koffyhuis van Flora. Het is in Aken de gewoonte, even als in de meeste Duitsche steden, dat vrouwen en meisjes in de koffyhuizen de heeren ontvangen; tevens zyn die koffyhuizen tegelyk restauraties. De voornaamste zyn dat van Julia by de fontein, ~~maar~~ wy dikwyls na 't eten gaan koffy drinken, en dat van Flora, waar wy dezen avond waren. Elk maakt zyn hof aan die dames, welke alle complimenten met dezelfde vriendelykheid opnemen, en er steeds op uit zyn iemand te verzinnen, elk op zyne beurt met eenen als ware het ander, uitheidenden blik, met een suikerzoeten glimlach te vereeren. Op my maken die dames weinig indruk, veeleer laten my zulke ware allemansvriendinnen ykoud.

Donderdag 28 october. Dezen avond kwam

Aken. Fahmann uit Heidelberg, om morgen naar Luik te vertrekken. Wy hebben lang gesproken over de gebeurtenissen in België, en over den toestand onzer verschillende ambtgenoten, en over ons aller toekomstig lot.

Vrydag 29 october. Heden avond kwam Van Rees uit Luik, waar hy geweest is, om zyn goed op te pakken. Wy zyn saam in den schouwburg geweest, waar gespeeld werd Rosamunde Clifford, een stuk dat uit Walter Scott's Wood-stock genomen is. Wy spraken naderhand nog lang over de Belgische en over onze zaken.

Zaturdag 30 october. Deezen geheelen dag heb ik met Van Rees doorgebragt en steeds hebben wy over het ongelukkig Nederland, noord en zuid gesproken. Dezen avond om 8 uren is hy naar Keulen vertrokken.

Zondag 31 october, maandag 1 en dingsdag 2 november. Van deze drie dagen valt voor my niets byzonders op te teekenen. De berigten omtrent Antwerpen hebben my zeer treurig gemaakt; ik ben niet uitgegaan anders dan om te wandelen, voor zoo

In het koffyhuis van Flora komen ×
veel tooneelspelers; het is niet zonder be-
lang hen van het tooneel te ontmaeken.
Ik heb daar dezer dagen wat gesproken met
Jermain, wiens groote levendigheid
zeer opmerkelyk is.

ner het vochtige herfstweder dit toelaat. Ik blyf alleen hier, om orde op myne zaken in Luik te stellen, en dit gaat zeer langzaam, hoewel ik dagelyks brieven schryf, en eenige vrienden daar gezind zyn my behulpzaam te wezen. Ik lees wel het een en ander, maar zeer aaneengeschakelde studien zyn my nog niet wel gelukt. De H. Schepeler bezocht my gisteren en zeide, dat men my nergens zag, en inderdaad maakt my de toestand van myn land somber en menschenschuw. Aan de tafel spreek ik dezer dagen nog al veel met Sir Richard Hengen, die veel geest heeft en den toestand van Engeland en Europa goed kent. Een belgische graaf d'Oxey eet sedert een paar dagen met ons; hy is kamerheer des Konings en schynt hem niet te verraden.

Woensdag 3, Donderdag 4 november. Het weder is beter geworden, zoo dat ik op nieuw veel heb kunnen wandelen, hetgeen voor myne gezondheid hoog nodig is. Overigens zyn deze dagen zeer eenzelvig. De brieven, die ik ontvang en die ik schryf zyn my een der voornaamste (van bezigheid) onderwerpen. Ik

Aken.

heb na lang wachten, hier acht kisten met boeken ontvangen en tyding, dat zeven andere van Venlo naar Rotterdam ingescheept zyn. Lezen is verder myne voorname tydpassering.

Vrydag 5, zaturdag 6, zondag 7 novemb.

Het goede weder heeft my geoorloofd veel te wandelen, hetgeen voor myne gezondheid zeer noodzakelyk was. Ik heb tyding gekregen, dat een groot gedeelte van myn goed hier zal aankomen; handschriften, die ik by den heer Leclerq gedeponeerd had zyn hier voor my aangekomen; zoodat nu het gevaar voor plundering of groot verlies in Luik nagenoeg voorby is. Ik heb ook zeer vriendschappelyke brieven van daar ontvangen. Dit alles beurt my wat op voor myn persoon; maar de publike zaken blyven steeds zeer bedroevend.

Aan tafel was dezer dagen vry talryk en levendig gezelschap. een Hollander met name Tinne, die in Eisden aangesteld geweest is, en de heer Leignes uit Luik zyn daar bygekomen; zy zyn kennissen van den heer Ransaer en wy gaan veel na het eten saam koffy drinken.

Ik ben in Aken nu reeds geheel thuis en heb wat er merkwaardigs is, geloof ik

Aken. meest alles gezien. Echter had ik nog ver- zuimd in het Stadhuis de zaal van het Congres van 1748 en andere vertrekken te bezigtigen; dit heb ik heden, zondag, gedaan. De zaal is mooi en heeft een historisch belang. Een schildery, die het Congrès moet voorstellen, is ellendig; maar er hangen eenige portretten van ministers, die merkwaardig zyn: dat van den afgerigten graaf Caunits trok vooral myne aandacht. De vrede werd gesloten 18 october 1748. In 1818 is ook hier het Congres gehouden.

In een der andere zalen ziet men een schildery voorstellende Karel IV die de gouden bul door den Magistraat van Aken laat bezweren; zoo men my zeide is Van Dyk de schilder van dit stuk, en werkelyk zyn de portretten van de leden der stedelyke regering vol uitdrukking.

Maandag 8 novemb. Dezen morgen om 6 uren ben ik met een huurwagen, die terugging, naar Keulen vertrokken. De weg is my bekend; ik kon dien nu, daar wy langzaam reden nog goed zien. Tot Gulik is het land, zonder zeer schilderachtig te zyn, zeer aangenaam voor het gezigt. Steeds heuvelachtig, en met veel houtgewas.

Naar Keulen.

Wij ontbeten op dien weg in Aldenhoven, een groot vlek. Gulik wordt meer en meer in staat van tegenweer gesteld; veel boomen in den omtrek waren gekapt en zoo 't scheen voor palissaden gebruikt. Wij zagen in het veld de troepen zich oefenen. Zij bestonden meest uit landwehr, die zich alleen onderscheidt door zwarte riemen waaraan de sabel en de patroontasch hangen, terwijl die riemen bij de linietroepen wit zijn.

Het land wordt vervolgens vlakker, maar toch niet zoo als aan den kant van Dusseldorf, maar men ziet de mindste verhevenheid ziet, ook ziet men nog steeds veel bosch. Overal is de grond met zorg bebouwd, en men zag de landlieden nog vlijtig in den veldarbeid. De bevolking schijnt groot te zijn de dorpen zijn talrijk en uitgestrekt; in het dorp Steinstrass hebben wij ons opgehouden. De woningen zijn meestal armelijk, op veel plaatsen en- keel van hout, leem en stroo gebouwd. De bewoners zien er toch gezond en vrij sterk uit; hier en daar bedelen eenige kinderen, doch daaruit kan men niet besluiten tot het bestaan van veelvuldige armoede. Wij aten in de stad Berchheim, die zeer klein is; maar in toenemende

Keulen

-melvaart, hetgeen ik opmaak uit nieuwe huizen, die men ziet bouwen of vergrooten. Dit zelfde merk ik op in de meeste plaatsen der Pruissische Rhynprovincien, die ik bezocht, echter niet zoo algemeen als het voor eenige maanden nog in Belgie was. Het middagmaal in Berchheim was zeer goed. De waardin verhaalde, dat de officieren zich zeer verwonderden, dat in zulk eene kleine stad zoo veel mooye meisjes zyn; dit was onder anderen op het bal in het oog geloopen. Waarschynlyk zal voor deze dames de komst der troepen, die thans in deze streken buitengewoon talryk zyn, evenmin onverschillig zyn.

Men was algemeen bezig, om den weg te verbeteren; grootendeels is die van steengruis of kleine steentjes gemaakt, slechts hier en daar geplaveid. Het is goed overlegd, dit werk aan de wegen te laten verrigten in den tyd als er weinig ander werk is.

Om 6 uren kwam ik in Keulen aan en nam myn intrek in het Muntzer Hof.

<u>Dingsdag 9 november</u>. Dezen dag heb ik in Keulen doorgebragt; ik heb een plan van de stad gekocht, en heb daarmede op myne wandelingen door de kronkelende straten

Keulen. zeer goed kunnen vinden, welken weg ik nemen moest. Ik ben gaan eten te Deutz in het Mariabildchen aan den Rhyn, waar ik toch niet het fraaije uitzigt vond, dat ik verwachtte.

Thuis heb ik geschreven en gelezen, ook heb ik eenige commissies gedaan. Dezen avond heb ik in de groote zaal gesoupeerd, maar heb daar geen gezelschap gevonden, dat voor my eenig belang had; ik ben ook met de herberg niet tevreden geweest. Met genoegen deed ik dezen avond nog eene eenzame wandeling op de Rhynbrug; het was een byzonder schoone starrenhemel.

Woensdag 10 november. Dezen morgen om half negen ben ik met den snelwagen naar Coblentz vertrokken. Dezen weg heb ik meermalen gemaakt, en toch doet hy my steeds op nieuw genoegen. Tot Bonn is nog niet veel schoons dan het Zevengebergte, dat men in het verschiet heeft; maar van daar levert de weg steeds afwisseling op van mooye gezigten. Wy waren in Bonn tusschen elf uren en half twaalf. Te Remagen werd middagmaal gehouden, en om 6 uren kwamen wy te Coblentz

Een Sieraad voor het land in dezen tijd + van het jaar is het jonge koren, dat over al uitstekend goed staat. Ik zag ook veel uitgestrekte velden met rapen en met raapzaad.

Het is des avonds voor St. Marten dat + men deze vuren brandt.

Naar Coblenz. Het weder was voor den tyd van het jaar byzonder gunstig, en het was my zeer aangenaam de schoone boorden van den Rhyn, die ik reeds meer dan eens bewonderd heb, nu eens in het gewaad van den herfst te zien. Godesberg, de Drachenfels, Rolandseck, ×Nonnenwerth, Apollinarisberg, alle deze punten herinnerden my den indruk, dien zy vroeger op my gemaakt hebben. Kort voor Andernach maakte de ondergaande zon eene uitsteekend fraaye uitwerking: men heeft op eens een vernig gestrekt gezigt en daar naast een lange rei van populieren; deze was door het avondrood gekleurd en toonde zich als eene reusachtige muur ~~uit~~ de oudheid. Toen het donker werd, zag men overal vuren ontsteeken. Dit was ter eere van den heiligen Marten.* Wy hadden reeds te Remagen en elders de kinderen langs de huizen hooren zingen en schreeuwen, om hout en stroo te verkrygen, dat zy vervolgens op de hoogten bragten, om

Naar Coblenz

vreugdevuren te kunnen branden, waar zy zich vandaan met dansen en jubelen vermaken. Deze Maartensvuren, die zeer menigvuldig waren, en die men zaer ver zien konde, leverden een zeer aangenaam gezigt op; waar toe nog bydroeg het denkbeeld, dat elk dier vuren de verzamelplaats was van dansende kinderen; het was eene illuminatie van onschuldige vreugd in den grooten tempel der natuur.

Ik vond goed logement in de Drei Schweizer.

Eene byzonderheid van den weg verdient nog opgeteekend te worden. Hy is in het algemeen van steengruis gemaakt en men was bezig, om hem te onderhouden; doch een groot onderscheid ondervond men by den overgang uit het Regierungsbezirk van Keulen in dat van Coblenz, waarvan de grens tusschen Bonn en Remagen was. In het eerste was de weg slecht, vol slik, en zeer ongelyk; in het laatste was hy goed, overal gelyk, de slik reeds algemeen op den kant verzameld en door steengruis vervangen. Dit groot en gewigtig onderscheid kan

Anderen hebben my gezegd, dat het verschil ook ×
daarvan komt, dat men in het Bezirk van Co„
blenz betere en overvloedigere bouwstoffen voor
de wegen vindt, alsmede dat zware wagens
naby Keulen in groote hoeveelheid de wegen
bederven.

Neuwied.

zoo men my zeide, alleen daaraan, dat de opzigter der wegen in het eerste Bezirk nalatig is, en die in het tweede zyn pligt naauwgezet waarneemt. Het is zonderling, dat de regering dit onderscheid niet opmerkt en doet verdwynen. Men kan hieruit besluiten, dat de opzigter in het Bezirk van Keulen niet alleen zyn pligt verzuimt, maar dat de algemeene opzigter die boven hem is dit eveneens doet.

×Donderdag 11 november. By myn ontwaken had ik den Rhyn, de schipbrug, Erenbreitstein en de heuvels, die daarby liggen, voor oogen. Dit alles heb ik in beter seizoen en in vrolyker tyden gezien; evenwel doet de aanblik altyd genoegen; voor den indruk, die de schoone en verhevene natuur op het gemoed maakt, neemt myne vatbaarheid, god dank, niet af.

Om negen uren ben ik gewandeld naar Neuwied, waar ik nog niet geweest was. Ik nam den grooten weg aan den linker Rhynoever, die de kortste is. Het weder was zeer schoon, en hoewel de afstand ruim drie uren is, viel my de tyd niet lang: ik ben

op zulke wandelingen niet alleen, en ik moet myzelven weerhouden, om niet door den indruk der natuur en door myne verbeelding en herinnering my te zeer te laten wegsleepen. Het is een zacte troost en ik heb er bynae de gelukkigste uren van myn leven aan te danken; en dezen morgen als ik zoo gansch ongestoord my in die schoone natuur verhengde, zeide ik nog, droomende als weleer, tot myne droomerÿ:

„Règne, étend sur nos jours tes heu„
reuses erreurs,
L'utile illusion, la paix, la douce
ivresse
Et que ta main enchanteresse
Nous cache l'avenir sous un
voile de fleurs.

Gresset zegt het tot de verbeelding.

Naby het dorp Weissenthurm is eene gierbrug, en die bragt my om 12 ure in het stadje Neuwied. Het is gansch regelmatig gebouwd, met regte bree„de straten en meestal nette huizen. Ik ging dadelyk naar de Herberg der Hernhutters en liet my naar het Broederhuis wyzen.. De broeder handschoenmaker leide my met

Neuwied. veel beleefdheid vond. Orde, afge-
pastheid, netheid heerschten hier als
in alle de inrigtingen van deze colonie.
De jongensschool is naast het Broeder-
huis en ik bezocht die ook. Naar het
uitwendige te oordeelen, beviel zij mij
zeer goed; men kwam juist van
tafel, alle de knapen waren vrolijk,
ongedwongen, zagen er gezond en
zindelijk uit. Het lokaal was ruim,
luchtig en er heerschte order. Men
heeft mij een prospectus gegeven, dat
ik hierbij leg. Zonderling is het, dat
de zoo nuttige gymnastische oefenin-
gen nog altijd opgeschort zijn ten ge-
volge der maatregels in der tijd ge-
nomen tegen de „demagogische ten-
tricke" en hetgeen daarmede in ver-
band stond. Er waren 70 kweekelin-
gen, waaronder twee Hollanders.
Het Zusterhuis heb ik ook bezocht,
men wees er mij zeer fraaije voort-
brengsels van vrouwelijke handar-
beid. Bij dit Zusterhuis is de meis-
jesschool. Het bloeijend, vrolijk uit-
zien van deze, meestal magere, meisjes
geeft een gunstig denkbeeld van de

Neuwied. inrigting. Zy zyn, zoo men my zeide, nimmer nacht noch dag uit het oog harer ondermyzeressen; dit is zoo al het hoort. Het getal der kweke-lingen bedraagt 30, waaronder slechts eene uit Holland.

Deze scholen worden ook bezocht door kinderen, die er niet in de kost zyn.

Ik at in de Hernhutsche herberg met een jongen Engelschman, genaamd Stephenson, wiens ouders in Rotter-dam wonen, en die hier was, om duitsch te leeren. Zyne zuster was ook op de school.

Ik moet nog opteekenen, dat de zus-ter, die my rondleide, my gezegd heeft, dat onder de bewoners van het broe-der en zusterhuis geheel geen gemeen-schap van goederen bestaat: sommi-ge zyn ryk, hebben verscheidene kamers, en arbeiden niet; terwyl andere arm zyn, veel arbeiden en verscheide-ne te zamen eene kamer hebben.

De gansche gemeente beloopt onge-veer 400; zy wonen meest in dezelf-de buurt.

Neuwied. Het slot van den vorst van Neuwied is uitwendig niet schoon, inwendig wordt het niet vertoond. De wandelingen zyn nog al mooi, en staan voor het publiek open. Ik heb het kabinet van den prins Maximiliaan, broeder van den vorst en hoofd der familie, bezigtigd; het bestaat meest al uit voorwerpen van de natuurlyke historie, die hy uit Brazilië heeft medegebragt. Er zyn ook een aantal kleedingstukken, sieradiën, wapenen, verrigtingen van de inboorlingen. Dit alles is zeer merkwaardig. De vorst is des zomers meest op zyn lustslot Monrepos; des winters is hy veel hier, en jaagt in den omtrek. De vorstin is zinneloos en wordt in Siegburg opgesloten.

Ik heb ook nog de horologiefabriek van Kinzing bezocht doch daar was nu niets byzonders te zien.

Om half vyf ging ik met den snelwagen, die van Keulen kwam, terug en was om zes uren weder in Coblenz

Vrydag 12 november, om zes uren ben ik

Naar Mainz.

met een uitstekend goeden wagen vertrokken naar Mainz. Deze wagen volgt niet den gewonen weg aan den linker oever des Rhyns, maar gaat regts van den Rhyn door het Hertogdom Nassau; hy behoort ook niet tot de pruissische post, maar tot die van den prins van Thurn Taxis, algemeen postmeester der kleine Duitsche staten. Ik heb reeds meer gereisd met wagens van zyn postmeesterschap, en heb ze steeds zeer goed gevonden. De weg is ook zeer goed en men heeft dezen wagen eerst sedert de maand Juli aangelegd.

Wy reden over de schipbrug door het Thal van Ehrenbreitstein naar Ems. De morgen was helder en frisch, en het was een groot genoegen, deze fraaye bergstreek te zien. Ems was my bekend, het was in den laatsten tyd nog toegenomen. Het dorpje Dausenau, wat verder dan Ems trof my door zyne schilderachtige ligging aan de rivier, tusschen oude muren en torens. Het dal van de Lahn vervolgende kwamen wy te Nassau, dat in eene byzonder schoone streek ligt, aan den voet des berg, waarop de ruines Stein en Nassau staan. Hier is sedert een jaar eene fraaye kettingbrug over de Lahn; te voren voer men over met een pont.

Ik heb heden de wagens en ploegen al. ×
gemeen bespannen gezien met ossen,
die met de horens trekken.

Naar Mainz.

Om 10 uren kwamen wy in het dorp Sing-hofen. Een groot gedeelte van den weg bergaan zyn wy te voet gegaan, waartoe ons de steile bergen gelegenheid gaven. De gezigten waren zeer mooi.

Wy kwamen nog door het dorp Kemel overi-gens lagen de dorpjes regts en links van den weg, meestal in de valleyen. Het land blyft steeds bergachtig; men ziet veel mastbosschen, ook veel schapenweiden.

×Om een uur kwamen wy in het baden de Schwalbach, waar wy middag hielden. Deze plaats ligt in eene diepe vallei, en de heuvels rondom zyn meestal kaal. Men heeft eene nieuwe zaal, naar de Kurzaal gebouwd; ook worden er nog huizen bygebouwd, wandelingen aangelegd, zoo dat ook deze badplaats toeneemt. De gemakkelykheid om zich naar alle deze badplaatsen te begeven, draagt waarschynlyk by tot haren bloei en levendigheid.

Van hier gingen wy nu naar Wiesbaden. Men beklimt daartoe een vry hoogen berg, dien men vervolgens weder afdaalt. Op de hoogte gekomen, heeft men een zeer uitgestrekt gezigt op Mainz en den Rhyn, met alle de omstreken; men ziet ook Wiesbaden, het jagthuis, de Platte genaamd, dit alles vertoonde zich by het dalen be-

Mainz. zou in het schoonste licht. Een gebouw in Wiesbaden, dat ik te voren niet gezien had en dat boven alles uitstak, was eene nieuw gebouwde kathalijke kerk. In de stad waren ook nog nieuwe huizen bijgebouwd, en eveneens buiten de stad. Men bouwt hier bijzonder veel.

Om half 5 vertrokken wij met een bijzonderen wagen, die ons om 6 uren in Mainz bragt; de groote wagen reed door naar Frankfort.

In den zomer rijdt de wagen van Schwalbach niet dadelijk op Wiesbaden, maar neemt den weg over Schlangenbad, Neudorf, Scheerstein en Biberich. Dit is een half uur om, maar verschaft ongemak voor de reizigers die deze plaatsen bezoeken.

Ik heb voor reisgenoot gehad een jong advocaat met name Jetté uit Sterkirch, departement du Haut-Rhin (Elsass), met wien ik nog al veel gepraat heb, vooral over de Duitschheid der Elsassers, de fransche revolutie, enz.

Zaturdag 13 november. Deze morgen om 6 uren moest de stoomboot, die den Rhijn afvaart, vertrekken, en ik met haar. Ongelukkig maakte een dikke nevel het varen onmogelijk: de dag brak aan, de zon ging

Om half een waren wy te Bergen. ×

De Rhyn.

op, en nog bleef alles rondom ons onzigtbaar. Het was naby 11 uren eer de lucht helder werd en wy vertrekken konden. Toen bekwamen wy ook uitstekend schoon weder en onze vaart was voorspoedig. Ik vond myne verwachting voldaan, om met groot genoegen nog eens de schoone boorden van den Rhyn te zien. Het jaargetyde had de kleuren minder levendig gemaakt, maar de vormen waren dezelfde, en de verlichting was zeer gunstig. Byzonderheden behoef ik er niet van op te teekenen, die vind ik in de beschryvingen en in myne vroegere aanteekeningen. De herinnering van het geen ik vroeger opgemerkt en ondervonden had maakte my dikwyls een dubbeld genoegen.

In het Bingerloch was men werkzaam om nog meerdere rotsen te doen springen ten einde de vaart gemakkelyker te maken.ˣ Een der oude kasteelen aldaar, de Pfalzberg, is door Prins Wilhelm, zoon des Konings van Pruissen, weder opgemaakt en wordt somtyds door hem bewoond.

Wy waren hier in het wynland; ik bewonderde steeds, met hoe veel zorg zelfs kale rotsen beplant waren. Deze bouw vordert groote vlyt en volharding by de bewoners dezer streken; het gansche jaar moeten zy arbeiden

in de onzekerheid of niet alles vergeefs zijn zal.
Dit jaar zijn er byna geheel geen druiven ge-
weest, en nu reeds zag men voor het volgen-
de jaar werken. Onder anderen zag ik
vele vrouwen de mest in manden op
het hoofd naar boven dragen.

Tegen vyf uren kwamen wy te Coblenz;
de ondergaande zon wierp het schoonste
licht op Erenbreitenstein en de menig-
vuldige forten in den omtrek. Byna
alle hoogten zyn versterkt, die, waarop
het karthuizerklooster plagt te staan, is
eveneens tot een fort gemaakt. Het
is treurig dat men zoo veel kosten en
opofferingen doet, om zich onderling
te benadeelen; maar het schynt, dat de
mensch een oorlogzuchtig wezen is. Voor
het schilderachtige van het landschap
doen die vestingwerken, altans wanneer
zy door de avondzon beschenen worden,
geene kwade uitwerking.

Niettegenstaande de donkerheid, hebben
wy onzen weg vervolgd; alleen de sterren
gaven eenig licht, en de bergen teekenden
zich dikwyls zeer schoon aan den blaau-
wen hemel. Ik bleef meestal op het dek.
Voor 10 uren waren wy te Keulen waar
ik mijn intrek nam in het Kaiserliche Hof.
Het gezelschap was niet zeer groot, toch had

Keulen.

ik nu en dan nog al goed gesprek gevonden, onder anderen met een koopman uit Iserlohn, die van eene reis door Italie terugkwam. Onder de reizigers tot Coblentz was de generaal Woronzof, die mij zeide, dat in Frankfort woont.

Zondag 14 november. Dezen dag heb ik in Keulen doorgebragt; de stad is mij reeds bekend en ik kan bijna zonder vragen den weg vinden. Ook hier ziet men veel bouwen en verfraaijen: de Beurs, het justitie-gebouw, de schouwburg zijn alle nieuw; eenige straten worden breeder en regelmatiger, zoo dat Keulen dagelijks fraaijer wordt. Ik ben in verscheidene kerken geweest; men was daar veel [illegible] dan in vele andere plaatsen b.v. in Luik. Ik vond de geheele gemeente duitsche liederen zingend even als in de protestantsche kerken, en dewijl men hier meer muzikaal is dan in Holland, was dit gezang statig en stichtend. Na den middag hoorde ik in de kerken het onzinnig rozenkransbidden, even als elders. Trouwens dien troost moet men aan de ouden en zwakken laten; wanneer maar het aankomend geslacht gewend wordt aan minder onwaardige begrippen en vormen, en zoo het schijnt heeft de aartsbisschop werkelijk deze bedoeling; - het vasten op vrijdag en

Keulen. Zatersdag is geheel afgeschaft.

Het gezelschap aan de tafel was niet groot. Ik kon over den **Ryn** naar koffy drinken, en dezen avond ben ik in den schouwburg geweest, waar men de opera Camilla gaf. Het gebouw is zeer net en schynt my toe goed ingerigt te zyn; de loges zyn gansch vry, zoo dat men de dames in al haren glans zien kan. De zaal was zeer vol. By het naar huis gaan was het schoone weder in regen veranderd.

Maandag 15 november. Dezen dag ben ik nog in Keulen gebleven; het weder was zeer goed, ik heb veel gewandeld. De Rhynlucht verkwikte my, ik had my in langen tyd niet zoo gezond gevoeld. Hiertoe droeg ook by, dat ik in eenige dagen getracht had my weinig met politike zaken bezig te houden. Aan tafel heb ik toch over den staat van Europa gesproken met een Pruissisch generaal, die naast my zat. Het is opmerkelyk, dat de meening van een algemeenen oorlog die op handen is, zoo verspreid is.

Dingsdag 16 november ben ik weder naar Aken teruggekeerd; ik vertrok om 8 uren uit Keulen met den Snelwagen, en kwam om half 5 aan.

+ Me Bourjot

Aken. Ik vond vele brieven, waarvan ik som-
mige nog dadelyk beantwoorde. Om-
trent myn goed waren nog zwarig-
heden voor den invoer in Holland.
Dit alles nam myne goede stem-
ming der laatste dagen weder weg;
waartoe ook bydroeg, dat ik onder-
weg met verachting over de Hol-
landers en hun gedrag in Venlo had
hooren spreken. Ik had hen wel ver-
dedigd, maar de zaak had my toch
verdroten.

Woensdag 17 november. Den gan-
schen dag heb ik my moeten bezig
houden met beschikkingen over
myn goed en brieven schryven.

Donderdag 18 en vrydag 19. Ik heb nog
vele brieven geschreven; heb ook gelezen en
aangeteekend; wat gewandeld, dagbla-
den gelezen, en dezen avond, vrydag, ben
ik in den schouwburg geweest, waar ge-
speeld werd: Die vier Temperamente van
Ziegler, een weinig beteekenend stuk, dat
goed gespeeld werd. Aan tafel was nog
al goed gesprek, een paar dagen was
er eene Institutrice uit Brussel, die
zeer wel sprak, ook is hier Hennigan
dagelyks zeer levendig en onderhoudend.

Ik ben by herhaling in vele kerken geweest +
en heb als gewoonlyk byna altyd veel
menschen daarin gevonden, van alle
standen en leeftyden. Men ziet er veel
op de knieyen liggen en groote vertoning
van vroomheid maken. Het is wel
ligt ongegrond, maar my is voorge-
komen, als of men hier grover en
plomper is in het uitoefenen van
godsdienstige ceremonien dan in
Keulen.

Aken. Zaturdag 20 en Zondag 21 november. Van
deze twee dagen valt niets op te teekenen;
lezen, brieven schryven, pakken, waren
myne eenige bezigheden.

* Maandag 22 november. Het pakken
en lezen moede zynde, ben ik dezen
avond naar den Schouwburg gegaan,
waar men Die Schwestern von Prag
speelde. Dit is eene klucht, die eigent-
lyk te Weenen t'huis behoort, maar
die men toch vry goed gaf, zoo dat men
nu en dan eens hartelyk lagchen kon-
nen; dit is niet onverschillig. Nader-
hand ben ik wat geweest in het Kof-
fyhuis van Julia, waar ik eerst (sprak) met
den Majoor Richard en vervolgens
met den heer Tenne, een Hollander
uit Maastricht, die sedert eenigen tyd
in Aken is. Hy komt terug van
eene reis in Italie en het ontbrak
ons dus niet aan stof.

Dingsdag 23 novemb. Dezen morgen
is het goed, dat ik van tyd tot tyd uit
Luik ontvangen heb, en dat ik dezer
dagen het opgepakt, afgehaald, om
met myn ander goed naar Keulen ge-
zonden te worden. Met myne belan-
gen in Luik ben ik nu ook byna ge-

Aken.

reed en dan kan ik Aken verlaten, waar-
naar ik zeer verlang.

De heer Majoor Richard heeft my een boekje gebragt inhoudende zyne reis naar Columbia in 1820, dat zeer belangryk is.

Dezen avond is myn vriend Bronn uit Luik aangekomen; ik ben met hem in de Redoute geweest, waar ik afscheid nam van den heer van der Duessen, een landsman, geweezen ambtenaar van den waterstaat, die zich hier een tyd lang heeft opgehouden en nu naar Holland gaat.

Woensdag 24 november. Ik heb het grootste gedeelte van den dag met Bronn doorgebragt; veel hebben wy over den toestand van ons land gesproken, over de veranderingen in onze omstandigheden, onze plannen en vooruitzigten. Dezen avond is hy naar Keulen vertrokken, om ver-der naar Holland te reizen.

Ik ben in den Schouwburg gegaan, waar Joseph und seine Brüder in Egypten gespeeld werd.

Donderdag 25. novemb. Brieven geschre-ven, gelezen in het boek van den heer

Aken. Richard, bezocht by den heer Schepeler, het verzenden van myn goed naar Keulen voortgedreven. Dezen avond zag ik in den schouwburg Die Schweizerfamilie spelen.

Vrydag 26 november. Heden maakte ik myne laatste beschikkingen voor myn vertrek; meermalen ging ik by de Heeren Charlier en Trupel, om het verzenden van myne boeken en meubels te bevorderen. Ik ging afscheid nemen van den Hr Leignet, ook van den Hr & Mev. Schepeler, die my aanbevelingen voor Berlyn mede gaven. Ik pakte thuis myn goed op. Aan tafel was de heer Willems gewezen lid van de rekenkamer en zyne vrouw; ik heb nog al veel met hen gepraat. Ik nam nu afscheid van myne laatste disgenooten, onder anderen van den ouden majoor Turner.

Om 8 uren ben ik met den snelwagen vertrokken naar Keulen. De nacht was guur en vochtig zonder regen; ik verkoos toch liever in de cabriolet te zitten dan in den wagen waar het vol en benauwd was.

Zaturdag 27 november des morgens om

Keulen.

kwartier over 5 uren, kwam ik aan, en, hoe wel ik in de beste my bekende herberg, het keizerlyke hof, ging, was de ontvangst niet aangenaam. Lang moest ik wachten, eer een bed en vuur gemaakt waren, en naar beide verlangde ik zeer. Ik leide my ter rust, en stond niet voor half 12 op; de nachtlucht had my kwaad gedaan; reeds sedert eenige dagen voel ik my niet zeer wel.

Ik ben by den Hr Böcker om te myn goed wezen spreken, dat reeds gedeeltelyk hier aangekomen is. Ik wandelde op de Rhynbrug en in Duits, ook door de stad, en dezen avond heb ik thuis gelezen en geschreven.

Zondag 28 maandag 29 novemb. ben ik nog in Keulen gebleven, waar myn goed nog niet was aangekomen. Ik heb veel brieven geschreven en gewandeld; aan tafel was doorgaans vry belangryk gesprek. Zondag ben ik in den Schouwburg geweest, waar Der politische Zinngiesser en Das Fest der Handwerker, middelmatig, gespeeld werden. Maandag was ik in een Concert van vier jonge Zwitsers, Kölla genaamd, die verwonderlyk voor hunne jeugd speelden. Er waren weinig menschen.

Dingsdag 30 november kwam myn goed

Keulen.

uit Aken; ik bezorgde nog het een en ander,
en des avonds om 8 uren vertrok ik met
den Snelwagen naar Coblenz.

Ik heb dezer dagen Keulen meer en meer
leeren kennen; voor vreemdelingen le-
vert het weinig genoegen op; de handel
is het belangrijkste dat inwoners en vreemde-
lingen hier bezig houdt. De ligging aan den
Rhyn maakt dit gansch natuurlyk en ge-
wis behoort Keulen onder de oudste Steden
van binnenlandsch verkeer. Van dezen oor-
sprong en van het geestelyk oppergezag
vindt men overal de sporen. De enge onre-
gelmatige straten, slechtgebouwde maar
groote huizen, die tevens voor het plaat-
sen van koopwaren dienen kunnen; groot
getal kerken; onder de inwoners gehecht-
heid aan het oude en nog veel bygeloof.
De pogingen, om wat betere politie om-
trent het bouwen der huizen, de reinheid
der straten enz, hoe nuttig ook, vinden
weinig byval of goeden uitslag. Voor de
oude huizen, die spits plagten te zyn laat
men nu veelal vierkante gevels bouwen,
die het dak bedekken; doch dit maakt de
enge straten nog donkerder, en verbetert
inwendig de woningen niet. De grootste ver-
betering bestaat in opene plaatsen, die men
zeer heeft vermenigvuldigd en enkele
nieuwe, breede straten, zoo als die van de

Keulen.

komedie. In de gesprekken aan tafel merkte ik algemeen een goeden geest omtrent de Pruisische regering op; men zoude een tegenovergestelde gezindheid wellicht niet openlijk hebben uitgesproken, doch het zwijgen zoude daarvan een genoegzaam teeken daarvan geweest zijn. De schade welke de kooplieden reeds ondervinden van de Belgische omwenteling en de berigten omtrent den treurigen toestand der nijverheid aldaar, hebben een grooten invloed op het oordeel der beschaafdere standen; maar de mindere standen zijn hier zeer ten gunste van den opstand in Belgie, en daardoor ongunstig voor de Pruissische regering gestemd. Een gesprek met een huurkoetsier gaf mij een sprekend voorbeeld daarvan. De regering als vijandig tegen de burgers en alle belasting als roof te beschouwen, tevens alle rampen der burgers aan de regering toe te schrijven; dit zijn de ongelukkige dwalingen die men met opzet onder het volk verbreid, en die schrikbarende gevolgen kunnen hebben. De lagere standen wenschen ook den Franschen tijd terug, toen zij in den smokkelhandel groot voordeel vonden. De geestelijkheid eindelijk werkt in de Rhijnprovincies niet gunstig voor de regering.

Woensdag 1 december des morgens om

Ik heb in Keulen, Gulik en andere plaatsen X
dikwyls veroordeelden openbaren arbeid zien
verrigten, straten reinigen, aan de vestingen
werken enz. Zij zijn dan dikwijls gekatend
en worden door soldaten bewaakt. Voor
en tegen deze instelling laat zich veel zeg-
gen. Voor den beschaafden man is het
altyd een treurig gezigt.

Er is een slot by Montabaur, dat mooi +
op een heuvel gelegen is; de hertog komt er
om de twee jaren eenigen tyd doorbrengen,
om te jagen.

Coblenz
Naar Wetzlar.

half 6 kwam ik in Coblenz aan, doch vond geen gelegenheid, om met een postwagen mijne reis te vervolgen. Na eenige vergeefsche pogingen, om op eene andere wijs verder te komen, werd ik gebragt in den Riesen, eene herberg van den tweeden rang, en daar nam een voerman aan, om mij nog denzelfden dag naar Wetzlar te brengen met een wagen met twee paarden, en voor den prijs van tien daalders.x Het was half 8 toen ik vertrok. Ik reed door Thal, het dorp Niederberg en vervolgde denzelfden weg, dien ik onlangs naar Ems gereden had tot op anderhalf uur afstand van Coblenz. Daar sloeg ik links om, en reed nu door een heuvelachtig land, waar veel bosch was, naar Montabour waar ik om half 12 aankwam. Het is eene kleine stad met 3000 inwoners, lief gelegen. Zij behoort aan Nassau, maar was vroeger Triersch; ook zijn de inwoners Catholiek, even als in Limburg. In de stamlanden van de familie Nassau daarentegen is men algemeen protestantsch; zoo dat nu $\frac{1}{3}$ van het hertogdom Catholiek en $\frac{2}{3}$ protestantsch zijn. Het stadje Montabour heeft weinig andere middelen van bestaan, dan het vertier der landlieden; het vervoer van goederen, welke tot Coblenz over land gaan.x Er was juist

markt, hoedanig alle vier weken plaats heeft. Ik zag veel varkens, die de landlieden ter gelegenheid van den slagttyd aan de stedelingen kwamen te koop bieden; overigens bestond de markt meestal uit kledingstukken of stoffen, om kleederen te bereiden, huisraad, werktuigen, alles voor de landlieden, die zich ook gretig van die onderscheidene voorwerpen voorzagen. Ik merkte op, dat hoe eenvoudig en weinig bemiddeld de lieden in deze streken ook zyn mogen, toch reeds veel tot hunne behoeften of altans gewone genietingen behoort, dat in vroeger tyd als groote weelde beschouwd werd, zoo als zyden stoffen, katoen, kammen, die het schilpad nabootsen, enz. De verkoopers behoorden grootendeels tot Israel; hunne luidruchtige en listige aanbevelingen zoowel als hunne oostersche gelaatstrekken, die by de blonde Germanen afstaken, lieten daaromtrent geen twyfel over. Onder de byzonderheden der kleding merkte ik op een lakensch jak en een klein mutsje by de vrouwen, en by haar zoo wel als by de mannen alles eng en beklemd, tevens van alle bevalligheid beroofd. Hoewel het nog vroeg was, hield ik hier middag en vervolgde daarna mynen weg naar <u>Limburg</u>, daar ik voor 3 uren aankwam. Deze plaats was my reeds bekend ik ging er ditmaal slechts voorby. Ope-

afstand gezien ligt deze kleine stad regt lief aan de Laan. Ik vervolgde het dal van deze rivier, reed door eenige dorpen, en kwam tegen zes uren te Weilburg, waar ik omtrent anderhalf uur vertoefde, om het licht van de maan af te wachten. Het is ook een stadje, met ongeveer 1600 inwoners; op de hoogte ligt het slot, waar de vorst van Nassau-Weilburg plagt te wonen. Nu komt de hertog hier, even als op de andere gewezene residentien, somtyds nog een korten tyd doorbrengen. De landstreek is allerliefst, zoo als men my zeide, en zoo als ik in de maneschyn eenigzins konde waarnemen; rondom het stadje zyn dorpen met hofsteden en weiden; ik merkte ook een aantal zeer nette en zelfs nieuwe huizen op, en men zeide my, dat de gegoede inwoners toenemen. Ik had hier gelegenheid, om in de herberg het vertrek, waar de familie woont, en tegelyk de neeringen en de lieden van de plaats den avond doorbrengen, waar te nemen. Zulk een bont gezelschap, en de zonderlinge gesprekken, die men hoort, zyn voor den vreemdeling niet zonder belang; ik leer gaarne de menschen van alle soort kennen.

Tusschen 7 en 8 uren vervolgde ik mynen weg, en kwam nu op de grenzen van het Hertogdom Nassau, dat ik heden in zyne geheele

---

Ik ben veel te voet gegaan, dit is eene +
aangename afwisseling van het zitten
in den wagen en een der genoegens van
de bergachtige streken.

In Nassau bestaat geen post op het budget voor
den vorst (liste civile); de Staten hebben alleen door
belastingen de staatsuitgaven te dekken; de hertog leeft
van zyne domeinen. Als bezitting wordt somtyds
in twyfel getrokken, of niet alles, wat by het invoeren
der grondwet als vorstelyk domein beschouwd is, dus
werkelyk naar regt was, zoo als b.v. eenige goederen
van afgeschafte kloosters. De wyze waarop de bos-
schen beheerd worden geeft somtyds ook aanleiding
tot klagten.

breedte gepasseerd ben. Alle de verschillende takken van dit geslacht zyn nu vereenigd in den regerenden hertog, die, zoo ik meen, van den tak van Nassau-Usingen is.

Het is een schilderachtige streek, aanhoudend gaat men berg op en berg af; veel houtgewas treft men aan, en dit is niet alleen sieraad, maar tevens een bron van inkomen voor den vorst tot wiens domeinen de meeste bosschen behooren. De minerale bronnen, zyn voor hem een ander natuurlyk middel van inkomsten. Het land is overigens niet ryk: landbouw, wynteelt, zeer weinig fabriekmywerheid en nog minder handel leveren de middelen van bestaan voor de inwoners op. Het heeft my getroffen, dat men op de uitsteekend goede wegen zoo weinig rytuigen ontmoet. ×

Het rundvee wordt hier aangespannen in plaats van paarden.

Ik heb algemeen tot lof van den hertog hooren spreken, hy geeft geen aanstoot door zyn gedrag, bezwaart zyn volk niet, en zyne regering is zacht en welwillend. +

Het was naby 11 uren toen ik in Wetzlar aankwam; ik vond geen gehoor in den Kroonprins, evenees was alles in slaap

Wetzlar. in het Pruissische Hof; maar dan een half uur
slaapt alle schellen en kloppen vergeefs; daar
stond ik op de straat en wist niet waar-
heen. Toen ik wanhoopte, om binnen te
komen, en met den nachtwaker overlegde
wat te doen, daar de slaap der herbergiers
in Wetzlar onoverwinbaar scheen, zag ik
op het onverwachtst licht komen; de deur
ging open, en toen werd ik zeer goed ont-
vangen; men maakte my vuur, en wel-
dra werd ik door wynsoep verkwikt
en gesterkt, zoo dat ik welgemoed my
ter rust begaf en zeer goed uitsliep.

<u>Donderdag 2 december.</u> Dezen morgen heb ik
my in Wetzlar omgezien. Het is eene zeer oude
stad, weleer vrye rykstad, gelyk zoo vele andere.
Hier was de zetel van het <u>Rykskamergerecht</u>
sedert 1693 tot 1806. Dit gaf aan deze plaats een
byzonder karakter: naar mate van hare bevol-
king waren er vele zoogenaamde honoratiores
en het getal der personen, die onmiddelyk of
middelyk tot dat Hof behoorden werd op
800 berekend. Zoo men my zegt, is hiervan
nog overgebleven eene meerdere beschaving
en smaak voor lectuur. Inderdaad vond ik
in de herberg duitsche tydschriften, die rondgaan
in een leesgezelschap, waarvan de lyst der leden
omtrent 20 bedroeg. Voor een stadje van 4 tot 5
duizend inwoners is dit iets byzonders. Een
ander overblyfsel is, dat hier vele goede huizen
zyn, die voor lage huur te bekomen zyn, zoo

× Op eene der hoogtens ziet men de ruine Karlsmont, zoo men zegt heeft Karel de Groote dat slot tot verdediging der Stad aangelegd.

Het was weleer vrye Rykstad.

dat men goedkooper dan elders leven kan; dit trekt eenige familien van rentenierſ aan.

De ligging van Wetzlar is uitstekend lief, aan de helling van een berg, by de vereeniging van de Dil met de Lahn; rondom zyn heuvels met bosch en bouwland bedekt.* Buiten de oude muren der Stad, die thans geene vesting meer is, heeft men met veel smaak wandelingen aangelegd, die ook van de beschaving der inwoners getuigen. Er is wat meer zindelykheid; men bestraat de straten en er zyn geen bedelaars, een goed armhuis voorziet in den nood der behoeftigen. Dit alles heeft my een gunstig denkbeeld gegeven van het bestuur dezer plaats, die met een klein gebied tot Pruissen behoort, hoewel geheel van de andere provincien van dat Ryk afgescheiden. Men is, zoo als de waard my zeide, met de regering niet ontevreden; maar hoe zal men patriotisch gehecht zyn aan een land, waarmede men niet in aanraking van grondgebied is, en waarby men slechts toevallig gevoegd is; voor 1815 heeft Wetzlar dan tot dezen en dan tot genen der Duitsche staten (behoord), en een tyd lang als overwonnen land onder een provisorium van de Franschen gestaan. Alle deze veranderingen moeten natuurlyke sporen in het politiek karakter der inwoners nalaten. De „Maut" benevens de „Schlacht- en Mahlsteuer" zyn hier als elders voorwerpen van klagten.

Merkwaardigheden levert Wetzlar weinig op. De Domkerk is een oud eerwaardig gebouw. Zy is gemeenschappelyk voor de Catholiken en Protestanten; de laatste zyn veel grooter in getal,

In Wetzlar hebben de gebeurtenissen plaats gehad, die aanleiding gegeven hebben tot de brieven van Werther welke in den tyd zoo veel gerucht gemaakt hebben. Göthe was hier als jong mensch, om zich by het Rykskamergeregt te oefenen in 17honderd in de zeventig, ter gelegenheid van de laatste "Kammergerichtsvisitation". Een secretaris van den gezant van Brunswyk, zoon van den abt Jerusalem, had liefdesbetrekkingen met de vrouw van den Badenschen gezant, en toen dit den gemaal bekend werd, gedeeltelyk ook uit beledigde ydelheid, schoot hy zich dood. Göthe was een vriend van den jongen Jerusalem, en was te gelyk verliefd op een jong meisje, met name Lotte Buff, welke naderhand met den heer Kästner getrouwd is. Het is dus zyne eigene liefde voor Lotte en de wanhoop van zyn vriend Jerusalem, welke aan Göthe de bouwstof voor zyn kleine roman geleverd hebben.

Giessen.

en dit maakt waarschynlyk die gemeenschap uitvoer-lyk; hoewel men my zegt, dat er groote verdraag-zaamheid heerscht.

Het gebouw van het Rykskamergeregt is niet zeer oud, en dient thans voor Cazerne. In een afzonderlyk nieuw gebouw worden de archiven bewaard; de Bondsdag heeft besloten, die hier te laten.

+Om 11 uren verliet ik Wetzlar; spoedig was ik op groothertogelyk Hessisch grondgebied, en om een uur kwam ik in Giessen, waar ik mynen intrek nam in den Rappen.

Ik ging dezen namiddag nog een paar collegies bywonen; het eerste van Prof: Grolmann over Natuurregt. Hy is nog jong, sprak vry, maar wat eentonig, zyne behandeling was niet zeer belangwekkend. Hy volgde het leerboek van Gros. Er waren slechts 10 of 12 toehoorders. By eenige anderen ging ik vergeefs, omdat de uren niet overeenkwamen met het „Verzeichniß." Om 5 uren woonde ik het Collegie by van Pr. Schmitthenner over de algemeene historie. Hy sprak byzonder goed, droeg de gebeurtenissen levendig en onderhoudend voor. Hy behandelde de geschiedenis der Grachiens. Het was blykbaar, dat hy met opzet die gebeurtenissen deed uitkomen, welke een byzonder belang wekken en voor eene aanschouwelyke voordragt vatbaar waren. Hy verhaalde, maar voegde er toch redeneringen tusschen. Ik heb hem om dit een en ander hooren pryzen en laken; men zeide ook, dat hy niet grondig is. Zoo veel is zeker, dat zyne voordragt groot-

Giessen.

bijval vindt en inderdaad zeer aangenaam is. Meer dan 50 studenten waren tegenwoordig en allen ten uiterste opmerkzaam. Deze Cursus gaat over de gansche historie, en is voorgeschreven; behalven dien draagt de heer S. nog in vier semesters afzonderlijk voor de oude historie, die der middeleeuwen, de nieuwe en de nieuwste.

Ik heb een bezoek gemaakt bij Prof: Hillebrand, die philosophie onderwijst. Hij was zeer vriendelijk en heeft lang met mij gesproken over den staat der wetenschappen, over Hegel en andere schrijvers, Cousin, enz: ook over Belgie en de Belgische revolutie, over den oorlog, die men vreest, over de stemming in Deutschland. Dezen avond vond ik in de herberg onder anderen den Privaatdocent Dr Muller, welke Encyclopedie des regts voordraagt, een jong levendig mensch, maar wel wat ingebeeld, zoo als Duitsche, vooral jonge, geleerden veelal zijn. Ik heb lang met hem over Belgie en ook over Giessen en Deutschland gesproken.

Vrijdag 3 decemb. Dezen morgen heb ik Prof Schmitthenner bezocht en heb zeer lang met hem gesproken, om 1 uur heb ik zijne les over „National-Oeconomie" bijgewoond en ben op nieuw na die les bij hem geweest. Hij is een zeer beschaafd man, die een gunstig voorkomen heeft, en zeer aangenaam spreekt, hij is niet veel ouder dan ik. Wij hebben over allen

Giessen

hande onderwerpen van historie en politische we-
tenschappen gesproken, en dit was my zeer belang-
ryk. Hy is begonnen een handboek uit te geven,
dat alle die vakken omvatten zal en waarvan hy
my het plan heeft medegedeeld. Ik kan uit eene
zoo korte kennis niet oordeelen over de gron-
dige geleerdheid van dezen collega; maar
wel dat hy schynt een helder hoofd te hebben,
en zeer vlytig te zyn; maar al te veel vak-
ken te willen vereenigen.

Ik bezocht ook den Geheimrath en Prof
Crome, de oudste man van het vak in Duitsch-
land, hy is 78 jaar oud, maar toch nog leven-
dig; collegie houdt hy niet meer. Hy was
zeer vriendelyk vraag met veel belang-
stelling naar de gebeurtenissen in Belgie,
die hem niet bevallen. Hy zeide my, dat hy
zyn laatste werk, namelyk zyne levensbe-
schryving, onderhanden heeft.

Ik woonde eene voorlezing by van Prof
Hillebrand over Psychologie. Zyne voordragt
is vloeyend, vry, levendig zoo veel als eene zeer
afgetrokkene wetenschap gedoogt. Het was
meer Zielkunde a priori dan naar erva-
ring; hy behandelde de vraag van aangebo-
rene begrippen. Naar myne meening konde
hy duidelyker geweest zyn, doch uit eene
les laat zich dit niet beslissen.

Dezen avond ben ik door den Hr Schmitthen-
ner gebragt in de Societeit of „Gelehrte Gesell
schaft" im Einhorn, waar ik onder anderen den

Giessen.

onder Crome, Lindelof, een jong en wakker man die Deutsche Rechts und Reichsgeschichte voordraagt, ook Adrian, die geschiedenis der nieuwe literatuur onderwijst, aantraf. De reizende collega werd met veel hartelykheid en belangstelling ontvangen, en wy hadden levendig gesprek. Ik vernam vele byzonderheden omtrent den toestand der kleine Duitsche staten, der hooge scholen, der studiën en der wetenschappen in het algemeen; te veel om hier alles op te teekenen. De aangelegenheden van den dag, de opstand van Belgie, de krygstoerustingen, de kansen van den oorlog, de gezindheid der Duitschen, dit alles werd ook uitvoerig behandeld. Ik konde hun vele byzonderheden mededeelen, die hen bevestigden in eene ongunstige meening omtrent den opstand van Belgie. De beschaafde en welhebbende lieden zien wel in, zoo zeide men my, dat van een opstand zoo als die niets goeds te wachten is, dat de Franschen, zoo zy in den oorlog overwonnen, niets dan onheil over Duitschland zouden brengen; doch de lagere standen, altans in deze kleine staten denken er gansch anders over, die zyn voor de Franschen en vinden den opstand der Belgen zeer goed. Deze stemming kan zeer bedenkelyke gevolgen hebben. De oorlog zal beschouwd worden als een stryd der Aristocratie tegen de Democratie, en kan ligt inderdaad veranderen in

De stad Giessen ligt in eene mooije landstreek; zy is onregelmatig gebouwd, de huizen meestal slecht, van hout en steen, weinig sierlyk en nog minder sterk. Buiten de stad zag ik eenige zeer fraaije nieuwe gebouwen, sommige nog onder handen; ook wonen eenige der professoren buiten de stad, waar het in den zomer zeer aangenaam zyn moet. De academische gebouwen zyn onbeduidend; ik heb toch ook geen tyd gehad, om ze naauwkeurig te bezien. De professoren geven collegie aan hunne huizen, dikwyls in zeer middelmatige vertrekken, des avonds by het licht van eenige kaarsen, die met klei op de tafels geplant zyn, even als in de boeren-herbergen. Dit echter is alles bykomend, de man en zyne voordragt zyn in der daad de hoofdzaak by alle hooge scholen. Er zyn tusschen de 5 en 6 honderd studenten, en ongeveer 30 professoren. Als eene byzonderheid moet ik opteekenen, dat sedert kort hier eene catholieke theologische faculteit is opgerigt, die reeds een dertigtal studenten telt. Hiermede is de geestelykheid zeer tevreden. Giessen was oorspronkelyk eene Luthersche universiteit, maar men heeft deze onderscheiding sedert lang opgegeven.

Marburg.

een opstand van hen die niets hebben tegen hen die wat bezitten. Nationaal Duitsch gevoel bestaat er, zoo men my zegt, altans in deze streken, byna niet; de deerlyke versnippering van den Duitschen bodem met zyne bewoners heeft dit vooral belemmerd. In den laatsten tyd heeft het onverstandig verbodstelsel, ook in de kleinste vorstendommen ingevoerd, in dit opzigt veel nadeel gedaan. De Hessen Darmstatters zouden liever tegen de Keur Hessen te velde trekken dan tegen de Franschen. Inderdaad heeft de onkunde en het onverstand der vorsten en hunne raadgevers gedurende de laatste jaren aan Europa groote rampen voorbereid. ×

<u>Zaturdag 4 december</u>. Dezen morgen ben ik tegen 8 uren met den pakwagen naar <u>Marburg</u> vertrokken, waar ik om half een aankwam. Van het heuvelachtige land, dat ik doorreed, konde ik wegens zwaren nevel, die alles bedekte, weinig zien. Ik nam in de herberg den „Ritter" dadelyk deel aan de publike tafel, die meestal uit studenten bestond; zy waren niet buiten mate levendig en ook niet onbeleefd.

Ik bezocht den professor der geschiedenis <u>Rehm</u>, die my uit zyne schriften reeds bekend was. Hy ging juist collegie geven, en ik woonde dit by; het handelde over den oorsprong der Romeinen. Zoo hy my zeide, was dit eene publieke les, die hy op verzoek der studenten geeft. Zyne voordragt was eenvoudig en duidelyk. Vervolgens ging ik by hem, en wy spraken lang over

Marburg. de studien en over de geschiedenis van den dag. De Hr. Rehm is tusschen de 40 à 50 jaren oud, heeft het voorkomen van een vlytig kamergeleerde, zeer beleefd en welwillend, maar geen man van de wereld. Hy heeft my gezegd, dat hy nog wel tien jaren werk zal hebben eer hy zyne geschiedenis van de middeleeuwen voleindigen kan. Hy behoort onder de zeer naauwgezette en grondige geleerden, en keurde zeer af, dat Schmitthenner in Giessen zoo vele vakken tegelyk behandelde, waardoor noodwendig opperrvlakkigheid moest bestaan. Ik poogde nog de Heeren Vollgraff en Lips te bezoeken, maar vond hen niet thuis. Door den Hr. Rehm werd ik gebragt in de Club, eene societeit waarin de meeste professoren en ook vele andere leden zyn. Men ontving my zeer beleefd en ik bleef van 6 tot 9 uren praten. Behalven den Hr. Rehm vond ik hier nu ook den Hr. Vollgraff welke Politiek en verwante vakken voordraagt naar en door hem uitgegeven werk, en National-Oeconomie naar het werk van Say overgezet door Mohrstadt in Heidelberg. Hy is een jeugdig man, tusschen de 30 en 40, vol vuur, spreekt en schynt niet tot de kamergeleerden te behooren. Ik vond hier ook Prof. Bickell wiens hoofdvak is kerkelyk regt, een man van niet ver in de twintig, die een zeer gunstig voorkomen heeft, — Prof Boeckh een bejaard maar levendig philoloog, die veel en goed sprak. Wy behandelden, als gewoon

Eenige plaatsen van het vroeger diocése ×
Fulda zyn onder Beyeren en onder Weimar
gekomen, en daar is de godsdienstkaat nog
gebleven; byzonder vertoont zich die in de
laatsten.

Marburg.

lyk, den toestand van Europa en de omwente-
lingen van Frankryk en Belgie. Het was my
belangrijk, hier nagenoeg dezelfde wyze van
zien te vinden als in Giessen. Omtrent de
geestelykheid zeide my byzonder de Hr Rehm,
dat die op de katholieken in deze streken, en
in het algemeen in het noorden van Duitsch-
land, geen invloed meer hebben. Zy zyn eigent-
lyk niet meer katholiken; hebben byna geene
aanhankelykheid aan den Paus. Onder andere
oorzaken voor deze streken heeft daarop
gemerkt, dat men behoorde onder het bis-
dom Mainz, dat zich steeds door verdraag-
zaamheid onderscheidde. De (aarts) bisschop was pri-
mas van Duitschland, en zocht zoo veel
mogelyk onafhankelyk van den Paus te zyn.
De bisschop (vroeger ook het klooster) van
Fulda trachtte zich onafhankelyk van den
aartsbisschop van Mainz te maken, en sloot
zich deswegens naauwer aan Rome. Hier-
door heerscht nog meer ultramontanismus
in de plaatsen, welke onder Fulda behoorden.
+
De tegenwoordige bisschop van Fulda echter,
waar onder geheel Keur-Hessen staat, is ten
uiterste verdraagzaam, en hy heeft zyn ka-
pittel zoo zaamgesteld, dat men de duur-
zaamheid van dat stelsel mag verwachten.
Gemengde huwelyken zyn hier zeer gewoon, en
geven geen aanleiding tot moeijelykheden.
In overeenstemming met den bisschop is tot

In Giessen en in Marburg rekent ×
men zich reeds tot Noord-Duitschland.
Ik heb opgemerkt, dat tusschen deze twee
hooge scholen veel afgunst bestaat: de
professoren over en weder spreken met min-
achting van de andere universiteit en van
de professoren aan dezelve. Trouwens dit is
een euvel, dat men aan vele en vooral aan
Duitsche universiteiten aantreft.

Marburg.

wet gemaakt, dat alle overeenkomsten omtrent den godsdienst der kinderen van onwaarde zyn; dat de kinderen altyd: de jongens in de kerk van den vader, de meisjes in die der moeder moeten aangenomen worden; ten zy men wachte tot dat de kinderen achttien jaren oud zyn; dan wordt hun toegestaan zelf te kiezen.

Er zyn in Marburg slechts ruim 300 studenten; toch zyn er meer dan het kleine vorstendom kan opleveren; men heeft Nassauers, Pruissen, ook Hessen Darmstadters. Het getal der Professoren is nagenoeg zoo als in Gießen.

Binnen kort zal ook hier eene catholike theologische faculteit worden opgerigt, gemeenschappelyk voor Keur-Hessen en Nassau. Men verwacht, dat zy goed zal zamengesteld zyn. Een roomsch priester, Muller, is reeds hoogleeraar en onderwyst kerkelyk regt; die zal waarschynlyk tot de nieuwe faculteit behooren; hy is ten uiterste verdraagzaam. Deze faculteiten worden in Duitschland overeenkomstig het verlangen van den Paus en naar den inhoud der concordaten opgerigt; zy doen de Seminarien niet vervallen: doorgaans bezoeken de toekomstige geestelyken beide inrigtingen.

+ Van de stad heb ik weinig kunnen zien; de tyd was te kort en het weder te ongunstig. Het geen ik er van zag, bevalt my wel, de grond is zeer ongelyk, zoo dat men veel klimmen moet, dit verschaft op eenige punten een

meer uitziet. Het voorkomen der huizen is nog zeer ouderwetsch; zoo kwamen mij zelfs de lieden van den burgerstand voor; mannen en vrouwen hebben iets stijfs. De landlieden hebben eene zonderlinge kleeding: de mannen witte kielen en driekante hoeden; de vrouwen zwarte kapjes op het hoofd, enge korsetten, lakensche donkere jakken, zeer korte rokken, kousen met gekleurde klinken, en schoenen met hooge hakken. Dit laatste is toch niet meer algemeen. Ik zag ook eene Zigeunerin met haar kind; men zeide mij, dat dit in de stad eene zeldzaamheid is.

Zondag 5 december. Dezen morgen heb ik mij om half 5 naar de post begeven en ben om 6 uren vertrokken naar Cassel. Dit oponthoud werd veroorzaakt door dat de wagen van Frankfort laat aankwam. Er gaat geen wagen van Marburg op Eisenach daarom moet ik een omweg maken. Terwijl ik wachtte meest heb ik gepraat met een Hamburger, die naar America gaat. Hij verhaalde veel van de misbruiken, die in Hamburg aanleiding tot ontevredenheid geven. De Senaat is eene soort van familieregering, die volstrekt willekeurig handelt. Nooit wordt rekenschap gegeven van

Naar Cassel.

de inkomsten en uitgaven der stad en van tijd tot tijd worden nieuwe belastingen inge-voerd. Arme Senatoren, zegt men, worden rijk. Men heeft in 1814 bepaald, dat de constitutie voorloopig zoude bestaan, maar spoedig zoude worden herzien; die herziening vindt geen plaats. Het bestuur der politie is bijzonder slecht, de goede burgers worden gekweld en tegen ongeregeldheden en overtredingen der wetten, zoo als b.v. het houden van verbodene loterijen, wordt geheel niet gewaakt. Hierbij komt, dat het volk in Hamburg ruw en oploopend is. Daar het de Senaat is waarover men zich beklaagt en er geheel geen hooger beroep is van de Senaat, zoo is te vreezen, dat men eindelijk oproerig worde. Relata refero; maar de man, die mij dit alles zeide sprak zeer verstandig en voor zijne onpartijdigheid pleit de omstandigheid, dat hij zich niet voorstelde zijne vaderstad ooit weder te zien. Een Bremer, die bij ons kwam zeide dat in Bremen zulke misbruiken niet plaats hebben, dat men daar reden heeft tevreden te zijn, en het volk ook merkelijk geheel niet onvergenoegd is. De Hamburger be-vestigde dit.

Ik zat op deze reis binnen in den wagen, hetgeen mij zeer onaangenaam was, te meer omdat het gezelschap onbelangrijk

Naar Cassel.

(was) Of nog zeuder; onder anderen een Duitscher die in Hull woont, met zyne (Engelsche) vrouw en kind. Toen dit meisje door het ryden ziek werd, hetgeen voor de reisgenooten zeker niet aangenaam was, zonde de tedere moeder het zonderlinge middel aan, haar door slagen beter te maken. De weg ging steeds berg op en berg af, en (was) zeer slecht onderhouden; eens bleven wy werkelyk steeken; het was aan den voet van een berg; wy stegen uit, en toen gelukte het door een dragt van slagen de paarden met den wagen weder vooruit te brengen. Wy passeerden niet dan middelmatige dorpen; de bergen waren veel met bosschen begroeid, ook somtyds goed bebouwd. Van de mooije gezigten, die men hier en daar heeft, konde ik niet veel gewaar worden, de nevels omringden ons den ganschen dag.

Te Kerstenhausen, waar wy middag hielden, schold de posthouder op de regering als een echte omwentelingsgezinde. Hoe konde dit anders zyn: de man was een Elsasser en hy bevond zich in Keur-Hessen.

Om half 7 kwamen wy te Cassel aan; ik nam myn intrek in den Romeinschen keizer en ging niet meer uit; ik besteedde den avond, om te schryven.

+ en ook met anderen sprak ik over deze gebeurtenisse.

Cassel.

Maandag 6 december. Dezen morgen ben ik thuis gebleven, om aan te teekenen.

Aan tafel ontmoette ik een jong mensch, die terug kwam van eene reize in Rusland, Zweden, Finland, Denemarken. Hy verhaalde daarvan met veel levendigheid, en zyn gesprek was my zeer belangryk. Schoon hy Duitsch sprak, was zyn vest met een driekleurig lint geboord, en zyn horologieband insgelyks driekleurig; dit liet vermoeden waar hy thuis behoorde; hy was namelyk Elsasser en met hart en ziel Franschman. Hy zeide my eindelyk, dat hy reisde voor eene fabriek van behangselpapier te Mülhausen.

Ik deed eene wandeling door de stad, die my uit vroeger verblyf reeds bekend was, en ik bewonderde op nieuw den schoonen regelmatigen aanleg: den Friedrichsplatz, den Königsplatz, Königstrasse, Bellevue enz.; in weinig steden van Europa vindt men zulke schoone pleinen en straten.

Ik bezocht den heer Bernhardi, te voren Bibliothecaris te Leuven en thans by de Bibliotheek alhier aangesteld. Ook bezocht den heer Stroberg met wien ik lang gepraat heb. Het was my belangryk eenige byzonderheden te vernemen omtrent de politieke gebeurtenissen in dezen kleinen staat; de heer S. voldeed van zelf myne nieuwsgierigheid+; ik wil er het een en ander van opteekenen. De ontevredenheid heeft haren grond in het gedrag van den Keurvorst en zyne maitres, eene horologiemakersdochter uit Berlyn, genaamd Ortleb, door den Keurvorst tot Graavin v. Reichenbach gemaakt. De vorst, die weinig verstand of karakter heeft, was

Cassel.

door deze vrouw geheel onder het juk gebragt, en voortaan hing het bestuur van het land van hare luimen af. Zy verspilde of vergaderde groote schatten ten nadeele van het land, kocht zich onder anderen groote goederen in Bohemen. Haar broeder, tot Graaf van Rossenstengel verheven, was „Oberforstmeister" en „Oberpostmeister" te gelyk, zonder van beide takken van bestuur iets te verstaan. Alle posten en gunsten werden door de Gravin vergeven, en die haar of hare gunstelingen niet het hof maakte, leed dikwyls het grootste onregt. Alle regten en inrigtingen des lands werden voorbygezien; het staatsvermogen en dat van den vorst vermengd, over alle kassen naar willekeur der Gravin beschikt. Dit alles verontwaardigde de onderdanen op het uiterste; de gravin was toch nog niet tevreden. Zy wilde tot den vorstenstand verheven worden, en dit konde de keurvorst niet doen. In Weenen moest die rang verkregen worden. Dezen zomer reisde de keurvorst en de Gravin naar Carlsbad, en zy voorspelde, dat zy als vorstin zoude terugkomen. Het schynt, dat de keurvorst vergeefsche pogingen gedaan heeft, en onverrigter zake uit Weenen naar Carlsbad terug gekomen is. Toen is er, zoo als men zegt, tusschen hem en de Gravin iets voorgevallen, waarvan men het ware nog niet weet; maar het gerucht verspreidde zich, dat hy dood was; dit gerucht duurde een paar dagen en werd opgevolgd door een ander, dat hy niet dood maar gevaarlyk ziek was ten gevolge eener beroerte. Officiële tyding kwam er geheel

+ die noch in Cassel waren,

Cassel.

niet. In stilte kwam de broeder der Gravin, pakte
in het paleis hare papieren en kostbaarheden op,
en reisde daarmede in allerijl weg; ook werd
de lyfarts van den Keurvorst naar Carlsbad
ontboden. Doch toen de lyfarts daar aankwam,
werd hy door de Gravin teruggezonden met de ver-
zekering, dat de vorst reeds beter was, en hy werd
geheel niet by den vorst toegelaten. By de
terugkomst van dien lyfarts in Cassel steeg
de ontevredenheid op het hoogste. Men was veront-
waardigd, dat eene vrouw den Keurvorst zoo be-
heerschte, zyne onderdanen niet narigt omtrent
zyn leven of dood liet toekomen en zelfs aan
zynen lyfarts geen toegang tot hem gedoogde.
De burgers wilden nu de Gravin niet meer
in de stad laten komen, zy verlangden van de
weinige regeringsleden maatregelen, en werkelyk
werden zoo genomen uitspraken. Eene depu-
tatie van den stedelyken magistraat ging in-
tusschen naar Carlsbad; die werd zeer goed ont-
vangen en bekwam de toezegging, dat de
Keurvorst spoedig zoude terugkomen.
De burgers schaarden zich nu aan de poorten
om de Gravin, indien zy medekwam, af te
wyzen. Men bekwam narigt van den dag
waarop de Keurvorst komen zoude; maar
hy kwam nog vroeger en zonder de Gravin.
Nu stond al het volk onbeweeglyk; nie-
mand nam den hoed af, niemand sprak;
tweemaal kwam de Vorst op het balkon,
en de groote schaar van burgers zag hem
onbeweeglyk aan. Den volgenden dag ging
hy naar Wilhelmshöhe. Toen rigtten de burgers

Dit was den 15 September

Cassel.

verzoekschriften in aan den Magistraat, om hunne bezwaren aan den Keurvorst voor te dragen. Gedurende deze gisting toonde zich een gering burger, Herbold, van beroep kuiper, als volksredenaar. Met een gunstig uiterlijk, eenige meerdere bekwaamheden dan gewoonlijk, en een onbesproken gedrag erlangde hij veel invloed. Hij sprak bij den magistraat voor de burgers, en toen de magistraat besloot, om naar Wilhelmshöhe te gaan ging hij mede. Aan het paleis aldaar aangekomen, werd de magistraat niet toegelaten, die [illegible] uitnalgen. Herbold ging nu alleen en sprak den Vorst, die in het park wandelde aan, stelde hem het gevaar voor, indien hij de klagten zijner onderdanen niet wilde aanhooren. De vorst was onthutst, en gaf hem goede woorden. Den volgenden dag besloot men op nieuw naar Wilhelmshöhe te gaan. Men werd nu weder afgewezen, maar met de toezegging, dat de Keurvorst den anderen morgen in stad zoude komen en daar den magistraat ontvangen.

Nu stroomde het volk naar de groote Friedrichsplatz voor het paleis, de Keurvorst kwam en werd als te voren niet begroet. De magistraat ging, en met hem de kuiper Herbold, om de bezwaren van het volk voor te dragen. Herbold sprak met de burgerschap,

Cassel.

dat, wanneer hy terugkomende een witten zak-doek in de hand zoude hebben, dit het teeken zoude zyn, dat het verzoek van den Magis-traat was toegestaan; maar dat hy in het tegenovergestelde geval een zwarten handschoen in de hoogte zoude verheffen. Met ongeduld wachtte de menigte de terugkomst van den Magistraat met verbeid. Eindelyk kwamen zy, en het teeken dat alles was toegestaan werd vertoond. Nu ging het levendigste gejuich op, en de vreugde was algemeen. De Keurvorst kwam ver-volgens op het balkon, en een driemaal herhaald „Lebe hoch" deed zyn paleis da-veren.

Hetgeen men gevraagd en verkregen had, bestond daarin, dat de Keurvorst de Stan-den des lands, volgens de oude constitutie zoude byeenroepen, en dat die Standen eene nieuwe constitutie, naar de behoefte van den tyd zouden aannemen. Die Standen zyn ook byeengeroepen, en zyn sedert den 16 october vergaderd. Zy bestaan uit adel boerenstand en geleerde stand. De Keurvorst zelf heeft een ontwerp van Constitutie voor-gelegd en over hoofdpunten is men het na-genoeg eens. De hoogleeraar Jordan uit Marburg is een der werkzaamste leden en is onbuigzaam in het belang des volks.
Ongeregeldheden hebben er nagenoeg niet plaats gehad. Den 6 September zyn by eenige bakkers de vensters ingeslagen, omdat er geen brood

Cassel.

te bekomen was; doch dit was dadelyk verholpen. Toen de Keurvorst terug gekomen was, verlangden de burgers eene talryker gewapende magt te kunnen daar stellen dan van die welke gedurende zyne af-wezigheid gewapend waren. Hieromtrent weifelde de Keurvorst, beloofde wapenen en trok zyne belofte weder terug; toen was het volk op het punt van het tuighuis te bestormen. Doch het bevel, om nog 1200 geweren uit te reiken kwam, en alles schikte zich. Herbold droeg veel by, om de burgers by die gelegenheid van buitensporigheden terug te houden. By de opening der Stenden was men op het punt van handgemeen te worden met de troepen. De gewapende burgers hadden verlangd de wacht voor het paleis der Stenden te hebben; men had hun dit toegezegd, maar op klagten der militairen, kwam men van die belofte terug. Eene wacht van soldaten werd voor het paleis gesteld en eene wacht van burgers kwam om post te vatten. De overste, die de wacht der soldaten commandeerde, werd door de burgers uitgejouwd en moest de vlugt nemen. De troepen kwamen onder de wapenen; de burgers verzamelden zich eveneens gewapend, en men was voor groot ongeluk beducht. De tusschenkomst van den burgemeester en van andere welgezinde leden kwam de gewenschte uitkomst voor; de

Cassel. de troepen en de burgers gingen uiteen, en de Standen verklaarden, dat zy geheel geen wacht behoefden.

De burgemeester, welke zeer hoog geschat wordt, en veel bygedragen heeft, om de zaken zulk eene gunstige rigting te doen nemen, heet Schomburg.

Men is nog steeds zeer verbitterd tegen de Gravin, en men wil volstrekt niet, dat zy weder in Cassel of zelfs in het keurvorstendom komen zal; zy houdt zich thans in Frankfort op. De Keurvorst heeft voor eenigen tyd zich in een wagen met zyne oudste dochter by de Gravin, omtrent 16 jaren oud, vertoond. Het volk was daarover zeer ontevreden. Eenige burgers zyn naar den Directeur van politie gegaan, en hebben hem genoodzaakt uit hunnen naam aan den Keurvorst te verklaren, dat wanneer hy zich weder met kinderen der Gravin in het openbaar vertoonde, zy steenen in zyn wagen zouden werpen.

De keurprins, die in onmin met zyn vader leefde, heeft zich by deze gelegenheid met hem verzoend. Ook deze heeft reeds veel aanstoot door zyn gedrag gegeven. Hy heeft in Mainz eenen Pruissisch officier diens vrouw afgekocht en leeft nu met haar. Ik mag niet verzwyggen dat de verkooper zyner vrouw dadelyk genoodzaakt is geworden zyn ontslag te vragen en nu van de renten zyner schande leeft.

Naar Eisenach.

Dingsdag 7 December. Des morgens om 5 uren ben ik met den briefpostwagen vertrokken naar Eisenach. Ik moest een koffer achterlaten, om my met den pakwagen te worden nagezonden; dit is op reis zeer ongemakkelyk. Ik beschouw het als een gebrek in de inrigting der Duitsche postwagens, dat men zelfs voor betaling der hooge vracht niet altyd zoo veel kan medenemen, als men op eene lange reis nodig heeft.

De weg had weinig belang; het land is zeer bergachtig, met veel bosch, maar weinig bouwland. Voor de gezigten is de streek niet byzonder mooi, voor dat men in de nabyheid der Werra komt. Daar de bodem weinig oplevert, zyn de menschen arm; ook passeert men slechts middelmatige dorpen en een paar stadjes; Waldcappel en Creuzberg die niet beter dan dorpen zyn. Met de laatste plaats vangt het Saxen-Weimarsche grondgebied aan, ongeveer drie uren van Eisenach. Ik merkte toch, ook langs dezen weg eenige nieuwe huizen op, die nog onder handen waren, en die veel beter waren dan de oude. Er is ook hier blykbaar voortgang in welhebbendheid en smaak naar levensgenot, zoo als de vrede die byna overal heeft te weeg gebragt. De weg was zeer slecht onderhouden en op veel plaatsen zeer styl. Om half 4 kwamen wy in Eisenach aan.

Eisenach.

Myn eenige reisgenoot was een Heer „Floss-inspector" uit Meiningen. Zyn post is te zorgen voor het hout, dat men uit Meiningen de Werra laat afdryven. Het hout is voor dit vorstendom een voortbrengsel van veel belang, de bosschen zyn byna geheel domein en leveren het voornaamste inkomen op van den vorst. Jaarlyks wordt voor 5 tot 6 honderd duizend daalders gekapt. Hy roemde byzonder het bestier der bosschen. Zy zyn alle begroot en men maakt naauwkeurig, dat niets meer gekapt dan aangeplant wordt, en dit naar een „Turnus" van 90 jaren. Het hout aan de noordoostzyde van het Thüringerwald gelegen gaat de Werra af dat van de zuidwestzyde den Main af. Om goede beambten voor het boschwezen te bekomen, heeft men eene Forstschule te Dreissigacker, waar omtrent 40 leerlingen zyn. Die school is vooral beroemd geworden door de onderwyzer Bechstein, die dood en door Hellmann opgevolgd is.

Ik vond te Eisenach in de Halve Maan eene goede herberg. Myn middagmaal kwam laat en niet te meer gewenscht. Ik vernam, dat er een Concert van Alpensänger zou de plaats hebben en om 6 uren ging ik derwaards. Het was in de zaal van een aanzienlyk gesloten gezelschap, maar nu elkeen voor

Eisenach. ongeveer 40 ċenten toegang had. Het ge-
zelschap was vry talryk: ruim 60 dames
en veel meer heeren. De zangers waren
4 Stiermarkers, die hunne volksliederen
en eenige andere zongen. In de vro-
lyke liederen waren zy vooral thuis, daar-
door gaven zy een denkbeeld van de gees-
tigheden en van den opgeruimden geest
hunner landslieden, die van de Zwitsers
en Tyrolers nog in veel opzigten ver-
schillen. Het gunstig uiterlyk der dames,
waarvan toch byna niet eene regt mooi
was, en de beschaafde toon, die er heerschte,
gaven my een ~~gunstig~~ voordeelig denkbeeld van de
Eisenachers.

Het locaal wordt genoemd Clemda,
naar een oud kasteel, dat zoo heette en
dat op dezelfde plaats stond. Men leest
hier tydschriften en komt byeen tot gezel-
schappelyk vermaak. Zulke Casinos, Res-
sources, Vereins enz: zyn in Duitschland
zeer algemeen.

Woensdag 8 december. Dezen morgen
bezocht ik de Wartburg, die op een berg naby
de stad ligt. Ik ging door den Rösischen
Garten, die zeer aangename wandelwegen
bevat, waar men aan de eene zyde de stad
aan de andere het dal der Nesse, een tak der
Werra, overziet. Een koopman, Rose genaamd
heeft dien aanleg gemaakt en heeft den
kalen berg, Mädelstein of Mittelstein, beplant.

Eisenach. De Wartburg is een kasteel uit de 11e eeuw, waarvan nog een gedeelte overgebleven is, en een gedeelte nieuw bygebouwd. Byzonder belangryk is het, om de herinnering aan Luther, die hier gebragt werd, toen hy van Worms kwam, en gedurende 10 maanden bleef. Hier begon hy den bybel over te zetten. Men bezoekt nog zyne kamer, die zeer eenvoudig is, en zich bevindt in een nevengebouw van het kasteel. De kerk of kapel, waarin hy gepreekt heeft, is nog byna onveranderd; de preekstoel is nog dezelfde. Men kan zich niet zonder aandoening en dankbaarheid herinneren aan het gewigtig werk dat Luther onder handen had toen hy zich hier bevond, om namelyk Europa te bevryen van het schrikkelyk juk der Pausen. In deze kerk is ook een schildery, voorstellende de weldadigheid van de heilige Elisabeth gemalin van Hendrik IV landgraaf van Hessen, dochter van Andreas II koning van Hongarye. Het was, zoo men zegt, oud, maar is zoo dikwyls vernieuwd, dat het gansch veranderd is. Die heilige was my geheel onbekend. Een ander schildery, hetzelfde onderwerp voorstellende, hangt in een der nieuwe vertrekken. Het is van <u>Louise Seidler</u> uit Jena. In de Rüstkammer ziet men een aantal

Eisenach.

oude harnassen en wapenen. Als gewoonlyk, 100
verwondert men zich over de zwaarte van die yzeren bekleedsels, waarmede men het gansche ligchaam en somtyds ook dat der paarden bedekte. Hoe konde men dan nog de wapenen gebruiken. Het oudste harnas is van „Ludwig den Springer", die 1067-1070 de Wartburg gesticht heeft, en in 1123 gestorven is. Er zyn hier ook verscheidene harnassen van vrouwen en van kinderen van 8 tot 12 jaren, onder anderen van Ernst prins van Saksen, stamvader van de Ernestinische linie. Er is ook nog een zaal met oude portretten van Landgraven van Thüringen en Hertogen van Saksen.

Van de Wartburg heeft men een ver gezigt, waarvan ik nu geen volkomen genot konde hebben, de winter heeft veel van het schoon weggenomen, en de nevel bedekte een gedeelte. Toch levert het gebergte in zyn wintergewaad, met witte ryp bedekt, en door de nevels dan eens verborgen en dan weer ontbloot, naar mate de wind waait, een byzonderen aanblik, die ook zyne waarde heeft.

Boven het groen der sparreboomen op den Mädelstein ziet men twee zwarte rotsen uitsteken, die door de natuur zeer zonderling gevormd zyn. Zy gelyken namelyk eenigzins naar een monnik en eene non, die elk

Luden heeft my naderhand gezegd, dat hy er niet geweest was.

Eisenach.

ander Kusten. Men noemt ze ook den mon-
nik en de non; en de fabel zegt, dat zij ver-
steend zijn tot straf hunner onkuischheid.
Wieland heeft hen onder de namen van
Sixtus und Clärchen bezongen.

Op de Wartburg werd in 1817 den 18en Oct. het
feest van de hervorming en tevens dat van
den slag van Leipzig door 4 tot 500 Studen-
ten gevierd. Dit feest had des morgens plaats
en liep met veel orde af. Maar des avonds
gingen zij met fakkels naar den <u>Wart-
berg of Wartenberg</u>, ongeveer een uur
ver van de Wartburg en aanmerkelijk
hooger. Daar werd een groot vuur ge-
maakt, en met redevoeringen, die veel aan-
stoot gegeven hebben, wekte men onderling
de geestdrift op; en toen wierp men in dat
vuur schriften van Kotzebue, Schmalz
en Ancillon, die voor de magt der vor-
sten geschreven hadden, benevens een Pruis-
sisch Keurslijf, een Hessischen staart en een
Oostenrijkschen korporaalstok. De gelijke-
nis van den naam des bergs heeft veelal
doen gelooven, dat dit laatste ook op de
Wartburg gebeurd was. Drie professoren
waren, zoo al niet bij den optogt, dan toch in
Eisenach, te weten Luden, Fries en Oken.

Op de markt staat, behalven <u>het Slot</u> van
den Hertog, een schoon en groot gebouw met
het opschrift „<u>Bürgerschule</u>, 1825." Het was in

Eisenach. dat jaar, ter gelegenheid van het feest der 50 jarige regering van den Groothertog, dat hier en elders een nieuw schoollokaal werd ingewyd; tegelyk werden de jaarwedden der onderwijzers verhoogd en verzekerd en eene verbeterde leerwyze ingevoerd. Zulke byzonderheden getuigen van een hoogen trap van beschaving by dit volk. In deze school gaan de kinderen van alle standen, byzondere lagere scholen zyn er niet. De ouders betalen niet (aan) den schoolmeester, maar (aan) de stedelyke regering. Ik zag ook eene andere inrigting, die geheel nieuw is, namelyk het Doodenhuis. Dit is een gebouw op het kerkhof, bestemd om de gestorvenen te bewaren tot dat de geneesheeren verklaren, dat er zekere teekenen van den dood zyn. Twee vertrekken, een voor de mannen en een voor de vrouwen, dienen om de lyken te plaatsen, in het midden is een vertrek voor den wachter die in beide andere vertrekken zien kan. De lyken worden met zorg geplaatst en koorden in hunne handen gedaan welke, by de minste beweging, schellen doen gaan, welke den wachter het ontwaken van schyndooden doen kennen. Een „Schulrath" Perlet heeft voor deze inrigting 500 Thalers gemaakt, en in dit jaar is zy tot stand gekomen. Ik meen

Eisenach.

maar ook als een blyk van hoogere beschaving te kunnen beschouwen.

Men heeft my de plaats gewezen, waar den 1en September 1810 een transport buskruid van de Franschen gesprongen is. Een aantal huizen zyn daardoor geheel verwoest, en in de 50 burgers omgekomen. Slechts een Fransman verloor het leven. Als eene byzonderheid verhaalt men, dat een paar jong getrouwden op de derde verdieping saam. op de sopha zaten; door den slag storte het huis in; zy werden opgenomen en kwamen onbeschadigd aan de andere zyde der straat beneden, nog zittende op de sopha. Zy leven nog.

Eisenach heeft my wel bevallen, het is eene kleine stad met 8000 inwoners, tamelyk net, met eenige fabrieken, welke werk en inkomen bezorgen. De menschen komen vlytig, beleefd en goedaardig voor. De gelaatstrekken der vrouwen zyn aangenaam zonder byzonder schoon te zyn; de kleding net en eenvoudig.

Men heeft my de omstreken zeer geroemd, byzonder de kleine badplaats <u>Liebenstein</u> en het Lustslot van den Groothertog, <u>Wilhelmsthal</u>.

Eisenach is een klein afzonderlyk vorstendom, onder den Groothertog van Weimar. Men is met dien vorst zeer tevreden. Hy is van zeer beperkte geestvermogens, maar

Ik ontmoete op dezen weg, zoo als reeds ×
meermalen te voren handwerkers, die be-
delen; dit is een gebruik dat men be-
haarde af te schaffen.

Gotha.

wel gezind. Hier hebben ook geheel geene onrusten plaats gehad. 104

Om half 3 ben ik naar Gotha vertrokken, met een wagentje met een paard; om half 6 ben ik daar aangekomen.+ Ik vernam, dat in den schouwburg gespeeld werd, en ging derwaards. Men gaf "Die Mauren und die Schlösser", eene opera naar het Fransch van Scribe. De uitvoering was middelmatig. Het was zeer vol, ook is de schouwburg klein, en eigentlyk alleen voor het hof bestemd geweest, zoo als ook de Hertog de kosten zelf betaalt.

De Hertog, die thans dit vorstendom met dat van Coburg bezit, is nagenoeg de helft van het jaar hier. Ik zag hem in den schouwburg; hy is 44 jaar oud, en heeft een uitsteekend goed voorkomen; hy heeft verscheiden zonen die evenens tegenwoordig waren. Men zegt my veel goeds van de regering; ook zyn hier geheel geen oproerige bewegingen geweest.

Dezen avond hoorde ik veel spreken over den Hertog Carl van Brunswyk. Hy heeft pogingen gedaan, om in zyn land terug te komen; maar is te Osterode, op Hannoversch grondgebied zeer grof behandeld, en genoodzaakt terug te keeren. Een jong mensch uit Osterode zelf sprak met verontwaardiging over dit gedrag ten opzigte van een vorst

Gotha. die als vreemdeling had behoord beschermd en
niet mishandeld te worden. Anderen voerden
als oorzaak der verachting, die tegen hem bestaat,
zijn gedrag aan, dat hij gedurende zeven jaren ge-
houden heeft, en dat zeker hoogst berispelijk
schijnt geweest te zijn.

<u>Donderdag 9 december.</u> Heden heb ik de merk-
waardigheden van Gotha bezigtigd.
<u>Het Slot</u> staat op eene hoogte, waarvan men
een mooi gezigt heeft op de omstreken. Links
ziet men het Thüringerwaldgebergte en regts
den Hartz. Den Blocksberg konde ik niet goed
onderscheiden maar zeer goed den <u>Inselsberg</u>,
hoogste punt van het Thüringerwald. Zoo
men mij zegt, is het panorama van daar
schooner dan van den Blocksberg, ook gaat
men uit deze streken menigvuldig der-
waards. Het slot dient niet alleen voor den
Hertog en de regering, maar ook voor verza-
melingen en boekerij. Het <u>Kunstkabinet</u> be-
vat veel merkwaardige voorwerpen, die som-
mige als herinneringen aan belangrijke per-
sonen of gebeurtenissen, andere als overblijfsels
uit onderscheidene tijden der kunst, of wel als
uitsteekend op zich zelven waarde hebben.
Ik merkte op: een borstbeeldje van Lodewijk
XIV in amethist; — eenige zeer fraaye camees;
— Ivoren beeldwerk; — houten beeldjes van
Lucas van Leyden; — Adam en Eva in hout ge-
sneden door Albrecht Dürer; — allerhande
oudheden, waaronder vele uit het Oosten en
Egypten door <u>Seetzen</u> medegebragt; — ook Ketten-

Gotha.

rische vazen. De hoed, laarzen en handschoenen van Napoleon, die hij den slag van Tilsit gedragen heeft.

In het kabinet van Naturalia waren bijzonder schoone paradijsvogels; – vele versteeningen; – beenderen van een mammouth te Donna bij Langensalza gevonden.

Het Chineesch kabinet is zeer rijk aan voortbrengselen van kunstvlijt en kunst; men kan er dat zonderling volk naauwkeurig uit leeren kennen. Men heeft ook verscheiden boeken met afbeeldingen, waarvan men er mij een wees, daar de huisselijke levenswijze, benevens de verschillende wijzen van strafoefening in voorgesteld waren.

Onder de kunstwerken was een rond stuk ivoor, waarvan men 15 kogels in een en in 't midden een dobbelsteen gemaakt had, alles zeer fijn bewerkt. Men zoude niet gelooven dat menschelijke geduldoefening het zoo ver brengen kunnen. Ongelukkig vindt men die voorbeelden van overwinningen van de grootste moeijelijkheden doorgaans in onnutte zaken; en dit is bij de Chinezen bijzonder het geval.

De verzameling van schilderijen is niet zeer groot, zij bevat toch vele fraaije stukken, vooral oud-Duitsche en Nederlandsche. Mij bevielen zeer goed een paar landschappen van Hackert. Onder de Oud-Duitsche is een schrein uit 144 stukken bestaande, die de geschiedenis van het nieuwe Testament voorstellen. Zeer mooi zijn twee stukken van Lucas Cranach voorstellende Judith, waar zij Holophernes verleidt en vervolgens waar zij hem het hoofd afslaat. Onder de portretten trok mijn aandacht Agnese von Mansfield die den bisschop van Keulen zijn geloof en zijn bisdom deed verliezen. Men wees mij een klein stukje van Go-

De uitgever van den Almanach de Gotha is een be-, +
jaard Franschman of Belg, zoo de waard meende,
met name Sala die reeds dertig jaar hier is en een
post van Kriegscommissär bekleedt. Hy geeft persoon-
lyk onderrigt in de Fransche taal.

Gotha.

rard Dau, voorstellende de moeder van den schilder
by het spinnewiel. Dit stukje is in Amsterdam
voor 15 duizend daalders gekocht.

In de bibliotheek vond ik den bibliothecaris Ukert,
die zeer beleefd was, en my eenige byzonderheden wees.
Eene overzetting van het oude en nieuwe testa-
ment met byzonder fraaye miniatuurschilder-
werken. Het nieuwe testament draagt het jaar-
tal 1530 en het merk des schilders is: C.W.C.H. De
vertaling Duitsch naar de vulgata. Men heeft
veel andere handschriften van meerder of min-
der belang, zoo als brieven van Reformatoren enz.
Een zonderling stuk is uit de middeleeuwen, en
handelt over de vechtkunst in alle byzonderhe-
den, zelfs over die tusschen man en vrouw; het is
met veel afbeeldingen versierd, en de maker noem-
de zich Hans Talhoffer. Veel oude drukken vindt
men ook hier.
De bibliotheek bevat ruim 150 duizend boekdeelen,
zy staat in vry goede zalen, en is zoo men my
zeide, goed geordend. De wetenschappelyke catalo-
gus is volkomen gereed, de alphabetische nagenoeg.
Jaarlyks worden voor aankoop van nieuwe
boeken 15 honderd daalders besteed. Er wordt
veel gebruik van de bibliotheek gemaakt, zy is
dagelyks open en men leent boeken uit binnen
en buiten de stad, zoodat steeds meer dan 500 dee-
len in omloop zyn. In Gotha zyn wel 20 geleerden
die boeken uitgeven, meest als philologen.
+ Er is nog een muntkabinet en eene verzameling
van afgietsels in gips. Die heb ik niet gezien, om
dat zy voor my minder belang hadden en de
tyd te kort was.

Wanneer men bedenkt, dat het hertogdom Gotha
slechts 80000 inwoners heeft, zoo is men verwonderd

Gotha.

over den schat van voorwerpen voor kunst en wetenschap, die hier gevonden worden, en over de kosten, die nog jaarlyks daarvoor worden aangewend. Dit is eene gunstige zyde van de verdeeling van Duitschland in kleine staten. Men zal niet ligt iets dergelyks in eene provinciestad van Frankryk vinden.

Dezen namiddag heb ik veel in en om Gotha gewandeld. De stad is zeer onregelmatig gebouwd, en heeft slechts weinige mooye straten; toch ziet men de blyken van voorspoed en niet van verval. De wandelingen zyn allerliefst. Voor omtrent 25 jaren, zoo men my zegt, zyn de vestingwerken geslecht, en is alles om het slot en de stad met boomen beplant. Men ziet ook vele tuinen en kleine landhuizen, die van de welhebbendheid en de beschaving der inwoners getuigen. Het observatorium heb ik ook op myne wandeling, doch slechts op eenen afstand gezien. De tyd van het jaar gedoogde niet, dat ik het merkwaardige van den omtrek bezocht, waartoe behoort het instituut van Salzman te Schnepfenthal, dat, zoo ik hoor, onder het bestuur van zynen zoon zeer bloeyende is. Het getal der inwoners van Gotha bedraagt ongeveer 12000.

Om tien uren des avonds hoorde men op eens twee kanonschoten. Dit was het teeken van brand. Spoedig was de gansche stad in beweging. Ik ging ook uit, om te zien; maar vernam, dat de brand niet in Gotha, maar in het dorp Emleben, anderhalf uur van de stad, was. Ik zag, dat men met grooten spoed en veel orde gereed was, en zich op

Erfurt behoort thans aan Pruissen. ×

Erfurt

nog bezig, om te gaan blusschen. Men zegt my ook, dat de spuiten byzonder goed in orde zyn, en de reglementen ~~voorschriften~~ zeer stipt aan alle burgers hunnen pligt in geval van brand voorschryven.

Vrydag 10 december om 8 uren ben ik met een rytuig met een paard vertrokken, om naar Erfurt en Weimar te reizen; om 11 uren kwam ik in eerstgemelde stad aan. Erfurt is eene groote stad met 18,000 inwoners; zy is omringd van vestingen die toch niet zeer sterk zyn; immers de Citadel, zegt men, kan niet lang verdedigd. De Pruissen hebben nog daarby buiten de stad een tweede fort, de Cyriaksburg, gebouwd waaraan groote kosten besteed zyn. ×

Naby de Citadel is de Friedrichsplatz of nieuwe Paradeplaats waarop eene Pyramide staat tot aandenken aan Karel Joseph, keurvorst van Mainz. Erfurt behoorde vroeger tot dit keurvorstendom. Deze plaats was te voren met huizen bebouwd, die in den laatsten oorlog door het schieten van de Citadel zyn afgebrand. Op eene aanmerkelyke hoogte naby deze plaats staan de Domkerk en de Stiftskerk, welke eene goede uitwerking doen. Den Dom heb ik inwendig gezien. Het is een eerwaardig oud Gothisch gebouw. Men is bezig om hem van binnen nieuw op te maken. De vensters zyn alle, en voor het grootste gedeelte pas onlangs beschilderd; zoo dat het heilig duister byna al te groot is. Men wyst in deze kerk een zeer oud monument van Gleichen met zyne twee vrouwen; het juiste jaartal is toch niet uitgedrukt. Aan de muur is een

Erfurt.

reusachtige Christophorus in 1499 geschilderd. Het is zon-
derling, dat die heilige altyd schrikbarend groot is.
Veel gothische ciradien schijnen oud en zyn toch
gansch nieuw; zoo is onder anderen eene groote
kroon die men zoude meenen van yzer te zyn.
Zy is van papier maché en vervaardigd door
een boekbinder, genaamd Carl Schraub, die
nog leeft.

Eene andere uitstekende kerk is die der Bar-
füsser, die sedert lang voor de protestanten
dient. De vrouw van den koster zeide my, dat
de kerk reeds 800 jaar Luthersch was en nam
my zeer kwalyk, dat ik zeide dat dit onmo-
gelyk was. De kerk is zeer mooi, men ziet
er vele oude grafsteenen waarvan toch meest
al de opschriften niet meer te lezen zyn.
Voor eenige jaren heeft men vele dezer gra-
ven geopend en heeft men de zydene klee-
ren nog gansch goed gevonden, de lyken
waren dikwyls de oudste het minste ver-
teerd. In deze kerk zyn ook ciradien van
den boekbinder Schraub.

Er zyn in Erfurt zoo veel protestanten als
Catholiken; onder den aartsbisschop van Mainz
hadden reeds de protestanten zoveel kerken.
Het protestantsch weeshuis is in een gewezen
Augustinerklooster. Als nieuw gesticht is
het weinig belangryk: 40 kinderen worden er
voor handwerken of huisdienst opgevoed. Als
herinnering wekt het groot belang. Hier heeft
Luther het eerst als monnik geleefd, gedurende

Erfurt.

2½ jaar. Men wijst nog de cel die hij bewoond heeft. Eenige reliquien van hem bevinden zich aldaar: het exemplaar van de overzetting van het Nieuwe testament, druk van 1530, dat Luther zelf gebruikt heeft; — zijn inktkoker. Ik zag hier ook den Reformationsalmanac, die Friedrich Keijzer in 1817 heeft begonnen uit te geven, en waarvan drie nummers zijn uitgekomen; zij bevatten vele bijzonderheden van Luther. Deze hervormer had ook in Erfurt gestudeerd, en heeft alles zaam 8 jaren aldaar doorgebragt. Van hier is hij naar Wittenberg gegaan. Men heeft hier ook een aantal schilderijen, die den dodendans voorstellen, zij zijn in de 17e & 18e eeuw geschilderd, inzonderheid door Bock. De Commissie voor de inspectie heeft zich zelve ook eenmaal in den dodendans laten voorstellen.

Als eene zonderlingheid bezag ik de Krämerbrucke, eene straat, die op eene brug gebouwd is; overigens heeft zij niets belangrijks.

De Pakhof, te voren die waage, is een zeer mooi gebouw van de regering, dat reeds zeer lang bestaan heeft, en bestemd is, om de waren der kooplieden te deponeren.

De stad ligt aan het kleine riviertje, de Gera, die in de Saale en door deze in de Elbe valt. Dit water heeft men door middel van kanalen door de geheele stad geleid. Dit draagt veel tot gezondheid en reinheid toe. Het zelfde bevindt

Eene byzonderheid van Erfurt is, dat de ×
klokken meestal niet in de torens maar van
buiten aan dezelve hangen; dit herinner ik my
niet elders gezien te hebben.

Van den weg tusschen Gotha en Erfurt en van ⊥
hier naar Weimar valt niet veel te zeggen; het
land wordt steeds minder heuvelachtig en by
Weimar is het nagenoeg gansch vlak. Men pas-
seert menigeen geen veel beteekenende dorpen.

Erfurt.
Weimar.

gezien te Gotha omtrent de Nesse, die in de Werra en
Weser vloeit.

+ Aan tafel in den keizer had ik het onge-
noegen, om met minachting over de Hol-
landers te hooren spreken. Dit ontstak mij
in toorn; ik verdedigde hen met ijver en
zeide omtrent de Pruissen en Duitschers
eenige harde waarheden (1806 &c) die het
evenwigt zoo tamelijk herstelden. Toch
heeft het mij zeer getroffen, omdat ik er bij
vernieuwing uit zag, hoe ongunstig de
vreemdelingen over de Hollanders denken;
terwijl ik inwendig moet twijfelen of
dit oordeel wel in alle opzigten onge-
grond is.

Om 3 uren vertrok ik van Erfurt en
kwam om 6 uren te Weimar in den erf-
prins aan.+ Ik ging niet meer uit. Aan
tafel dezen avond werd weder politiek
gesproken, doch alleen in het algemeen.
Een capelmeester uit Meiningen en twee Ber-
lijnsche studenten waren van het gezelschap.
Uit al dat kinnegieteren, zoo als zij het
noemden, werd mij steeds duidelijker,
dat vele Duitschers voor de Franschen ge-
zind zijn.

Zaturdag 11 december. Weimar is zeer beroemd
door de herinnering aan uitstekende mannen,
maar op zichzelf levert het weinig belangrijks
op. De hoofdkerk is een mooi gebouw. Aan de
Oost, na den slag van Austerlitz, door [illegible]

De waardige Anna Amalia moeder van den laatstgestorven Groothertog, geboren princes van Brunswyk ligt ook hier, – Zy stierf in 1807. Zy was geboren in 1739.

Weimar

wondert er een altaarstuk van Lucas Cranach, de kruisiging voorstellende. Zoo als gewoonlyk in de stukken van deen meester en van zynen tyd, zyn de gelaatstrekken zyner beelden zeer sprekend, maar is het plan van zyn stuk gansch zonderling en dikwyls, naar onze wyze van denken, belagchelyk. Men ziet hier verscheidene geschiedenissen uit het oude testament, zoo als de oprigting van Mozes slang, ook veel allegorische beelden, zoo als Jesus die den dood en den duivel overwint; eindelyk op den voorgrond Johannes den Dooper met Luther en Lucas Cranach zelven, die allen ziet men vereenigd om het kruis van Jesus.

Van denzelfden schilder zyn hier nog de portretten van eenige Saksische vorsten: Keurvorst Johann Friedrich (broeder van Johann den Standvastigen, die in Wittenberg en naderhand in Weimar resideerde) en zyne vrouw; — de drie zonen van den vorigen, waarvan de oudste Johann Friedrich der Unglückliche. Dezelfde vorsten en eenige andere zyn ook hier begraven en men ziet hunne monumenten, die nog in goeden staat zyn. Thans worden de leden der Groothertogelyke familie begraven in eene grafstede, die op het kerkhof gebouwd is.

Herder ligt ook hier begraven; een eenvoudige steen wyst de plaats aan; hy stierf in 1803.

Wieland ligt op zyn landgoed, Schiller op het kerkhof. De beenderen van dezen zyn thans in het Groothertogelyk graf geplaatst.

Het huis waar Herder woonde staat by de kerk; hy was hier prediker.

Men heeft my ook gewezen waar Wieland en Schiller gewoond hebben; de zoon van Wieland dreef, na den slag van Auerstädt, door [illegible]

Men heeft my ook gewezen het Gymnasium. +
het staat naby de kerk en is een nieuw gebouw.

Weimar

woont nog in het huis van zyn vader, voor eenige jaren is de weduwe van Schiller gestorven en toen is zyn huis verkocht. Hy heeft drie kinderen nagelaten.

Merkwaardig is het lokaal der Bürgerschule, hetgeen, zoo als ik reeds in Eisenach heb opgeteekend, by het feest der 50 jarige regering van Carl August is ingewyd. Het is zeer ruim en eenvoudig, zoo als het behoort. Hier is ook het Seminarium voor jonge schoolmeesters dat zeer geroemd wordt. Ik had geen gelegenheid, om er my nader mede bekend te maken.

× Ik heb ook de Bibliotheek bezocht, en trof er den bibliothecaris Professor Riemer een groot vriend van Göthe, die my met veel beleefdheid rondleidde. Men heeft ruim 100 duizend boekdeelen, zeer ordentlyk in een goed lokaal geplaatst. De catalogussen zyn zeer volledig naar wetenschappelyke, doch tegelyk praktische afdeeling, tevens alphabetisch. Men is hier uitsteekend ryk in reizen en in prachtige plaatwerken. De laatstoverledene hertog had persoonlyk smaak daarvoor, byzonder voor botanische werken. Een oude stadstoren is nog veel smaakvol en sierlyk voor de plaatwerken en voor eene aanzienlyke militaire bibliotheek ingerigt. Eene byzonderheid is nog eene zeer talryke verzameling van albums (Stammbücher) van belangryke personen. Er zyn ook in de bibliotheek eenige zeer merkwaardige portretten en borstbeelden: Friedrich der Weise en zyn broeder Johann der Standhafte of Beständige van Lucas Cranach. Eene schoone copie van 't portret van den ongelukkigen Johann Friedrich, na den slag van Mühlberg, door Titiaan geschil-

Weimar

derd op het verlangen van Karel V. Onder de borstbeelden zyn uitstekend Herder en Göthe door Trippel en Schiller door Danneker

Dezen namiddag ben ik in het slot geweest; men kan het zien wanneer de Groothertog daar is, en men kiest daartoe het uur van het middagmaal, als byna alle vertrekken vry zyn. Er zyn een groot aantal zalen en vertrekken, meest al met veel smaak gemeubeld; de balzaal is groot en fraai. De gezelschapszaal van de groothertogin was byzonder elegant. In eene zaal, die met gothisch snywerk in hout versierd is, staat de wapenrusting van Bernard van Saksenweimar, die zich in den 30 jarigen oorlog heeft onderscheiden. Men wees my daar ook den hoed, welken de hertog, die thans in Nederlandschen dienst is, gedragen heeft in den slag van Wagram en waardoor twee kogels gegaan zyn.

Men ziet in het slot vele fraaye teekeningen en schilderyen, onder andere landschappen van Hackert en Rode; ik merkte een gezigt van Gaeta op door eerstgenoemden geschilderd, dat my aan die plaats herinnerde.

Byzonder fraai zyn de parkets in de meeste vertrekken.

Ik had my voorgesteld, in Weimar zynde, den ouden Göthe te bezoeken; hierin ben ik teleurgesteld, hy is gevaarlyk ziek geweest, en nog naauwelyks hersteld, zoo dat hy nog geen bezoeken aanneemt. In zyn huis ben ik geweest tot voor de deur van zyn kamer, maar hem zag ik niet. Zyn huis behoort tot de beste

Göthe heeft maar een kind gehad, een zoon, en die is voor korten tyd in Rome gestorven. Diens weduwe met drie kleinkinderen leven nu met den ouden man. +

Geen der zonen van de beroemde mannen, die hier gewoond hebben, is uitsteekend geworden. Die van Göthe was een gansch onbeduidend mensch.

Weimar.

van Weimar.

x Ik ben ook geweest in het Industriecomptoir dit is een groote boeken en landkaartenfabriek. Veel werken zyn hier uitgekomen, maar de oprigter Bertúch is dood en nu heeft het comptoir afgenomen; zyn schoonzoon von Froriep, Medicinalrath is thans aan het hoofd. Hy zelf schryft veel, en een aantal andere geleerden van Jena en elders zyn voor het Industriecomptoir werkzaam. De vlytige maar minder naauwkeurige Hassel was ook hier voor het vak der Statistiek werkzaam; hy is dood en zyn statistische almanak wordt door den heer Dede met nog anderen voortgezet.

Dezen avond ben ik in den Schouwburg geweest waar de opera Joseph of Jacob und seine Söhne van Mehul gegeven werd. Men speelde en zong zeer goed; de smaak voor den schouwburg en voor goede muziek is hier algemeen, hetgeen nog gedeeltelyk aan Göthe toegeschreven moet worden. De Groothertog was tegenwoordig; hy heeft een zeer gewoon voorkomen en is 48 jaren oud. Zyne vrouw, eene zuster van den Keizer van Rusland, was er niet. Het lokaal is middelmatig groot, eenvoudig en net.

Zondag 12 december Dezen morgen ben ik gewandeld naar Belvedere, een landhuis van den Groothertog, ongeveer een uur ten zuiden der stad gelegen. De weg derwaarts is aangenaam als wandeling, steeds met boomen beplant; links ziet men de dorpen Oberwei-

Er is op Belvedere eene groote verzameling × van uitheemsche gewassen, waarvan de laatstoverleden Groothertog een liefhebber was; men noemt byzonder de palmgewassen. Ik had geen tyd en ook geen lust, om in de trekkassen te gaan, die voor de uitwendige form niet merkwaardig zyn.

mar en Eringsdorf. Het slot is als gebouw niet zeer merkwaardig; uit de vengsters heeft men een uitgestrekt gezigt op de stad en hare omstreken. De vertrekken zyn zeer net en versierd, bijna overladen, met allerhande kleinodien en kunstwerken, zoo als: porcelein, waaronder zeer fraai uit de fabriek van Gotha; - vazen, tommetjes van malakiet uit Rusland; - majolica; - beeldjes; - teekeningen enz. Vele van deze voorwerpen zyn zeer zienswaard; ik merkte onder anderen op eene vaas van meerschuim, gesneden door Hauf in Eisenach. Zy was wel anderhalf voet in middellyn groot; en ik herinner my niet elders zoo groote voorwerpen van meerschuim gezien te hebben. Ik zag ook hier een portret in levensgroote van de oude keizerin van Rusland, geborene vorstin van Würtenberg, gemalin van den ongelukkigen Paul. In het vertrek van den Groothertog stond eene draaibank, waarmede men my zeide, dat de vorst zich veel bezig houdt. De groothertoglyke familie brengt gewoonlyk den zomer op Belvedere door.

× In het terugkomen heb ik de helft van den weg genomen door het Park van het slot in Weimar, zoo ver strekt zich die zeer fraai aangelegde wandeling uit; zy is een groot genoegen voor de bewoners der stad.
Dezen namiddag heb ik nog veel gewandeld in en om de stad, ben ook in de kerk ge-

x an der Fraaitte is de Carlsplatz.

Weimar.

meest, maar ik een zeer middelmatig prediker tot eene zeer kleine gemeente hoorde spreken.

Weimar behoort onder de middelmatige steden van Duitschland, zy telt 10000 inwoners. De straten zyn onregelmatig, de meeste toch breed, en er zyn verscheidene opene plaatsen[x]; men ziet een aantal nieuwe huizen, vooral op de plaats waar de vestingwerken geslecht zyn, en dus ruime en aangename straten zyn aangelegd; de kleine en bouwvallige huizen, die nog veelvuldig voorhanden zyn, maken dat Weimar geheel niet als eene mooye stad gelden kan.

De beschaving, en de smaak voor kunsten en literatuur zyn hier algemeener dan elders, en in dit opzigt is Weimar ook buitenlands beroemd. Het was vooral <u>Anna Amalia</u>, waarvan ik reeds melding gemaakt heb (bl 113) welke dit te weeggebragt heeft; zy vereenigde om zich en ontrent dagelyks aan het hof de uitstekendste mannen van Duitschland, en zy wist by hare zoon, <u>Carl August</u>, dezelfde zucht voor beschaving op te wekken. De invloed daarvan moest groot zyn, dewyl die vorst 53 jaren regeerde; hy stierf in 1828. Van zyne gemalin, Louise prinses van Hessen-Darmstad, die in 1829 stierf, spreekt men niet veel.

De tegenwoordige Grootshertog is, zoo men algemeen zegt, zeer goed, maar van minder als middelmatige geestvermogens. De uit-

Als ik de klagten naga, die men in Duitschland algemeen hoort, zoo is het eigentlyk meer over dwaasheden, verkeerdheden der regeringen, dan over onregt en verdrukking. [x] Het is niet zoo zeer eene behoefte, om meer vryheid te hebben, dan wel om onder verstandige en bekwame regeringen te staan, die zich doet voelen. Men wil niet gaarne bestuurd worden door lieden, die men minacht. Dit is zoo waar, dat ik meermalen, als men van vryheid sprak, de regeringen van Frederik en van Napoleon heb hooren aanvoeren als goed en gewenscht.

Weimar.

steekende opvoeding, die hem zyn vader en Göthe hebben willen geven, heeft hem meer kwaad dan goed gedaan. De adel is, zoo men my zegt, weder meer vooraangekomen; hy is arm en trots; de geleerden en dichters zyn niet meer zoo wel aangezien. Overigens klaagt men geheel niet over de regering.

Aan tafel vond ik dezer dagen doorgaans goed gezelschap, en ik heb veel over den toestand van Duitschland, over de stemming en de vooruitzigten van het volk gesproken. Men voelt algemeen het ongemak der verdeeling van Duitschland onder kleine vorsten, en dit zoo veel te meer, omdat overal het verbodstelsel den handel en verkeer belemmert. Daaraan schryft men de kwyning van de nyverheid toe. Deze bezwaren zyn des te moeilyker weg te nemen, daar het voor elken staat de verbodswetten der naburige staten zyn, die het kwaad te weeg brengen, en dus elk der kleine vorsten by zich in de onmogelykheid is dit te veranderen. Hier toe is overeenstemming nodig, en die is zoo zeldzaam bereikbaar.x De Fransche omwenteling bewondert men ten uiterste, onder alle standen; daar heeft men de vryheid verkregen, zegt men, die ons ontbreekt. Dit maakt, dat men den oorlog zonder veel afschrik beschouwt, en hoopt dat de Franschen vryheid voor Duitschland zullen aanbrengen. Zonder oorlog en hulp van Frankryk, zegt

In het groothertogdom Weimar hebben + geen opstanden plaats gehad: te Jena, Sülze en Ilmenau hebben zeer onbeduidende en voorbijgaande bewegingen plaats gehad.

Weimar men, zullen de vorsten op nieuw, even als in 1814 geen woord houden, en willekeurige re-
geringen herstellen. Die stemming komt
my voor Duitschland zeer bedenkelyk voor;
ongelukkig zyn de vorsten, en die met
en voor hen regeeren, de oorzaak (daar) van.
Men roemt hier algemeen de Pruissische
regering en benydt hen, die daaronder
leven; maar als de Koning sterft, meent
men, is dit ook voorby, want de Kroon-
prins is zeer voor den adel en voor oude
misbruiken gezind.
+ Ik vind ook hier verbittering by de pro-
testanten over de nieuwe aanmatigingen
en woelingen der Jesuiten en hunne
aanhangelingen. Men sprak van een re-
ligieoorlog in Duitschland, als van een zeer
gebeurlyke verschyning.
Omtrent de revolutie in Belgie was
men hier beter onderrigt dan elders; men
beschouwde die niet als een stap tot de
vryheid, altans in de bedoeling. Ik ver-
nam in (Gotha,) Erfurt en hier dat ook in Polen
opstand is; overal heerschte belangstelling voor de (Polen)
Onder de gasten, welke het best over publie-
ke zaken spraken was een Hofadvocaat
Steps van hier. Ik heb ook eenige kennis
gemaakt met een Kamerheer Fabricius
de Tennagel uit Ploen in Holstein. De Fran-
sche gezant aan het hof van Dresden, Rein-
hard, was dezer dagen hier. Ik heb met een
jong mensch, die by hem attaché was, wat ge-

Jena.

praat. Hy droeg het uniform der natio„
nale garde, en sprak als een jong Fran„
man, maar toch met gematigdheid
en gezond verstand. Hy zeide onder an„
deren, dat Frankryk niet zoude af„
kennen, dat Pruissische troepen in
het groothertogdom Luxemburg rukten.
Zyn naam is Comte Sieyes.
Ik ontving dezen avond myn koffer uit
Cassel, en vertrok toen nog, tegen 7 uren,
naar Jena, maar ik om 10 uren aan„
kwam.
Maandag 13 december. De Hooge School
is in Jena het eenige, wat voor my van
belang is. De mooye landstreek, langs de
Saale, zoude in den zomer ook verdienen be„
zocht te worden, thans is dit niet doenlyk.
Ik heb heden prof. Luden bezocht en heb
hem collegie hooren geven over de nieuwe
historie; hy behandelde den tyd van de her„
vorming, na dat Luther van de Wartburg
kwam. Hy las by deze gelegenheid voor een
gelyktydig verhaal van twee studenten, die
Luther te Jena in den Beer ontmoet hadden,
en dat zeer naïf is. Het is voor eenige (in den jaren)
Schweizer Almanac gedrukt. Ik nam my
voor myn bezoek te herhalen. Ik ging ook
in de les van Prof Reinhold over Psycho„
logie; en bezocht hem naderhand. Hy is omtrent
weer 40 jaren oud, een zeer gemaedelyk man.
Zyne wys van de psychologie te behandelen:

Jena

was vry duidelyk; hy dicteerde gedeeltelyk, en sprak verder vry. Lang heb ik met hem gesproken over de gebeurtenissen van den dag, over den staat der beschaving, vooral der zedelyke, in de verschillende landen, en over datgene, wat men voor de volken te vrezen en te hopen heeft.

Ik bezocht ook nog den Prof. Schülze, die volks- en Staatshuishoudkunde onderwyst. Hy kwam my voor, wat jonger dan ik te zyn; vol yver voor de wetenschap, en zich gaarne daarover onderhoudende met zynen Luikschen ambtgenoot.

Aan tafel dezen middag en avond werd weder veel politiek gesproken; de meeste gasten waren reizende kooplieden. De verbodswetten, de zoogenaamde „Geleite" (convooi-geld voor het geleide, dat men in oude tyden den reizenden medegaf) en de belasting, die men vreemde kooplieden laat betalen, als zy hunne nyverheid komen uitoefenen, waren ditmaal de voorname bezwaren. Een wynhandelaar Braun uit Mainz was vooral heftig. Alle deze klagten hebben wel eenigen grond, maar zy worden zeer overdreven. Van de Pruissische regering sprak men met achting en goedkeuring; maar zeide tevens, dat dit slechts duren zoude, zoo lang de tegenwoordige koning leeft.

Jena. Dingsdag 14 december. Dezen morgen, om 8 uren, ben ik in het Collegie van Pr. Schülze geweest over de Staatshuishoudkunde. Hy behandelde de vraag, of de staat, en de staat uitsluitend, bosschen hebben moet, en betoogde, dat de staat, maar niet uitsluitend, behoort eigenaar van bosschen te zyn. Zyn voordragt was duidelyk; hy dicteerde gedeeltelyk. In zyne ontwikkeling was ik het niet altyd met hem eens.

Behalven de vakken, die ik genoemd heb draagt hy nog de landhuishoudkunde en het boschwezen voor, en is aan het hoofd van een institut, waar 12 jonge lieden opgeleid worden tot praktische landbouwers.

In de les over Staatshuishoudkunde waren slechts 12-15 studenten. Die les is niet voorgeschreven, de meeste andere zyn dit wel.

Ik ging vervolgens in de les van Martin, over procedure. Daar vond ik meer dan 60 hoorders, zeer opmerkzaam en onafgebroken schryvende. Martin is een man van in de 50 jaren; maar nog vol vuur en leven. Hy behandelde het droge onderwerp met veel duidelykheid en belangstelling, dicteerde grootendeels, en wist toch de aandacht gaande te houden. Hy is advocaat geweest en wordt voor een uitsteekend practicus gehouden.

Hy kwam my voor ruim 50 jaren oud te zyn. +

Jena. Ik ging ook in de voorlezing van <u>Bachmann</u> over de geschiedenis der philosophie. Hy behandelde de School van Socrates en kwam tot aan Plato. De inhoud van het geen hy voordroeg kwam my voor duidelyk en grondig; de form was middelmatig; hy dicteerde meestal. Ik heb ook wat met hem gepraat. Zyn uiterlyk voorkomen doet geen man van genie vermoeden; zyn gesprek was niet zeer belangryk. Het getal zyner toehoorders was klein; ook zyn hier 4 hoogleeraren die philosophische collegies geven.

Nu bezocht ik ook <u>Fries</u>, die wegens „demagogische Umtriebe" voor de commissie te Mainz beschuldigd geweest is, en gedurende eenige jaren geen collegies heeft mogen houden.× Thans is hy weder hersteld, doch alleen voor Natuurkunde, Sterrekunde enz; philosophische lessen geeft hy by oogluiking privatissime. Hy is Hernhutter en zyn uiterlyk voorkomen zoo wel als zyne spraak verraden dit. Hy sprak veel met my over Belgie, maar de verbondene mogendheden, naar zyne mening, die ongeregeldheden niet hadden behooren toe te laten; – ook over den toestand van Frankryk en Duitschland. Het was my moeilyk in dezen goedmoediger, diepen philosooph een opruijer tot revolutie te vinden; dat hy voor geestdrift vatbaar is geloof ik toch wel.

Jena.

Hy meende, dat men in Duitschland geene groote volksbewegingen te vreezen heeft, omdat het gemeen niet zoo opeengehoopt is als in de steden der andere landen; de verdeeling der goederen en der bescharing zeide hy is in Duitschland te algemeen verbreid; de landlieden hebben meestal eigendom; en ook zyn de Duitschers niet zoo bedorven.

Voor de philosophie, zeide hy, is tegenwoordig weinig lust; toch had hy geen vrees, dat zy door het mysticismus zoude verdonkerd worden; hier zyn geene mystiker, en in het algemeen zal het rationalismus by de protestanten bovendryven.

Dezen namiddag bezocht ik den Geheimrath Schmid, welke alleen des zomers het Staatsregt voordraagt, maar 's winters geen collegie geeft. Hy zal ongeveer 50 jaren oud zyn; hy heeft een uitsteekend goed voorkomen, meer als een man van de wereld, dan als een Duitsch geleerde. Hy houdt zich veel met practische werkzaamheden bezig; vooral met het opmaken der Adviesen (Gutachten) welke door Regtbanken en Geregtshoven aan de faculteit gevraagd worden. Dit is in Duitschland nog veel in gebruik. Behalven dit zyn de meeste juridische hoogleeraren, en de heer Schmid daaronder, leden

Jena.

van het Hof van appel voor alle de kleine Saks.- 126
sische vorstendommen, dat in Jena zyn zetel
heeft. De heer Schmid was ook de redacteur
van den Hermes, die hy my zeide, dat zoo
weinig aftrek gevonden heeft, dat men hem
niet kan voortzetten. Met dezen collega
heb ik ook veel over politiek gesproken;
hy was met den staat van zaken goed
bekend, was ook in Polen geweest, en
stond zeer in twyfel, of daar iets goeds
van de revolutie te verwachten zy. Hy
meende ook, dat in Duitschland minder
stof voor omwentelingen is, dan men
zich wel voorstelt; doch het kwaad, dat
te duchten is, komt eeniglyk door de schuld
der vorsten, zeide hy, en hy vond, dat men
Duitschland in eenen armzaligen toestand
gebragt had. Maar eene omwenteling die
de Duitschers tot een volk zoude maken,
is niet te verwachten, omdat het volk zoo
wel als het grondgebied verdeeld is. Men ziet
dit, zeide hy, daar, waar onlusten uitbar-
sten; het volk weet daar naauwelyks wat
het verlangt, en is met kleine verande-
ringen tevreden; groote worden slechts
door enkelde verlichte menschen gewenscht.
Ik moet nog opteekenen, dat men dezen
professor heeft opgedragen eene nieuwe

Jena. constitutie voor Meiningen te maken; hy heeft dit gedaan; maar, zoo als wy andeNen gezegd hebben, wil men zyn ontwerp niet op goed vertrouwen aannemen.

Op aanraden van Pr. Luden bezocht ik den heer Herzog, een Zwitser en vriend van Müller, die eene geschiedenis van Thuringen heeft uitgegeven. Hy is nog een jong man van ongeveer 30 jaar, vol lust voor historische en statistische studiën; hy wees my het een en ander, dat hy onderhanden had. Vroeger heeft hy plan gehad, om aan de Universiteit te onderwyzen; thans dacht hy in Meiningen by de regering aangesteld te worden, en was bezig met eene statistiek van dat hertogdom. Hy was vol van belangstelling in de politische bewegingen, verwachtte veel goeds van Polen en Zwitserland. Hy dacht ook minder ongunstig over Belgie. Van Duitschland zeide hy my, dat het volk veel minder beschaafd is dan men gewoonlyk denkt, byzonder in de Saksische vorstendommen, waarvan Weimar het meest, maar het koningryk het minst gevorderd is. Zoo hy my zeide, had hy byzonder zyn werk gemaakt van een onderzoek aangaande dit onderwerp. In de laatste jaren, zeide hy, is in het koningryk Saksen door de regering niets ten nutte des volks gedaan.

Politiek draagt de Hr. Luden sedert ×
eenige jaren niet meer voor. Het is
over dat vak, dat men hem beschuldigd
had voor de commissie in Mainz.

Jena.

Ik woonde op nieuw eene les van Prof. Luden by, dit maal over de oude historie, waarin hy handelde over de Phoenicische colonies. Hy sprak levendiger en vlugger dan in de les over de nieuwe historie, dewyl hy in deze, zonder juist te dicteren, gelegenheid geven wil, om veel op te schryven, daar hy geen handboek volgt; - over de oude historie verlaat hy zich op zyn eigen handboek, en men schryft daar ook byna niet. Zyne voordragt is zeer byzonder; hy komt het gemeenzaam gesprek zeer naby, is tevens zeer vrolyk, geeft dikwyls aanleiding tot lagchen; maar toch is hy nooit ongepast, en bevat steeds belangryke onderwerpen, zeer bevattelyk ontwikkeld. Hy vindt ongemeen veel byval. In de nieuwe historie waren meer daadzaken, in de oude meer redeneringen. × Ik heb naderhand nog lang met hem gepraat over allerhande onderwerpen, ook over Holland en de politieke partyen aldaar. Hy wees my eene levensbeschryving van Grotius, die hy in zyne jeugd heeft uitgegeven. Hy is reeds 26 jaren professor en was 26 jaar toen hy dit werd, zoo dat hy nu 52 is het geen men hem naauwelyks zoude geven. Hy heeft een aangenaam, rond voorkomen, veel bonhommie, en hy heeft my uitsteekend beleefd ontvangen.

Jena.

Behalven den post van professor bekleedt hy dien van afgevaardigde in de Sakser-Weimarsche Standen, en is daarin een der presidenten. Hy scheen met dat Standenwezen in deze klei„ne staten weinig op te hebben.

Ik heb gesoupeerd by Pr. Schulze met Pr Fries. Wy hebben veel en lang gepraat over allerhande onderwerpen; doch herinner ik my geene byzonderheden, die ik hier moet opteekenen; dan deze, dat ik met hen even als met Luden en nog anderen de vraag behandelde, of men in het Latyn konde en behoorde te onderwysen; en dat zy dit voor ongehoord hielden. Nie„mand buiten Kreuzer, dachten zy, zoude in gantsch Duitschland beweren, dat andere vak„ken dan philologie en Romeinsch regt in het Latyn kunnen behandeld worden. Te Giessen en te Marburg zeide men my het„zelfde.

In myne ~~bezoeken~~ op de collegies en op myne wandelingen door de Stad, heb ik een groot aantal studenten ontmoet; ik heb by hen geenszins de ruwheid, de ongemanierd„heid gevonden, die men hun te laste legt; hunne kleding was ook niet onzindelyk of barok. Mogelyk is dit vroeger anders geweest; zoo niet, komt my de beschryving, die voor eenige jaren in de Edinburg-Re„view gestaan heeft, overdreven voor. Van Buitensporigheden, die somtyds voorvallen,

Jena is eene kleine zeer slecht gebouwde + stad van tusschen de 4 en 5,000 zielen; men woont er algemeen vry slecht, en ik heb zelden ellendiger herberg gevonden. Het leven van den geest moet hier de gemakken en genoegens van het ligchamelyke leven vergoeden.

Naar hetgeen my de heer Luden en anderen gezegd hebben, heeft in Jena eigentlyk geheel geene oproerige beweging plaats gehad. Een gebouw buiten de stad stond in brand, eenige lieden in de stad zongen, en daaruit maakte de stedelyke regering op, dat het gebouw aangestoken was, en dat dit het teeken van aanvangend oproer was. Men nam maatregels wapende de burgers, deed patrouilles, en dit veroorzaakte eenige beweging; maar het blykt niet, dat het gebouw aangestoken is geweest, en geen het minste oproer is uitgebarsten. Sedert men de burgers weder ontslagen heeft is alles rustig gebleven.

Naar Altenburg. of van rechtergen kan ik natuurlyk niet oordeelen.

× Woensdag 15e december. Dezen morgen, om 8 uren, moest de postwagen op Altenburg afryden, waarmede ik vertrekken wilde; maar dezen dagen is het begonnen te sneeuwen, en hierdoor werd de komst van den wagen zoo vertraagd, dat wy eerst om 10 uren Jena verlieten.

Van het schilderachtige land konde ik maar weinig zien. Wy lieten links op een berg de ruine Lobeda liggen, reden steeds door bergachtig land, verlieten de vallei van de Saale, om in die van de Elster te komen. Te Schön Gleina verkwikten wy ons met wat warme soep; het is een tamelyk dorp. Wy kwamen vervolgens in het vlek Kloster Laufnitz. Hier waren wy meest al in dikke mastbosschen, waarvan de groene takken met sneeuw bevracht waren; dit levert een merkwaardigen aanblik op. De wagen ging voortgaande zeer snel, vooral toen wy afdaalden van de bergen. Zoo reden wy door twee vlekken Kostritz en Tinz; in beide zyn landhuizen en tuinen van de Prinsen Reuss, in wier gebied wy ons thans bevonden.
Tegen 4 uren kwamen wy in Gera, een lief stadje met 7000 inwoners. In 1780 werd het door een fellen brand byna geheel verwoest, en daarna regelmatig en fraai her-

In Gera is ook revolutie geweest; maar ×
zonder groote buitensporigheden. Toen in
de maand September het voorgevallene
in Brussel bekend werd, hadden den 13
onlusten plaats in Altenburg en daarop
volgden die van Gera. Het volk schoolde
zaam en eischte de afzetting van den Landrichter
Franz en den Hofrath Budaeus. Een der
Graven Reuss ging onder het volk en vol-
deed aan hunne eischen, en toen was het
over. De bediende van den Landrichter
kreeg een pak slaag, en daarmede
liep deze revolutie af.

Wij passeerden nog eene kleine stad, Schmölln.

Naar Altenburg. bouwd. Er zyn veel fabrieken ook binnen-
landsche handel, en vele familien komen
hier wonen, om de landstreek, die allerliefst is,
namelyk de vallei van de Elster.* Wy had-
den maar even tyd, om wat te eten en ver-
volgden toen onzen weg; kwamen spoe-
dig in <u>Ronneburg</u>, een stadje waar
voor twee jaren 200 huizen zyn afge-
brand. Wy verloren hier een onzer reis-
genooten, die onvermoeid in spreken ge-
weest was, by voorkeur over politiek.
Hy was voorstander van de revolutie
en van het goede bier, dat hem eindelyk
zeer vroom en heftig tegen de niet evan-
gelische christenen maakte. Wy verna-
men, dat deze levendige man de stads
muzikant van Ronneburg was. Een an-
der reisgenoot was in Gera gebleven; er
was nog met my een jong mensch, die
in de omstreken van Hof eene fabriek
heeft, en die zeer beschaafd was; wy spra-
ken over de Beijersche regering, waaron-
der hy leeft en waarvan hy in het alge-
meen goeds zeide. Als byzonderheid moet
ik opteekenen, dat hy my zeide, dat in
de Beijersche plaatsen, waar catholiken en
protestanten gemengd zyn, de laatste veel
onverdraagzamer zyn dan de eerste;
hy was zelf protestant.

Om 9 uren kwam ik in <u>Altenburg</u> aan en

Altenburg. vond in de Stad Gotha goede herberg.

Donderdag 16 december. Eene merkwaar-digheid van Altenburg is het vorstelyk slot, dat op een vry hooge rots gebouwd is. Men wees my hier de kamer waar (uit) den 8 juli 1455, de twee Saksische prinsen Ernst en Albrecht, door Kunz von Kaufüngen ontvoerd zyn. De eerste was 14 de twee-de 12 jaren oud; en beide zyn hoofden van de regerende geslachten in Saksen geworden: de Albertinische linie in het koningryk, de Ernestinische in de Her-togdommen. Men bewaart hier nog de ladder van riemen gemaakt waar door de roover met de zynen tegen de steile muren opgeklommen was. Overi-gens is het slot weinig belangryk; er is eene mooye groote zaal; eene andere, de Kerkzaal genoemd, is aan den zolder be-schilderd door Lucas Cranach. Men over-ziet uit de vengsters de stad en het om-liggende land. Zoo lang als dit vor-stendom met Gotha vereenigd was, werd dit slot zelden bewoond, thans dient het voor gewoon verblyf van den Hertog, al-thans in den winter; die vorst is 68 jaren oud. Er is by het slot eene fraaye kerk, die dient ook voor de stedelingen, en de hofpredi-ker Sacken, wordt zeer gevolgd.

Altenburg.

Tegenover het Slot, op eene andere hoogte, ziet men het Magdalena Stift, thans bestemd tot opvoeding van adelyke Luthersche freules.

By de Stad is een zeer uitgestrekte vyver, rondom met lanen boomen beplant, en in het midden met een eiland even-eens beplant. Dit levert eene uitsteekend fraaye wandeling op, waarby nog vele andere komen in de omstreken, die zeer schilderachtig zyn. Men is hier aan de boorden van het riviertje de Pleisse. Men wees my ook een aantal tuinen, waaronder de Prinzengarten (met een huis), dat des Zomers door de zonen des Hertogs bewoond wordt; ook tuinen van Gezelschappen en partikulieren.

De Loge der Vrymetselaars heeft ook een fraai gebouw met een tuin; men maakt hier veel werk van de vrymetselary. Boven den ingang staat: Noli turbare circulos.

Ik heb verder nog veel door de stad gewandeld. Zy is op zeer ongelyken grond gebouwd, heeft een aantal goede straten, fraaye markt, en in het algemeen bestaat hier een voorkomen van welvaart. Men berekent de bevolking op ruim 12000. Het voornaamste bestaan is binnenlandsche handel

Altenburg.

Altenburg is de marktplaats voor de voortbrengsels van den landbouw in eene groote uitgestrektheid lands, ook is hier veel graanhandel. Tevens komt men zich hier voorzien van coloniale en andere waren, die op het land verbruikt worden. De boeren zyn, zoo men my zegt, veelal eigenaars van den grond; en de hofsteden mogen niet verdeeld worden, maar komen in onveranderden toestand op den jongsten zoon; de andere kinderen worden zoo veel mogelyk schadeloos gesteld. Deze zonderlinge inrigting brengt, zoo men meent, te weeg dat de landbouwers zoo welhebbend zyn. Toch bestaan ook nog heerendiensten en andere overblyfsels uit de middeleeuwen.

De bewoners van deze streken zyn van oorsprong Wenden of Slaven; hoewel zy algemeen Duitsch spreken. Hunne kleding is nog gebleven zoo als zy van ouds was. De korte enge rokken der vrouwen zyn byzonder opmerkelyk; zoo heb ik ze nog nergens gezien. Ik heb afbeeldingen bekomen, die my de moeite der beschryving besparen.

In Altenburg hebben zeer ernstige onlusten plaats gehad. Dit was des nachts

De man, die het vertoonde, wekte by my ook belangstelling. Hy zeide my, dat hy eigentlyk fabrikant was uit Spanienberg De oorlog en vervolgens de vrede met het verbodstelsel hadden zyne fabriek doen te niet gaan. Niet wetende wat hy beginnen zoude, was hy op het denkbeeld gekomen, met deze vertooningen, die men Cosmorama noemt, te reizen; hy kocht er twaalf en begon zynen togt. Boven verwachting gelukte hem dit; hy vond een goed bestaan en won nog over, zoo dat hy nu reeds 40 stukken gekocht heeft en dus by langer verblyf afwisselen kan. Hy bestelt of koopt die als hy schilders vindt, die zich daar mede bezig houden. Vele landen heeft hy nu reeds doorreisd. „Zoo helpt ons God toch nog door de ne„

Altenburg.

van den 13 September. Het gemeene volk begon op eens de huizen van eenige ambtenaren te plunderen en te ver-nielen, en schreeuwde, dat het ge-maal moest worden afgeschaft. Acht huizen zyn op die wyze ver-nield. De Hertog is onder het volk gegaan, heeft de gehate ambtenaren verwijderd; heeft nog het een en ander beloofd, en heeft het gemaal werkelyk afgeschaft. Des morgens is de rust hersteld. Men heeft toen de gegoede bur-gers gewapend, en deze doen sedert met de soldaten aanhoudend wachten en pa-trouilles. Het waren, zoo men my zegt, lieden van het laagste gemeen, door vreemden opgeruid, welke die buitenspo-righeden gepleegd hebben. Drie zyn er naar Erfurt gebragt: een Pruis, een Leipziger en een Detmolder. Overigens heeft de Hertog algemeene amnistie ver-leend.

Op myne wandeling door de stad heb ik een Cosmorama gezien waarvan eenige gezigten voor my niet zonder belang waren: Tocay, een paar gezigten in Silesien &.

Vrydag 17 december. Dezen morgen om 2 uren heb ik Altenburg verlaten, om naar Leipzig te reizen. De bestemde tyd was 12 urlr., maar de sneeuw had den wagen,

niet, zeide de goedmoedige man, als wij maar
zelf goed willen en den moed niet verliezen."

die van Zwickau kwam, vertraagd. Deze wagen was eene zoogenaamde diligence, vrij gemakkelijk, maar verzeld van de misbruiken, die voor de invoering der snelwagens bestonden, namelijk: lang wachten, langzaam rijden, pleisteren naar welgevallen van conducteur en postillon, drinkgeld verschuldigd aan elken postillon, en daardoor onaangename ontmoeting tusschen dezen en de reizigers, onbeschaamde grofheid van den conducteur, slechte zorg voor het goed. Alle deze verkeerdheden tracht men bij de nieuwe inrigtingen te verhoeden, en ik begrijp niet waarom men nog zulke uitzonderingen als deze toelaat. Van den weg heb ik niets kunnen zien, maar de sneeuw hinderde het rijden niet; toch kwamen wij eerst om 10 uren in Leipzig aan. Ik moest mijn goed ompakken ten einde het noodzakelijkste te kunnen medenemen; want bij de goede snelwagens heeft het ongemak plaats, dat men slechts dertig pond mag medenemen, het overige wordt met een pakwagen nagezonden. Aan tafel in het Hotel de Saxe was het gezelschap zeer klein, en het gesprek onbelangrijk. Het slechte weder was niet uitlokkend, om uit te gaan; ik bepaalde mij daarom tot

× Het kwam my uit de Gesprekken van den ouden, vlytigen Pölitz duidelyk voor, zoo als ik uit zyne schriften ook wel had opgemaakt, dat hy niet op de hoogte der gewigtige gebeurtenissen van onzen tyd staat. Hy ziet slechts de oppervlakte maar doorgrondt niet. De ydele inbeelding van zelf invloed op zynen tyd en op Duitsland te hebben behoort tot zyne dwalingen.

Leipzig.

een bezoek by Pölitz. Ik heb lang met hem gepraat; hy was mededeelzaam en sprak van de veranderingen welke de Hooge school ondergaan heeft; van de bewegingen in Dresden en hier, van den toestand van Europa* van dien der politische wetenschappen.

De ongelykheid, welke plagt te bestaan tusschen de professoren die tot de oude en de nieuwe Stichting behoorden, ook de verdeeling van professoren en studenten in vier natien zyn afgeschaft, ook heeft men (aan de professoren) ~~hun~~ een hoogeren rang als staatsbeambten gegeven.

De onlusten hebben geen bloedig of verwoestend karakter gehad, en zy zullen, naar men meent, een goed uiteinde hebben. Eenige gehaate ambtenaren zyn verwyderd. De stedelyke magistraten hebben zich zeer bang en radeloos getoond; dit heeft het gemakkelyk gemaakt misbruiken in de steden af te schaffen, zoo als dat der geldelyke administratie zonder ooit rekening te doen. De eerste minister graaf Einsiedel, die hernhutter was, en zyne secte te gelyk met de Catholiken bevoorregtede, is vervangen door den graaf Lindenau, in wien men alle vertrouwen stelt. Binnen zeer kort zal aan de Stände eene nieuwe constitutie worden voorgedragen.

* De toestand van Europa wordt dagelyks ingewikkelder: behalven Polen zegt men, is nu ook Piemont in opstand.

Leipzig.
Naar Berlijn.

In de politieke wetenschappen heeft in den laatsten tijd het mysticismus kwaad gedaan. Von Haller, Adam Müller, Görres en anderen, vooral in Beijeren hebben nadeelig trachten te werken. De theologische dweepery heeft zich daaraan gesloten; de Jesuiten hebben mede daaronder gewerkt. In Berlijn werkt de philosophie van Hegel en de begunstiging, die zij van de regering geniet nadeelig. De tegenwoordige politieke gebeurtenissen zullen de wetenschap waarschijnlijk van die rigting afbrengen, maar de grondige studie van dezelve welligt vertragen.

Om 8 uren ben ik met de snelpost vertrokken naar Berlijn. Op 2 uren afstands van Leipzig komt men in Schlatitsch, het eerste Pruissische dorp; de tolbeambten lieten ons ongemoeid. De eerste wisselplaats is Delitsch. Van hier gaat een nieuwe weg, die nog onbereden is, en daardoor zeer stoot naar Bitterfeld, waar wij om een uur aankwamen. Hier komt ook de wagen van Halle en de reizigers worden vereenigd, om den weg naar Berlijn te vervolgen. Ik was alleen tot hier gekomen en slechts een reisgenoot bekwam ik uit Halle. De volgende wisselplaats was Gräfenhaynichen, en daarna Wittenberg, waar nog een persoon in den wagen kwam.

Zaturdag 18 december om 9 uren bereikten wy het stadje Treuenbrietzen, dat klein en vry net gebouwd is, en 3000 inwoners heeft. Dit was de eerste plaats in Alt-Preussen, of liever de Mittelmark Brandenburg; tot hier waren wy in de nieuwe provincie Saksen. Om 1 uur kwamen wy te Potsdam en voor 5 uren te Berlyn. Deze weg heeft my niets belangryks opgeleverd; het heeft byna onophoudelyk gesneeuwd, zoo dat ik my geluk mogt wenschen in het vlakke land te zyn. Nu was ook alles in de grootste eenvormigheid met sneeuw bedekt; meermalen reden wy door naaldbosschen; maar die vertoonden zelfs hun groen niet. De koude en natheid van de smeltende sneeuw was zeer hinderlyk, zoo dat ik my verheug dit maal in Pruissens hoofdstad, en aan het doel myner reize te zyn. Ik ben niet meer uitgegaan.

Zondag 19 december. 's morgens thuis geschreven, wat door de stad gewandeld, en den heer de Norman bezocht, aan wien my de heer Schepeler aanbevolen heeft. Ik vond in hem een jong, wel onderregt en beschaafd man, die zich voor eene diplomatische loopbaan bestemt. Aan de publieke tafel was

Ik heb my ook aangeschaft Rümpfs Fremdenführer in Berlin 1829. Ik zal nu en dan tot dat boekje verwyzen.

Naderhand heb ik nog gekocht Nicolai's Wegweiser durch Berlin. 1827, en zal daar toe ook verwyzen.

Berlyn.

vry goed gezelschap. Ik moest weder de Hollanders verdedigen, maar vond nog al veel ondersteunning. Ik ging aan de post om mijne achtergeblevene goederen te bekomen, zy waren aangekomen en ik verkreeg ze. Ik ging in het Schauspielhaus waar gespeeld werden: Nehmt ein Exempel daran! – en Die Schleichhändler, Possenspiel, onbeduidende Stukken, die zeer goed gespeeld werden. Er waren weinig menschen.

Maandag 20 december. Dezen geheelen dag heb ik nagenoeg moeten besteden, om my eene woning te zoeken, en, toen ik die gevonden had, onder de Linden no 26, my daar in te rigten. Ik heb twee middelmatige kamers, de stand is goed, de toegang in huis niet best. Ik heb ze gehuurd voor eene maand en betaal twaalf daalders. Overigens heb ik my wat georiënteerd, eene series lectionum van de Universiteit gehaald, en thuis wat gelezen en geschreven.

Dingsdag 21. Ik heb den heer de Perponcher Nederlands gezant, en den heer van Stierum, den Secretaris, bezocht. Dezen namiddag ben ik gewandeld naar Tivoli buiten de Hallische poort. De inrigting is fraai, maar er waren nu geen menschen. Daarna ben ik geweest in het Königstädtisches Theater, waar gespeeld werd: „Liebe kann alles – en Staberl als Freyschütz." Het eerste is de gewone geschiedenis van den man, die zyne vrouw goed maakte door zich boos voor te

× Dit soort van stukken is van Weenen afkom-
stig, maar zy bovendien in het patois dier stad
gespeeld worden, en een regt nationaal karak-
ter hebben. Men heeft de plompheid van die Wee-
ner grappen eerst in Duitschland zeer afgekeurd
en nu volgt men ze algemeen na.

Nicolai 143.

doen, en het andere is de parodie van den Freyschütz regt belachelyk gespeeld. +

Het kerstfeest is voor de Duitschers een familiefeest en men heeft de gewoonte, zich onderling by die gelegenheid kleine geschenken te maken. Ik zie in alle kouranten „Weihnachtsgeschenke" aangekondigd; naby het slot is een soort van kermis; overal in de winkels ziet men zoogenaamde „Ausstellungen" van allerhande voorwerpen van kleding, sieraad, suikergebak enz: op de straten zelfs worden veel versierde boomen, van takken van sparren of van papier gemaakt, te koop aangeboden.

Men heeft meermalen opgemerkt, dat de Duitschers zich zeer toeleggen, om voor hunne boeken vreemde, zachtklinkende en naar hun begrip innemende titels ~~voor hunne boeken~~ te plaatsen; vooral nemen zy daarvoor vrouwenamen. In de Berlynsche kourant van heden is my een voorbeeld daarvan in het oog gevallen. Zeven nieuw uitgekomene boeken worden daarin aangekondigd, waarvan de titels zyn: Astraea, Sonotna, Constantia, Eugenia, Eusebia, Hersilia, Theodora. Op die wyze moet de voorraad van welklinkende namen spoedig uitgeput zyn.

Woensdag 22 december. Ik heb een brief dien ik had voor den heer Beelitz, gebragt, maar heb hem zelf niet gevonden. Ik ben vervolgens in de Koninklyke Bibliotheek geweest, waar ik kennis gemaakt heb met Prof. Wilken, ook met den heer Spiker. Men heeft my de Bibliotheek laten zien, het reglement en eene taelatings

+ in het jaar

Berlyn.

tot het „Journalenzimmer" gegeven. Het lokaal is van Frederik den Groote, het is niet zeer mooi, en het wordt te klein. Voor aankoop van boeken wordt zeer veel besteed (12 duizend daalders). Ik hoop er voor myne studien eenig nut van te trekken.

Ik had tot nu toe gegeten in het hôtel de Brandebourg, waar ik aangekomen ben; heden heb ik het eens beproefd in de restauratie van het Café national dat in hetzelfde huis is waar ik woon. Het was er niet kwaad maar eenzaam. Na 't eten ben ik gegaan naar Faust's Wintergarten, in de Königstrasse, dien men my zeer geroemd had. Ik vond werkelyk eene uitgebreide orangerie met smaak ingerigt tot verscheidene zalen en vertrekjes, waar men met gezelschap zeer aangenaam zyn kan. Het was nu niet de tyd waarop men er muziek en menschen vindt, ik zal mijn bezoek herhalen.

Dezen avond bragt ik thuis door; ik begon met aandacht te lezen een pas uitgekomen werk van Ueber Blicke in die Zeit dat vooral over de statistiek van Pruissen handelt, waarmede ik my in de hoofdstad zynde naauwkeurig wil trachten bekend te maken.

Ik heb my gisteren en heden niet zeer wel bevonden, de vermoeijing der reize en het vochtig koude weder met sneeuw op de straten hebben my eenigsins ongesteld gemaakt, zoo

dat ik des avonds gemeend heb een gevoel van koorts te bespeuren.

<u>Donderdag 23 december.</u> Ik ben den ganschen dag thuis gebleven, in de hoop van my door onthouding en rust beter te maken. De tyd is my toch niet lang gevallen; ik heb veel gelezen en aangeteekend, onderanderen heb ik begonnen de aanteekeningen van myne reis in 1819, toen ik voor het eerst in Berlyn geweest ben na te lezen en in order te brengen. De jonge heer <u>Kattendyke</u> te voren student in Luik en thans hier, is my komen opzoeken.

<u>Vrydag 24 december.</u> Ik heb den heer <u>Normann</u> bezocht en heb lang met hem gepraat over de politiek, over Pruissen, over Berlyn. Hy heeft my veel medegedeeld, dat myne voorstellingen bevestigd of opgehelderd heeft; als ik wat langer hier geweest ben, hoop ik de slotsom van hetgeen ik zie en verneem, met eenige zekerheid van my niet te bedriegen, op te teekenen. Dit wil ik toch reeds bemerken, dat, volgens den Hr N, in de hoogere kringen byna nooit over wetenschap of letteren gesproken wordt, dat het niet mode is te lezen, en dat letterkundige verdiensten in ~~den~~ regel hier geen rang geven. Men ontmoet weinig vreemdelingen in gezelschap en men is niet voorkomend ten hunnen opzigte.

Ik heb gegeten in het Hôtel de Brandebourg, ben daarna (gegaan) in het koffyhuis of de <u>Conditorei van Stehely</u>, waar men een grooten voorraad van Dagbladen vindt; maar het was er zoo vol, dat men ze niet wel te lezen kon,

de bekomen. Ik wandelde of liever liep nog wat door de straten, om beweging te hebben, maar het slechte weder dreef my spoedig naar huis, waar ik met lezen en schryven den avond doorbragt.

Zaturdag 25 december, eerste kersdag. Het afschuwelyke weder en myne verkoudheid, die nog voortduurt, deden my thuis blyven; ik maakte myne aanteekeningen over Berlyn in 1819 in orde. Na het eten, in het Café national, werd my de tyd toch wat lang, en ik waagde het in het koffyhuis van Stehely, en naar het koningstheater, „das Opernhaus," te gaan. Er was veel toeloop, en maar eene ingang en ééne kas voor alle plaatsen. Ik bekwam nog een billet voor de eerste loges waar ik zeer goed zat. Men speelde Nurmahal, opera en ballet, naar het gedicht Lalla Rûkh van Th. Moore. De fabel van het stuk is zeer eenvoudig, de musiek zeer aangenaam, en de decoratien byzonder prachtig; het dansen was nu en dan zeer bevallig. Zoo was het geheel eene vry goede verstrooijing. De koning en zyne gansche familie, ook onze koningin waren in het theater. De vorstin van Liegnitz, gemalin des konings was er ook.

Ik schreef thuis nog tot 12. uren.

Zondag 26 december. Dezen morgen heb ik eerst thuis geschreven, en vervolgens een

× Hy is Director van het Stadtgericht.

Berlyn.

elders; over het leven in deze hoofdstad enz. Hy heeft beloofd my in de Schaakklub te brengen.

Ik ben den avond thuis gebleven, heb gelezen en geschreven tot 12 uren. De koude wordt my in myne slecht geslotene kamers zeer hinderlyk; ik worde ook bijna niet bediend. Het vergelyk ik mynen tegenwoordigen toestand met dien waarin ik my voor een jaar bevond; – doch die verandering is geheel buiten myne schuld.

Maandag 27 december. Dezen morgen bezocht my de heer Justizrath Beelitz voor wien ik een brief van Merr: Kennedy uit Utrecht had medegebragt, maar wien ik reeds twee maal vergeefs gezocht had. Hy is een bejaard man, lid van het hoogste geregtshof, met hart en ziel Pruis. Hy was zeer vriendelyk en mededeelzaam; bood zich aan om my van dienst te zyn en noodigde my reeds voor denzelfden avond op eene byeenkomst van professoren en andere uitgezochte leden. Hy heeft my veel van den toestand van het regt en de regtspleging medegedeeld, en in het algemeen van den Staat van Pruissen, dien hy zeer gunstig schildert. Dit wil ik my bemerken. Sedert verscheidene jaren is men bezig met ontwerpen, om eene gelykvormigheid in het regt van alle provincien daar te stellen; want er bestaat nog ongelykheid zelfs waar het algemeene Landregt ingevoerd is, met name voor de Erfopvolging

Hier was de Graaf Danckelmann, geboor-+
tig uit Cleef, hy was dodelyk ziek als de
heer B. van hem sprak, en een paar dagen
later is hy gestorven.

Er is boven Frankfort, by Mühlrose een ka- +
naal van den Oder naar de Spree, dat voor
den toevoer naar Berlyn van veel belang is.

Berlyn.

waaromtrent de titels opgeschort zyn, en de oude Costumen nog werken. De tegenwoordige Minister van Justitie is onder den last dezer onderneming bezweken*. Het blykt steeds moeijelyker te zyn naarmate men er aan werkt. Voor de Rhynprovincies geeft men het op. De regtspleging is sedert Frederik II geheim en men oordeelt hier, dat die niet openlyk zyn moet zoo lang niet de groote algemeene belangen der natie openlyk behandeld worden; en dit laatste is, zoo men meent nog niet uitvoerlyk.

Ik heb thuis gelezen, vergeefs eenige lieden gezocht, en boodschappen gedaan, hiermede is in deze groote stad dadelyk de voormiddag voorby. Ik at in het Hôtel de Brandebourg. Hier sprak ik over de duurte in Berlyn, die zeer in het oog loopend is. Na alles, wat men er my van zegt, schynt (het my, dat) de schraalheid van de omstreken, de groote afstand van welke, de meeste voorwerpen komen moeten; de kostbaarheid van het transport voor alles, dat de Spree niet op of afvaart, de oorzaken van deze duurte zyn. De stedelyke belastingen zyn ook zeer hoog, doch dit zyn zy in alle groote steden; - alleen kan men aannemen, dat hier, waar de fortuinen en neeringen minder aanzienlyk zyn, en vele behoeften der stad toch even zeer aanmerkelyk, de belastingen naar evenredig-

heid zwaarder drukken, en de voorwerpen, die
men verbruikt, meer in prys doen stygen.

Ik heb ook gesproken over den toestand der
werklieden. Men zegt my, dat die hier zeer
verdorven zyn, meestal veel sterken drank
drinken en traag werken. Maandags
werken zy in den regel niet, vele Dings-
dags ook niet; en de vier overige dagen,
zoo zy die nog vlytig werken, moeten
hun opbrengen, om de geheele week te
kunnen leven. De meesters hangen van
hunne knechts af; het is de gewoonte veel
meer by het stuk dan by dagloon te beta-
len, maar de arbeiders maken den prys,
en veel al zeer hoog, zoo dat zy niet
alle dag behoeven te werken. In elk
ambacht zyn zamenzweringen daarom-
trent, die het byna onmogelyk maken
zich aan dezen dwang te onttrekken.
Zy verklaren, wanneer zy ontevreden
zyn, voor hondsvot elk, die voor zeke-
ren meester of aan zeker werk anders
dan op bepaalde voorwaarden arbeidt.
Indien men vreemde werklieden laat
komen, hetgeen men reeds beproefd
heeft, zoo worden die door de oude en
Berlynsche spoedig of verleid, om van 's ge-
lyke te handelen, of daartoe door knellin-
gen en mishandelingen gedwongen. Dit
misbruik moet ook bydragen, om Berlyn

De losbandigste meskliedien zijn de kleerma- ×
kers en schoenmakers; hunne kleine opproeren
en hunne gevechten onderling zijn berucht.

× de Montagsclub

duur te maken, terwyl men den arbeid en de voortbrengsels van den arbeid, in zoo ver die niet van elders kunnen worden aangevoerd (zoo als huizen enz) te duur betaalt.x Trouwens is dit kwaad niet alleen in Berlyn voorhanden, maar het schynt er in een ergeren graad dan elders te bestaan. Het behoort onder die byzonderheden, welke in de theorie van den arbeid nog voorbygezien zyn en er toch in moeten worden opgenomen zoo men niet tot valsche uitkomsten gebragt wil worden.

Ik heb nog vergeefs gezocht naar betere kamers, dan die ik tegenwoordig heb; de meeste zyn even slecht, of om andere redenen niet aanneembaar.

Thuis schreef ik een langen brief aan van Heusde, ik las nog wat en toen kwam my de Heer Beelitz afhalen en bragt my in x een gesloten gezelschap van veel mannen van rang en van naam, aan welke hy my voorstelde. Het was ongeveer negen uren; men zette zich aan tafel en soupeerde, hetgeen tot half twaalf duurde. Slechts enkelde namen zyn my bygebleven: de reiziger de Buch, prof Link, Schadow; - de overige zyn my ontgaan. Het gesprek was meest over de

Dezen nacht was er brand in de Tauben-[+]strasse, niet zeer ver van my verwyderd. Ik hoorde eerst blazen en vervolgens met veel geraas de brandspuiten aanvoeren; de inwoners kwamen weinig op de been, men scheen het aan de daartoe bestemde personen over te laten. Dezen morgen ben ik wezen zien. De brand was gebluscht en men ruimde met tamelyk veel orde de balken en puin op. Voor het vuur, dat nog smeulde werd water in tonnen op sleden, met paarden bespannen, aangevoerd. Dit alles geschiedde door mannen met een soort van helm op die genummerd was, en onder een algemeen bestuur werkzaam waren.

Men heeft, zoo ik hoor vaste Brand-Maurer en Brand-Tischler; — vaste Pompemakers, die met hunne gereedschappen tegenwoordig moeten zyn, om als er iets aan de spuiten ontbreekt, het dadelyk te herstellen. Het water wordt op sleden aangevoerd met paarden, die de eigenaars op beurten dadelyk zenden moeten als er brand is.

Berlyn.

tydsomstandigheden, ook veel over plaatselyk nieuws; zeer vertrouwelyk, blykbaar van oude vrienden en kennissen. Daar ik my voor het eerst onder deze heeren bevond konde ik niet veel deel aan hun gesprek nemen, en daar het zelden wetenschappelyk of van algemeen belang was, valt er voor my niets van op te teekenen.

× Dingsdag 28 december. Dezen morgen heb ik behalven vele vergeefsche togten en boodschappen, en bezigtigen van kamers, dat alles veel tyd wegneemt en my slechts den weg, en min of meer den toestand van Berlyn doet kennen; een bezoek gemaakt by den heer Hoffmann, professor in de Statistiek, en bestuurder van het Statistisch bureau (sedert 20 jaren). Hy is 66 jaar oud, maar nog vol vlyt. Hy ontving my zeer beleefd, en heeft lang met my gepraat. Enkelde byzonderheden, van hetgeen hy my zeide, wil ik op teekenen. Omtrent het weinige vertrouwen, dat men hebben kan op de statistieke opgaven noemde hy als voorbeelden aan: in Rusland is het aantal der geborenen zeer veel grooter dan dat der gestorvenen, volgens officiele opgaven. Men meent daar na de toeneming der bevolking te kunnen berekenen. Die berekening

evenwel komt niet uit, dewyl alle de gebo-
rene kinderen wel gedoopt worden, en dus
in de opgaven der geestelyken begrepen zyn;
maar by den grooten afstand, waarop
men in vele provinciën van de kerken en
priesters woont, een groot aantal per-
sonen en vooral kinderen sterven en
begraven worden, zonder dat men er
aan de geestelykheid kennis van geeft,
en dus ook zonder dat zy in de officiëe-
le opgaven begrepen zyn.

Omtrent de statistiek der misdaden
hebben de grootste misvattingen plaats.
Men bewyst onder anderen uit de echte
bescheiden, dat thans de jeugdige mis-
dadigers veel talryker zyn dan voor
50 jaren, en toch is de daadzaak valsch;
maar voor 50 jaren werden de jeugdige
misdadigers duchtig gekastyd zonder
form van proces, en thans worden zy
even als de volwassenen voor de regt-
banken gebragt. Ten opzigte van mis-
daden der bedienden tegen hunne heeren
geldt nagenoeg hetzelfde.

De stukjes van Quetelet schenen aan den
H. H. weinig waarde te hebben, die heeft
op onzekere of onvolledige daadzaken
zyne berekeningen gegrond, en heeft zelfs
doorgaans niet goed gerekend. De reke-
ning der probabiliteit, zeide H., dat voor

Berlyn. de Statistiek zuiver moet opleveren. In die van Pruissen waarop hy zich verlaten kan, zeide hy, kwamen de uitkomsten, zelfs over zeer vele gevallen en jaren, volstrekt niet met die berekeningen overeen. Het is ook volstrekt niet in te zien, waarom de kansen over vele gevallen zich zoude moeten opwegen. Als voorbeeld voerde hy aan het lotto of de lotery van vijf nummers uit 90. Dit was zoo berekend, dat de regering, volgens de waarschynlykheid, aanmerkelyk winnen moest; en dit was een grond waarom men ze met regt afkeurde. By de uitkomst in Pruissen is toch gebleken, dat over een oneindig aantal nummers, waar het evenwigt der kansen zich naar de berekening der waarschynlykheid had moeten herstellen, de regering verloren in plaats van gewonnen had. En dit is zelfs de oorzaak van de afschaffing geweest.

Van het voorgevallene in Belgie sprekende, zeide hy dat het hem niet voorkwam, dat de onverdraagzaamheid der katholiken onoverwinnelyk en hunne vereeniging met de protestantsche Hollanders onmogelyk zoude geweest zyn. Pruissen heeft $\frac{2}{5}$ katholieke onderdanen en met name zeer veel in Silesien en in eigentlyk

Berlyn.

Pruissen. Het heugt hem nog, dat als Pruissische troepen in Silesien gezien werden, de oude vrouwen openlyk den vloek over die ketters uitspraken; en thans heerscht reeds de volkomenste broederschap. In tamelyken maakt men geheel geen onderscheid; men gebruikt dikwyls gemeenschappelyk de kerkgebouwen, en zelfs dient dezelfde godsdienstoefening somtyds voor de twee geloofsbelydenissen. Men verhaalt daarvan de volgende byzonderheid. In een dorp, waar weinig katholiken en veel protestanten waren, en toch eene katholieke kerk uit eigene fondsen bleef bestaan terwyl de protestantsche tamelyk verwyderd was; had de gewoonte ingeraard, dat de protestanten in de katholieke kerk de preek bywoonden en alleen voor het avondmaal en andere plegtigheden in de protestantsche kerk gingen. Toen nu het feest der hervorming zoude gevierd worden, kondigde de katholieke pastoor aan, dat hy dien dag niet prediken zoude, dewyl zyne protestantsche hoorders dan in hunne kerk moesten gaan. Doch deze vervoegden zich by den pastoor en drongen er op aan, dat hy hun voor dat feest ook moest eene preek houden. Hy liet zich overreden, en predikte op het hervormingsfeest zoo dat de protestan-

ten zeer gestichts werden; en dat hy van de hoo-
gere katholike geestelykheid, aan welke hy
naderhand, op haar verlangen, die preek
mededeelde, volkomene goedkeuring ver-
kreeg. In de Rhynprovinciën gaat
men reeds zeer voorwit, en als andere om-
standigheden de scheuring niet hadden te-
weeggebragt, meende hy, dat Belgie ook
zich by een nauwer geslacht met Holland
in dit opzigt zoude verstaan hebben;
en dit toch is het eenige punt waarom-
trent werkelyk tweespalt bestond.
Nu is wel geene vereeniging meer te hopen;
maar eene regering die bygeloof en pries-
terregering ten onderbrengt moet om
het belang van Europa vroeger of later
worden daargesteld.
Na 't eten in 't Hôt: de Br. heb ik den heer
Kattendyke bezocht, en heb met hem
over Holland en Berlyn gepraat.
Ik ging nog naar de post, en bleef ver-
volgens thuis schryven.
Dezer dagen hoort men veel op de straten
liederen zingen door een koor van jon-
ge lieden. Dit is een Duitsch gebruik.
Het zyn de arme scholieren van het Gym-
nasium, die, by gelegenheid van het einde
van het jaar de „Currende" doen; dat is
geld inzamelen, terwyl zy eene proef ge-

Berlyn.

ren van hunne vordering in het zingen, dat mede behoort tot het onderwijs, dat zij ontvangen.

Berlyn is tegenwoordig uitstekend goed met gas verlicht. Dit geschiedt door eene Engelsche maatschappij, die opzettelijk bestaat voor dergelijke ondernemingen. Men heeft in het eerst zeer afgekeurd, dat de regering eene onderneming van zoo veel belang aan vreemdelingen opdroeg die met de winst naar een ander land zouden gaan. Thans bevindt zich, dat de Maatschappij valsch berekend heeft, en zeer groote schade lijdt; toch moet zij haar contract gestand doen; en nu wordt de regering hoog geroemd. Inderdaad was het wijs in een land, waar zoo weinig kapitalen zijn, eene onderneming, die zoo hachelijk was, door vreemd kapitaal te laten ~~ondernemen~~ doen. Als het nu door inlanders zal worden voortgezet, zijn de grootste kosten van eerste inrigting gemaakt, en heeft de ondervinding eenen grondslag voor verdere berekening opgeleverd.

Woensdag 29 december. Dezen morgen heb ik weder veel door de stad geloopen, om eenige benoodigde zaken te koopen, kamers te zien, en bezoeken te maken.

Zie bl 171.

Berlyn.

Ik ben geweest in het Kunst und Industrie Kabinet in de hintere Wasserstrasse no 5. Dit is eene groote verzameling van voorwerpen van smaak of liefhebbery, waaronder zeer fraaye en kostbare. Men heeft dit dezer dagen byzonder ten toon gesteld ter gelegenheid van Kersmis en Nieuwjaar. Men is verwonderd zoo veel overtolligheden byeen te zien. De eigenaars van het lokaal en van het grootste gedeelte van het goed zyn Rollenberg en Quittel; er zyn toch ook vele voorwerpen in commissie. Mooye meisjes zyn op verschillende punten als verkoopsters gesteld. Zulk een winkel kan men alleen in eene hoofdplaats zoeken. Porcelein, vazen, beeldjes, platen enz: waren allerliefst. Veel Chinesche zaken waren er ook, waaronders negtliere. Men zeide my, dat die verleden jaar in Hamburg waren aangebragt door het schip prinses Louise, en door de genoemde eigenaars van dezen winkel gekocht. Zelfs oudheden, voorwerpen van natuurlyke historie vindt men hier. Het geheel was inderdaad ziensweerd.

Ik heb den heer Prof. Von Raumer opgezocht en heb lang met hem gespraakt over historie, vooral over die van den dag. Hy zal eerdaags brieven uitgeven, die hy uit Parys,

× van Pruissen.

Berlyn.

geschreven heeft gedurende de laatste omwenteling. Hy had nog al goeden moed op den gang van zaken. Pruissen wil geen oorlog beginnen, doch wanneer Frankryk dien onvermydelyk maakte, dan zal de meening voor dien oorlog zyn, die er thans tegen zoude wezen, indien hy van de Pruissen of Russen begonnen werd. Wanneer de Franschen hunnen overmoed te veel toegeven, en Duitschland beledigen, dan zullen de Duitschers zich vereenigen en tegen Frankryk bestand zyn; hetgeen nu wel ligt niet zyn zoude.

Ik heb ook den Hr Van Styrum bezocht, die my van den staat van het vaderland geen zeer gunstige berigten gaf. Zoo hy my zeide, schynen de leden van het Congres in Londen het niet eens te zyn.

In het Hôtel de Brandebourg gegeten; – nog kamers gezien; – koffyhuis, couranten gelezen; – Königstädtische Theater, waar gespeeld werd: Der häusliche Zwist. – Das war ich; – Der Schlossgärtner und der Windmüller. Gesoupeerd in het Café national. In de Staatszeitung stond de veroordeeling der Ministers in Parys.

Donderdag 30 december. De meening, dat de kroonprins + niet in alle opzigten de wyze van zien en handelen zynes vaders volgen zal, is

Berlyn.

hier ook algemeen. Men zegt my van hem, dat hy eene groote achting heeft voor oude instellingen en historische overblyfsels. Op zyn dringend verzoek heeft de Koning het kapittel van Brandenburg hersteld. Dit was het oudste in Pruissen, van daar was het Christendom in deze landen uitgegaan, en daarom moeten er, naar de wenschen van zin des Prinsen, eenige heeren zyn, die Domheeren heten, een ruim inkomen genieten en daarvoor niets doen.

Men had in het gansche Koningryk in de jaren 1808 en vervolgens, toen men zoo veel hervormd heeft, alle overblyfsels van geestelyke ordes vernietigd en de goederen voor het onderwys bestemd. De herstelling van het kapittel van Brandenburg wordt door velen als een ongelukkig voorteeken beschouwd van het terugkeeren tot oude instellingen, die niet meer passen. Wanneer men van deze zwakheid des Prinsen moet gebruik te maken, tot welke verkeerdheden zal men hem dan niet kunnen verleiden. Het is, zoo men zegt, Ancillon, die zyn leermeester was, welke hem deze soort van dweepery heeft ingeboezemd.

Dezen morgen heb ik grootendeels doorgebragt met my betere Kamers te zoeken. Dit is in Berlyn zeer moeilyk; de gevels der huizen zyn zeer mooi, maar inwendig is dikwyls alles zeer slecht gebouwd, de toegang tot

Berlyn.

de kamers is veelal moeilyk of morsig en de kamers zelf uitgewoond. Men kan daarenboven, zoo als ik hoor en ook reeds ondervind, op het woord van de verhuurders geheel geen staat maken. Deze kleine moeilykheden maken my de eerste dagen in Berlyn minder aangenaam, en doen my vooral veel tyd verliezen.

Ik heb, als de vorige dagen in het Hôtel de Brandebourg gegeten; daar is weinig maar gewoonlyk goed gezelschap, en de waard is een beleefd man; zoo dat ik doorgaans het een en ander vernemen kan.

Men stookt in Berlyn byna uitsluitend hout; de kachels zyn van witte tegelsteentjes gebouwd en de rook wordt daarin door pypen geleid. Het vuur in die kachels ligt te hoog hierdoor is de vloer meestal koud en de voeten evenzeer. De witte kleur en het glanzende der kachels maakt ook, dat de warmte zich niet goed aan de lucht in het vertrek mededeelt. Wanneer het hout doorgebrand is, draait men de pyp toe, opdat de warmte niet in de schoorsteen ga; zoodra men dit verzuimt verliest men een groot gedeelte van de vrucht van het stoken. De slotsom is, dat men in de kunst van verwarmen nog zeer ten achteren is, en toch is het hout zeer duur. Men stookt weinig steenkolen, die komen uit Silesie op den Oder en het kanaal dat dien met de Spree

Rumpf's Fremdenführer XI.

verconsumt. Men heeft nog byna geene kachel, die voor steenkolen geschikt zyn. De waard in het Hôtel zeide my, dat hy in zyne keuken steenkolen brandt, en er groot voordeel by vindt. Men heeft ook turf in den omtrek van Berlyn, maar men stookt dien byna niet in de stad, om de slechte lucht die hy verspreidt.

Als bouwstof gebruikt men hier algemeen baksteenen. Zeer menigvuldig zyn in den omtrek de ovens, waarin die gebakken worden, en de aarde daartoe is ook in den omtrek voorhanden. Wanneer men Zandsteen gebruikt laat men die komen van de boorden der Elbe in de omstreken van Dresden.

Professor Dirksen kwam my dezen avond afhalen, om my te brengen in de Schachtklub. Deze klub wordt zoo genaamd, omdat schaken het eenige geoorloofd spel is, en er werkelyk veel geschaakt wordt. Wy vonden daar eenige heeren, die levendig over politiek spraken, geheel zonder weerhouding en vooral liberaal. De Hr. Dirksen had my dit reeds vooraf gezegd. Ik konde my met deze heeren zeer goed verstaan en zal ook wel meer in deze klub gaan.

Ik maakte om half 9 een bezoek by den heer Perponcher, die my zeer vriendelyk ontving. Er waren eenige dames, en de gezanten van Frankryk, Engeland en Saksen.

Berlyn

Men sprak meest over de gebeurtenissen van den dag, vooral het proces der ministers in Parys.

Vrydag 31 december. Heden heb ik de vertooningen van Gropius wezen zien. Dezen morgen twee dioramas: „Grabkirche in Northampton; – Ein Gothischer Dom bey Morgenbeleuchtung, nach einem Bilde von Schinkel."

By het eerste is de begoocheling volkomen; men meent de kerk, waaraan nog gebouwd wordt, werkelyk te zien. Het tweede stelt een dorp en daarin eene schoone kerk met hare torens voor; en men boetst het aanbreken van den dag en het opkomen der zon na. Dit is fraai en kunstig, maar het komt der werkelykheid niet zoo naby.

Dezen avond zag ik, wat slechts des avonds en heden voor het laatste te zien was: De tent van den Dey van Algiers en uit die tent, waaraan weinig te zien is, een gezigt op de haven van Algiers by maneschyn; – en een gezigt op Petersburg: de Newa, de Beurs en omliggende gebouwen.

Algiers is wel mooi, maar men bemerkt toch nog kleine gebreken in de teekening en in de uitvoering. Petersburg is in den smaak der vertooningen van Pierre in Parys; men ziet de schepen, en de menschen op de kaayen zich bewegen. Dit is met veel kunst en op eene groote schaal gemaakt, zoo dat het een goed denkbeeld van de wezenlykheid geeft. Een panorama dat ik ééns gezien

Berlyn.

toch gaf eene veel volledigere voorstelling van Petersburg.

De heer Gropius is zoogenaamd decoratie-schilder, en hy heeft het zeer ver in dit vak gebragt.

Men vindt hier ook een Kunstzaal, waar schilderyen, teekeningen en platen te koop zyn; en een winkel van allerhande voorwerpen, meest bestemd voor Kermis- en nieuwjaarsgeschenken, tegen vaste pryzen. In de kunstzaal waren eenige mooye zaken, maar alles zeer duur.

Het loopt my telkens in het oog, dat men op zulke plaatsen zoo weinig beleefd is; men zoude er zich over ergeren, indien men niet wist, dat dit landsgebruik en geen personele grofheid is. Het is als of men in de winkels de koopers wilde afschrikken, en blyd was als men ze kan wegzenden.

Ik bezocht desen morgen Prof. <u>Schmaltz</u>, en vond in hem een oud, maar nog levendig en zeer beleefd man, vol van zyne studien en zich gaarne mededeelende. Hy heeft lang met my gepraat vooral over Staatshuishoudkunde, koorenhandel, eindelyk over physiocratie. Deze is de leer waaraan hy nog steeds getrouw blyft. Hy heeft my gezegd, dat de brieven over Staatshuishoudkunde, die hy heeft uitgegeven, werkelyk door hem aan den Hertog van Anhalt Dessau geschreven zyn.

Nicolau 76.

Berlyn

Hy wees my het handschrift van een werk, dat hy binnen kort denkt uit te geven en dat de beginselen van natuurregt en van andere politike wetenschappen bevatten zal.

Wy spraken ook over Pruissen, zynen toestand en vooruitzigten, waarover hy steeds de beste meening koesterde. Het bestuur der financies is uitstekend; voor het oorlogwezen kunnen alle de kosten van eerste uitrusting en van eenen veldtogt betaald worden uit het geen opgelegd en daarvoor bestemd is. Men heeft meer dan een derde der openbare schuld afgelost, zy bedraagt nu nog ongeveer 120 millioenen daalders en die som zal ook worden afbetaald. Hy was ook van meening, dat Pruissen zich zeer ontwikkeld heeft door de afschaffing der lyfeigenschap. Dit is niet by trappen maar opeens geschied. In 1808 is afgekondigd, dat met den 10en november 1810 niemand in het koningryk meer lyfeigen zoude zyn. De landlieden zyn nu in den regel eigenaars van een gedeelte van den grond, en zy gevoelen zich zeer wel daarby. Hetzelfde heeft nu eveneens plaats in het Gouvernement van Polen, en de Poolsche boeren vangen reeds aan in te zien, dat zy het onder den koning van Pruissen beter hebben dan

Berlyn.

onder hunne oude regering. Dit is de reden, waarom men in het Groothertogdom Polen geen omwenteling verwacht.

Als een voorbeeld, hoe vorsten somtyds door vergissing tegen hunnen wil kwaad doen, verhaalde hy my, dat Frederik de Groote, die zeer tegen de lyfeigenschap was, 800,000 inwoners van Oost- en West-Pruissen tot lyfeigenen gemaakt had; namelyk de bewoners der koninklyke domeinen. De keurvorst Albrecht, die hertog van Pruissen was, had reeds de lyfeigenschap afgeschaft, en aan elken boer veroorloofd het land, waarop hy woonde, te verlaten. Deze boeren waren trots daarop, en dikwyls moeyelyk voor de bestuurders der domeinen. Deze bestuurders klaagden zich aan Frederik, en de koning beval daarop, dat de bewoners der domeinen, niet zonder een verlof van zyne ambtenaren het goed, waarop zy woonden, zouden mogen verlaten. Hierdoor deed hy hen op nieuw lyfeigen worden.

Omtrent den Koning en zyne familie sprak de heer Schmalz met veel lof. Voor eenige jaren stond de kroonprins in de mening zeer hoog, de koning veel minder; tegenwoordig is het omgekeerd. Intusschen verdienen beide zeer geacht te worden. De kroonprins is wel zeer tegen-

Berlyn.

revolutiës maar niet tegen verbeteringen. Hy is zeer godsdienstig maar geheel protestantsch. Hy zelf heeft zyne vrouw, de zuster des Konings van Beyeren, bekeerd. Om hiertoe te geraken verzocht hy den hofprediker Strauss meermalen, om den avond met hem en zyne vrouw en zeer weinige vertrouwde vrienden door te brengen. Hy bragt dan van zelf het gesprek op godsdienstige onderwerpen, waaraan de princes levendig deel nam. Ongevraagd vond zich deze overtuigd, ging in de protestantsche kapel ten avondmaal, en ging daarna naar den koning, die er niets van wist, om hem aan te kondigen, dat zy had opgehouden catholiek te zyn. Dit is voor de toekomst van veel belang, omdat de invloed der Jesuiten hierdoor wordt afgesneden. Dit heeft in den laatsten winter plaats gehad, in het voorjaar vernam men, dat de kroonprinces evangelisch was. De koning heeft evenzeer zyne vrouw, de Vorstin Liegnitz bekeerd; zoo dat aan dit hof alles protestantsch is.

Hoewel my de lieden, die ik opgezocht heb, beleefd ontvangen hebben, gevoel ik my nog zeer eenzaam, en ik eindig het jaar in geen vrolyke stemming. By den aanvang bevond ik my zoo wel, myne loopbaan, myne levenswyze, myn bestaan waren zoo goed, zoo in overeenstemming met myne behoeften; dit is alles verdwenen, en zelfs heb ik geene vooruitzigten, die my zeer opbeuren. Kleine ligchamelyke ongesteldheden, verveling over kleinigheden, slechte woning, onbeleefdheid van de lieden

ik mede in aanraking kom, dragen ook by, om my ontevreden te maken. Welligt gaat dit alles spoedig beter.

<u>Zaturdag 1 Januari 1831.</u> Dezen morgen heb ik thuis doorgebragt met schryven. Om 3 uren heb ik gegeten in de <u>Stadt Rom</u>. Het gezelschap was zeer klein, het eten vry goed en zeer duur. De dag viel my te lang, om dezen avond weder thuis te blyven; ik ben gegaan in het Schauspielhaus, waar drie Fransche stukjes zeer goed gespeeld werden: <u>La dévote</u>; – <u>Le Concert</u>; – <u>La seconde année ou à qui la faute</u>.

In de Conditorey van Kranzler ben ik vervolgens koeranten wezen lezen.

<u>Zondag 2 Januari</u>. Het weder was helder en ik voelde my gezonder en meer opgeruimd. Ik schreef thuis brieven; – bezocht den heer Beelits en den heer van Steynum. In het Hot: de Br vond ik weder eene talrijke tafel. Na 't eten ben ik gewandeld naar het <u>Wintertivoli</u> buiten de Hallesche poort. Nu waren er veel menschen en waren de zalen fraai verlicht. Men ging in de zalen op en neder, gezelschappen plaatsten zich aan tafeltjes, dronken wyn, thee enz; – nagenoeg zoo als overal op openbare plaatsen van deze soort. Het gezelschap kwam my niet voor van den eersten rang te zyn; toch ook niet van de verdachte klasse van dames. Als eene byzonderheid, die geheel Duitsch is, merkte

Ik ging aan de <u>Policie</u> mijne Aufenthalts-karte vernieuwen, en zag bij die gelegenheid het inwendige van zulk een Bureau in deze hoofdstad. Overal vermelden die plaatsen waar-men voor de policie-beambten moet verschij-nen, waarschuwing; evenwel weet ik niet wie meer te beklagen zijn, de beambten of zij die daar hen dikwijls ruw behandeld worden. Hier was een oud man, die met werk en lastige formaliteiten overladen werd, en die mij wezenlijk medelijden inboezemde. Met alle de kwellingen, die de policie de inwoners en vreemdelingen aandoet, bereikt zij toch nog niet het doel harer instelling. Wellicht zal eens de wetenschap ook dat donker gedeelte van maatschappelijk bestuur ophelderen, en zekerheid, zedelijk en vrijheid in overeenstemming brengen

Berlyn.

ik op, dat de vrouwen vlytig aan den breikous werkten. Zoo lang het niet geheel donker was werd nog veel gebruik gemaakt van de Montagne russe, dat is: de hoogte waarvan men zich in wagentjes laat afrollen. Hier heeft die baan de byzondere inrigting, dat men niet regt uit maar in een half rond rydt, en dat men onder weg eens naar boven en op nieuw naar beneden rydt. De toegang tot dit Tivoli is te moeijelyk, wanneer men geen rytuig heeft, om als gewone wintervermakelykheid te kunnen dienen.

Tehuisgekomen heb ik het overige van den avond met lezen en schryven doorgebragt.

<u>Maandag 3 January.</u> Ik had onaangenaamheden met de verhuurster myner kamers, omdat ik gewaar werd, dat ik met het hout bedrogen werd. Ik bezocht Prof Dirksen, die beloofde, my eenen vertrouwden bediende te bezorgen; vervolgens huurde ik tegen den 15n andere kamers. Deze huiselyke zorgen hebben my byna den ganschen morgen doen verliezen. Ik deed nog eenige boodschappen en schreef en las een weinig.

× Aan tafel in het Hot. de Br. werd onder anderen gesproken over <u>inlandschen wyn</u>. In Silesien heeft men den zoogenaamden <u>Grünenberger</u>, een roden wyn, die tamelyk drinkbaar is, en in eenige dorpen een bestaa-

Ik bezag, evenwel maar vlugtig, het +
kabinet van Natuurlyke historie, dat
ryk en uitsteekend goed in order is.

Berlyn. voor de landlieden oplevert. Rondom Pots,-
dam bouwt men ook roden wyn, die men Pots,-
dammer noemt. In Berlyn zelf zyn twee
liefhebbers, welke wyn bouwen, zy wonen bei,-
den in de Lindenstrasse, te weten de Zadelma,-
ker Leonhard en de verlakker Kecht. Zy geven
zich veel moeite en hun wyn is zeer drink,-
baar. Een ander maakt wyn van aar,-
dappelen, te weten de Hr Dorn in de Doro,-
theastrasse No 4.

Dezen avond ben ik wat geweest in de
Schachclub, waar veel politiek, en met
rondheid en doorzicht gesproken werd.
Polen, Frankryk, Belgie waren, zoo als
men verwachten konde, de onderwerpen.
Ik vond die heeren meer bedaard dan te
voren.

Dinsdag 4 januari. Thuis geschreven.
Op verzoek van den heer Van Stirum,
heeft my de Secretaris des Oostenryk,-
schen gezantschaps, de heer Odelga, in het
Casino gebragt, daar heb ik wat gelezen.
Ik maakte vervolgens een bezoek by
den heer Prof: Lichtenstein, die met den
heer Janssens aan de Kaap geweest is.
× Dezen avond was ik in het Operahuis
waar gespeeld werd Der beste Ton; en Der
Platzregen als Eheprocurator. Ik heb nog
geschreven aan myne aanteekeningen van 1819.

Berlyn.

Maandag 5 januari. Dezen morgen heb ik grootendeels thuis doorgebragt. Ik heb de aanteekeningen van myne reis in dit land in 1819 ten einde gelezen en wat nog ontbrak afgeschreven. De herinneringen van het geen ik voor ruim elf jaren gezien en opgemerkt heb, knopen zich natuurlyk aan myne tegenwoordige waarnemingen. Myne wyze van zien heeft zich weinig veranderd, alleen hoop ik nu wat verder en wat dieper te zien. Ik bevind my nagenoeg op nieuw in den staat van „nothingness" waarin ik toen was; maar ik ben over den tyd, die intusschen verloopen is, niet te onvreden; ik ben ook met het lot meer verzoend, kalmer en minder vergend. Wie weet ook, wat het beste voor onze ontwikkeling, en voor de uitkomst het beste is. Ik heb nu ook een meer bepaalden kring van studien, en myn titel van professor geeft my wat meer toegang tot de Hooge School alhier, waarvan ik nog hoop nut te trekken.

Ik heb nu die aanteekeningen te binden gebragt, en ben aan de universiteit my gaan onderrigten waar, door wie en op welke uren morgen de collegies hervat worden. Na't eten ben ik, zoo als meermalen dezer dagen, vergeefsch aan de post naar brieven wezen vragen; heb verder nog wat beweging genomen; ben in het ca.

+ en eene over nieuwe historie.

\# Hy droeg duidelijk en geregeld de wysgeerige en theologische beginselen van Thomas van Aquino voor.

Berlyn.

eene dagbladen wezen lezen, en breng myn verderen avond thuis met lezen en schryven door.

Donderdag 6 Januari. Heden hebben de Collegies aan de Universiteit weder een aanvang genomen, en ik heb er dadelyk gebruik van gemaakt. Ik woonde 2 lessen by van Hoffmann, eene over de Financieel en eene over de Statistiek; — twee by Raumer, eene over de geschiedenis der Constituties en der Administratie; — eene van Gans over de Institutien; — eene van Wilken over de geschiedenis der Middeleeuw; — eene van H. Ritter over de Geschiedenis der Philosophie by de Christenen.
Dit heeft my byna den ganschen dag bezig gehouden. Ik heb in het Café national gegeten en gesoupeerd; en ben verder thuis werkzaam geweest, om myne aanteekeningen van die Collegies in orde te brengen.

Vrydag 7 Januari. Ik heb weder de Collegies van Hoffmann en Raumer bygewoond; — ook dat van Schmalz over de Cameral Wissenschaften; en dat van Ritter over de Geographie.

Er had zich een huurder voor myne kamer opgedaan, en zoo ben ik, met overleg der verhuurster, nog denzelven avond verhuisd en heb de kamers betrokken, die ik tegen den 15en gehuurd had, en die toch ledig stonden, in de Neustädtsche Kirchstrasse no. 7. Met myne nieuwe inrigting bragt ik een deel van den avond door, en ging alleen in de Conditorey van Kranzler wat gebruiken. By deze gelegen-

heden zag ik een natuurverschynsel, dat zich hier zelden vertoont, namelyk Noorder licht. Toen ik om 6 uren thuis kwam van de universiteit, begon dit reeds, en de menschen stonden er naar te zien; maar het was zoo zwak, dat ik er weinig acht op sloeg. Nu, ruim negen uren, was de hemel in het noorden geheel in gloed; lager wit en hooger rood. Dit licht veranderde menigvuldig, scheen zich dan te vereenigen en dan uit te breiden; verdeelde zich ook, vormde groote streepen aan de lucht, die als stralen uit een middelpunt schenen uit te gaan. Het was zeer mooi om te zien. De koude was vry hevig en dit stak af by het schynbare vuur aan den hemel. Uit de verwondering en de gesprekken der menschen kunde men bemerken, dat het noorder licht hier zeer zelden gezien wordt. Ik zoude my zeer moeten bedriegen indien het iets anders geweest ware. Echter ben ik nieuwsgierig te lezen, wat er deskundigen van gezegd hebben.

Zaturdag 8 januari. Dezen morgen woonde ik het collegie by von Michelet over de Geschiedenis der nieuwe philosophie. Ik heb overigens t'huis gelezen en geschreven. Om drie uren bragt my de heer Hoffmann in de „Gesetzlose Gesellschaft

× het koningryk.

Berlyn.

maar wy met een dertigtal gasten het middagmaal hielden. Zulke gezelschappen zyn hier menigvuldig; de leden komen om de acht of veertien dagen byeen, om zaam te eten, en brengen al, gast mede die zy willen. Maaltyden met vrouwen daarentegen zyn zeer weinig algemeen, vooral om de kostbaarheid. Wanneer men vreemdelingen wil uitnoodigen, doet men dit veelal in zulke gezelschappen.

Ik heb veel met den heer Hoffmann gesproken over Statistiek en Staatshuishoudkunde, zoo veel als zich dat aan tafel doen laat. Hy bragt my in kennis met den Heer Geheimrath Engelhardt, die by het Statistisch bureau onder den heer Hoffmann werkzaam is, en vele landkaarten uitgegeven heeft. Het gezelschap was in het algemeen zeer goed, de gesprekken waren over politieke en wetenschappelyke onderwerpen.

Om zes uren vergaderde in hetzelfde huis, Linden 44, de Geographische Gesellschaft, en daar werd ik door den heer Engelhardt gebragt. President was Prof. Ritter. Er werden verscheidene stukken voorgelezen, en door den heer Engelhardt over de Statistiek van x Polen, waarvan hy de bevolking op ongeveer 4 millioenen begroot. Eene byzonderheid, die ik aanteekenen wil is nog, dat er slechts drie steden zyn die meer dan 10,000 inwoners hebben: Warschau, Lublin en Calisch, en slechts vier die van 5 tot 10 duizend inwoners tellen. De heer Reymann vertoonde eene kaart en las een stuk, om, zoo moge-

Berlyn.

lyke, de streken in Duitschland te bepalen, maar zekere eind-syllaben van de namen van plaatsen als groepen voorkomen. Die eind-syllaben zyn Duitsch, Slavisch, of Romeinsch, en zoo zoude deze bepaling kunnen voeren tot de historische kennis van den oorsprong der bevolking. Men vindt de Slavische namen zeer verwettelyk in Duitschland, zy zyn in au, a, sch. Somtyds zoude men hunnen oorsprong niet vermoeden door eene kleine verandering, die zy ondergaan hebben, zoo als Budweis, voor Budisca, Leipzig voor Lipska, enz. Ik merkte nog op, dat volgens den lezer Drey- en furt hetzelfde beteekenen. Er werden ook stukken over meteorologische onderwerpen gelezen, en eenige heeren deelden hunne waarnemingen omtrent het Noorderlicht van den vorigen avond mede. Allen kwamen daarin overeen dat het eene zeer merkwaardige en hoogst zeldzame vertooning geweest is. Het gezelschap bleef byeen, om te souperen, hetgeen vry laat eindigde. Men was nu meer dan nog eens zoo talryk als aan het middagmaal. Ik maakte nu onder anderen ook nog kennis met den heer Zeune directeur van de School voor blinden, en tevens buitengewoon hoogleeraar aan de Hooge School, waaraan hy toch dit half jaar geen collegie geeft, — met den heer Erman professor in de natuurkunde en den heer Klöden directeur van de „Berlinische Gewerbschule".

Berlyn

Ik heb dezer dagen, en heden byzonder, veel over den toestand van Polen hooren spreken. Men keurt hunnen opstand in alle opzigten af. De Russische regering, zegt men, was voor dat land niet drukkend, Alexander en zyn broeder hadden reeds veel gedaan, om den toestand der Polen beter te maken, en zelfs de politike zelfstandigheid te bevorderen. Onder geene vroegere regering is het hun zoo goed gegaan. De Franschen hebben op verre na voor Polen niet zoo veel gedaan als de Russische Keizers. De welstand, de landbouw, de bevolking zyn voorbeeldeloos voorwaards gegaan. Het is moeyelyk te beslissen, of dit oordeel vry van vooringenomenheid is. Men veroordeelt ook de aanvoerders, omdat zy groote rampen over het volk (gebragt hebben) zonder eenig vooruitzigt van goeden uitslag; alleen de groote ligtzinnigheid, die men hun toeschrijft, kan begrypelyk maken, dat zy zoo onberaden gehandeld hebben; maar die zal hen ook by de eerste nederlaag doen zwichten; zy zullen niet tot het uiterste volhouden, dit ligt niet in hun karakter, zegt men. In hoe verre dit gegrond is, zal spoedig de uitkomst toonen.

In het Groothertogdom Polen is de bevolking wat meer verlicht, en begint men de weldaden der Pruissische regering te waarderen, vooral de afschaffing der lyfeigenschap. Die bevol-

Berlyn king zal eindigen met Duitsch te worden, even als de bewoners van Pruissen en Pommeren, die ook Slaven waren, Duitschers geworden zyn. In Cracau, waar men vele voorregten genoot, hebben de inwoners zich met de opstandelingen van het Koningryk vereenigd.

Ik stel my voor, dat het lot van Polen zal afhangen van het al of niet uitbarsten van den oorlog met Frankryk.

Zondag 9 Januari. Dezen morgen ben ik meest thuis geweest, heb gelezen en geschreven; naar de Domkerk ben ik vergeefs geweest, de preek was begonnen en zoo lang die duurt worden de deuren gesloten.

Dezen avond ben ik in het Schauspielhaus geweest, waar gespeeld werd: Die Damen unter sich, en Das Kamäleon. De uitvoering was uitstekend goed; byzonder speelde Wauer voor een goeden ronden landedelman onverbeterlyk. Ik heb thuis nog wat geschreven.

Maandag 10 Januari. Ik heb weder de collegies van Hoffmann en Raumer, en dezen namiddag die van Schmalz en Hegel bygewoond. Het neemt een

Berlyn.

groot deel van den dag in, en dan nog heb ik veel te doen met thuis het een en ander van hetgeen ik gehoord heb op te teekenen. Het heeft voor my veel belang, en ik zamel my vele kundigheden, die my nuttig kunnen zyn.

Dezen avond was ik weder met den heer Boelitz in de Montags-Club. Veel belangryks werd er niet behandeld. Ik heb nog al veel gesproken met den heer Frisius lid van het hoogste Militair Geregtshof, een uitsteekend man, die eigenlyk regtgeleerde was, maar met vaan de laatste oorlogen als officier mede gemaakt heeft. Hy is met het ontwerpen van een militair wetboek belast, en heeft my daarvan het een en ander medegedeeld. De militairen staan ter zake van alle, ook gewone, misdaden voor militaire regtbanken teregt; - volgens het ontwerp, zullen altyd gezworene uitspraak doen, zoowel over het regt als over de daad; - de Auditeur militair zal ophouden aanklager te zyn, en geheel onpartydig voorlichten; - een aanklager zal uit de militairen zelven naar mate van den rang des beschuldigde benoemd worden; - elk beschuldigde zal ook van

Berlyn. zyne kameraden een tot verdediger bekomen.

Dingsdag 11 Januari. De zelfde collegies bygewoond als gisteren. Daarna ben ik geweest in het Journalenzimmer van de Bibliotheek. Ik heb my voor de eerste reis alleen wat in het algemeen omgezien. Er zyn hier 105 Tydschriften, die blyven eene maand ter lezing liggen, en worden dan in de Bibliotheek geplaatst of uitgeleend. Dagelyks is dit vertrek van 11 tot 2 uren open voor professoren en bepaalde ambtenaren; - met uitzondering van Zaturdag en Zondag.

Dezen avond heb ik doorgebragt by Prof. von Raumer. Ik vond er Prof. von der Hagen, een Majoor v. Willisen, Professor Letrône een schilder en teekenaar uit Parys, die in Petersburg eene lithographie zal oprigten. De heer v Raumer is getrouwd, heeft een zoon en eene dochter, die byna volwassen zyn. Wy hebben eerst thee gedronken en daarna gesoupeerd, en wy hadden veel en goed gesprek, meest over historie en politiek. De majoor W. is een zeer belangryk man, die uitsteekend goed spreekt; hy is groot bewonderaar van Napoleon en van de Franschen. Hy verdedigde met veel kracht het stelsel van volkomene vryheid van spreken, schryven, drukken, zoolang men geene strafbare daden pleegt; hy wilde iemand

Jesuiten, demagogen, aan allen toestaan zich te vereenigen, te prediken enz. zoolang zy niet stellige, wederregtelyke daden plegen. Dit stelsel is reeds dikwyls ontwikkeld, en ik moet bekennen, dat, zoo als de Majoor het voordroeg, het volkomen consequent is. Daardoor konde hy zich veel beter verdedigen dan zyne tegenparty, die de Jesuiten, Jacobynen en andere verstoorders van den staat willen te keer gaan eer het kwaad, dat zy beoogen, ten uitvoer gebragt wordt, en die natuurlyk hun stelsel naar de omstandigheden, en niet naar afgetrokkene regels vormen. In de wezenlyke wereld evenwel ben ik verzekerd, dat het schoone stelsel van onbeperkte vryheid eene roman is. Toch is het ook hier zeer verbreid, en vele stellen zich voor, dat die vryheid algemeen behoorde ingevoerd te worden.

Maandag 12 Januari. Heden heb ik het Collegie bygewoond van Michelet over de historie der nieuwe philosophie, en dat van Hegel over de Philosophie der historie. Behalven die hoorde ik Helwing, privaat docent, over de Romeinsche historie. Hy behandelde de Licinische rogationes, de lex agraria enz; sprak duidelyk en temelyk vlug, hy is nog zeer jong. Zyn Collegie was

Berlyn.

wel bezocht.

Ik hoorde ook den buitengewonen Prof. Schmidt over Dante. Hy legde den dichter grondig en geleerd uit; sprak evenwel zeer onduidelyk en onaangenaam. Er waren slechts twee toehoorders. Zoo ik hoor, wordt er weinig werk van nieuwe talen, vooral van het Italiaansch, gemaakt. Een ander academisch onderwyzer, Fabbrucci, heeft geen collegie tot stand kunnen brengen.

By den heer Bopp woonde ik een collegie by over het Sanscritsch. Hy leide een gedicht uit, ontleedde woord voor woord, zoo dat hy niet meer dan drie regels behandelde. Er waren acht toehoorders, zoo ik hoor is dit het gewone getal, en dit is veel, als men bedenkt dat het alle half jaar is. Ook legt men zich hier nog al veel op de oostersche talen toe. De heer Bopp is nog een jong man, is gewoon hoogleeraar en is vol yver voor zyn vak.

Dezen avond ben ik wat wezen praten in de Schaakklub, en heb vervolgens met den heer Kattendyke thee gedronken. Daarna heb ik nog tot over 12 uren geschreven.

Donderdag 13 Januarij. Dezen morgen heb ik maar eene les van Hoffmann

Berlyn

en eene van Raumer bygewoond. De heer Van Stirum bezocht my en bragt my een brief van Rotterdam.

Ik woonde ook eene les by van Savigny over de Pandecten, die ik uitstekend goed vond. Ik heb nog niemand gevonden, die zoo duidelyk en eenvoudig, en tegelyk zoo grondig voordraagt. Hy gaf zyn collegie boven in de grootste gehoorzaal, en daar waren alle plaatsen bezet. Hy handelde over de servituten.

In dezelfde zaal hoorde ik om 4 uren Gans over de instellingen van Jus publicum onder Lodewyk XIV, zoo heet het; maar eigentlyk was het de geschiedenis van de Fronde. De toeloop was ongemeen groot. Hy sprak zeer levendig, vry onderhoudend, zocht zeer de aandacht op te wekken. Niet ongepast vond ik hetgeen een student er van zeide dat hy veel „uitzolte".

Ik hoorde nog Hegel en ging toen in het Schauspielhaus, waar Emilia Galotti gespeeld werd. De meeste personen werden goed voorgesteld, byzonder de Gravin Orsina door Mᵉ Crelinger, en Odoardo Galotti door Lemm.

Nu heb ik thuis nog wat geschreven. Ik heb niets te doen, en toch zyn my de dagen nog veel te kort.

Nicolai 76

Berlyn.

Vrydag 14 Januari. Ik heb de lessen van Hoffmann en Raumer bygewoond, heb een brief naar Rotterdam geschreven, en ben om 4 uren by den heer Van Stirum weezen eten, waar niemand was dan ik. Dezen avond bezocht ik Prof. Schmalz en bleef lang met hem praten over staatshuishoudkunde en allerhande andere onderwerpen. Hy is een stijf physiocraat en wil gaarne zyn stelsel ontwikkelen, en daar ik my niet voorstel den ouden man te bekeeren, spreek ik hem niet tegen; ik win er toch by, dat ik dat stelsel in zyne byzonderheden naauwkeurig hoor ontwikkelen. Van hetgeen hy my verder medegedeeld heeft, wil ik nog dit opteekenen.

De Bank van Berlyn bestaat nog van den tyd van Frederik II. Deze koning verstond weinig van Economie politique, en liet zich dus dikwyls door onuitvoerlyke plannen wegsleepen; zoo was dat van de Bank. Het plan was eene zoogenaamde Giro- Wechsel- Zettel en Leih- Bank op te rigten. Men stelde een denkbeeldig bankgeld daar van 1 Thaler en 6 Groschen, een vierde van een Friedrich d'or, en dat noemde men Pond. De verwarring der twee metalen en de last van berekenen zonder eenig nut deed deze Ponden spoedig weder vervallen; vrywillig legde men geen geld in de bank; in papiergeld van haar had men geen vertrouwen. Het slot is dus geweest, dat deze zoogenaamde bank de gelden, die geregtelyk gedeponeerd worden, die van minder-

Nicolai 77.

Zie Bl. 155.

Berlyn.

jarigen, in bewaring bekomt, omdat de regering het voorgeschreven heeft, en daarvoor den matigen interest van twee en drie per cent betaalt, terwijl zij weder uitleent tegen vijf percent. Alleen vermag zij niet op hypotheek leenen.

Eene andere uitsluitende instelling van Frederik bestaat ook nog. Het is de *Seehandlungsgesellschaft*. De koning verlangde, dat in zijne havens buitenlandsche handelsmagt komen en regte daarvoor deze Maatschappij op; zij bekwam het uitsluitend regt, om buitenlandsch zout in te voeren, en de koning verzekerde 10 percent rente. Dit lokte de kapitalen uit. Het ging met dien handel zoo weinig voordeelig, dat men spoedig de rente van tien tot vijf verminderde, teruggave van het kapitaal aanbiedende. Naderhand heeft de koning alle de actien ingekocht, en hij maakt nu de geheele maatschappij uit zonder voordeel er van te trekken. Het monopolie voor den invoer van zout duurt nog voort. Voor een paar jaren heeft men een schip met Pruissische waren naar China gezonden, dat met thee en allerhande kleinodiën teruggekomen is en aanmerkelijk verlies heeft opgeleverd. Men behoorde die zoogenaamde Koninklijke Seehandlungsgesellschaft al zoo afteschaffen.

De *Maatschappij voor den Indischen handel*, voor eenige jaren te *Elberfeld* opgerigt, levert

Nicolai's Wegweiser 128.

Berlyn.

ook niets dan schade op. Zy is het werk van een plannenmaker, die reeds bankroet gemaakt had.

Zaturdag 15 januari. Ik heb dezen morgen het Collegie bygewoond van Prof. Homeyer over den Sassenspiegel. Hy is nog een jong man van omstreeks 30 jaar; zyne voordragt is levendig, duidelyk, zeer gepast; de uitleg, dien hy gaf, was zoo wel regtsgeleerd als taalkundig, en voor Duitsche juristen zeer nuttig. Ik ben ook in de les van Michelet over de nieuwe philosophie geweest; thuis heb ik vervolgens brieven geschreven. Dezen avond zag ik in het Operahuis Romeo en Julia spelen. Me Crelinger was in de rol van Julia zeer goed. Ik heb wat gepraat met een jongen Deen, die naast my zat; hy was Forstjunker en zyn naam Lichtenberg.

Zondag 16 januari. Dezen morgen heb ik de godsdienst in de Domkerk bygewoond. Er waren naar evenredigheid van de plaats weinig menschen, de preek was middelmatig; de spreker behandelde eene plaats uit een brief van Johannes over het waarnemen der maatschappelyke pligten. De woorden van den Apostel zyn zoo eenvoudig en duidelyk, dat, zelfs zonder ontbloot te zyn van talent, men niet wel eene rede houden kan, om ze uit te leggen en toe te passen, zonder overtollig en langwylig te spreken. Ik wil dit toch geheel niet algemeen toepassen, want de lieden, die aanne-

Zelfs het gemeenschappelyk gezang werd ×
byna gansch verwaarloosd, men kwam
na het voorgezang, en ging heen voor
het nagezang.

Berlyn

zig waren, schenen met veel stichting te luis-
teren. Eene opmerking van meer belang
voor my, was de onbeduidendheid van
de formen der nieuwe lithurgie. Ik had
die reeds meer gezien. Zy zyn blykbaar
van de catholiken weder overgenomen,
en daargesteld, om ware het mogelyk ee-
nige statigheid aan den eeredienst te
geven. Naar myne overtuiging zyn dit
mislukte pogingen en die mislukken
moesten. De predikant staat voor het
altaar, waarop een kruis en twee bran-
dende waskaarsen gesteld zyn, leest ee-
nige formulieren, het Geloof en het On-
ze vader. Het Choor zingt tusschen beide
eenige regels. Wat de predikant leest is
niet wel verstaanbaar, maar de gemeen-
te weet het, kent ook de regels, die het
Choor zingt. Doch juist daarom komt
men eerst als de preek begint en stelt
geen belang in die formen die altyd de-
zelfde zyn.* Men kan de menschen niet
willekeurig doen gelooven, dat daarin
eene heiligheid gelegen is; en als men dit
konde doen, zoude men ze toch maar werk-
tuiglyk doen tegenwoordig zyn, als de ca-
tholiken in de mis. Het oogmerk, om het
godsdienstig gevoel op te wekken, de men-
schen te veredelen en te verbeteren wordt
daardoor niet bereikt. Het is eene ern-
stige vraag, wat men hier uit besluiten moet.
Alle eeredienst heeft zyn oorsprong in het

Berlyn

Anthropomorphismus, dat geloven deed, dat men aan het opperwezen behagen moest door dezelfde middelen, waardoor men de menschen vereert: door maaltyden, vuur-werken, gezang, vleyeryen. Men nadert het tydperk, waarin men van die voorstelling zal teruggekomen zyn. Wat zal dan de godsdienst of culte vervangen; zal het hart van elk mensch de tempel des Eeuwigen zyn, en zal reinheid en strenge deugd zich aan het innerlyk gevoel der Godheid en der Onsterfelykheid knoopen? Het is moeijelyk dit vooruit te zien. Maar zeker is het weinig belang, dat men in uiterlyke formen van den godsdienst be-guit te stellen niet eene bloote verbastering der menschen; het is een natuurlyk gevolg van den voortgang der ontwikkeling, en men zal het door lithurgiën niet terughouden. Of een nieuwe Godsdienst de bestaande zal vervangen en een nieuw leven brengen in hetgeen thans afsterft laat zich niet vooruitzeggen. De volgelingen van Saint-Simon zeggen van ja; doch ik geloof niet, dat zy het raadsel zullen oplossen.

Dezen avond ben ik in het Operahuis geweest, waar Fidelio gegeven werd; het was zeer vol; de muziek was mooi, en de rol van Fidelio (de vrouw van eenen

Berlyn.

Staatsgevangen, die, om haren man te redden,
verkleed als knecht in dienst van den kerker
bewaarder komt) werd door Me Schröder
Devrient vervult; zy zong met veel by-
val, en tevens is zy byzonder mooi en
speelt en spreekt met zeer veel uitdrukking.
Maandag 17 Januari. Dezen morgen woonde
ik weder de lessen van Hoffmann en Raumer
by. Ik heb gegeten in de Schach-Club waar
my de heer Dirksen had uitgenoodigd. Het
~~gezel~~gezelschap was zeer goed; men sprak vry en
rond. Myn buurman aan tafel was een
belangryk oud man, met name Ben
David, Jood van geboorte, Kantiaansch
wysgeer, schryver van verscheidene wer-
ken. Ik heb veel met hem over wetenschap-
pen gesproken. Een medelid, dat ik daar
doorgaans vinde is de heer Eiman, krieg-
rath, een man, die zich onderscheidt door
zeer onbewimpelde vryzinnigheid en
belangelooze gehechtheid aan zyne gevoe-
lens. Hy was heden zeer spraakzaam en
verhaalde ons vele byzonderheden van
zyne levenswyze. Wy zyn by Stehelyne-
zen Koffy drinken, en naar de Club terug-
gekeerd, waar ik nog tot over 8. uren
bleef praten.

Eene tyding, die my zeer ter neder sloeg,
en die men zich daar verhaalde was, dat
Maestricht door de Hollanders zoude zyn
overgegeven.

Ik maakte nog een bezoek by den heer van

Berlyn.

Styrum, die my hoop gaf, dat de tyding omtrent Maastricht valsch zy.

<u>Dingsdag 18 Januari.</u> Ik heb de collegies van Hoffmann, Raumer, Schmalz en Hegel bygewoond; en ben dezen avond in het Königstädtische Theater geweest, waar "<u>Das Mädchen aus der Feenwelt, oder der Bauer als Millionair</u>" gespeeld werd. Dit is een dwaas Possenspel, dat alleen door den acteur Spitzeder eenigszins onderhoudend wordt. Hy heeft veel talent voor het laagcomische.

Ik heb brieven uit Holland bekomen, en heb vernomen, dat Maastricht niet overgegeven maar ontzet is; dat heeft my wat opgebeurd; maar ik had hoofdpyn en geen lust om bezoeken te maken.

<u>Woensdag 19.</u> Het Collegie van Michelet bygewoond; t'huis van dit en andere collegies wat opgeteekend; een brief aan van Rees geschreven. Ik heb gegeten in het Café national met den Heer Timan en twee onbekenden. Om 5 uren ben ik in het Collegie van Hegel geweest.

Dezen avond bragt ik door by Prof: <u>Lichtenstein</u>, waar zeer groot gezelschap was: weinig dames, eenige professoren en andere bejaarde heeren, en een aantal studenten. Ik heb veel gepraat met den heer <u>Ehrenberg</u>, die in Egypten en Abyssinien en laatst met Humbolt in het Uralgebergte gereisd heeft; hy zat naast my aan tafel en niet ver van my zat de heer <u>von Buch</u>, die ook van zyne reizen ver-

Ik ontving een brief van Van Hensde ×
waarin hy my schryft, dat ik in Utrecht
zal geplaatst worden.

Berlyn.

haalde. Deze is geoloog, maakt nog jaarlyks rei-
zen en schryft boeken; hy is privaatgeleerde.
De Hr Ehrenberg is natuuronderzoeker en
professor aan de Hooge School, waar hy over
de insecten collegie geeft. Er waren onder
de Studenten Zwitsers, een van de Kaap,
een uit America, en vele uit alle streken
van Deutschland. Deze verscheidenheid gaf
dikwyls belangryke gesprek. Mevrouw Lichten-
stein is eene lieve, beschaafde vrouw.

Donderdag 20 Januari. Als gewoonlyk
woonde ik de lessen van Hoffmann, Rau-
mer en Hegel by; ook dat van Gans over
Lodewyk XIV, hetgeen zeer vol was. Dezen
avond bezocht ik den Hr Beelitz en den
Hr Von Sterum. Den Hr Perponcher
vond ik niet.

+ Vrydag 21 Januari. Ik woonde de collegies
by als gisteren; schreef vervolgens myne aan-
teekeningen van dat van Hegel over, en ging
om 3 uren in het Café national eten. Om
5 uren woonde ik weder eene les van Hegel by.
Ik ging daarna een bezoek maken by Hoff-
mann en bleef nog al lang met hem praten.
Hy meent, dat Belgie onder den Koning, maar
met een afgezonderd bestuur zal terugko-
men, dat in Polen oneenigheid zal komen,
en die revolutie dan ook zal ophouden, en
dat van de bewegingen in Deutschland niets
ernstigs te verwachten is.
Wy spraken over de Statistiek van Pruissen. Daar-
over zyn geen voldoende werken: dat van de

Berlyn.

man is niet veel waard; dat van Zedlitz deugt geheel niet, het is gantsch onnaauwkeurig en zonder verstand verzameld; – veel beter is dat van Voigtel in Halle. Het werk van Ferber over de Industrie is zeer goed; – dat van Weber „Blicke in die Zeit" is niet onbelangrijk, maar het is eenzydig, omdat hy alleen de daadzaken voor zyne stelling, dat Pruissen zeer bloeyend is, verzameld heeft.

Ik heb het verdere van den avond thuis met schryven doorgebragt.

De koude is dezer dagen zeer streng; de wind en de gladheid der straten, maken het gaan door de stad zeer onaangenaam.

Zaturdag 22 Januari. Een collegie bygewoond; thuis brieven geschreven, het een en ander nagelezen en opgeteekend. Ik las onder anderen in de Erdkunde van Ritter, die my de Hr Bazen geleend had. Ik heb by den Hr van Stirum gegeten en, heb daarna vergeefs getracht een bezoek by Raumer te maken. Ik heb thuis nog geschreven.

Zondag 23 Januari. Thuis een brief aan Ewyk geschreven, en gelezen in de Geographie van Ritter. Vervolgens ging ik by de Heeren Bazen en Engelhart. Ik bezocht vervolgens Pr. Dirksen. Ik at in het Hotel de Brandebourg; na 't eten bezocht ik Prof: Hegel, met wien ik over België, Pruissen en

Hy behandelde de verbintenissen, die uit de +
listen voortvloeyen.

Berlyn.

over de Philosophen van onzen tyd sprak. Hy is een be-
leefd man, die het voorkomen heeft van zich door
studiën verzwakt te hebben. Hy schynt tusschen
de 50 en 60 jaren oud te zyn.

Ik ging in het Operahuis, waar <u>Oberon</u> ge-
geven werd; Made. Schröder Devrient speelde
zeer mooi voor Rezia; de decoratiën waren
by uitstek fraai. Ik ging met den heer van
Kattendyke nog in het Café national.

<u>Maandag 24 januari.</u> Ik woonde de
lessen van Hoffmann, Raumer, Hegel
by als gewoonlyk. Ik ging ook in die
van <u>Klenze</u> over de Instituten. Hy is
een man van ruim 40 jaren; spreekt
eenvoudig, duidelyk, zonder aanma-
tiging; hy is leerling van Savigny. ×
Dezen avond heb ik thuis doorge-
bragt met lezen, en heb een langen brief
aan Dupont geschreven.

<u>Dingsdag 25 januari.</u> Heden heb ik veel
collegies bygewoond: die van Hoffmann, Rau-
mer en Hegel, welke ik voor eerst regelmatig
denk te volgen en waarvan ik dus niet meer be-
hoef te spreken; — en die van Wilken over de
historie van de Middeleeuwen, en van <u>Stuhr</u>
over de historie der oorlogen van 1813 tot 15.
Dit laatste is publiek, en daar het vier maal
'sweeks is en over een zoo beperkt onderwerp, zoo
kan het zeer veel byzonderheden bevatten. Ook
hoorde ik in deze les alleen een klein gedeelte van den
slag van Leipzig behandelen. Er was een talryke

Berlyn.

gehoor en men scheen den hoogleeraar gaarne te hooren; toch kunnen de byzonderheden van krygsverrigtingen van elken generaal en van elk corps moeijelyk een algemeen belang inboezemen; terwyl het niet wel mogelyk is, dat zy, die niet krygskundig zyn, zich de zaak duidelyk voorstellen en daarover oordeelen; en voor hen die zich voor den krygsdienst willen bekwaam maken, geloof ik, dat zulke lessen toch ontbeerlyk zyn, die moeten wetenschappelyke militaire werken over de veldslagen bestuderen. Prof. Stühr is een levendig man, die eenvoudig maar met weinig begaafdheid voordraagt. Ik gis dat hy tusschen 40 en 50 jaren oud is.

Dezen avond ben ik in de Schachclub geweest. Daar werd onder anderen gesproken over de <u>Handelmaatschappy van Elberfeld</u>, welke heden aankondigt, dat zy voor eerst geen renten van hare actien betalen kan. Voor eenige jaren was de algemeene meening dat Pruissen, om wel te varen noodzakelyk zeehandel hebben moest. Dit heeft aanleiding gegeven tot de oprigting dezer maatschappy, die byzonder bestemd was, om aan de fabriekwaren aftrek te bezorgen. Haar kapitaal was op een maximum van twee millioen Thaler bepaald, waarvan 4 pr 100 renten beloofd werden. Die renten zyn tot nog toe (10 jaren lang) betaald, in het eerst ook eenige dividende van overwinst. De Maatschappy heeft groote schade geleden in Mexico, in Peru, byzonder op Sint Domingo door een brand, die hare goederen verwoest heeft. Zy heeft ter dezer zake met de assurantie Compagnie in Londen, die deze goederen verze-

Rumpf's Fremdenführer XIV. Nicolai's Wegweiser 23.
De Catalogus komt my voor beter te zyn x
dan men die gewoonlyk in zulke werken
melangen vindt.

Berlyn.

kend had een kostbaar proces gevoerd, en toen zy het gewonnen had, heeft de compagnie bankroet gemaakt. In Sincapore heeft zy ook verliezen geleden. Zoo dat zy van alle kanten tegenspoed gehad heeft. Volgens de voorwaarden harer oprigting, moet zy worden opgelost, zoo dra een derde van het kapitaal verlooren is. Dit, denkt men, zal spoedig plaats hebben.

Dezen avond heb ik thuis gelezen en geschreven, onder anderen een brief aan den Tex. Ook bragt my de heer Kattendyke, zoo als hy van tyd tot tyd doet, en ik hem ontneemt.

Woensdag 26 Januari. Heden heb ik alleen de Collegies van Michelet en Hegel bygewoond. Ik heb getracht eenige professoren te bezoeken, maar heb hen niet aangetroffen; het weder was mooi en ik wandelde door de stad. Ook bezocht ik het Museum en bezag daar de verzameling van Schilderyen (Bildergallerie). Het gebouw is geheel nieuw en, zoo my voorkomt, goed uitgevallen. De zalen voor de schilderyen zyn in vakken afgedeeld, zoo dat men meer plaats heeft, en ook door de zeer groote menigte, die tegelyk in het oog valt, minder wordt afgetrokken. Zoo veel ik by een eerste overzigt konde oordeelen, kwam my voor, dat de plaatsing met zeer goed overleg geschied is. Men vindt in elke afdeeling de namen en de inhoud der stukken naauwkeurig beschreven.+ De verzameling is veel ryker dan ik my had voorgesteld, doch ik kan by een eerste vlugtig overzigt over de waarde der stukken nog geheel geene meening

Berlyn.

vormen. Ik hoop nog meermalen weder te komen.
Dezen avond heb ik weder thuis met lezen en schryven doorgebragt. Het opteekenen van hetgeen ik in de philosophische Collegies hoor, waar het te vol of en de inhoud my ook niet wel mogelyk maakt, om dadelyk blyvend op te schryven, neemt my veel tyd weg, maar het is my ook eene studie en oefening over die onderwerpen.

Donderdag 27 Januari. Ik ben laat opgestaan en heb alleen de Collegies van Raumer bygewoond.
Om drie uren ben ik by den heer Van Stirum wezen eten, en om 4 uren zyn wij zaam gegaan naar de openbare zitting van de Akademie der wetenschappen, welke plaats had ter viering van den verjaardag van Frederik den Grooten. Er waren vele aanzienlyken, ook de Kroonprins & Prins Wilhelm. Het publiek was niet zeer talryk. De opening geschiedde door den Prof Enke met eene korte aanspraak tot herinnering aan den Koninklyken Stichter der Akademie. Vervolgens las W. von Humbolt eene verhandeling over de taal en de geschiedenis van Java. Zy was zeer geleerd en ook wel belangryk, maar toch niet voor het algemeen; dat konde slechts de slotsommen op prys stellen. Daarby is zyn voordragt eentonig. De onderscheiding van den zamenhang der Javaansche en Balische talen met het Sanskritsch of met het Maleitsch was een voornaam punt

Berlyn.

van onderzoek, en zoo ik het wel verstaan heb, zelde hy voor het laatste over. Hy roemde zeer het werk van Raffels. Eene opmerking van dezen diepen taalgeleerde heeft my getroffen, te weten: dat de mogelykheid, om een volk van taal te doen veranderen veel meer ligt in den vorm dan in de stof der taal, dewyl de gang der gedachten zich aan dien vorm gewend heeft. De oorsprong der talen laat zich dan ook meer uit den vorm dan uit de woorden zelven nagaan. Hiervan kwam het, zeide hy, dat de Jesuiten in America, als zy de bekeerde inwoners dezelfde taal wilden doen spreken, geene Europische taal invoerden, maar eene der Americaansche die wat de stof, de woorden zelven, betrof, even vreemd voor de bekeerde inboorlingen wat; maar die in den vorm met hunne eigene taal overeen kwam. Vervolgens deelde Prof Ritter eenige aanmerkingen mede over twee Chineesche landkaarten die hy aan de vergadering vertoonde. Zy waren geheel oorspronkelyk, de eene van China de andere van de wereld. Zy zyn in houtsnede zeer net en op uitsteekend goed buigzaam en toch sterk papier gedrukt. Zy geven naauwkeurigere kennis van de verdeeling van China en van de ligging van vele plaatsen. Men ziet er ook uit, dat zy met de vreemde landen niet zoo ge-

Les Confidents is eene navolging van het Engelsche ×
stuk School for Scandal.

Berlyn.

geel onbekend zyn; zelfs Engeland en Hol-
land staan op de algemeene kaart; maar
de evenredigheden en afstanden zyn zeer
onjuist. Men ziet er toch uit, dat zy
niet zyn blyven stilstaan, maar bijzon-
der in de starrekunde vorderingen ge-
maakt hebben. Het net der kaarten is vol-
gens Europesche mylen, en de eerste me-
ridiaan is door de Sterrewacht van
Peking getrokken.

Verder viel in de vergadering niets voor;
tegen zes uren was de zitting geëindigd.

Ik trachtte nog te vergeefs Pr. Raumer te
bezoeken; en ging toen in het Schauspiel-
haus waar <u>die Naturkinder</u>, ein Lustspiel
en <u>die Müller</u>, ein komisches Ballet, gespeeld
werden.

<u>Vrydag 28 Januari.</u> Het heeft den gan-
schen dag verschrikkelyk gesneeuwd; ik heb
toch eenige boodschappen gedaan, ben on-
der anderen in den Boekwinkel van Vos
geweest, om my eenige werken te bestellen
voor myne studien.

Aan tafel was een mooi meisje die hier
gekomen is, om eenige malen op het tooneel
te spelen; zy is te voren in München geweest
en gaat waarschynlyk naar Dresden. Haar
aanzyn gaf dadelyk meer levendigheid.
Dezen avond ben ik in het Schauspielhaus
geweest waar gespeeld werd: <u>Les deux Cousins</u>
<u>en les Perroquets de la mère Philippe.</u>
× Thuis bleef ik nog lang schryven en lezen.

+ Uit de nieuwsbladen zie ik dat de naam is von Hagen.

Berlyn.

Zaturdag 29 Januari. Ik heb heden alleen het collegie van Michelet bygewoond. Ik had hoofdpyn en was lusteloos.

Ik deed eene wandeling in den Thiergarten, die steeds goed in order gehouden wordt, zoo dat men van sneeuw of gladheid geen hinder heeft. Ook wandelt men er nog al veel; ik ontmoetede den heer en mevrouw van Strum.

Ik heb gegeten met den den heer Kattendyke in het Hôtel de Brandebourg. Onze nieuw aangekomene ditgenote is Fräulein von Hagen[+], vom Königlichen Theater in München, en zy komt hier „Gastrollen" geven. Wy gingen, de Heer Kattendyke en ik, in de Conditorei van Conradi op de Schlossfreiheit koffy drinken; en dezen avond hebben wy saam thuis thee gedronken. Overigens heb ik thuis gelezen en geschreven.

Zondag 30 Januari. Ik had zeer hoofdpyn en ben daarom geen bezoeken meer maken. Den geheelen morgen bleef ik thuis, schreef een langen brief naar huis, en las en schreef het een en ander; de nederlandsche aangelegenheden houden my ook weder bezig. Ik ben dezen avond in het Schauspielhaus geweest, waar Kabale und Liebe gegeven werd. De uitvoering was doorgaande zeer goed. Mad. Crelinger (te voren Mad. Stich) speelde voor Lady Milfort en Fräulein von Hagen voor Louise, beide uitsteekend goed.

Berlyn.

Maandag 31 Januari. Ik heb de collegies van Hoffmann, Raümer en Hegel bygewoond; en ben in het Journalenzimmer wezen lezen. Aan tafel vonden wy weder Fräulein V. Hagen.

Dezen avond ben ik in het Concert van den zanger Breiting geweest, en zag by die gele-genheid de mooije zaal in het Schauspiel-haus. Er is eene byzondere gallery voor het Hof, waar de Koning en eenige leden van zyne familie waren. De muziek was zeer mooi, behalven de zanger liet zich de zangeres Schröder Devrient hooren, en speel-de Mr Holtz op de harp. De tooneelspeler Devrient las een gedicht voor, namelyk eene zamenspraak van een Jood met de-dood. Er waren veel menschen; tot my-ne verwondering waren de dames meest al met hoeden en mantels en zonder eenig toilet. Dit stak af by de elegantie der zaal. Eene dame zat te breijen.

Ik ben in het Casino nog koeranten we-zen lezen. Ik las onder anderen het Mani-fest van de Polen, dat zeer belangryk is. Het staat in den Hamburger Correspon-dent, maar niet in de Pruissische bladen.

Dingsdag 1 februari. Dezen avond ben ik ver-geefs geweest by Lichtenstein en Savigny; ik bezocht den Heer Beelitz, Prof Gans en den heer van Stirum. Het is kouder dan het nog geweest is, en dat is my zeer onaangenaam.

Rumpf. 83.

Berlyn. Woensdag 2 februari. Ik heb de collegies van Michelet en van Hegel bygewoond. Dezen morgen ben ik in de Inrigting voor de Blinden (Blinden Anstalt) geweest. Zy is niet groot; ongeveer 30 kwekelingen zyn er in het geheel, en daarvan wonen er 20 op landskosten in het gebouw, de andere bezoeken alleen de school. De tyd van onderrigt is drie jaren, hetgeen toch naauwelyks toereikend gevonden wordt. Men leert er lezen, schryven, rekenen, muziek en handwerken, zoo als in de meeste dezer soort van inrigtingen. Eerst gedurende de laatste oorlogen heeft men deze school tot stand gebragt, en zy is niet ruim bedeeld. Men had hoop op uitbreiding, maar de tydsomstandigheden begunstigen dit niet. Er bestaat geene inrigting, maar volwassene blinden op den duur onder handen worden, De menigvuldige militairen, die blind geworden zyn, bekomen een pensioen en leven dan waar zy goedvinden; eenige arme blinden zyn in de gewone weldadigheidsinrigtingen onder de zieken opgenomen.

Ik heb nog lang gesproken met Prof. Zeune, die aan het hoofd der Blindenschool is, en dien ik reeds te voren ontmoet had. Zyn byzonder vak van studie is Geographie. Hy geeft dit half jaar geen Collegie.

Berlyn. Dezen avond heb ik in den Schouwburg zien spelen König Philipp, historische Tragoedie von C. Raupach. Zy stelt voor den dood van Philip hertog van Zwaben, Koning van Duitschland, die door Otto van Wittelsbach vermoord wordt. Het stuk is my voorgekomen middelmatig te zyn; het werd door de goede uitvoering zeer begunstigd. Het stelt den toestand van Duitschland in het begin van 1200 vry goed voor; het karakter van den Hohenstaufer Philip en van den Pauselyken Legaat zyn de voornaamste.

Donderdag 3 februari. De collegies van Hoffmann, Raumer, Gans en Hegel bygewoond; — veel Hollandsche Koeranten gelezen. Ik eet dezer dagen met den heer van Kattendyke in het Hôtel de Brandebourg; maar onze mooye disgenote, Fraülein von Hagen, hebben wy verloren. Dezen avond zagen wy daar in „Christinen's Liebe und Entsagung" en „Der Jurist und der Bauer" spelen. Het eerste is Christina, Koningin van Zweden, die op het punt is een jong officier tot gemaal te nemen, als haar Minister dien zelfden officier met zyne nicht, die reeds te voren door hem bemind werd, een huwelyk laat aangaan. De Koningin is zeer verstoord, maar eindigt met in te zien, dat haar Minister oorzaak is, dat zy geene onberonnen daad volbragt heeft.

Berlyn. <u>Vrydag 4 februari</u>. Op zeer felle koude, die door den wind vooral zeer onaangenaam was, volgt gisteren en heden dooi en regen; die veranderinge zyn zeer plotseling.

Ik heb toevallig door een schryner, dien ik eenige collegies wil laten afschryven, kennis gemaakt met een privaatdocent uit Bonn, die Staatshuishoudkunde heeft voorgedragen, en die op het verlangen der regering zich hier ophoudt, om zyne studien, vooral onder Hoffmann voort te zetten. Zyn naam is <u>Kaufmann</u>; hy heeft een boek uitgegeven over de uitwerking, die het verbodstelsel op de Rhynprovincien gehad heeft en wederlegt daarin Adam Smith. Ik heb veel met hem gesproken; maar zyn boek heb ik nog niet gelezen, en kan dus over zyne wyze van zien niet oordeelen.

Ik las heden de dagbladen in het Casino, en bezocht dezen avond den Heer van Stirum, overigens heb ik thuis gelezen en geschreven. De Collegies volg ik nog als gewoonlyk.

<u>Zaturdag 5 februari</u>. Dezen morgen bezocht ik voor de tweede maal het <u>Museum</u> en bezag dit maal de oude <u>Standbeelden</u>. Zy zyn niet te vergelyken met die, welke men in Italie en in Parys ziet; maar toch zyn er een vry groot aantal en daaronder zeer mooye. Eene groote ronde zaal, en daarachter eene langwerpig vierkante zaal zyn reeds met beelden voorzien, en er zullen nog meer zalen worden ingerigt. Het kwam my voor dat in de lange zaal te veel en te dikke zuilen zyn;

Berlyn. de ronde zaal is uitstekend mooi.

Dezen avond was ik weder in de Geographische Gesellschaft, die elken eersten zaturdag der maand vergadert. Prof Ritter las nu een meer uitgebreid stuk over de Geographie by de Chinesen, en toonde dezelfde kaarten, die hy in de Academie der wetenschappen tot onderwerp zyner voorlezing gemaakt had. Het bleek uit zyne ontwikkeling, dat wy tot nog toe over de Geschiedenis zoo wel als over de geographie van China, en in het geheel van Oost-Asie, hoogst onvolledige en gebrekkige berigten hebben; zelfs de grootere werken van de Jesuiten zyn maar uittreksels uit handboeken en onaanzienlyke schriften der Chinesen. Evenwel zyn er in China groote en aanzienlyke werken over de Geschiedenis van het Ryk, over de geographie van het Ryk en van enkelde provincien, over de Statistiek in de onderscheidene tydperken der verschillende regeringen. Zelfs over de omliggende landen zyn dergelyke werken voorhanden. Men heeft ze nu meer en meer in Europa, de beste verzamelingen zyn in Parys en in Petersburg. Men heeft eerst begonnen eenige stukken daarvan over te zetten. De heer Abel Rémusat houdt zich daarmede bezig; de Engelschen hebben ook eenige overzettingen geleverd. Uit het weinige, dat men uit de geographische werken vertaald heeft, is reeds voor de kennis van Oost-Asie, byzonder van Tibet een nieuw licht opgegaan. Er was in de verga-

+ Doctor Schot.

Een taalgeleerde van hier, Prof Neumann, is opzettelyk naar China gereisd, om de taal be-ter te leeren kennen; hy bevindt zich nog aldaar.

Men noemt de Inrigtingen tegen de Pest Contumar.

+ Von Pirch.

~ Rheingauum.

Berlyn.

daarin een jong geleerde x) uit Halle, die uitsluitend met het Chineesch bezig houdt, en die ook de landkaarten heeft vertaald.

Er werden nog verscheidene stukken gelezen, een over de oostenrijksche militairgrenzen, die zoo wel tot veiligheid tegen de stroopergen der Turken als tot wering van de pest dienen. De officier x die ons dit stuk mededeelde had de militairgrenzen zelf bereisd en beschreef wat hy gezien had. Een ander x las geheele nieuwe berigten van Griekenland en de Ionische eilanden. Zy waren zeer ongunstig voor de Grieken en even zoo voor de Engelsche regering, onder welke de bevolking der Ionische eilanden afneemt en armer wordt.

Uit eene mededeeling omtrent de streken, waar de Sachsenspiegel en waar de Schwaben- of Frankenspiegel plagt te gelden, werd door Prof: Zeune opgemaakt dat de Saksen slechts eene kleine landstreek aan de Weser bewoonden tusschen de Wenden en de Franken.

Zondag 6 februari. Dezen morgen bleef ik thuis, ik bragt myne financieele en andere aanteekeningen in order. Ik heb ook naar Rotterdam geschreven.

Dezen avond bragt ik door by Prof: Zeune, die den eersten zondag van elke maand, zoo als hy my gezegd heeft, zyne goede vrienden ontvangt. Er waren 12 tot 15 heeren, en eerst by het avondeten kwamen 5 of 6 dames

Berlyn.

by ons, die tot zoo lang in eene andere kamer ge-
weest waren. Dit gezelschap was, naar myn
smaak, uitstekend goed, beschaafd en zeer on-
gedwongen sprak men meestal over weten-
schap en letteren. Van eenigen heb ik alleen
den naam onthouden. Een geneesheer Martins;
hy verhaalde ons, dat sedert eenigen tyd in
Berlyn zeer algemeen wordt het delirium tre-
mens; men rekent, dat er dagelyks ten min-
ste vier lieden van sterven. Deze ziekte is
nieuw en komt nog maar in zeer weinig
werken over geneeskunde voor. Zy is het
gevolg van buitensporig drinken, en, zoo
sommige meenen, van aardappelbrande-
wyn, waarin men vermoedt, dat een by-
zonder soort van vergif zoude bevat zyn.
Hieraan twyffelt de heer Martins, maar,
zoo hy zegt, gaat het drinken in de lagere
standen in deze stad alle maat te buiten.
Men geeft in het delirium tremens opium,
dat in ander soort van delirium zeer scha-
delyk zyn zoude; maar het is eene ont-
moedigende omstandigheid voor den ge-
neesheer, dat, zoo de zieke herstelt, hy zich
byna altyd op nieuw aan den drank over-
geeft, en dan weder de ziekte bekomt en er
van sterft.

De Lieutenant von Pirch dezelfde, die
in de Geographische Gesellschaft over de oos-
tenrykske Militairgrenzen gelezen heeft, ver-
haalde ons nog veel van zyne reizen in
Servie, Wallachye en Moldavie; hy is daar
in het vorige jaar geweest en heeft ook een

× De andere overzetting van Servische poezy is van Gerard, en is, zoo my de Hr. van Pirch gezegd heeft, nog te verkeeren.

Berlyn.

verhaal daarvan laten drukken. In Wallachye spreekt men eene romanische taal, die, als men latyn en italiaansch kent, niet moeilyk te verstaan is, in Moldavie spreekt men gedeeltelyk dezelfde taal en gedeeltelyk eene slavische. De Wallachen en Moldaviers zyn traage onbeschaafde menschen, die toch nu onder het Russisch bestuur in beschaving en welvaart vooruitgaan. Veel meer belangwekkend zyn de Serviers, zy zyn een ongemengd Slavisch volk, spreken de zachtste en aangenaamste der slavische talen, die als het Italiaansch onder de Romanische beschouwd wordt. Zy hebben veel volksgevoel, overleveringen, geschiedenis en nationale literatuur, die hoogst merkwaardig is. Er bestaan twee overzettingen van Servische Gedichten de eene onder den titel: Volkslieder der Serbier metrisch übersetzt und historisch eingeleitet von Talvj. Halle Rengersche Buchhandlung 1825. 1 vol. 8.° De heer Zenne las er ons eenige stukken uit voor, die zeer mooi waren, en het karakter van dat volk doen kennen. Die ze overgezet heeft, is de dochter van Prof Jacob in Halle, die sedert met een Noord-Americaan getrouwd is. Zoo de heer von Pitch ons zeide, is de toestand der Serviers thans zeer gelukkig, zy zyn geheel onafhankelyk van de Turken, worden door hunne landsman, vorst Milosch, goed bestuurd. Deze kan niet lezen of schryven, is des niet te min een zeer beschaafd man, die de beschaving en

Berlyn.

de welvaart zeer bevordert. Overal richt men goede scholen in. Men reist er zeer aangenaam, en is ten minste zoo veilig als in Pruissen.

In Albanien spreekt men eene taal, die zich gevormd heeft uit eene oorspronkelyke, die verloren gegaan is, en waarvan alleen de overblyfsels nu gemengd zyn met Romaansch, Nieuw-Grieksch en Turksch.

Onder de gasten was ook Doctor Büschmann, welke zich byzonder met de studie van talen bezig houdt. Hy is opzettelyk daar voor naar America gereisd, om de talen der oorspronkelyke bewoners te leeren. Als zeldzaamheid heeft hy ons het Onze vader in de taal der Asteken of Mexicanen opgezegd, dat allerwonderlykst klonk. Hy las, eveneens om onze nieuwsgierigheid te voldoen, ons wat Sanscrits voor; en Prof. Zeune las ons een stuk van de Weeklagts des Bramins, uit die taal overgezet, voor. Het Sanscrit heeft niets gemeen met de Semitische talen: Arabisch, Hebreeuwsch &c. maar wel met de Slavonische, ook met de Germaansche, en zelfs min of meer met de Pelasgische (Grieks Latynsche).
De heer Büschmann zal met den heer W. von Humbolt onderzoekingen over de talen vooral van America uitgeven.

Van België sprekende zeide men my, dat een Berlynsch dichter, Stägemann een epigramma op hen gemaakt heeft:
Saul, so sagen die Bücher Samuels, suchte die Esel,
Jetzt, wie die Zeitung erzählt, suchen die Esel den Saul.

Berlyn.

Maandag 7 februari. Collegies bygewoond, in het Journalenzimmer en in het Casino Tydschriften gelezen, en dezen avond in den Schouwburg geweest waar Wallensteins Tod gegeven werd. Lem speelde zeer goed voor Wallenstein, en Fräulein von Hagn voor Thekla. Ik heb naderhand nog met den Hr Kattendyke thee gedronken.

Dingsdag 8 februari. Dezen avond heb ik met den Heer Kattendyke een bezoek gemaakt by den heer Perponcher. Daarna zyn wy gegaan in de zoogenaamde Weinstube van Lutter und Wegener in de Charlottenstrasse. Hier komen, zoo men ons gezegd heeft, veel tooneelspelers, en hier kwam dagelyks de schryver Hoffmann, die er dikwyls te veel dronk. Wy vonden het lokaal middelmatig, het gezelschap onbeduidend, en hetgeen men genoot slecht; zoo dat wy ons voornamen niet weder te komen.

Woensdag 9 februari. Ik heb den aanvang van Hegels Collegie over de Philosophie der Geschiedenis te leen ontvangen, en het dienmaden morgen by een afschryver gebragt. De schamele woning van dezen man, die my als een der beste schryvers aanbevolen is, was my een bewys, dat hier met de pen niet veel te verdienen valt. Ik heb vergeefs getracht den heer von Raumer te bezoeken, en ben toen gegaan by Prof: Michelet, met wien ik over de Philosophie gesproken heb.

Berlyn. Dezen avond heb ik in het Opernhaus Die Jungfrau von Orleans zien spelen. De rol van Johanna werd door Fräulein von Hagn uitsteekend goed vervuld; de decoraties waren buitengemeen mooi.

Donderdag 10 februari. De heer Gans bragt my na zyn collegie over Lodewyk XIV in het Sprechzimmer der Professoren, waar ik met verscheiden dezer heeren sprak en eenige voor het eerst leerde kennen. Dezen avond bezocht ik den heer van Stirum, by wien ik den heer Malzan, te voren Chargé d'affaires van Pruissen in Turyn aantrof.

Het weder is dezer dagen zeer zacht, de straten zyn door het smeltend ys byna onbegangbaar.

De waarschynlykheid van oorlog en het vergeefs wachten op tydingen uit Holland heeft my dezer dagen neerslagtig gemaakt. Ik ben daardoor voor den omgang slecht gestemd en in studie heb ik ook geen groote lust. Ik kan my niets van myn toekomstig lot voorstellen en zie geen bestemden werkkring, terwyl ik toch zoude verlangen nuttig werkzaam te zyn. Dit is een byzonder onaangenaam gevoel, dat ik toch myn best doe om te overwinnen, terwyl ik my geheel niet in werkeloosheid toegeef.

Vrydag 11 februari. Dezen morgen heeft my Prof: Gans bezocht; hy is een der beleefdste Berlynsche collegas. Dezen avond ben ik in het

Operahuis gemeest maar men Die Räuberbraut, eene opera van Ries, gaf. De muziek was zeer mooi. De bruid is de dochter van den Graaf van Viterbo; zy waes, om haren vader te redden, die door eene valsche beschuldiging vervolgt wordt, zich aan een hoofdman der rooveri verloren. In het eind wordt deze doodgeschoten, de vader bevryd en zy aan een man dien zy liefheeft gehuwd. Deze geschiedenis geeft aanleiding tot mooije tonelen en zeer treffende muziek. De choren der roovers, een gebed van de bruid, als zy in den hoogsten nood is, hebben my het best bevallen.

Ik had heden hoofdpyn; myne maag wordt door veel zitten en door zware spyzen der publieke tafel in het Hôtel de Brandeburg bedorven, en dit maakt my ongesteld. De ontevredenheid over de gebeurtenissen omtrent Belgie werkt ook ongunstig op myne gezondheid. Het weder was heden zacht en helder.

Zaturdag 12 februari. Ik heb veel t'huis aangeteekend en nagelezen onder anderen over het geen merkwaardig is in Berlyn. Om drie uren heb ik gegeten in het Café national; heb vervolgens een bezoek gemaakt by den heer Von Bayer, met wien ik lang gesproken heb over de politike gebeurtenissen. Men is namelyk in een oogenblik van beslissing omtrent oorlog of vrede: de tydingen uit Parys en Londen maeken de onzekerheid, zoo men meent, wegnemen. De heer van Bayer is een zeer onpartydig man, die veel kennis en ondervinding heeft, en zyne gesprekken over den toestand van Europa zyn

Berlyn.

belangryk. Omtrent den oorlog zeide hy, dat men zich troosten moet daarmede, dat, zoo het schynt, de vrede met de ontwikkeling van welvaart en de vermeerdering van kennis, maar de oorlog met de ontwikkeling van de kracht en het karakter der natiës gepaard gaat, en de afwisseling van beide voor het menschdom onvermydelyk schynt. Over Pruissen en Berlyn spraken wy ook. Hy stemde my veel myner aanmerkingen toe, zoo als die, dat politische verlichting en doorzigt hier niet uitsteekend zyn; dat men thans eene blinde bewondering heeft voor Napoleon. Wy vergeleken dezen met Frederik II en stelden den laatsten boven den eersten, vooral om zyne hoogere bedoelingen voor de menschheid en de beschaving; de heer V.B. deed dit ook als kryggsman. Frederik, zeide hy, heeft zich byna zonder hulpbronnen tegen gantsch Europa verdedigd, Napoleon heeft ~~on~~metelyke hulpbronnen gehad, heeft overwonnen, omdat hy roekeloos zyne legers opofferde, en heeft in het eind de groote magt die hem ten dienste stond door onvergeeflyke onvoorzigtigheid verspeeld. Dit neemt niet weg, dat hy uitsteekende eigenschappen had, maar zyn zedelyk karakter stelt hem zeer laag.

Dezen avond zag ik in het Schauspielhaus <u>Romeo und Julia</u> spelen. Fräulein von Hagn was eene uitsteekende Julia. Het was de laat-

de reis dat zy hier speelde, hetgeen zeer jammer is, want voor het treurspel ontbreekt het aan tooneelspeelsters.

Ik heb deze tragedie nu reeds meermalen zien spelen en steeds met veel genoegen. Zy is eene der aandoenlykste, en daardoor algemeen bekend en bemind. Als men ze naauwkeurig onderzoekt is het aandoenlyke byna geheel in het treurig en treffend uiteinde der jeugdige gelieven, niet in de karakters of in de poesie. Het is zonderling, dat Romeo by den aanvang van het stuk nog eene andere beminde. Hy ziet Julia op het bal, en dadelyk zyn zy beide in vurige liefde ontstoken. Dit heeft, althans naar noordelyke karakters, niet het belangwekkende van eene onveranderlyke standvastige liefde, die allen wederstand te boven komt. Romeo is een zwakzinnelyk man, die zich by zyne verbanning wanhopig op den grond werpt. Men ziet in hem niets waarom Julia hem zoo bemint. In Julia behaagt ons de frischheid en de gloed eener eerste liefde, die naar Italiaansche natuur niet bloot platonisch is. Haar moedig besluit, om den slaapdrank te nemen is ook een trek, die onze belangstelling wekt; maar overigens is haar karakter weinig ontwikkeld. Een aantal kleine woordspelingen en geestigheden zyn niet in overeenstemming

Berlyn.

met het diep treurige van den toestand van de personen. Het afscheid der geliefden by het aanbreken van den dag en de misvatting van den leeuwerik voor den nachtegaal zyn daarentegen allerliefst.

Ik heb in deze week de collegies gevolgd als te voren; hieraan besteed ik veel tyd, maar ik geloof niet zonder eenige vrucht.

Zondag 13 Februari. Ik heb het grootste gedeelte van dezen dag thuis met schryven doorgebragt. Dezen morgen bezocht ik den heer Kaufman en wy spraken lang over staatshuishoudkunde en over andere politike onderwerpen. Hy beklaagde zich zeer over het gebrek aan constitutionele vryheid in Pruissen en in Deutschland in het algemeen. Dit ontneemt vooral de zedelyke kracht aan de natie, zeide hy, en als het er op aan komt zich met de Franschen te meten, die thans vol zyn van die zedelyke kracht, zal men het verschil gewaar worden. Men heeft ook door het weigeren van Constitutien het woord gebroken dat men plegtig aan het volk gegeven had, en waarvoor het volk de wapenen had opgevat. In Pruissen is men vry goed bestuurd maar dat is door gunst des konings, en zonder eenige waarborg; ook wordt wel in het algemeen voor regt gezorgd, voor materieel welzyn, ook voor wetenschappelyke beschaving; maar voor politike beschaving niet, die wordt tegengewerkt, zelfs op de hooge scholen. Hy beklaagde zich byzonder

Berlyn.

daarover, dat de Regering op het onderwys aan de Universiteit van Berlyn een schadelyken invloed heeft. Ik ben niet in staat, om over de gegrondheid van dit alles te kunnen oordeelen; maar het is voor my eene belangryke daadzaak, dat die meening by de jonge geleerden en andere welonderrigte lieden zoo algemeen verspreid is; dit doet gelooven, dat zy altans gedeeltelyk op waarheid steunt. De Fransche dagbladen, die zoo goed geschreven zyn, en dus te meer gelezen worden, naar mate de Duitsche onder de censuur elendig zyn, hebben op de meening der beschaafde standen een grooten invloed. De Regering steunt daarop, dat die onder het volk toch niet gelezen worden en dus daarop geen invloed hebben. Dit is eene dwaling: de meening der beschaafde standen verspreidt zich ongevoelig onder het volk even als de mode.

Dat de <u>politike wetenschappen</u> hier niet zeer grondig en onpartydig behandeld worden komt my ook voor. Zonder te beweren, dat de Hoogleeraren tegen hun geweten zouden spreken, heeft op hunne gezindheid, en ongevoelig op hunne meeningen, de Regering, die zoo naby is, grooten invloed. Zy komen aan het hof, worden Ridders, Geheimraden, Staatsraden, bekomen voordeelige nevenposten, zoo dat eindelyk het professoraat byna ophoudt hoofdzaak te zyn. Dit is vooral zoo by de professoren in de politische wetenschappen: by Hoffmann en Raumer is het onmis-

kenbaar.

Ik at in het *Café royal*, dat zoo als de meeste koffyhuizen restauratie is; het was er zoo goed, maar niet beter als in het Café national. Daarna heb ik een brief op de post gebragt en ben in den *Wintergarten van Faust* geweest. Hier was het nu zeer vol, aan alle tafeltjes zaten gezelschappen zoo het scheen van welhebbende burgerlieden. Zy dronken bier, koffy en thee; de vrouwen hielden zich bezig met den breikous de heeren met de pyp of cigaar; van tyd tot tyd was er muziek. De tabaksrook was zeer hinderlyk; het lokaal is, als trekkas voor planten beschouwd, ruim, maar om zoo vele menschen te bevatten bekrompen. Toen ik dus van dit volksvermaak een duidelyk denkbeeld had, bleef ik niet langer. In het voorbygaan zag ik een zeer fraaye winkel van likeuren, die zeer vol was vooral van militairen. De gasten genoten hier staande de geestryke dranken uit groote glazen en aten alleen brood of koeken daarby. Elk zocht zich op zulke dagen het leven te veraangenamen; doch als men het wel beziet, is het eigentlyk niet het genot maar de verbeelding der menschen, die er het genoegen van uitmaakt. Ik wandelde nog wat en bleef verder thuis.

Maandag 14 februari. Dezen morgen bezocht my de heer van Stirum. Ik at in het Café national en ging daarna met den Hr. Kattendyke naar een winkel, om ons het nodige aan te schaffen, ten einde deze avond te gaan

Berlyn. op het Maskenbal in het Lokaal van het Winter Tivoli. Wy zyn om zeven uren derwaards gegaan met een Hamburger en twee Americanen, waarvan de een uit den staat van Missisipi is en Ventres heet. Om 8 uren begon men te dansen; tot half elf duurde de eerste afdeeling; toen soepeerden, wy zoo als de meeste anderen; – om half twaalf begon men weder te dansen. en dit duurde nog voort om half één toen wy huiswaards gingen. De zalen met veel boomen en spiegels versierd waren zeer vrolyk; het gezelschap was vry talryk; meestal in dominos; zonder masken werd men niet toegelaten; eenige waren als Harlekyns, schoorsteenvegers, Zwitsersche boeren enz: gekleed; onder de vrouwen waren een paar lieve oostersche costumen. Men scheen zich goed te vermaken, er waren minder dames dan heeren, zoo dat de eerste altyd konden dansen. Toen op het laatst de masken byna algemeen werden afgedaan, zagen wy een aantal zeer mooye vrouwen, zoo als wy er in Berlyn nog maar weinig hadden aangetroffen. Zy waren niet alle van de strengste kuischheid, mogelyk was dit maar by uitzondering; vrouwens kan dit niet bevreemden op een openlyk maskenbal. De voegzaamheid werd in geenen deele beledigd, en alles zaam genomen kan men zeggen, dat het eene mooye party was.
Als bloot aanschouwer, en vreemd aan alle die vrolyke menschen, konde ik er natuurlyk

Berlyn.

gaen zeer groot genoegen vinden. Ik voldeed myne nieuwsgierigheid, zag met welgeval eenige mooije gezigten met de uitdrukking van vrolykheid en levensgenot, en vond daarin wellicht te meer behagen naarma te ik voor myzelve minder aan die stemming gewoon ben. Tevredenheid mag op den duur meer waard zyn, maar schoon is het toch ook, als men somtyds met rozen bekranst den beker der vreugd onbezorgd mag drinken; gewis behoort dit tot de poesie des levens. Ik heb daarvan byna niet anders dan eene theoretische kennis, en ik zoude haast met Lamartine zeggen.

Pleurant de mes longs jours l'espoir évanoui
Je me retourne encore et d'un regard d'envie
Je contemple ces biens dont je n'ai pas joui.

<u>Dingsdag 15 februari</u>. Ik heb heden eenige boeken gekocht, en ben begonnen te lezen in een werkje van den heer Kaufman over de staatshuishoudkunde. Dezen avond dronk de heer Kattendyke met my thee.

<u>Woensdag 16 februari</u>. De heer de Norman is my heden komen bezoeken, ik maakte met hem eene wandeling in den Thiergarten, vervolgens aten wy saam in het Café royal, waar nog een paar kennissen van hem kwamen. Wy hebben gesproken over staatshuishoudkunde, over vrede en oorlog en over den toestand van Pruissen. De meening, dat spoedig de wapenen over het toekomstig lot van Belgie en van Europa zullen beslissen, vond

ik by deze heeren ook gevestigd. De gronden die zy er voor aanvoerden laten ook byna geen twyfel over, of die algemeene meening is niet de waarheid overeenkomstig; mage zy toch eene dwaling zyn.

Ik las heden veel in het boekje van den heer Kaufmann, ook in andere werken, ik schreef ook veel, zoo dat ik eerst om half één naar bed ging.

Een brief van van Rees bragt my narigten uit het vaderland.

Donderdag 17 februari. Het was heden uitsteekend schoon weder; ik heb voor en na het eten wat gewandeld. De vyf collegies, die ik heb bygewoond; het lezen der dagbladen in de conditorei en de repetitie laten my niet veel tyd over. Ik heb toch thuis nog al veel gelezen.

Vrydag 18 februari. Ik ben begonnen te lezen en zoo veel my mogelyk is te bestuderen; Hegels Philosophie des Rechts. Ik deed eene groote wandeling door de stad, en ging in het Hôtel de Brandebourg eten, maar over de Hollanders en de Belgiers gesproken werd zeer ten voordeele der eersten, en toch volkomen naar waarheid. Ik heb zoo dikwyls het tegendeel gehoord, dat het my een genoegen is, wanneer ik eens de waarheid onpartydig hoor voordragen.

Dezen avond ben ik in het Königstädter The-

Berlyn.

uiter gemeest waar men Pfefferrösel speelde. Dit is de geschiedenis van een meisje dat peperkoek verkocht op de Frankfortsche mis van 1297, daar verliefd wordt op een jongen edelman; naderhand een verraad ontdekt, en denzelfden jongen edelman, die in verdenking komt, doet vrykomen. Zy eindigt met door den Keizer geadeld te worden, en te trouwen met den jongen man, dien zy gered heeft. Het is nog al aardig en werd vry goed gespeeld.

Zaturdag 19 februari. Ik ben met den Hr. Kattendyke by den den heer van Stirum mezen eten, en daarna zyn wy saam gegaan naar het Subscriptionsbal. Dit behoort tot de byzonderheden van Berlyn. Het heeft plaats in de zeer schoone zalen van het Schauspielhaus. Men laat er byna zonder onderscheid elkeen deel aan nemen, die goed vindt anderhalven Thaler te betalen; evenwel komt er de Koning met zyne geheele familie en bygevolg de hooge adel en ambtenaren. Er waren ongeveer 700 personen, de vorige reis zyn er byna 300 meer geweest. Men zag er veel uitsteekend schoone toiletten en dames. Princessen en burgerdochters waren schynbaar vermengd; alle onderscheiding van rang wordt hier opzettelyk vermeid, niemand verschynt in militaire kleding. Aan het openen van het bal door een Polonaise nam de Koning en alle de princen deel, de princen dansten vervolgens ook veel mede, de princessen byna altyd.

Berlyn. Zonder dat eenige dwang bestond namen vele heeren en dames, die anders niet ongenegen tot dansen zouden geweest zyn, daaraan geen deel, vooral ook wanneer zy niet zeer goed walsten; dewyl zy, die daarby de anderen eenigzins hinderen, zeer in het oog loopen. De Koning ging door de zaal en sprak met een groot aantal personen. Tegen tien uren werd gesoepeerd, daarna begon men weder te dansen, onder anderen een Russischen dans, de Mazurka, en voor twaalf uren waren ver de meesten reeds weggegaan. Er hebben op een winter vier zulke bals plaats; dit was het laatste.

Ik heb nog al veel gepraat met den Hr Ventres. Hy is een zeer wel onderrigt jongman, die in Edinburg, Londen en Parys zich heeft toegelegd op Natuurwetenschappen en op Regtsgeleerdheid en politike wetenschappen. Niet tegenstaande de vrolykheid van de plaats, hebben wy lang gesproken over deze laatste. Hy heeft vooral in Parys zich daarop toegelegd, en kent zeer goed de personen die daarin uitsteeken. In America, zegt hy my, wordt in de wetgevende vergaderingen veel over politiek gehandeld en de wetenschap dikwyls ontwikkeld; maar weinig schryft men over die zaken. Behalve Franklin, die reeds tot een vroeger tydvak behoort, wist hy my alleen Jefferson en Lexington te

noemen.

Hy heeft my ook gezegd, dat het onderwys in de Natuur- en Scheikunde alhier hem zeer middelmatig voorkwam; en dat de apparatus daarvoor ellendig zyn. Met Edinburg of Parys zoude noch het onderwys noch de apparatus kunnen vergeleken worden. De eenige professoren die wat beteekenen in deze vakken zyn Erman en Mitscherlich.

Ik heb in de afgeloopene week nog by voortduring de lessen van Hoffmann, Raumer, Hegel en eene van Michelet en van Gans bygewoond.

Zondag 20 februari. Dezen morgen heb ik den Hr. Savigny bezocht en werd vriendelyk door hem ontvangen. Wy spraken als gewoonlyk over Belgien; vervolgens over zyn verblyf in Italie. Hy heeft daarby voor zyne gezondheid geheel geen baat gevonden; zyne ziekte bestond in altyddurende hoofdpynen. Sedert zyne terugkomst is hy grootendeels genezen, zoo dat hy nu weder les kan geven. Zoo hy zeide, is hy dit aan de homöopatische behandeling verschuldigd. Het gesprek kwam ook op de voor- en nadeelen van Hoogescholen in groote steden te plaatsen. Hy meende, dat de ondervinding geheel ten voordeele van dezen maatregel sprak. In eene groote stad heeft de Professor niet enkeld studenten rondom zich, die hem beoordeelen; hy komt met verlichte en praktisch kundige menschen in aan-

raking; dit bewaart hem voor die eenzydig-
heid en pedanterie, die men anders zoo dikwyls
aantrof, en waarvoor dikwyls mannen van
geene byzonder blaat stonden. Als voor-
beeld voerde hy aan Oken, die gewis niet
zulke overdrevene stellingen zoude ver-
dedigd hebben, als hy in eene groote stad
onderwezen had. Ik zeide, dat Görres toch
ook overdrevene zaken onderwijst; doch
die zeide Savigny, zyn ook niet in de groo-
te Stad München ontstaan, maar Görres
heeft ze derwaards medegebragt.
De voordeelen van gebouwen, bibliothe-
ken enz: zyn bekend.
Doch zyn de professoren in kleine plaat-
sen niet onafhankelyker, minder onder
den invloed der Regering? Dit konde in
vroeger tyd zoo zyn, toen de regeringen
niet zoo regelmatig en alomverbreid
haren invloed uitoefende, en eene uni-
versiteit in eene kleine stad, op eenen
afstand van de hoofdplaats, onopgemerkt
handelen konde. Tegelyk was toen het leven
in de studien geheel van het dagelyksche
praktische leven onderscheiden. Maar te-
genwoordig werkt de regering even zoo
op eenen afstand als in hare nabyheid;
zy is even goed onderrigt van hetgeen aan
eene hoogeschool in eene kleine stad on-

Berlyn.

aanwezen wordt, als in de hoofdstad. Haar invloed is dikwyls sterker en minder omzigtig, omdat het mindere, provinciale beambten zyn, met welke de Hooge School in aanraking komt; en niet zelden de Hooge School als eene provinciale inrigting beschouwd en behandeld wordt, omdat zy in eene provinciestad is. In de hoofdstad zyn altyd eenige professoren in nadere betrekking met de Regering, en bekomen andere posten en werkzaamheden, tevens ook aanzien en onderscheiding, dit maakt, dat de gansche Hooge School in eere wordt gehouden, en de regering veel minder dan op kleine afgelegenere hooge scholen de professoren in hunnen vryen gang belemmert; zoodat veel eer de meeningen der Hoogleeraren op de Regering invloed hebben, dan de geest der Regering op het onderwys der hoogleeraren.

Men werpt ook tegen de Universiteiten in de Hoofdsteden de aftrek door de schouwburgen te weeggebragt, doch de schouwburg kost in Berlyn aan de studenten niet meer tyd dan die van Manheim aan de Heidelbergsche, die van Cassel aan de Göttingsche en die van Weimar aan de Jenasche studenten.

De Hr Savigny was toch van meening, dat het niet wenschelyk zoude zyn, dat het eene of het andere beginsel uitsluitend de overhand name.

Berlyn.

Het is goed, dat er concurrentie plaats hebbe tusschen Hooge scholen in kleine en in groote steden.

De Hr Kattendyke en ik zyn voor de verandering heden in den <u>Kaiser von Rusland</u>, Spandauerstrasse, wezen eten. Hier vonden wy geheel ander gezelschap, dan wy tot nog toe hebben aangetroffen, namelyk byna uitsluitend tooneelspelers en speelsters van het Königstädtsche Theater. Wy herkenden dadelyk <u>Spitzeder</u>, die ons zoo dikwyls had doen lachen, en vervolgens ook nog andere. De waard zelf, een klein mannetje, is tooneelspeler geweest, en is ten uiterste levendig. Het heeft ons zeer vermaakt dit vrolyk onnadenkend volkje onder zich te zien. Zy waren zeer ongedwongen, noemden de vrouwen by den voornaam, waren somtyds geestig, lachten veel, maar gedroegen zich niet onbehoorlyk.

Wy zyn vervolgens gewandeld naar <u>Teichmanns Blumengarten</u> in den Thiergarten. Hier zyn, even als in den tuin van Faust, de trekkasen ingerigt, om er in te zitten; er was goede muzijk en veel menschen. Als gewoonlyk zaten de heeren te rooken en de dames te breijen. Dit is een zeer onschuldig en niet kostbaar vermaak, dat in den burgerstand zeer schynt in gebruik te zyn, want er zyn veel zulke inrigtingen. Wy vonden het nog beter in deze Wintertuinen bevallen, als er niet zulk een stikkende tabaksrook was, doch daaraan is men gewoon.

In het Schauspielhaus zagen wy „<u>Die Dame</u>

Berlyn.

ůnter sich; - en „Der Zeitgeist" spelen. Het eerste een zeer lief stukje, dat ik reeds kende; - het tweede een ellendige Posse van Raúpach, die alleen draaglyk was door de belache-lykheid van Gern, die uitsteekend goed voor het laag komiek geschikt is.

Ik ging nog de nieuwsbladen naauwkeurig lezen, want men had my gezegd, dat er oorlogzuchtige tydingen waren. Dit vond ik toch niet bevestigd. De koning van Frankryk slaat de Belgische kroon af voor zynen zoon; - in België maakt men op nieuw voorslagen voor eene Republiek; — in Italie schynen zeer ernstige bewegingen plaats te hebben, die welligt voor Oostenryk bedenkelyk zullen worden; - in Polen zyn de de Russen op vele punten aanmerkelyk voortgedrongen; op een punt is, volgens poolsche berigten, de russische generaal Geismar geslagen, en heeft 11 kanonnen verloren. Zoo staan de zaken op dit oogenblik; hoe zullen ze over eenige weken staan.

Maandag 21 februari. Het was heden schoon, helder weder; ik heb er gebruik van gemaakt, om veel te wandelen, toch alleen door de stad, want de sneeuw en regen maken de wegen zeer slecht. Dezen avond heb ik in het Schauspielhaus König Enzio, van Raupach zien spelen. Het is de geschiedenis der liefde van de schoone Lucia voor den ongelukkigen jongeling, en van zyne mislukte

Nicolai's Tregmarker 133.

vlugt. De geschiedenis is meestal gevolgd; het stuk is zonder veel handeling, evenwel is dit niet zyn grootste gebrek; er zyn veel gerekte, onbelangryke tooneelen in, gezochte en gezwollene uitdrukkingen; een lang tooneel met een doodgraver, koude en mislukte navolging van hetgeen elders zoo veel beter voorkomt. Maar de frischheid en het vuur van Lucia's liefde, hare opoffering, en het slot waar zy zyne vrouw wordt, en, als dienaar verkleed, zich met hem in zyne onderaardsche gevangenis begeeft, zyn zeer mooi, en leveren eenige treffende en aandoenelyke tooneelen op, die door Me Crelinger boven allen lof goed gespeeld werden; ik kan deze tooneelspeelster niet genoeg bewonderen. Rebenstein vervulde zeer goed de rol van Enzio. Dit zyn de eenige karakters van het stuk want den doodgraver kan ik niet als zoodanig aanzien.

<u>Dingsdag 22 februari</u>. Ik ben met myn landgenoot de <u>Inrigting voor Doofstommen</u> wezen zien. Er zyn 70 kwekelingen, waarvan 36 in het lokaal wonen, de andere bezoeken alleen de school. De Bestuurder Prof <u>Graßhoff</u> heeft ons in het algemeen het onderwys uitgelegd, en wy zyn ook de lagere klassen doorgegaan. Ik had dergelyke inrigtingen dikwyls gezien, en behoef my dus niet meer op te teekenen, hoe men doofstommen onderwyst. Het kwam my voor, dat men hier niet achterlyk was; hoewel hier geen van die zeer uitsteekende kwekelingen waren, zoo als men enkelde in Parys aantreft.

Berlyn.

Een dier onderwyzers was zelf doofstom. Men maakt byzonder veel werk van het spreken; minder nog, zoo men my zeide, om dit voor den omgang aan te wenden, dan voor de ontwikkeling der denkbeelden. Wanneer de vereeniging der denkbeelden onmiddelyk met de geschrevene woorden moet plaats hebben, is de zwarigheid veel grooter dan wanneer het geschrevene woord ook uitgesproken wordt.

Het getal, dat opgenomen kan worden, is te klein voor de behoefte; er zyn thans 90 aspiranten. In Koningsberg en in Munster zyn ook Doofstommeninstituten; in Breslau is een stedelyk institut dat klein is. Hier in Berlyn is ook eene byzondere school voor doofstommen, die niet van de Regering betaald wordt.

De heer Graßhof heeft een plan laten drukken van eene doofstommene gemeente, die hy voorstelt, dat in de nabyheid van Berlyn zoude gesticht worden. Deze anders ongelukkige lieden, meent hy, zouden daar niet meer ongelukkig zyn denwyl zy hun gemis niet elk oogenblik zouden ondervinden, en zy steeds met anderen zouden zyn, die de geschiktheid hebben, om met hen om te gaan. Ik twyfel aan de uitvoerlykheid en doelmatigheid van dit plan. Hoe zouden alle doofstommen uit het koningryk van hunne familien verwyderd worden, om

Berlyn.

met andere doofstommen te leren. Wat zoude er van zulk eene gemeente worden met betrekking tot hun bestaan. Hoe en waarom zouden de huwlyken van doofstommen bepaald worden tot hen die het hetzelfde gebrek hebben. Hoe zouden de kinderen, die in den regel deze kwaal niet van de ouders erven, worden opgevoed in dien zy onder enkeld doofstommen opgroeiden; en zoude men ze door doofstomme kinderen doen vervangen, ten einde de gemeente haar doel bleef bereiken? Zoo neen, dan ware na een paar generatiën de stomme gemeente sprekende geworden; – Zoo ja, hoe zouden de ouders goed kunnen vinden, hunne kinderen voor andere te ruilen? Hoogstens dunkt my, zoude eene inrigting voor doofstommen, die verlaten en onbemiddeld waren, als doelmatig kunnen worden aangeprezen, even als het Hospice des quinze Vingts in Parys voor blinden is.

Ik at in het Café royal met den heer Normann en twee zyner vrienden, waarvan de een, met name <u>von Bück</u>, hoewel een jong mensch, zeer ultraroyalist was. Wy spraken veel over den politiken toestand van Europa en vooral van Frankryk, waar nieuwe onlusten hebben plaats gehad ter gelegenheid van een lykdienst voor den Hertog van Berry. Steeds moet men zich vragen

Berlyn. zal de regering zich kunnen handhaven of niet? wy behandelden onder anderen de vraag, by welke party meer eerlyke lieden zyn in Frankryk, by de Royalisten of by de liberalen? wy waren het daarover eens, dat onder beide hun getal klein is.

Dezen avond bragt ik thuis met lezen en schryven door.

Woensdag 23 februarii. Dezen morgen heb ik den Hr Kauffmann bezocht, en heb lang met hem over den inhoud van zyn boek gesproken. Zoo als te verwachten was, overtuigden wy elkander niet, maar wy eindigden toch met ons eenigszins te verstaan.

Om 4 uren ben ik wezen eten by den heer Perponcher, waar een gezelschap van meest diplomaten was. Tot myn genoegen maakte ik kennis met den Hr Ancillon, die ook diplomaat is en man van de wereld, tevens geestelyke en philosophisch en historisch schryver. Hy was beleefd en heeft my uitgenoodigd hem te bezoeken.

Ik heb naderhand by den heer van Stirum thee gedronken, en ben verder thuis blyven schryven en lezen.

Sedert eenige dagen verwacht ik vergeefs tyding uit Holland; ik word ongerust wegens het achterblyven daarvan;

Berlyn. Den vorigen nacht heeft het my lang doen wakker blyven. Moge ik by myne tegenspoeden bewaard blyven voor dien van eindelyk treurige berigten van waarde betrekkingen te ontvangen.

Donderdag 24 februari. Het was slecht, vochtig weder. Ik heb niets anders gedaan dan collegies bygewoond en thuis gelezen en geschreven. In de Restauratie en het koffyhuis las ik de nieuwsbladen, die de berigten omtrent nieuwe en grove buitensporigheden in Parys bevatten.

Vrydag 25 februari. Heden heb ik een brief uit Rotterdam bekomen, waaruit my gebleken is, dat de myne van 6 dagen niet aangekomen is.

Dezen avond bragt my Prof: Zeune in de Gesellschaft für ausländische Literatur welke alle maand in het Englische Haus vergadert. De president was de Hr Hitzich, die het leven van Werner en van Hoffmann beschreven heeft. Er waren tusschen 20 en 30 leden tegenwoordig, en daaronder vele dichters of schryvers. De heer Streckfuss, overzetter van Dante en Ariosto, deelde eenige narigten mede, omtrent de nieuwste Italiaansche treurspelen van Manzoni, Nicolini en byzonder Francesca da Rimini van Pellico. Dit stuk is zwak maar er komen mooye plaatsen in voor. De Heer Chamisso, een zeer belangwekkend man, die met Kotzebue de wereld om-

Berlyn.

gereisd is, deelde een aantal Fransche volkslie-
deren mede, en sprak over het karakter van
dit soort van poëzie. Een ander sprak
over hetzelfde onderwerp ter gelegenheid eener
verzameling van Fransche volksliederen
uitgegeven door Wolf en aan deze Gesell-
schaft opgedragen. Dezelfde las eene over-
zetting voor van eenige Finnische liederen,
die allerliefst waren. Doctor Häring, redac-
teur van den "Freimüthige" las eene satyre
voor op het Belgisch Congres. Zy bestond in
het verhaal van eene zitting, waarin voor-
gesteld werd; dat aangezien in Parys Benja-
min Constant met plegtigheid begraven is, in
Brussel een der leden van het Congres evenens
behoort begraven te worden. Dit stuk was
zeer geestig. Behalven deze sprekers moet
ik nog melding maken van Raupach, den
dichter, Jost schryver der Geschiedenis van
de Joden, Berckhaus, - van velen zyn my de
namen weder ontgaan, ik hoop hen nog wel na-
der te ontmoeten.

Zaturdag 26 februari. Dezen morgen ben
ik by den heer Ancillon geweest, die my vriende-
lyk uitnoodigde myn bezoek te herhalen als hy
minder met werk overladen zoude zyn. Ik zal het
beproeven. Om drie uren at ik weder in de Gesetz-
lose Gesellschaft, waar my de heer Hoffmann
bragt. Het beviel my zeer goed, de gasten waren
veelal zeer beschaafde en kundige mannen, wier
gesprek aangenaam en belangryk was. De
namen ben ik meestal vergeten. Ik zag hier met

Nicolai's Wegweiser. 139. Rumpf's Fremdenführer 93.

Berlyn. ook Prof: Schleyermacher, een der uitsteekendste mannen der Hooge School. Hy is een kleinge-bocheld mannetje met gryze haren en een spre-kend gelaat. Myn buurman, wiens naam ik niet meer weet was onlangs in Denemar-ken en Noorwegen geweest en heeft my daar-van verhaald. De gewezen Pruissische ge-zant in Brasilie v. Olfers, was ook onder de gasten.

Ik heb nog al veel met den Hr Hoff-mann gesproken over zyn vak byzonder over de Munt. Hy heeft my gezegd dat hy het voor beter houdt tot Standard goud dan zilver te nemen. Zonder in vele byzonderheden daar-over te kunnen treden, gaf hy my twee gron-den op voor zyn gevoelen: de waarde van het goud ondergaat minder blyvende veran-deringen, omdat ten gevolge van het gemak-kelyk vervoer het evenwigt zich spoedig her-stelt; – het munten kost oneindig minder voor ¼ p 100 slaat men het goud geld. Men kan, als goud de gewone munt is, het zilver wat minder dan de evenredige waarde geven, wanneer men het met mate uitgeeft. In Enge-land heeft men alle die voordeelen; daar is het volmaaktste muntstelsel. In Pruissen heeft Frederik II verkeerdelyk zilver in plaats van goud tot standard gemaakt, overigens is het stelsel goed. De Silbergroschen van 30 op een Thaler zyn alleen aangenomen, omdat zy in het grootste gedeelte van het Ryk in gebruik waren en men verlangde eenheid in te voeren. De Heer Hoffmann bragt my dezen avond in de Humanitätsgesellschaft, die zich vergadert

Berlyn. in het Vrymetselaarslokaal Royal York. In dit Genootschap worden alle soort van weten„ schappen behandeld. De Hr. Hoffmann zelf las een stuk voor over de middelpryzen der granen in het koningryk Pruissen. Deze middelpryzen worden aan het Statistisch bu„ reau naauwkeurig opgemaakt. Men heeft als rigtsnoer genomen de pryzen der 14 laat„ ste jaren met weglating der twee duurste en twee goedkoopste jaren. Het verschil in de provincien hangt zaam met de bevolking; waar die het dichtste is, zyn de pryzen het hoog„ ste; eene andere byzonderheid is, dat het ver„ schil tusschen de pryzen van tarwe en rog het grootste is waar de bevolking het dunste is. Volgens de middelpryzen, is de oogst van het laatste jaar niet byzonder slecht nog byzonder goed geweest; namelyk in som„ mige provincien wat boven in andere wat onder de middelmaat. Onder de leden, wier namen ik onthouden heb, waren de Ober-Land-Forstmeister en Professor honorarius Hartig en de Generaal Minutoli, welke eene reis door Aegypte gemaakt heeft.

Zondag 27 februari. Ik heb nagenoeg den ganschen dag met schryven doorgebragt. On„ derandere heb ik een brief naar Rotterdam en een aan Prof: Schröder in Utrecht geschreven. Ik heb gegeten in het Hôtel de Brandebourg, waar veel menschen waren, maar geen be„ langryk gezelschap.

Dezen avond bezocht ik den Hr. van Stirum.

Berlyn. Maandag 28 Januari. Ik blyf nog steeds de collegies bezoeken, die ik reeds vermeld heb, en heden heb ik ook weder dat der Finanzwissenschaft by Hoffmann en dat der Cameralwissenschaften by Schmalz bezocht; alles saam heden zes. Ik was ook heden in het Journalenzimmer der Akademische Bibliotheek, waar ik Dr Kaufmans recensie van Voigtels Statistik van Pruissen las.

Dezen avond bragt my de Hr. Zeune in de Gesellschaft für deutsche Literatur. Ik vond er nagenoeg dezelfde leden als in de „Gesellschaft für ausländische Literatur". Men las gezamenlyk de Brieven van Raumer in het verleden jaar uit Parys geschreven. Eigentlyk behelzen die meer politiek dan literatuur; maar de belangstelling in de groote gebeurtenissen der Staten neemt zoodanig alle menschen in, dat zy de eigentlyke literatuur daar vergeten. Ik vond die brieven niet zoo zeer belangryk. Veel onbeduidendheden had men goed kunnen weggelaten worden; en de byzonderheden omtrent den inwendigen staat van Frankryk de stemming der gemoederen voor de omwenteling van Juli zyn slechts loci communes. Men behoefde niet zeer diep of scherp te zien, om te voorspellen, dat een Coup d'état eene revolutie en verdryving des Konings kon te weegbrengen. Er is eene groote ydelheid in het bekendmaken

Ik bezocht dezen avond Prof. Gans, met wien ik veel over den toestand van Europa en van Pruissen sprak. Hy is liberaler dan men in het algemeen is. Pruissen, zeide hy had zich met kracht tegen de omwenteling van Belgie en voor die van Polen moeten verklaren. Aan de regering hier zyn byna niet anders dan middelmatige lieden aangesteld. Gansch onkundigen worden door examens teruggehouden; maar uitsteekende hebben ook niet vooruit. Alle bevorderingen hebben plaats naar tydorde. Het getal der Aspiranten is drie maal te groot. ×

Ik ben heden voor de tweede maal in de ×× school voor blinden geweest, die ik nu vry goed heb leeren kennen. Hetgeen ik er van zoude kunnen opteekenen, vind ik meest in een boekje door den heer Zeune daarover uitgegeven.

Er werd onder anderen gesproken van de Cholera Morbus. ⊙ De heer Dirkser zeide my, dat de Pruissische inrigtingen gewis dit land niet voor die ziekte zouden bewaren. Zoo goed als de Oostenryksche gezondheidsmaatregelen zyn, zoo slecht zyn de Pruissische. Eene geneeskundige commissie heeft een Rapport uitgebragt over de besmettelykheid der Cholera en de middelen, om zich daartegen te waarborgen. De Ministers hebben de middelen te kostbaar gevonden en hebben geoordeeld, dat het kwaad wel niet zoo groot zoude zyn!

Berlyn.

van zulke brieven in haar geheel. Dit neemt niet weg, dat er veel belangryks in voorkomt.

Dingsdag 1 maart. Ik ben dezen morgen in het Museum van Standbeelden en Schilderyen geweest. Ik at in het Hôtel de Brandebourg, waar vry goed gezelschap was.

× Een groot gedeelte van den avond bragt ik door met een stuk uit Hegels Philosophie der Geschiedenis natelezen, die ik my laat afschryven. Daar ik de lessen tegenwoordig meest bywoon, is het my belangryk ook den aanvang te kennen. Het is gedurende dit half jaar het eenige Collegie dat Hegel geeft.

Woensdag 2 maart.×× Prof: Dirksen heeft my heden als gast gebragt in de Nahmlose Gesellschaft, die alle maand eets eet in het Café Royal. Men was niet zeer talryk, maar vriendschappelyk en levendig. Zoo als gewoonlyk nam de politiek byna het gansche gesprek in. Men sprak onderanderen over het verblyf der Franschen in Berlyn, en de heer Dirksen zeide my by die gelegenheid, dat de Berlyners toen blyken van groote lafheid gegeven hadden, en dat zy zich, zoo hy meent, sedert niet gebeterd hebben.

° Dezen avond heb ik in het Schauspielhaus das Bild van Houwald zien spelen. Het is naar my voorkomt een zeer middelmatig stuk, maar van de geschiedenis duister en onwaarschynlyk is

Berlyn.

De auteur was zelf aanwezig; hy is een oud man met een halen kruis. Hy is jurist en ambtenaar. Naby my zat Raupach met wien ik wat over dit en andere stukken gesproken heb.

Donderdag 3 maart. Ik heb gegeten in het Café Royal, waar ik den heer Normann aantrof. Dezen avond ben ik in het Schauspielhaus geweest, waar gespeeld werd Friedrich August in Madrid, van Blum. Dit stuk, dat eene liefdesgeschiedenis van den jongen vorst van Saksen voorstelt, is niet zeer goed, maar het werd goed gespeeld. Vooral werd de rol van Karel II door Devrient j. en die van de Markiese Mau… zenas door Mᵉ Crelinger zeer goed vervuld. Ik heb thee gedronken en nog lang gepraat met mijn contubernaal Kattendyke.

Vrydag 4 maart. Heden was het schoon weder; ik heb er gebruik van gemaakt, om veel door de stad te wandelen. De straten zyn tot nog toe verschrikkelyk morsig geweest; men is nu vlytig werkzaam, om ze te reinigen.

Ik ontmoet tegenwoordig in de collegies van Hoffmann den heer doctor Kaufmann met wien ik dan over hetgeen wy gehoord hebben praat.

Ik at weder in het Café Royal en bragt den avond grootendeels thuis door.

Volgens de dagbladen zyn de Polen door de Russen verslagen; dit brengt zeer verschillende gewaarwordingen in Berlyn te weeg. De Regering en die haar dadelyk aanhangen verheugen zich,

Rumpfs Fremdenführer
Nicolai's Wegweiser 45.

Rumpf 19.

vele jonge lieden beklagen een dapper volk, dat verongelykt is. Voor het behoud van den algemeenen vrede is het waarschynlyk gunstig, dat aan de Franschen de hoop ontvalt om door de Polen in hunne ondernemingen tegen Rusland of andere mogendheden geholpen te worden.

Zaturdag 5 maart. Ik ben met den Heer Kattendyke de *Werdarsche kerk* wezen zien. Zy is gansch nieuw voleindigd, van gebakken steen en in Gothische bouworde. Zy vormt een langwerpig vierkant, met twee kleine torentjes. Inwendig is zy zeer eenvoudig. De schilderyen: een voorstellende de opstanding en een met allegorische figuren vinde ik niet mooi.

Wy hebben daar, met den heer Ventres, gegeten in het *Café de Saxe*; ik zag hier voor het eerst een rond billard.

Na 't eten dronken wy koffy by den H. *Suter* een jong mensch geboortig uit Oostindien, wiens vader een Schot en wiens moeder eene Portugeesche is, en die thans hier studeert. Hy was wegens ongesteldheid sedert een geruimen tyd thuis gebleven.

De H. Kattendyke is vervolgens met my gaan zien de *inrigting voor de gasverlichting*, buiten de Hallische poort. Het is eene Engelsche Compagnie, die aangenomen heeft dagelyks 3000 lantarens te doen branden, en die hier het gas daartoe bereidt. Er zyn 115 yzeren pypen, 6 voet lang en 8 duim in middellyn, waarin de kolen voor het gas besloten worden. Alle zes uren worden

+ De steenkolen komen uit Engeland.

Berlyn. ze met nieuwe kolen gevuld. Een oven dient, om zoveel zulke pypen glacyend te maken. De uitgebrande kolen, die uit de pypen komen (kokes) worden gebruikt om de ovens te stoken. Nacht en dag wordt dit alles voortgezet; en, zoo men my zeide verbruikt men 900 schepels in de 24 uren.ˣ Het gas wordt in eene groote pyp opgevangen en naar beneden gevoerd. Dan scheidt er zich de teer af, en loopt in een grooten vergaderbak onder den grond waaruit het gepompt en in tonnen gedaan wordt, om in de zeehavens en elders verkocht te worden. Het gas wordt door engere pypen, die in een groot vat met water slingerend heen en wederloopen afgekoeld. Vervolgens gaat het door twee vaten met kalkwater, om van alle vreemde deelen gezuiverd te worden. Dan komt het in de Gazometers. Dit zyn groote yzeren vaten, die van boven gesloten zyn en van onderen in het water staan, dat opzettelyk daartoe in eene groote put bevat is, zoo dat het yzeren vat geheel daarin zinken kan. Naar mate het gas daarin komt, ryst de Gazometer, die van boven met kettingen en evenwigten voorzien is, om dit ryzen gemakkelyk te maken. Zulk een Gazometer is 400 centner zwaar, en kan 20000 Cubiekvoet gas bevatten. Hy heeft 48 voet middellyn en is 17 voet hoog. Er zyn vier zulke Gazometers. Wanneer de eerste vol is, sluit men de pyp die het gas er invoert, en opent de pyp, die het in een tweeden voert, en zoo vervolgens. Tegen den avond, wanneer de stad verlicht wordt, opent men de pyp, die het gas uit den gazometer naar de

Nicolai's Wegweiser 162.

Wy bezochten op onzen terugweg het kerkhof,+ of liever de begraafplaats buiten de Hallische poort. Wy vonden er geene namen, die ons bekend waren. Weinig gedenkteekenen hebben eenige kunstwaarde noch voor uitvinding noch voor uitvoering. Ik zag ook niet een opschrift, dat eenigsins treffend was. Bloemen waren op vele graven geplant en getuigden, dat men nog aan de overledenen denkt.

stad, en in alle rigtingen, door kleinere pypen, die zaam 900,000 voet lang zyn, tot aan alle de lantarens op de straten en in de huizen voert. Men kan deze inrigting waardoor zulk eene groote stad, van een punt uit, als door tovery verlicht wordt, niet zien, zonder de ontzachelyke vorderingen, die de kunst, door de wetenschap geholpen, gemaakt heeft, zeer hoog te bewonderen.

Wy hebben onze wandeling links buiten de Hallische poort voortgezet naar de zoogenaamde Hasenhayde, een sparrebosch op een kleinen afstand van de stad. Men is daar werkelyk in de heide. Als wandeling is het nog al lief. Wy gingen in eene Tabagie, zoo noemt men hier zulke herbergen, en dronken Jostibier.× Tegen zes uren kwamen wy terug. Ik ging toen in de Geographische Gesellschaft, die, zoo als gewoonlyk zeer belangryk was. Onderanderen las een Officier een stuk, waarin hy trachtede te bewyzen, dat in den tyd van Caesar de Belgen een afzonderlyk volk, dat niet tot den gallischen noch tot den germaanschen stam behoorde, zoude hebben uitgemaakt, en verwant was met de Caledoniers. Zulke volken vindt men zoo hy meende meer B.V. de Esthen, ook de Tchuden die tusschen slavische en andere groote volkstammen als opgesloten zyn geweest. Uit dit verschil der Belgen en Germaansche Bataven zoude dan de oorspronkelyke twee-zin der noord- en zuid- Nederlanders worden afgeleid. De gronden, die hy aanvoerde, zyn zeer zwak, en ik geloof dat hy zich vergist; dat de

Berlyn.

afscheiding niet onder is en geen anderen grond heeft dan de verschillende toestand sedert den afval van Spanje. De Godsdienst is eigentlyk tot eenig diep geworteld verschil, en, in zoo ver volkstaat bestaat, is hy godsdienststaat.

De heer Ledebühr las een Stuk over de grenzen tusschen Saxenland en Frankenland, byzonder Thuringen, waar in hy gantsch verschilde van het gevoelen door Prof. Zeune by eene vorige gelegenheid medegedeeld. Saxenland heeft zich volgens hem veel verder uitgestrekt. Ik merkte op, dat hy zeide, dat de verdeeling der dioecesen niet altyd met de politike afscheiding van het land overeenkwam, maar wel de Archidiaconaten en diaconaten.

Men deelde brieven uit Brazilie, een stuk uit eene reize van een professor te Casan, aan de Caspische zee in het vorig jaar gedaan, ook een brief van den heer Westphahl, die in Aegypten gereisd heeft, mede.

Als incident werd gesproken over de vraag, of de Bulgaren van Slavischen afkomst zyn, of tot eenen anderen volksstam behooren. Het slot was, dat Bulgarye noch niet genoeg door wetenschappelyke reizigers bezocht is, om de vraag volkomen te kunnen beantwoorden. Onder de gronden voor het eerste gevoelen voerde men aan hetgeen de Generaal Diebitsch gezegd heeft, dat de Russische soldaten de Bulgaren zeer goed verstonden.

Berlyn. Zondag 6 maart. Een groot deel van den morgen bleef ik thuis lezen en schryven; ik schreef een brief naar Rotterdam.

De Heer Kattendyk en ik aten in den Keizer van Rusland, maar wy vonden er niet zulk onderhoudend gezelschap als de vorige reis; ons liep dit maal veel meer de gemeenheid in het oog, die toch ook stof tot opmerking en tot lachen geeft.

Wy dronken koffy by Fuchs waar het mooi, maar niet zeer goed is. Wy poogden wat te wandelen, maar het weder was te slecht. Toen gingen wy thuis wat lezen in de Lara van Byron.

Den avond bragt ik door by Prof. Zeune, waar ik weder goed gezelschap aantrof. Men sprak, zoo als gewoonlyk over het nieuws van den dag, en ik vond meer belangstelling voor de Polen dan gewoonlyk. De heer Rheinganum had medegebragt eene reis van een Amerikaan, Dwight, die lang hier geweest is, en veel over Berlyn spreekt. Dit gaf aanleiding tot gesprek over de waarheid of onwaarheid van zyne bemerkingen. In het algemeen zyn zy vry juist, en hebben de byzonderheid, dat zyne wyze van zien geheel verschilt van die der Pruissen, en hy daardoor onpartydig of partydig in een tegenovergestelden zin is. Het verschil der standen, de aanmatiging van den Adel, worden door hem veelal juist

Berlyn. — somtyds overdreven gehekeld. Eene byzonderheid hieromtrent was, dat in de Koninklyke familie aanvangs een groote weerzin bestaan heeft, om des Gravin Harrach, vrouw des Konings, in den Vorstelyken kring te ontvangen. Men bevestigde dit door hetgeen de heeren zeiden zelf gezien te hebben; dat toen de gravin (thans Fürstin von Liegnitz) voor het eerst in de Loge der Koninklyke familie in den schouwburg kwam, alle de princessen, schoondochters des konings, opstanden en heengingen.

De overdrevene gevoeligheid van het (punt van) eer is den Americaan in het oog geloopen. Hy haalt daaromtrent een voorval aan, dat ik hier wil opteekenen, omdat de aanwezige heeren de waarheid daarvan bevestigden, en, zoo my voorkwam de handeling goedkeurden, en dus bewezen, dat het vooroordeel nog bestaat. Eene dame verloor op het bal een armband; een jong officier nam dien op, stak hem in de zak, om de gelegenheid te hebben haar een bezoek te maken en het verloorene terug te brengen. Een goudsmit bemerkte het, en bragt den officier aan als iemand, die een verlooren armband voor zich genomen had. De officier, over deze onbescheidenheid ten uiterste verbitterd, ging den volgenden morgen naar den goudsmit, om hem een pak slaag te geven. Hy deed dit ook; maar de knecht van den goudsmit kwam zynen meester te hulp,

Berlyn.

en nu bekwam de officier slaag. Dit had plaats by dag en kon dus niet verborgen blyven. De officier had alzo zyne eer verloren; in den krygsdienst konde hy niet blyven; hy had niet genoeg vermogen, om te gaan leven waar zyne schande onbekend was. Wat bleef hem dus over? Hy schoot zich dood. Deze handeling werd algemeen goedgekeurd en bewonderd; en ik geloof zy wordt dit nog. Dat men den man beklaagt, zynen moed, om te doen wat hy mag gemeend hebben zyn pligt te zyn, bewondert; dit is my zeer begrypelyk; maar dat men het werkelyk daarvoor houdt, dat dit weinig beduidend voorval een zoodanige vlek op den jongen mensch moest werpen, dat voor hem in de maatschappy geen plaats meer was, en hy niet meer nuttig en tevreden zoude hebben kunnen leven, dit komt my voor een vooroordeel te zyn.

Van onze verdere gesprekken valt niet veel byzonders op te teekenen. Men kwam ook op zoogenaamde <u>Calembourgs</u>, en ik hoorde voor het eerst dat die naam Duitsch is, en ontleend van den naam eenes Graven von Calembúrg, die niet uit geestigheid maar uit verlegenheid en domheid dubbelzinnigheden zeide. Dat zy in het Duitsch niet vreemd zyn bemerkte ik uit de menigte, die men dadelyk mededeelde. Een wil ik als voorbeeld opteekenen. „Een officier schryft van het slagveld aan zyne geliefde, dat hy sterft, maar hy sterft en dat hy haar getrouw gebleven is. Dit alles schryft hy met één woord. Wat schreef hy dan?" Peterwardein.

Berlyn. Onder de gasten was een jong doctor, Richardson uit Montreal in Canada; met wien ik over zyn land gesproken heb. Hy roemt de groote vryheid en onafhankelykheid dezer colonie. De Gouverneur wordt door de regering in Engeland benoemd, maar zyne magt is door de Assembly, een Parlement der colonie, zeer beperkt; zoodat zelfs een gouverneur, die mishaagde, dadelyk teruggeroepen is. Van de andere zyde belet dit de Regering om veel voor de verlichting van het volk te kunnen doen. De meeste colonisten zyn van Franschen afkomst en zyn catholiek. De priesters hebben zeer grooten invloed en de regering beschermt hen en heeft ook hunnen aanhang gewonnen. Er heeft eenigzins afscheiding plaats tusschen deze Fransche en tusschen de Engelsche colonisten; de laatste zyn evenwel zoo in minderheid, dat zy den wil der anderen niet weerstaan kunnen. Door huwelyken en handel heeft toenadering plaats en men verwacht in het einde eene volkomene vereeniging; tot nog toe is het Fransch byna de algemeene taal.

Onder de gasten moet ik nog vermelden den Russischen Hofrath Abodofski, en den Burgemeester van Sorau in de Nieder Laúsitz, die als lid der Brandenburgsche Provinciale Stände hier is. Hy had zyne dochter, een mooi jong meisje, by zich aan wie men niet bemerkte dat zy uit een klein afgelegen stadje kwam.

× Gans.

Berlyn.

<u>Maandag 7 maart.</u> Ik heb heden veel geschreven; ook wat gestudeerd op het Collegie van Hegel, dat ik my laat afschryven. Het regent byna aanhoudend; dit weder zal, zoo men meent de Russische armee in Polen verwachten.

Dezen avond bragt ik door in een gezelschap dat Prof.t in het Café royal verzocht had. De meeste waren <u>professoren</u>: Hegel, Boeckh, v. Raumer, Bopp, Henning, Homeyer, Marheinecke, Hotho; – de Auteur <u>Varnhagen von Ense</u>, een voornaam beambte by het Ministerie van onderwys, de Geheim-Ober-Regierungsrath <u>Schulze</u>. Het was my belangryk eenige nieuwe kennissen te maken, en die Berlynsche hooggeleerden in hunne wyze van omgang te zien. Men was gemeenzaam, vrolyk, ongedwongen; de gesprekken doorgaans onderhoudend, meestal wetenschappelyk, dikwyls toch ook niet. Wy bleven tot twaalf uren byeen.

<u>Dingsdag 8 maart.</u> Ik ontmoet dezer dagen des morgens in de collegies van Hoffmann den Hr <u>Kaufmann</u>, met wien ik dan over onze studiën spreek; dit is my zeer aangenaam. Ik heb gisteren en heden gegeten in het Café Royal, waar ik den Hr Normann en zyne vrienden ontmoet. Wy spreken dan over het nieuws van den dag. Dezen avond heb ik t'huis gelezen en geschreven. Met den Hr Kattendyke las ik het tweede gedeelte van Byrons gedicht <u>Lara</u>. Het is mooi, maar tevens ysselyk.

Berlyn.

<u>Maandag 9 maart</u>. Dezen morgen kwam my
Doctor Kaufmann ~~wy~~ afhalen, om eene pa-
pierfabriek te gaan zien. Wy gingen eerst
saam in het Collegie van Michelet, en onder-
namen toen met den heer Kattendyke eene
wandeling naar de Mühlenstrasse, geheel
aan het ander uiteinde der Stad, waar wy
eindelyk de papierfabriek vonden, maar ver-
namen, dat, om ze te zien, een verlof nodig
was, dat in de Lindenstrasse te bekomen
was. Wy moesten dus onverrichter zake
terugkeeren, en toen was het weldra etens-
tyd. Wy gingen saam in eene restaura-
tie in de Taubenstrasse, waar het goedkoop
maar ook niet best was; en toen poog-
den wy in Monbijou de Egyptische oudhe-
den te zien, maar ook dit gelukte ons niet,
omdat de Kastelein uit was.

Wy bezagen saam het Magazyn van
<u>Stobwasser</u>, onder de Linden. ~~[illegible]~~ Men
vindt hier de schoonste verlakte voorwer-
pen, vooral lampen, tabaksdozen. De ei-
genaar vervaardigt alles, wat hier te koop
is, in zyne fabrieken hier en te Brunswyk;
het munt vooral uit door schilderwerk.
Wy gingen nog in de Lindenstrasse den
toegang tot de papierfabriek vragen, von-
den toch ook den heer Wenzel, die kaartjes
daarvoor uitreikt niet thuis.

Gelukkig was het uitstekend schoon en
helder weder, zoo dat onze vergeefsche gangen
als eene groote wandeling dienden.

Rumpf XIV.

Ik ging nu in het Collegie van Hegel, las by Kranzler de dagbladen en ben verder thuis gebleven.

Donderdag 10 maart. Van heden heb ik niets byzonders op te teekenen, dan dat ik dezen avond Elisa von Valberg, een schouwspel van Iffland heb zien spelen. Het onderwerp is de liefde van een vorst voor een meisje, dat in hare onschuld zich ook in den vorst verlieft, maar door haren broeder gered wordt; terwyl de vorstin door een gesprek met dat meisje (Elise) tot de overtuiging komt, dat hare koelheid en trotsheid den vorst van haar vermyderd had. Zy verandert hare wyze van zyn, komt haren gemaal hartelyk tegemoet, en wint op nieuw zyne genegenheid. Ik had dit stuk in Weenen reeds gezien. Sommige personen daar beter andere beter hier voorgesteld. Mᵉ Crelinger was als vorstin volmaakt, en overtrof ver Mᵉ Arnstein uit Weenen; voor Elisa was Mˡˡᵉ Schultz zeer middelmatig, ver beneden Mᵉ Corn die er in Weenen voor speelde.

Vrydag 11 maart. Dezen morgen ben ik met de heeren Kattendyke en Kaufmann het Egyptisch Museum wezen zien. Het is geplaatst in een der nevengebouwen van Monbyou. Een groot gedeelte is verzameld door den heer Passalacqua die zeven jaar in Egypte heeft doorgebragt, en door den Generaal Minutoli en andere reizigers. De Hʳ Passa..

Berlyn.

lacqua is er oprigter van. Het zyn een groot aantal mummies, grafsteenen, cieraden van allerhanden aart, huisraad, werktuigen en andere voorwerpen, allen gevonden in de graven. Men kan niet zonder groote belangstelling deze ryke verzameling zien, die voor den oudheidkundigen nog dubbeld gewigtig moet zyn. De hooge ouderdom van vele dezer voorwerpen, het zonderlinge van het volk, waar toe zy behoord hebben, wekken ook byzonder de belangstelling. Het treft dan wanneer men eenige overeenkomst met voorwerpen van onzen Tyd vindt, en die vindt men toch B.V. in de halscieraden, maar van sommige nog zonder kunnen gedragen worden; zoo zyn de schaaren byna even als de onze, de muziek instrumenten, enz. Het weefsel van hun linnen was reeds zeer volkomen, en de duurzaamheid blykt daaruit, dat het nog bestaat. Een kistje met de allerkleinste zalfpotjes van een Egyptisch geneesheer is volmaakt goed bewaard. Eenige papyrus zyn vry goed gebleven, en kunnen wellicht nu gelezen en verstaan worden. De nieuwsgierigheid, om van de geschiedenis van dit naardelaachtig volk wat naders te weten, wordt door het zien van

dit Museum zeer opgewekt.

Ik heb heden veel boodschappen gedaan, onderanderen by mijn boekverkooper & in den kaartenwinkel, want zonder boeken en kaarten te koopen, kan ik het niet wel uithouden.

Dezen avond ben ik in de Schaakclub geweest, maar ik, met Prof: Dirksen lang sprak over Staatshuishoudkunde.

Verder heb ik thuis gelezen en geschreven.

Zaturdag 12 maart. Ik ben byna den ganschen dag thuis gebleven; alleen het Collegie van Michelet en twee collegies van Gaus dezen namiddag, over den Regent en Lodewyk XV heb ik bygewoond.

Ik las de verdediging van den Graaf van Bylandt over zyn gedrag in Brussel en andere daar toe betrekkelyke stukken.

Dezen avond breng ik weder met lezen en schryven door. De geheele week heb ik de Collegies gevolgd als gewoonlyk. Ik blyf my steeds op de Statistiek van Preussen, de nieuwe Philosophie, en verder op allerhande vakken, naar dat ik gelegenheid toe vind, toeleggen.

Ik heb met mijn landsman Kattendyke begonnen te lezen een pas uitgekomen werkje onder den titel van Liebesgeschichten, dat men my als zeer merkwaardig aanbevolen heeft.

Deze kerk is niet groot maar zy vormt een achthoek, en men heeft rondom vier gallerijen boven elkander; zoo dat zy naar evenredigheid zeer veel menschen kan bevatten.

 Zondag 13 maart. Dezen morgen om half 10
heb ik professor Schleyermacher in de Dreifaltigkeitskirche hooren preken over Johannis XII. 23. Hy sprak eenvoudig, duidelyk en met waardigheid, niet bloot over zedelyke pligten, en toch niet dweepend, hetgeen eene groote verdienste is. Er waren zoo veel toehoorders als de kerk bevatten konde, en er heerschte stilte en aandacht. Als ik dit vergeleek by de laatste preek, die ik in Luik gehoord had, zoo was dit zeer gunstig voor Berlyn. Het was namelyk de Bisschop van Bommel, die in de kerk Saint Martin, den grootsten onzin in opgesmukte woorden voordroeg, over de transsubstantiatie, en voor eene gemeente, die geen schyn van aandacht had, maar op de onvoegzaamste wyze heen en weder liep, waar men steeds liefdesgeschiedenissen of twist en gekyf zag. In de protestantsche landen is inderdaad eene goede eenvoudige preek het eenige, wat aan openbare godsdienstige byeenkomsten eenige waarde kan byzetten; in catholyke landen zyn treffende ceremonien en vooral statige muziek de eenige middelen, om de gemoederen met het gevoel van iets hoogers te vervullen.

Ik heb thuis brieven geschreven; ik at in het Café royal; ging naar de post; en bragt vervolgens den avond door in het Schauspielhaus waar gegeven werd: Künstlers Erdenwallen, Lustspiel von J. von Voss. Het is een vrolyk stuk, bestemd om het prozaische en dikwyls verachtelyke van het dagelyksch leven

der kunstenaars voortestellen. Zeer goed speelde Devrient de oude voor een dichter, die in armoede leefde, en zich in den drank te buiten ging. Deze tooneelspeler wordt oud, maar heeft tot de uitstekendste in zyn vak behoord.

Na het theater, dat om 9 uren uit is, drink ik thuis thee, lees en schryf nog wat, en denk aan vroegere dagen.

Maand 14 maart. Heden heb ik by twee professoren, wier collegies ik niet gewoonlyk volg, gehospiteerd, te weten by:

Lalpeyras in zyn collegie over het kerkelyk regt der Catholiken en protestanten. Hy behandelde het onderwerp der trouwbeloften. Zyn voordragt was eenvoudig, duidelyk; wat het wetenschappelyke, de eigentlyke grondigheid betreft, kan ik uit eene les niet oordeelen. Hy is een man van middelbaren leeftyd, heeft een zeer gewoon voorkomen; eene byzonderheid, die zyn voordragt onaangenaam maakt, is dat hy by afwisseling met eene hooge stem als eene vrouw en met eene manstem spreekt.

Tölken over Aesthetica. Hy sprak over de heldendichten met veel blyken van kennis en eene goede oordeelvelling. Hy is een man van tusschen 50 en 60 jaren. Zyne voordragt is levendig maar niet mooi.

Den avond bragt ik door in het Gesellschaft für deutsche Literatur. Men las daar nog de Brieven van Raumer, die meer Politiek dan wat anders bevatten. Behalven de leden, waarvan ik te voren reeds melding gemaakt heb, waren er nu nog de Hr. Gubitz, een zeer kunstig ver-

Berlyn. vaardiger van houtsneden. Een geestig en vond man bleek hy te zyn in zyne gesprekken by de avondmaaltyd, waarop ik dit maal gebleven ben. Een ander medelid is my in het oog gevallen, te weten de Heer Kriegsrath Wohlbrück, een klein, dik mannetje, zeer levendig. Hy heeft zich met byzondere onderwerpen uit de Geschiedenis bezig gehouden, en heeft een werk uitgegeven over de historie der familie Alvensleben, en een over de historie der stad Lebusa. Dit is een ondankbare arbeid; hy vindt voor zyne werken byna geen aftrek.

Dingsdag 15 maart. Heden ben ik in het Collegie geweest van Prof: Phillips over Duitsche Ryks en Regtsgeschiedenis. Hy sprak over de bronnen van het territoriaalregt, byzonder de familieovereenkomsten der Duitsche vorsten. Deze hoogleeraar is nog zeer jong, zoo my voorkwam 22 tot 23 jaar; toch is hy door geschriften over de Duitsche Geschiedenis reeds in de geleerde wereld bekend. Zyn voordragt was duidelyk en hy herhaalde elken zin, zoo dat hy byna dicteerde. Dezen avond heb ik visites gemaakt by den Hr. van Stirum en by den Hr Persponcher.

Woensdag 16 maart. Dezen morgen woonde ik eene les by van Prof Lancizolle over Duitsche Ryks en Regtsgeschiedenis by. Hy geldt voor een zeer grondig geleerde; zyn voordragt is middelmatig; hy behandelde den val van het Duitsche Ryk. Ik gis, dat hy ruim 50 jaren oud is.

Berlyn.

Dezen namiddag woonde ik het Collegie by van prof: <u>Henning</u> over de theorie van het Strafregt. Het was juist de laatste les. Ik hoorde dat zyn beginsel is, dat de Straffen moeten plaats hebben ten einde aan het regt voldaan worde, (Vergeltungsprincip) toch geen jus talionis. Hy verwerpt het verdedigings-, het afschrikkingsbeginsel en andere. Hy was voor de doodstraf tegen moord en staatsmisdaden. Zyn voordragt kwam my voor verward en oppervlakkig. Hy is een man van tusschen de 40 en 50 jaren, Hegeliaan. Hy geeft ook Metaphysica en Geschiedenis van Pruissen.

In het Königstädter Theater zag ik „<u>Robert der Teufel</u>" spelen. Het is een zonderling overdreven stuk: Robert, zoon van den Hertog van Normandie, is een woest en wreed jongman, die zyn lust boet in het begaan van moorden, en hoofd van eene roverbende wordt. Zyne moeder had, om dat zy kinderloos bleef, den duivel aangeroepen, en daarom had zy haar zoon zulk eene duivelsnatuur. Een meisje, dat Robert wil gevangen nemen, stort zich van eene rots en haar geest wordt zyn beschermengel, hy bekeert zich, doet boete; bevryd Altolf, koning van Rome, uit de handen van de Saracenen, en bekomt diens dochter, Formosa, tot vrouw; zy was stom maar begint van ontroering te spreken. De maker van dit stuk, dat my voorkomt weinig waarde te hebben, is Holtei een levend dichter.

+ Vatke.

Berlyn.

Donderdag 17 maart. De professoren veranderen dikwyls hunne gehoorzalen, en dan vindt men zich bedrogen als men hunne lessen wil bywonen. Ik meende by een jurist te hospiteren, en hoorde een Theolog[t] over den brief aan de Hebreeuwen collegie geven. Dit had voor my byzonder weinig belang. Indien ik het wel verstaan heb hield hy dien geheelen brief voor onecht.

Ik hoorde Dr. Jarcke in zyn collegie over het Strafregt. Hy behandelde de gevallen waarin doodslag verontschuldigd kan worden, en deed dit byzonder volgens bestaande wetsbepalingen. Zyn voordragt was middelmatig. Hy is een man van omtrent dertig jaren, die in kleêdjen de gezondheid het voorkomen heeft van byzonder wel gevaed te zyn. Hy is een groot absolutist in alle opzigten en is daarom tot den catholiken godsdienst overgegaan. Hy heeft onlangs een boek uitgegeven over de Fransche omwenteling waarin hy de beruchte ordonnantiën verdedigt en zegt, dat de kamers, niet Karel de X, het Charter geschonden heeft.

Dezen avond ben ik met myn landsman Kattendyke wader in het Königsstädtische theater geweest om „Hieronymus Knicker" te zien, een der stukken, waarin Spitzeder het beste speelt. Hy is daarin Knicker, een oude gierigaard, voogd over een jong meisje, en wil een ander jong meisje trouwen. Het stuk beteekent niets, maar de belagchelyke Knicker heeft ons zeer vermaakt.

Ik heb dezer dagen nog al veel gestudeerd op de

Nicolai's Wegweiser, 90.

nieuwe Philosophie, die ik gaarne begrypen wilde.

Vrydag 18 maart. Heden heb ik de Tyding bekomen, dat ik tot professor in Utrecht benoemd ben; een brief van Engels bragt my de verlangde zekerheid omtrent myne bestemming.

Ik ben met de heeren Kaltendyke en Kaufman de Patentpapierfabriek wezen zien. Men maakt het papier zonder einde op de Engelsche manier, en daarvoor heeft deze fabriek een uitsluitend regt, dat nog drie jaren loopt. Men wees ons een stoomwerktuig van 24 paardenkracht, met hooge drukking. De drukking was nu van 30 1/2 pond op de □ duim; zy gaat van 25 tot 45 pond. De haard was zoo gemaakt, dat hy altyd draait en de steenkolen door een trechter regelmatig met kleine hoeveelheden op het vuur vallen. Hierdoor verkrygt men dat de rook verbrandt, en dat de warmte steeds gelykmatig blyft. Men verbruikt een Berlynsch scheffel in het half uur (daaraangerekend). Een tweede stoomwerktuig is van zes paardenkracht.

Men gebruikt byna uitsluitend lompen van linnen, omdat die van katoen en andere stoffen voor het soort van papier, dat men vervaardigt, niet zoo geschikt zyn. Eerst worden de lompen uitgezocht; — dan klein gesneden; — dan in eene groote ton met water, door middel van een rad met scherpe messen, tot eene grove pap gemaakt en tegelyk gewasschen; — dit

* Men noemt de tonnen waarin de lompen tot pap gemaakt worden Hollanders.

\+ Dit maakt nagenoeg 250 bladen dikte.

Berlyn.

duurt van 2 tot 4 uren; en het wordt met eeni-
ge wijziging in twee andere tonnen of va-
ten herhaald, telkens van 2 tot 4 uren lang.
Alsdan is de pap klaar, en wordt in een
vierde vat weder met frisch water gedaan,
daarin steeds geroerd, en loopt vervolgens
regelmatig op het uitgestrekte metaalgaas,
waar, door regelmatig schudden, het water on-
derdoorgaat; en zoo verandert zich ziender
oog de pap in papier, dat over cylinders
heengevoerd wordt, en door middel van
warmen damp, die die cylinders verwarmt,
gedroogd wordt. Op die wijs ziet men aan
het ander einde van dat toestel van metaal-
gaas en cylinders het papier geheel vaardig
en gedroogd oprollen. Als dit opgerolde
papier ongeveer een duim dik is,^x neemt men
het weg en snijdt het door, dan heeft men
in de lengte vier in de breedte twee bladen
Op die wijze vervaardigt men dagelijks onge-
veer 140 riem in 18 uren, namelijk zoo veel
als de pap bedraagt, die in 24 uren bereid wordt,
want dat werk staat nooit stil.
Het wordt dan nog gedurende 48 tot 84 uren
geperscht, en daarna uitgezocht, gevouwen
en bijeengebonden. Dit laatste werk ge-
schiedt door meisjes in eene groote zaal.
Het maakt gewoonlijk acht soorten van
wit papier en twee soorten van blaauw
pakpapier.
Zoo ons de oprichter zeide, heeft men in 1830

×

Na het collegie van Hegel (6 uren) heb ik lang met Prof Zeune gepraat ook met Hegel zelf. Vervolgens ben ik in een mooi Concert geweest dat in de schoone zaal van het Schauspiel-haus gegeven werd door Möser.

11,000 centner lompen verbruikt. Van het ge-
wigt gaat ongeveer 25 tot 30 per 100 verloren
door het wasschen enz: De waarde van het
papier, zeide hy, beloopt jaarlyks ongeveer
70,000 daalders, die van de lompen 25,000 Th.
Dit zal wel niet volint naauwkeurig zyn.
Er werken 120 tot 130 menschen.

× Zaturdag 19 maart. Heden sloot prof: Michelet het collegie over de Geschiedenis der nieuwe Philosophie, met eene Aanbeveling van het absoluut Idealismus of Stelsel van Hegel, waarvan hy Michelet als een der beste leerlingen beschouwd wordt. Hy is nog zeer jong, geen 30 jaar, hy spreekt vry duidelyk, toch niet mooi; en van aanmatiging en kwakzalvery is hy, dunkt my, niet geheel vry. Zyn vak was eigentlyk philologie; ook geeft hy opzettelyk collegie over Aristoteles, by welk onderwerp philologie en philosophie zich ontmoeten.

Ik heb brieven naar Holland geschreven.

Dezen namiddag hoorde ik Prof: Gans zyn publiek collegie over Lodewyk XIV en volgende tyden sluiten. Hy kwam tot aan onze dagen, sprak van de Restauratie en van de revolutie in Juni. Zyn gehoor was zeer talryk, en scheen veel genoegen in zyne voordragt te vinden. Hy was voor de revolutie gunstig gezind, beschouwde ze als een onvermydelyk gevolg van de vroegere tyden. Ik was dikwyls niet van zyne meening, onderanderen als hy beweerde dat Napoleon verloren gevoerd heeft, om

× De gewone collegies by Hoffmann, Rau-
mer en Hegel, vyf uren daags, heb ik deze
week als te voren gevolgd.

de materiële weldaden der revolutie: afschaffing van veranderde instellingen, gelykheid van personen enz. ook by andere volken te verbreiden. Vele stellingen klonken alleen vreemd, en konden een goeden zin hebben; maar juist door den zin dien zy schenen te hebben, en die valsch was, hadden zy iets treffends, en werkten zy op de toehoorders. B.v. Als hy zeide, dat onze tyd niet, zoo als Niebuhr beweerd heeft, een zedelyk verdorven tyd is, voegde hy er by, dat er nooit een zedelyk verdorven tyd plaats heeft, dat zelfs de tweede eeuw geen verdorven tyd geweest was, dat altyd het menschdom vooruitgaat ook in het zedelyke. In den gewonen zin is dit ontwyfelbaar valsch: uit het kwaad kan wel weder goed ontstaan, maar het kwaad zelf is daarom niet goed; de verdorvenheid by de Romeinen was wel bevorderlyk voor het Christendom, dat naderhand eene hoogere zedelykheid konde te weegbrengen, maar die verdorvenheid zelve was toch historisch aanwezend.

Ik ging nog wat in het koffyhuis, om nieuwsbladen te lezen. Thuis las ik met myn landsman in de „Liebesgeschichte."
×

Zondag 20 maart. Ik schreef een brief naar Holland, las het een en ander, en om 11 uur ging ik met den H. K. in de Domkerk, waar wy den Hofprediker en Professor Strauss hoorden. Zyne preek vond ik niet uitsteekend. Hy gaf zich veel moeite, om verkeeren en aandoenelyk

te zyn, en was daarom noch het een noch het an„
der; het waren meest ledige woorden. Er waren
veel menschen, de meesten gingen na de preek en
voor het nachtmaal weg, zoo deden ook wy.
Na eene wandeling door de stad gemaakt te
hebben, gingen wy eten in den Keizer van
Rusland, waar het gezelschap geen byzon„
der belang had. Wy wandelden op nieuw
na het eten, en ik bragt den avond door
met lezen en schryven.

Maandag 21 maart. Dezen morgen heb ik
aan van Heride en aan Bruneys geschreven.
Ik bragt den avond door in de Gesellschaft
für deutsche Literatür. Men las daar nog al„
tyd in de Brieven van Raumer, en die gaven
meer aanleiding tot politike dan tot letter„
kundige gesprekken. Men was het meestal
eens met Raumer; dit verwondert my niet,
maar wel, dat men zeer gewone opmerkingen
en voorspellingen, die my alledaags voor„
kwamen, als diepe wysheid aanzag. Ik kan
het my zoo uitleggen, dat men hier met
den toestand van Frankryk weiniger ver„
trouwd is, en vooral in Juni van het vori„
ge jaar was, dan myne kennissen en ik
dit te Luik waren. By het avondeten
was Ranpach zeer spraakzaam; hy was
ook het vorige jaar in Frankryk, verhaal„
de anecdotes vooral van het toneel. Het ge„
zelschap is weinig talryk, maar men is zeer
vertrouwelyk.

Rumpf. 23.

Dingsdag 22 maart. Ik heb heden aan den Minister van Ewyck geschreven, en deze brieven heb ik by den heer van Stirum gebragt.

Dezen avond heb ik gelezen in de reis van den Leutenant von Pirch door Servie.

Woensdag 23 maart. Dezen morgen heb ik het collegie bygewoond van Prof: Rúdorf over het erfregt. Hy sprak over de wyze, waarop gezorgd wordt voor de erfenis van een ongeboren kind en van een zinnelooze, volgens het Romeinsch regt. Hy is nog niet 30 jaren oud; zyn voordragt was eenvoudig, zonder byzondere gaaf van spreken. Hy sloot met deze les zynen cursus.

In het terugkomen ontmoetede ik den heer Beelitz, dien ik in langen tyd niet gezien had. Hy ging naar het Stadtgericht waarvan hy Director, dat is President, is, en hy nodigde my uit met hem te komen. Alle stedelyke zaken worden hier in eersten aanleg behandeld, voor zoo verre de gedaagden niet geeximeerden zyn, dat is te zeggen: ambtenaren of edelen, welke in eersten aanleg voor het Kammergericht komen. De heer Beelitz bragt my in de groote zaal waar het Gericht zitting houdt. Alles had hier het gewone aanzien van dergelyke lokalen, somber, morsig, akelig. Ik zag kamers vol met papieren waar het stof dik oplag. Stapels met geschriften bragt men den armen Director om door te zien of te onderteekenen. Referendarissen, deurwaarders en andere zwarte man

nen zag men in menigte; ook vele lieden, die
regt kwamen zoeken. Het geregt zelve was
niet vergaderd. Ik herinnerde my vroegere dagen
en verheugde my, dat ik niet meer in den kring
van werkzaamheden besloten was. De zaal is
versierd met eenige borstbeelden en met twee
schilderyen van Rode het eene de bestraffing
der zonen van Brutus voorstellende het an-
dere Rudolphus Suevicus, die zyne regter-
hand verlieist waarmede hy trouw gezwo-
ren had aan Keizer Hendrik IV, wien hy
naderhand ontrouw geworden was.

Ik las hier wat in het Pruissisch Landregt.
Dit wetboek is ingevoerd met 1 Juni 1794;
het bevat zoo wel crimineele als civile regts-
bepalingen. Onder de onderwerpen waarop
myne aandacht viel, was het morgana-
tisch huwelyk, dat regtens is, en waarom-
trent byzondere voorschriften bestaan.
De echtscheiding kan om veelvuldige rede-
nen plaats vinden. De „recherche de la pa-
ternité" is niet verboden.

Dezen avond ben ik met myn landsman ge-
weest in het Königstädtsche Theater, waar ge-
speeld werd: „Der unzusammenhängende Zu-
sammenhang;" een erbarmelyk stuk, bestaan-
de in brokken uit treurspelen, blyspelen,
possen, operas, enz: volstrekt zonder zin. Het
bewyst voor het geduld, maar niet voor de
beschaving van het publiek, dat men zul-
ke ellendigheden spelen kan.

Wy hebben gesoupeerd by Timm in de Jägerstrasse.

Als ik van myne herinneringen wilde aan- ×
teekening houden, mag ik niet verzuimen
te vermelden, dat ik heden voor een jaar in
Luik my een huis met een tuin huurde, dat
aan myne wenschen uitsteekend beantwoordde;
waarvan ik my zoo veel genoegen voorspelde.
Met hoe veel zorg en vlyt begon ik van nu af
vooral mynen tuin in te rigten, die my gezond-
heid, verstrooijing, tevredenheid moest aan-
brengen. Hoe geheel anders zyn thans myne
vooruitzigten, en wie weet of de nieuwe lucht-
kastelen, die ik nu maak meer wezenlykheid
bekomen zullen.

Nicolai 67.

Dit is een der beroemdste wyn- en bierhuizen, die tegelyk restauratiës zyn. Het lokaal is net; hetgeen wy gebruikten, was goed. Men had ons gezegd, dat hier veel tooneelspelers en ander vrolyk gezelschap pleegt te komen. Heden hebben wy dit niet bemerkt. Het onderscheid tusschen deze huizen en de groote restauratiës onder de Linden komt my voor daarin te bestaan, dat hier het eten hoofdzaak is, en alle tafels dan ook gedekt zyn, terwyl in de wynhuizen het drinken hoofdzaak is, en het eten op eene ongedekte tafel gegeven wordt; tevens dat het gezelschap in deze laatste meer algemeen is, en dikwijls in hetzelfde vertrek een algemeen gesprek plaats vindt.

Donderdag 24 maart. Heden heeft Raumer tot sluiting van zyne twee cursus voorgelezen de Redevoering die hy, als Rector in 1822 gehouden heeft ter gelegenheid van de viering der vyfentwintigjarige regering des Konings. Zy bevat eene ontwikkeling van den voortgang en de verbeteringen, die gedurende die regering hebben plaats gehad, en zy is zeer belangryk.

Dezen avond las ik in de reis van den Luitenant von Pirch.

Vrydag 25 maart. Dezen morgen heeft Hoffmann zyne beide collegies gesloten. Ik ben vervolgens gegaan naar het Kammergericht in de Lindenstraße, om een examen van ju-

De zoogenaamde Cameralistische en de diplo-×
matieke examens zyn niet publiek.

Berlyn.

rieten by te wonen. Alle jonge lieden, welke regterlyke posten verlangen, ook dien van advocaat, moeten vooraf zulke examens ondergaan, welke door byzonder daartoe benoemde commissarissen worden afgenomen. Zy bevatten alle takken van het regt, en zy zyn publiek.[x] Ik vond zes jonge juristen, en twee Commissarissen die hen ondervroegen, de een over het Strafregt, de andere over het Romeinsche regt, gedeeltelyk in het Latyn gedeeltelyk in het duitsch. Byzonder moeilyk waren de vragen niet; wat de een niet wist, vraagde men aan een ander; alles zaamgenomen ging het vry goed. De toehoorders bestonden, zoo als men verwachten kan, uit studenten en zulke, die hunne studien voleindigd hebben maar nog niet zelf geexamineerd zyn. Om zulke examens te kunnen afleggen, wordt gevorderd, dat men drie jaren aan eene hoogeschool hebbe doorgebragt en bepaalde collegies hebbe bygewoond. Op die wyze heeft by de groote vryheid aan de hoogeschool toch een zekere dwang plaats, en die werkt zoo, dat juridische collegies, die niet voor het examen gevergd worden moeilyk tot stand komen.

Van het juridisch examen ben ik gegaan naar eene <u>theologische promotie</u> aan de universiteit, namelyk voor den graad van Licentiaat. Deze promotie geschiedde op 12 gedrukte theses, waartegen een student, een Candidaat en een doctor legens (Vatke) opponeerden; hun

Berlyn. ne namen staan gedrukt voor de theses. De Decanus der faculteit (Neander) stond boven den Candidaat, en deed hem eene kleine aanspraak by het promoveren en overhandigen van het Diploma. Van zulk een diploma worden meerdere afdrukken gemaakt, en een daarvan aan het zwarte bord aangeslagen. Het disputeren ging als naar gewoonte, de doctor legens zelkde den candidaat volkomen vast, en eindigde ook met te zeggen, dat hy eene tegenovergestelde mening had. De thesis was, dat de philosophie noodzakelyk was voor den Godgeleerde wat de form, niet wat den inhoud betreft, waarvoor de openbaring voldoende is. De doctor bewees hem, dat de onderscheiding van form en inhoud niet aannemenbaar is. Een schrikbarend incident was, dat de candidaat in onmagt viel. Hy herstelde zich toch spoedig en toen ging de plegtigheid voort.

Dezen avond zag ik een nieuw treurspel van Raupach, „König Friedrich" spelen. Het is de geschiedenis van Frederik II, die in Italie zynde tot Keizer verkoren werd, naar Duitschland komt, en Otto IV van den troon verdryft. Het zyn tonelen van de geschiedenis, die toch niet altyd getrouw zyn; maar het is geen treurspel. Men ziet geene groote handeling, geene groote ka-

Berlyn.

rakters zich ontwikkelen. Frederik is een jong welgezind vorst, die wel ontvangen wordt, waar hy komt, en in Otto weinig wederstand vindt. Otto is een dwaas oploopend man, die alle vorsten en vasallen van zich ver-wydert en tegen allen raad aan handelt en zich zoo in het ongeluk brengt. Eene persoon, die byna schynt voor Mr Crelinger in het stuk gebragt te zyn, is Berthea, eene Italiaansche vrouw, de geliefde van Otto, die hem overal gevolgd is en nog volgt; zy doet door vergift de jonge Beatrix, dochter van Koning Philip omkomen, als Otto die tot zyne vrouw genomen heeft. Na den slag van Bouvines sterft zy in een bosch waarin zy met Otto gevlugt is. Ook dit karakter, dat met de handeling van het stuk byna niet zamenhangt is niet regt tragisch.

Zaturdag 26 maart. Dezen morgen heb ik thuis doorgebragt, ik heb gelezen in de brieven van Raumer, heb het vers van Van Haren: „het Menschelyk leven" afgeschreven voor den heer Zeune.
Deze geheele week heeft Hegel zyn collegie verdubbeld, ook heden las hy van vier tot zes uren, en deed dit tot slot van zynen Cursus.
De heer Zeune kwam met my en wy lazen en vertaalden mondeling het vers van van Haren. Ik bleef verder thuis schreef het een en ander, las met den Heer v. Katten-dyke in de „Liebensgeschichte", en las verder

Nicolai 14.

nog alleen tot een uur.

Zondag 27 maart. Palmzondag. Dezen morgen wilden wy in de Fransche kerk den heer Palmier hooren prediken, doch dit mislukte, het was de heer Henry, die den kansel beklom, en die had niet het talent, dat ons in de koude, lelyke kerk, waarin byna geene menschen waren, konde doen blyven. Wy deden eene groote wandeling door de stad, en gingen onderanderen over de Kinowski-brug. Zy is van yzer, en gaat over de gewezene Stadsgracht tusschen de Münzstraße en de Neue Friedrichstraße. Zy heeft dit byzonders, dat zy door twee partikulieren gebouwd is, die daarvoor 80 jaar lang een bruggeld genieten. Wy moesten elk een halve zilvergrosche betalen om er over te gaan.

Wy gingen in de Neüstädtsche- of Dorotheästädtsche kerk naby onze woning. Zy heeft niets belangryks als gebouw. Merkwaardig is een monument op een Graaf van der Mark door den nog levenden kunstenaar Schadow gemaakt. De overledene was een kind van 9 jaren in 1788 gestorven. Hy is als slapend in marmer voorgesteld, en op een basrelief ziet men, dat hy door den dood naar het graf wordt heengevoerd. Wy zagen ook een gedenkteeken van een landgenoot, Graaf van der Elst, die als Nederlandsch gezant ruim honderd

Berlyn. jaar geleden in Berlyn gestorven is.

Een bejaard en zeer dik man preekte met eene jammerende stem, omtrent op dezelfde wyze, als ik het tot mijne vervelinge als kind zoo menigvuldig heb aangehoord.

Wij zijn ook gegaan in de Hedwigs kerk, die ik reeds meer gezien heb. Zij was zeer vol en benaauwd. Aan de deur dezer kerk, en ook elders op straat, boden arme lieden zoogenaamde palmen, dat waren uitspruitende takken van linden en andere boomen, den voorbygangers aan.

Het weder was voor het eerst in langen tyd helder, hoewel nog altyd koud. Wij bezigtigden de parade, die in de nabyheid van des konings paleis plaats had. Wij bewonderden de schoone houding en kleding der troepen, en ook de schoone muziek. Aan de vengsters van het Paleis waren onder andere personen de Fürstin Liegnitz en de Princessin Albrecht of Marianne, dochter van onzen Koning, die ik nu duidelyker zien kon dan ik het nog gedaan had.

Om half twaalf zyn wy gegaan in het geestelyk Concert, dat de Zingacademie gaf, en waar men de Passionsmusik von Joh. Sebastian Bach zong. Dit statig verheven gezang door een zeer talryk koor uitsteekend goed uitgevoerd, was zeer schoon en

Nicolai 140. Rumpf 127.
——— 248.

maakte een diepen indruk. Het herinnert aan het kerkgezang in Italië. Er waren veel menschen, en men bemerkte, dat hier veel vatbaarheid voor ernstig en godsdienstig gezang is.

De Singacademie, welke dit concert gaf, is een byzonder gezelschap, bestemd om zich in het zingen te oefenen, onder de leiding van Prof Zelter, die men voor uitsteekend in zyn vak houdt. Het gebouw dat in 1826 voleindigd is, heeft eene doelmatige inrigting; de zaal, waar het concert gegeven werd, is ruim en, hoewel eenvoudig, zeer schoon.

Wy aten by den heer van Sirum, en spraken als gewoonlyk veel over het Nederland en over Berlyn. Het bevalt den H. v. S. hier veel minder dan ons; ook is het oogmerk van zyn verblyf, en tevens de omstandigheden en de kring waarin hy zich hier bevindt, geheel verschillend.

Dezen avond woonde ik met den heer Zaune de vertooning van König Enzio by. Hoewel er veel op dit stuk aante merken is, komt het my toch nog het beste voor van de Treurspelen van Raupach, die ik tot nog toe gezien heb. De goede uitvoering draagt hier toe ook by.

<u>Maandag 28 maart.</u> Dezen morgen bleef ik thuis lezen en schryven; ik deed vervolgens met myn landsman eene wandeling in den Thiergarten, waar veel menschen waren, en om 3 uren

× Herr Stadtrath Falz.

Berlyn.

gingen wy eten by den heer Ebers met wien de heer kallendyke my in kennis gebragt heeft. Deze kennis was dubbeld aangenaam toen ik vernam dat Mevrouw Ebers, eene mooye jonge vrouw, onze landgenote is, te weten de dochter van den Heer Levison uit Rotterdam. Het gezelschap bestond enkeld uit Heeren, en was vrolyk en beschaafd. De dichter Raupach professor Mitscherlich, de Chargé d'affaires van Spanje, een jong mensch van het Portugesche gezantschap enz. Het was my belangryk deze nieuwe kennissen te maken; ik heb nog al veel met Mitscherlich en Raupach gesproken.

Dezen avond woonde ik weder eene byeenkomst van de Gesellschaft für deutsche Literatur by. Men bragt het lezen der brieven van Raumer ten einde, en zy vonden veel byval. Er is by de bewoners van Berlyn veel Pruissische vaderlandsliefde en die heerscht ook in de brieven van Raumer. Onder de gasten was een Pool,ˣ lid van de kamer der afgevaardigden, die aan den opstand geen deel heeft willen nemen. Hy heeft ons vele byzonderheden medegedeeld, omtrent het uitbarsten van de eerste vyandelykheden in Warschauw. Hy keurde vooral het verraderlyke der eerste ondernemers af. Vele Poolsche ambtenaren en hoofdofficieren zyn met groote onverschrokkenheid gestorven, omdat zy weigerden met de opstandelingen gemeene zaak te maken. Volgens zyne me-

In het gezelschap waren ook twee heeren Reichard[x] uit Brunswyk, die ik reeds meer ontmoet heb. Zy komen zich naby eene stad vestigen, om een nieuw soort van baksteenen te vervaardigen volgens een door hen uitgevondene scheikundige bereiding. Zoo zy my gezegd hebben, bestaat hunne uitvinding daarin, dat zy min kostbare aarde als grondstof gebruiken en dat hunne steenen niet vochtig worden, zy zyn voor water ondoordringbaar. Zy hebben een patent voor 8 jaren bekomen, en, zoo zy my zeiden, blyft na dien tyd hunne uitvinding nog een geheim.

Berlyn. ning was er geene eigentlyke zamenzwering gevormd, maar wel ontevergenoegdheid, waartoe Constantyn gegronde aanleiding gaf. Doch toen eens de opstand in Warschau door jongelieden en door het volk begonnen was, hebben de Polen er zich algemeen bygevoegd, omdat zy de gevolgen voor het gansche land vreesden. Hy noemde zeer den Dictator, die had aan het ontstaan van den opstand geen deel, maar op sterken aandrang van zyne landgenoten had hy het oppergezag aangenomen, in de hoop van het ongeluk eener gewapende strafoefening van de zyde des keizers af te wenden. Dit was geen verraad jegens de Polen, maar een verstandig middel, om hen te sparen. Toen men zyne magt in dit opzigt wilde beperken, heeft hy zich teruggetrokken. Het ware toen nog mogelyk geweest, om met den keizer te onderhandelen; nu niet meer; de keizer kan dit om zyne Russische onderdanen zelve niet doen.

× <u>Dingsdag 29 maart.</u> Dezen morgen bleef ik thuis; ik las in de brieven van Raumer, teekende aan, schreef het Collegie van Michelet by, las in collegies van Hoffmann, die men my geleend heeft.

Ik at als gewoonlyk in het Café royal, disputeerde met den heer Normann over het beginsel van Volkssouvereiniteit, dat hy beweerde, dat in Engeland aangenomen en aangewend is.

Nicolai 121.

Z. 6. 288.

Nicolai 161.

Nicolai 130. Rümpf 79.

Berlyn.

Na den middag deed ik verscheiden boodschappen, en ging in de Erziehungsanstalt für sittlich verdorbene Kinder, dat ik zoo belangrijk vond, dat ik voornam, volgens de uitnodiging van den heer Inspector, nader te komen. Ik zal dan myne opmerkingen in dit dagboek schryven.

Het weder was heden byzonder schoon; tegen den avond wandelde ik naar den Kreuzberg buiten de Hallische poort, en bezag het yzeren Monument, dat ter gedachtenis van den Veldtogt van 1813-15 is opgerigt. My dunkt dat het zeer passend is, en op deze hoogte, byna de eenige naby Berlyn eene goede uitwerking doet. By het ondergaan der zon, was het uitzigt van dit punt over de stad en omtrek nog al mooi; in zoo ver een zoo geheel vlak land mooi kan gezegd worden te zyn.

Ik ging thuis nog wat schryven, en ging vervolgens met den heer v. Kattendyke soupeeren by Jagor. Dit is de fraaiste Restauratie, ook had de eigenaar den titel van Hoftraiteur; — thans behoort de inrigting aan zyne weduwe, die, zoo ik hoor, met een jong advocaat zal hertrouwen. Wy vonden het er zeer goed, maar er waren weinig menschen. Zoo komt het ons in de beste restauraties gewoonlijk voor. Het schynt dat er voor de behoefte der stad te veel zyn, en daar de aftrek zich verdeelt, kunnen zy alleenlechts matige winsten maken niet tegenstaande zy zeer duur zyn.

Woensdag 30 maart. Dezen morgen woonde ik de examens by in de Berlinische Gewerbschule.

Nicolai 130.

Berlyn.

Deze school is stedelyk; zy bestaat sedert 1824. Zy is bestemd, om aan hen, die tot de nyvere standen behooren, wetenschappelyk en praktisch onderwys te geven. Men examineerde in het rekenen, de natuurkunde, de scheikunde enz.: - De examens gaven een gunstig denkbeeld van het onderwys. Toch kan men daaruit niet voldoende besluiten trekken. Men zegt my dat de jonge lieden, die de school verlaten hebben, zeer bekwame en bruikbare menschen zyn, en dit is het beste bewys voor het nut van de school. Ik zal trachten my de gedrukte Rapporten te bezorgen, en nog andere byzonderheden te vernemen.

Ik ging met den Heer Zeune nog andere Examens bywonen, namelyk in het Koninklyk <u>Friedrich Wilhelms-Gymnasium</u>. Die examens duren twee dagen en loopen over zeer vele onderwerpen. Wy woonden die by over Mathesis, Hebreeuwsch en Latyn. Ik kan my hier verwyzen tot het Programma of „Ankündigungsschrift" van den H: Yßam, dat deze onderwyzer zoo goed geweest is my te geven. Er is eene zoogenaamde Realschüle met dit Gymnasium verbonden, bestemd voor kinderen, die niet naar de Hooge school gaan. Het onderwys is geheel afgezonderd, en zelfs over dezelfde onderwerpen wordt het niet tegelyk voor de twee soorten van leerlingen gegeven.

Ik heb thuis geschreven, onderanderen den langen brief naar Luik aan Dupont. Ik at in in het Café national, deed eene wandeling met myn landsman, en ging daarna in de <u>Gesellschaft für ausländische Literatur.</u>

Berlyn.

Men was talryker dan te voren. De heer Chamis-
so vervolgde zyne mededeelingen over de Fransche
volksliederen, dikwyls door verhalen en anec-
dotes afgewisseld. De Heer Hitzig las uit
de Minerva byzonderheden voor omtrent
<u>Holyrood</u>, waar thans Karel X zich bevindt.
De omtrek van dit kasteel dient als vryplaats
voor lieden, die hunne schulden niet betalen
kunnen; zy zyn daar van alle vervolging ont-
slagen. Hy las ook de laatste Chanson van
Beranger voor, en stukken uit eene ode van
Barbier „la Curée" getiteld en het onderwerp heb-
bende de wyze waarop zich de vryheidsman-
nen thans alle posten laten toedeelen. Ik las
de mooiste plaatsen voor uit van Harens
gedicht „het menschelyk leven". Prof. Zeune
las (vooraf) eene overzetting in het Duitsch, opdat
men het beter konde verstaan. Het scheen
nog al byval te vinden. Men kent hier by-
na niets van Zweedsche, deensche en holland-
sche Literatuur. Men meent, dat het de moei-
te niet beloont die tale voor enkelde belang-
ryke voortbrengsels te leeren.
Aan tafel by het avondeten was zeer levendig
gesprek. Als gewoonlyk kwam men spoedig op
de politiek. Zouden alle Duitschers eensgezind
blyven, als het oorlog werd, zoude Oostenryk
en Rusland met Duitschland eenig blyven,
en wat zouden de gevolgen zyn, indien een van
deze vragen met neen moesten beantwoord
worden? Over zulke punten laat zich na-
tuurlyk in het oneindige redeneren. Belang-
ryker voor my was een gesprek over de <u>onlus-
ten</u>, die <u>in Berlyn</u> zelve aan het einde van Sep-

tember hebben plaats gehad. Men hoort menigvuldig daarmede spotten; ziet ook caricaturen daarop gemaakt; evenwel heeft de zaak toch ook eene ernstige zyde. Ik heb er meermalen over gesproken, en zeer uiteenloopende voorstellingen gehoord. De slotsom, vooral ook van hetgeen ik dezen avond hoorde, komt hier op neder. Ik kan het met te meer vertrouwen opteekenen, omdat een officier, die er mede over sprak, zeide alles persoonlyk bygewoond en gezien te hebben.

Geene ontevredenheid over de regering of voorstellingen van vryheid of constitutie gaven aanleiding tot de samenscholingen; maar alleen het vernemen, dat men in andere landen tegen de regering opstond, dat dit goed ging en geroemd werd. Het waren lieden van den laagsten stand, meestal kleermakers en schoenmakersgezellen, die tegen den avond naby het slot en de Breite Strasse byeenkwamen, schreeuwden en zich tegen militairen en beambten der politie beleedigingen veroorloofden. Dit wekte de nieuwsgierigheid op van vele lieden, die niet tot het laagste gemeen behoorden, en ook geen doel hadden, om de rust te verstoren. Op die wyze kwamen den tweeden en derden avond dringende menschen op de been, zonder zelf te weten waarom, en het gaf een schrikbarend aanzien aan eene wederspannigheid van een getal van eigentlyk nog geen zoo kwaadwilligen. Deze kregen daardoor een gewigt in hunne eigene oogen, en daar de regering niet dadelyk krachtige maatregels nam, meenden zy, dat men niets tegen hen dorst te doen. Zy scholden de militairen, zelfs

Men heeft die gevangenen ontslagen en ×
de ambtenaar der politie, die werkelyk zyne
magt daarby eenigzins wat te buitengegaan, afgezet.

Berlyn. hoofdofficieren uit, wierpen met steenen tot in de plaats van het slot, zoo dat zelfs een- maal de kroonprins byna getroffen werd. De regering schynt niet dadelyk ingezien te heb- ben, welke de beste maatregelen waren; het was twyfelachtig, of het kwaad geene diepere wortels had, en of men geweld of onderhande- ling moest aanwenden. Het bleek toch spoe- dig, dat geen plan of doel by dit volk be- stond. Zoo men verhaalt hadden zy, toen men hen aansprak, en vroeg, wat zy dan eigent- lyk verlangden en waarover zy zich beklaag- den, niets weten te antwoorden. Eenigen zeiden, zy begeerden de vryheid te hebben, om in den Thiergarten te mogen rooken; overigens was vryheid voor hen een woord zonder bepaalde beteekenis. Eene kleine bykomen- de omstandigheid was, dat een ambtenaar der politie een paar kleermakersgezellen had in hechtenis genomen omdat zy ha- zardspelend in eene kroeg gevonden waren. x Eindelyk heeft men alle inwoners, by gedruk- te aankondigingen, die men in alle huizen gezonden heeft, uitgenodigd, om zich niet op de gezegde plaatsen te verzamelen; en toen er (zich) des avonds weder verzameld be- vonden, zyn er troepen gekomen, en alvo- rens die te doen handelen, heeft een hoofdof- ficier hen uitgenodigd, zich te verstrooijen. De nieuwsgierigen hebben dit meestal ge- daan, maar een troep van 100 tot 150 heb- ben hem uitgejouwd, met steenen geworpen en geroepen, dat de soldaten niets tegen hen

Berlyn.

doen zonden. Na dat het kwartier, dat hy hen gegeven had, om uit een te gaan, verstreken was, en na eene laatste vermaning, heeft men de cavalerie op den draf tegen hen laten inrijden, en door infanterie de vlugtende doen in hechtenis nemen en naar de gevangenis brengen. Daar heeft men toen gevonden, dat zy de zakken vol steenen hadden, en ook, dat zy tot het laagste gemeen behoorden. Deze zyn met eene korte gevangenis gestraft; en zoo heeft de zaak geen verder gevolg gehad. By dien maatregel zyn eenige lieden gewond geworden, en, zoo het schynt, enkelde, die geen aandeel aan de rustverstoring namen, doch uit nieuwsgierigheid daarby waren. Hierover is de regering zeer streng beschuldigd geworden, en ook in dit gezelschap verhieven zich luide klagten over deze handelwys. De Hr. Gubitz onder anderen, zeide dat hy zelf iemand, die niets gedaan had, zwaar gewond op straat had zien liggen. Het was my zeer merkwaardig te zien, hoe zelfs hier de zucht, om de regering te berispen algemeen is en dikwyls verblindt. Met allen grond, zoo scheen het my, merkte de officier, die de regering verdedigde, aan, dat zy door waarschuwingen alle voorzorgen genomen had, ten einde onschuldigen geen schlagtoffers magten worden, dat zy dit ook alleen door de grootste onvoorzigtigheid hebben kunnen zyn. Hy vroeg den Hr. G. hoe hy wist, dat de gewonde geen

Berlyn.

deel aan de rustverstoring genomen had. Deze
antwoorde, dat omstanders het hem ge-
zegd hadden. Op zulk een losse grond had
hy eene onwaarschynlyke daadzaak voor
waar aangenomen; en op eene daadzaak
die zoo weinig tot schuld der regering
zoude opleveren, had hy hare handeling
ge veroordeeld. Als men zulke voorbeelden
by verstandige welgezinde menschen aan-
treft, kan men zich ligt voorstellen hoe het
volk zelfs tegen de beste regering kan op-
geruid worden.

Men heeft naderhand veel gespot met deze
„Schneiderrevolution" van Berlyn, en zy was
ook bespottelyk; doch het is buiten twyfel
dat wanneer de regering ze niet dadelyk
te keer had gegaan, en gehandeld had zoo
als men in Belgie gehandeld heeft, zy dan
zeer wel ernstig zoude geworden zyn. Met
kracht en strengheid het kwaad te stuiten
was pligt van de regering, en ik verwonder
my dat verstandige lieden haar daarover be-
schuldigen.

<u>Donderdag 31 maart</u>. Ik ben tot half vyf
thuis gebleven, heb gelezen in de brieven van
Raumer en geschreven. Ik ging in het Café
national eten, en vervolgens in het Schau-
spielhaus waar „<u>Der Spion</u>" gespeeld werd.
Het is eene geschiedenis uit den oorlog der
Amerikanen tegen de Engelschen, gevolgd naar

Berlyn. de roman van Cooper. De Spion is een man die, om aan Washington de gewigtigste diensten te kunnen bewyzen, zich zelf als spion van de Engelschen voordoet en daardoor in de grootste gevaren komt, eindelyk zelfs den dood vindt.

Vrydag 1 april. Ik heb Muni gelezen en geschreven, vervolgens heb ik een bezoek gemaakt by Professor Dirksen. Lang hebben wy zaam gesproken over allerhande onderwerpen. Politiek: zal het vrede blyven? Hy meent van ja, heeft van de Franschen nog al gunstig denkbeeld. Over den toestand der Hooge School. Zy heeft hare schitterende en ook hare donkere zyde. Uitstekend goed zyn de vakken van natuurlyke historie en scheikunde. Achterlyk is de Natuurkunde. Prof. Erman is zeer bekwaam, doch wordt oud, behandelt slechts eenige takken, en overigens zyn er geen natuurkundigen van naam. Werktuigen zyn er byna geheel niet, en proeven kunnen er dus nagenoeg niet gemaakt worden. Voor de sterrekunde is Prof Encke een uitstekend rekenaar, maar waarnemingen worden er byna niet gedaan, de sterretoren is daartoe niet voldoende ingerigt en de personen ook niet geschikt. Voor de Mathesis heb ik door anderen reeds zeer hooren roemen. Prof. De Richelet, een jong man, die by den Generaal Foi huisonderwyzer geweest is, en dien ik laatst by Gans ontmoet heb.

Berlyn. Prof: Dirksen bevestigde my het goede, dat ik omtrent hem gehoord had. Nu spraken wy ook omstandig over Hegel en zyne philosophie. De Heer D. is met hem zeer bekend en heeft zyne philosophie ook onderzocht. Hy zeide het eens, dat H. een man van veel geest en uitgestrekte kennis is; maar hy kent geen Mathesis en zeer weinig natuurlyke historie. D. houdt zyne philosophie voor droomeryen. De wetten der natuur, zeide hy, die der zwaarte, door Newton gevonden, zyn eigentlyk nog maar hypothesen; Newton heeft ze nooit als iets anders voorgedragen. Zy heeft de waarschynlykheid, die daaruit ontstaat, dat zy de ondervinding, die men tot nog toe heeft, oplost; maar elke andere hypothese, die de bestaande waarnemingen evenzeer oplost, kan ook waar zyn. De natuurphilosophie van Hegel en van andere matigt zich daarentegen (aan) regels en wetten aan te wyzen, die geene ervaring bekrachtigen en zelfs door geene waarnemingen zouden kunnen wederlegd worden. Overigens is er in die philosophie eene duisterheid, die gedeeltelyk voortspruit uit eene volstrekte ongeschiktheid van Hegel, om zich met woorden in den gewonen zin aangenaam uit te drukken. Hy gebruikt ze in eene beteekenis, die zy in de taal niet hebben, en hy zelf gebruikt ze niet altyd in dezelfde beteekenis.

Berlyn.

Maar de duisterheid komt ook daaruit voort, dat Hegel en vooral zyne navolgers geene klare begrippen hebben. De geringschatting van het gewoon menschenverstand tot aannemen van eene hoogere soort van waarheden, die daarmede geheel in stryd kunnen zyn, draagt daartoe veel by. Onder de stellige leerlingen van Hegel zyn tot nog toe geen mannen van grooten naam of verdienste. Hier zyn het Henning, Michelet, Hotho. Gans was het ook, maar toch er reeds van af. Groote oppervlakkigheid, en de inbeelding, dat zy alle vakken kunnen behandelen kenmerken de Hegelianen. Eenigzins in den geest van Hegel is ook Marheineke. Voor de grondige studie der natuurwetenschappen is de zoogenaamde Naturphilosophie zeer nadeelig, dewyl zy het eenig middel, de naauwkeurige waarneming der natuur, verwaarloost. De heer Mitscherlich heeft my onlangs hierover zeer geklaagd.
De andere professoren en docenten der philosophie hebben geen byzonderen naam.
De Regering bevordert zeer de philosophie van Hegel, zy stelt by voorkeur volgelingen van hem aan, ook by de andere hooge scholen; daar zy toch tot nog toe geen byzondere opgang maken.
Dit komt vooral omdat de heer Schulze die fac-totum by den Minister van On-

Berlyn.

derwyst is, een leerling en vriend van Hegel is; — politike gronden zyn daar eigentlyk niet voor. Volgens myne eigene ervaring is er eene groote verbittering tusschen de school van Hegel en de zoogenaamde historische school van Savigny, Niebuhr enz. Van beide zyden maakt men gegronde tegenwerpingen; en beide hebben ook hare fouten, namelyk oppervlakkigheid, en gehechtheid aan de drooge materie, met belangstelling in dikwyls nietige byzonderheden terwyl de geest wordt voorbygezien.

Ik sprak ook met den Hr. Dirksen over de Staatshuishoudkunde. Hy leest de werken van Say en Ricardo, die ik hem heb aangeraden, en heeft een helder doorzigt in het vak.

Dezen namiddag heb ik den heer Kaufman opgezocht. Wy spraken lang over Staatshuishoudkunde en over den Staat van Pruissen. In veel opzigten komen onze inrigten overeen, maar in andere zyn zy gansch verschillend. De Hr K. kan niet afzien van zyne meening, dat hy Smith in zyne theorie van het geld wederlegd heeft, terwyl ik vind, dat hy niets van belang tegen Smith heeft aangevoerd. Wy zyn toch goede vrienden. Zoude dit komen, omdat wy den hoogsten trap van geleerdheid nog niet bereikt hebben.

Berlyn.

Ik wandelde met den Hr. v. Kattendyke en wy lazen daarna saam het boekje: „Liebes-geschichten" uit. De Roman is byna maar het inkleedsel van een aantal wysgerige bemerkingen, die de schryver door de personen laat ontwikkelen. Dikwyls is dit niet onbelangryk; maar het is toch veel al gedwongen, en alles saam maakt het een middelmatig boek. De geschiedenis zelve heeft eenige roerende toestanden.

Climaat, wind, stof, ligging.

Zaturdag 2 april. De maand maart heeft byna geen mooije dagen opgeleverd; guur weder, regen, wind hebben byna onafgebroken voortgeduurd. Heden was het minder koud, de zon scheen en de lucht was blaauw. Maar de wind was zeer sterk, en hoewel het gisteren nog regende, was het stof zoo ondraaglyk, dat de oogen zeer deden, en ik eindelyk den regen terugwenschte. Dit is een ongemak van Berlyn, dat my zeer gewigtig toeschynt. De grond bestaat uit enkel fyn zand, dat de minste beweging der lucht het in wolken doet opstygen; en het klimaat schynt mede te brengen, dat er byna altyd wind is. Ik heb dit niet alleen nu reeds van december af ondervonden, maar twee malen ben ik reeds in den zomer hier geweest, en er was evenzeer altyd wind

De vlakke en lage ligging van Berlyn heeft het groot nadeel, dat het water niet be= hoorlyk afloopt; daardoor zyn de straten by het ontdooyen van de sneeuw een zeer geruimen tyd verschrikkelyk morsig ge= bleven; en thans nog is het water zoo hoog, dat het in alle kelders staat en de Plaats Belle Alliance +[1] reeds maan= den lang en nog immer overstroomd is.

+ aan den Thiergarten.

Berlyn.

De groote pleinen, de breede, lange straten, die zeer slecht geplaveid zyn, vermeerderen nog dit kwaad, waarover de inwoners ook zeer klagen. Al ware het alleen om deze reden zoude ik niet verlangen altyd in Berlyn te zyn.

+Ik heb dezen morgen den heer Gädeke, Russisch Hofrath bezocht, dien ik in Luik voor een paar jaren heb leeren kennen. Ik zal hem nog nader bezoeken.

Voor en na het eten heb ik met den Hr. v. Kattendyke gewandeld in den Thiergarten. Er waren vele menschen, ook verscheidene princessen. Er zyn aan den Thiergarten en langs den weg, die van de Leipziger poort derwaards voert, zeer mooye woningen met tuinen. Voor hen die zomers niet weg kunnen, dienen die als buitenplaatsen. De Thiergarten is zeer laag en dit maakt het er vochtig en ongezond, in den zomer zyn de muggen eene ware plaag.

Wy gingen naar Elisium, zoo noemt men een tuin+ met eene groote zaal, en eenige speleryen, als schommels, wip-planken enz. maar hier bemerkten wy ook de laagte van den grond, want de helft van den tuin stond onder water. Er waren geen menschen en wy hadden dus ook geen lust om er te blyven.

Wy aten met den Hr. Ventres in het Café royal, en wy spraken veel over America.

Berlyn. Dezen avond zag ik in het Schauspielhaus ge„ven: Der Verräther, een onbeduidend stukje van Holtein, en „die Drillinge", dat ook niet veel beteekent, maar onderhoudend werd door het zeer goed spelen van Devri„ent, die de drie broeders voorstelde. Deze is een van de uitsteekendste tooneelspelers, die in den geest der stukken dringt, en eene buitengewone uitdrukking van het gelaat heeft, maar hy wordt oud en versleten, hy kan niet meer goed van bui„ten leeren, en zyne vingers zyn krom ge„trokken van de jigt.

Dezen avond heb ik nog thuis geschreven en gelezen.

Zondag 3 april. Eerste Paaschdag. Ik bleef thuis leeren en schryven; toen kwam Prof: Dirksen en verhaalde my, dat de oorlog ver„klaard is tusschen Frankryk en Oostenryk Deze schrikbarende tyding trof my zeer! wy spraken lang daarover en over iets anders. Ik schreef nog brieven, ging in het Café royal eten; en daarna reed ik met de Heeren Kattendyke en Ventner naar Charlottenburg, waar wy maar kort bleven. Het weder was mooi vooral was het aangenaam, dat er weinig wind was. Den avond bragt ik door by Prof Zeune, waar ook meestal gesproken werd over den oorlog, die schynt op handen te zyn.

× Ik ging nog met den Hr. v. Kattendyke een bezoek maken by den Hr. Ventris; wy dronken zaam thee en lazen de Staatszeitung, waaruit wy met genoegen zagen, dat de tydingen omtrent het verklaren van den oorlog niet waar zyn.

Berlyn.

Maandag 4 april. Tweede paaschdag. Het grootste gedeelte van den morgen heb ik thuis met lezen en schryven doorgebragt. Ik heb vervolgens gewandeld in den Thiergarten, waar veel menschen waren. In der daad is deze toch ook de eenige wandeling voor Berlyn. Dezen avond zag ik in het Schauspielhaus „die Jäger" van Iffland spelen. Men houdt dit voor zyn beste stuk, en het is werkelyk een natuurlyk en aandoenelyk tafereel van eene familie, die op het land woont. De uitvoering was uitstekend goed. De rol van Oberforstmeister Warberger werd door Stawinsky zeer in den geest van het stuk vervuld. Hy behoort tot de zeer goede tooneelspelers, en begrypt gewoonlyk volkomen het karakter dat hy voorstelt.

× Dingsdag 5 april. Dezen morgen ben ik met myn landsman in eenige winkels geweest, onderanderen in dien van Gropius, waar men zeer mooije zaken vindt; ik kocht er een paar portretten.

Ik at dezen middag by Prof: Hegel. Er was buiten my eene officiersvrouw wier man in Luxemburg is met haren vader, en een schilder met name Rösel. De familie van den hoogleeraar bestaat uit zyne vrouw, eene Neurenbergerin, dochter van een aanzienlyken koopman en twee zonen van 14 tot 16 jaren. Men was zeer vrolyk en spraakzaam, byzonder de Hr Rösel, een klein gebocheld mannetje, vol

vuur, die anderanderen verhaalde hoe hy op zyne reis in Italië (1816) naby La Cava in gezelschap van rovers geweest is, die hem zeer goed behandelden. Pr. Hegel is geheel niet styf, spreekt over alles mede: kunsten, schouwburg, politiek enz.

Ik trachtte den Hr. v. Bayen te bezoeken, maar vond niemand thuis; – toen ging ik by den heer van Stirum, en daarna met myn landsman Kattendyke by Ebers, waar wy ook niemand aantroffen en by den Hr. Perponcher, waar wy wat bleven praten.

By den Hr. v Kattendyke dronk ik dezen avond Samoswyn, dien hy hier toevallig van een Griek gekocht heeft, en die byzonder goed smaakt.

Woensdag 6 april. Ik eindigde dezen morgen de Brieven van Raümer.

Ik bezocht Prof Zeüne en ging met hem in het Gewerbe Institut, Klosterstrasse 36, en verkreeg met moeite de toezegging, dat ik zaturdag het zoude mogen zien.
Ik ging by den Heer Ebers aan wien ik uit Rotterdam een Credietbrief bekomen heb. Ik vond alleen Mevrouw, met wie ik wat gepraat heb. Ik ging nog by den boekverkooper; – in den fraaijen winkel op den hoek der Brüderstrasse, waar ik een toiletkistje voor op reis kocht.
Dezen avond zag ik in den schouwburg eerst

het bekende stukje, die Rosen von Malesherbes en daarna „Iphigenie auf Taurus" van Goethe spelen. Dit laatste stuk is geheel naar grieksche wyze en ook met grieksche gevoelens gemaakt; de poëzy is zeer schoon. Maar voor ons tooneel maakt het weinig indruk. Men verplaatst zich niet ligt in eenen tyd en ander menschen, die van onzen tyd en tydgenoten zoo geheel verschilden, andere vooroordeelen en andere gewaarwordingen hadden: Me Crelinger sprak de reine klassische verzen zeer mooi uit.

Donderdag 7 april. Dezen morgen heb ik den Hr. Hoffmann bezocht; hy is een dergenen, die my in Berlyn het beleefdste ontvangen hebben. Hy heeft weder lang met my gesproken en heeft my veel medegedeeld. Wy spraken over den politiken toestand van Europa. Hy verwacht nog altyd vrede; en omtrent Belgie, dat het weder onder onzen koning, maar afzonderlyk bestuurd, komen zal.

Omtrent Pruissen deelde ik hem myne bezorgdheid mede, dat de Kroonprins eenmaal aan de regering gekomen zynde, welligt niet zoo gematigd en mild regeren zal als de Koning. Hy zeide my, dat werkelyk de Kroonprins eene ridderlyke vooringenomenheid met het oude, vooral met oude geslachten en inrigtingen had. Maar tegelyk, zeide hy, verlangt de Kroonprins

Berlyn.

dat leden van oude geslachten zich door verdiensten onderscheiden, en hy heeft te veel gevoel van regt, om hen anders in het minste voor te trekken. Hy is zeer godsdienstig maar geheel protestantsch en niet dweepend. Hy is vrolyk, geestig en heeft veel zin voor kunsten. Hy heeft ook veel kundigheden. Het ware niet onmogelyk, dat hy eenmaal Koning zynde, aan kunstenaars en andere lieden van geest, om de aangenaamheid van hunnen omgang te ligt toegang en eenigen invloed toestond. Het geen in dit opzigt te vreezen mogt zyn, zoo wel als van het opvliegend karakter van dezen prins, wordt met de toenemende jaren en ondervinding minder gevaarlyk.

Wy spraken ook over het stelsel van douane der Pruissische regering. Gedeeltelyk zyn de inkomende regten zeer hoog, maar als belasting op het gebruik, zoo als op koffy, suiker enz. Als maatregel tot bescherming der fabrieken zyn de regten niet zeer hoog. Zelden komen zy op meer dan 8 p 100 der waarde. Men laat naar het gewigt betalen, om de gemakkelykheid, en omdat de kostbaarste soorten van alle waren het minst gebruikt en dus ingevoerd worden. De mindere soorten zyn

Berlyn.

als voorwerp van belasting, en ook voorwerpen van inwendige fabriekingverheid de belangrykste. Om over het Pruissisch tarief te oordeelen, moet men bedenken, dat de regering veel bestaande betrekkingen heeft moeten in het oog houden. Er was te voren een streng verbodstelsel geweest, vele fabrieken zouden by eene plotselinge vrystelling zyn te grond gegaan; - men had ook vele vooroordeelen te verschoonen. Men heeft met de fabrikanten in de Rhynprovincien lang onderhandeld, eer men het tegenwoordig stelsel heeft aangenomen. In de laatste jaren heeft men telkens meer vryheid ingevoerd. Thans is dit zeer moeilyk geworden, omdat men dubbeld voorzigtig zyn moet, om alle voorwendsel van ontevredenheid voor te komen, en ten anderen omdat by 't verminderen van inkomende regten de schatkist verliest, en deze tegenwoordig geene verliezen lyden kan. Maar de Regering is volkomen op de hoogte, dat zy weet, dat vryheid van handel het voordeeligste voor het algemeen is, en zy tracht ook nader tot die vryheid te komen. Men verlangt ook door overeenkomsten met naburige staten de vryheid

van verkeer uittebreiden. Overal waar kleine vorsten enclaven in Pruissen hadden, hebben zy toegestaan, dat die in de linie van pruissische tollen in, gesloten zyn, te weten: drie vorsten van Anhalt, Zwarzenburg, Weimar, Gotha, Mecklenburg, Hessen-Darmstadt, Hessen Homburg, Coburg (de twee laatste voor hunne bezittingen over den Rhyn). Met Beyern en Wurtenberg zyn overeenkomsten gesloten omtrent het vry in- en uitvoeren van eenige waren, maar niet van allen; zoo dat de lyn van tolbedienden niet vervalt.

Wy spraken over de klagten over de verdorvenheid der Berlynsche arbeiders. H. twyffelt of zy erger zyn dan in andere groote steden. Het slechtste soort van gemeen plagt hier te bestaan uit de kinderen van geworvene soldaten, onder welke het trouwen zeer plagt aan, gemoedigd te worden. Het reizen der werklieden, hoewel niet nuttig maar schadelyk, zeide hy, had voor de zedelykheid geen blykbaar nadeeligen invloed.

Ik schreef nog brieven, bezorgde het een en ander, en ging dezen avond op nieuw in de

Z. 6 268.
Nicolai 121.

 Erziehungsanstalt für sittlich verwahrloseter

Kinder. Ik vond ditmaal de kinderen in de school, waarin zy des morgens van 7–9 en des avonds van 5–7 onderwezen worden. De Inspector Kopf onderwees hen zelf in de aardrykskunde met de geschiedenis verbonden. Ik heb zelden zulk onderwys zoo doelmatig, onderhoudend en belangwekkend gehoord. Er heerschte by alle deze kinderen, zestig in getal, de grootste opmerkzaamheid, elk scheen begerig, om op de vragen, die hy deed, te mogen antwoorden, en nieuwsgierig om, hetgeen hy mededeelde, te vernemen. Zyn onderwys, dat hy op en neder gaande by wyze van gesprek gaf, was tegelyk zedeleer en zelfs godsdienstig onderwys. Er had ook, zoo het scheen, eene godsdienstige stemming by de kinderen plaats, maar zonder dwepery (Kopfhängerei) die hy bedachtzaam vermeide. Ik moet zeggen dat ik dit onderwys, gegeven voor dit soort van kinderen, zeer heb bewonderd.

Naderhand werd een lied gelezen en een gezongen, en men sloot met een zeer kort gebed. De heer Kopf zeide my, dat hy meestal zelf onderwyst, en zonder eenige verdeeling in klassen, ook komen de kinderen op onbepaalde tyden aan; en toch gaat het onderwys my gelykmatig en snel. Hy spreekt hen alle persoonlyk aan, wekt hunne weetgierigheid op, zoo dat die nog achterlyk zyn, toehooren en langzamerhand mede vooruitkomen. Des avonds na het eten heeft een minder streng onderwys plaats, en dat dient byzonder

Berlyn.

om te herhalen en om de zwakken te gemoet te komen. De uren van regelmatig onderwys zyn des morgens van 7 tot negen en des avonds van 5 tot 7 uren. Op zon- en feestdagen heeft dit even eens plaats.

Eene byzonderheid is, dat het onderwys geheel protestantsch gegeven wordt; voor kinderen die tot den catholiken of tot den joodschen godsdienst behooren, zoude dit ongeschikt kunnen zyn. Daar de inrigting door partikuliere bydragen bestaat, kan men hiertegen niets inbrengen. De Inspector zeide my, dat het onderwys te zeer belemmerd zoude zyn, indien men dit wilde vermyden. Er waren reeds enkelde joodsche en katholike kinderen geweest, maar dan hadden zich de naastbestaanden daarover niet bezwaard.

Het leesboek (byna het eenige behalven den Bybel) was: Hempel der Volksschulfreund Leipzig Chr Dürr 1 D. 8. Het kwam my zeer doelmatig voor.

De kinderen arbeiden dagelyks zes uren. Men heeft opzettelyk daarvoor eene schroevefabriek, hoedanige er in Berlyn nog niet bestond; verder maken zy kleederen voor het huis, en werken in een grooten tuin, die by het huis is. Deze tuin met de gebouwen ligt geheel op zichzelf; dit is eene gunstige omstandigheid voor de inrigting.

Zoo lang de knapen in de inrigting wonen, gaan zy niet by andere werkbazen arbeiden. Maar die bazen melden zich, om leerlingen te bekomen, wanneer ze ontslagen worden,

Berlyn.

en dan zyn zy zeer gezocht; zoo dat de heer Kopf ons zeide, dat van 15 baren, die zich meldden, omtrent een een jongen uit het gesticht bekomt. Men is op die wyze in de gelegenheid, de beste baren te kiezen, om hun deze gebeterde kwekelingen aan te vertrouwen.

In dit opzigt is het voordeelig zulk eene school in de hoofdstad te hebben; van de andere zyde, kan men het gevaar, om weder tot kwaaddoen verleid te worden, als grooter beschouwen dan in eene kleine plaats. Toch moeten de jonge lieden, zoo zy werkelyk gebeterd zyn, de gevaren van verleiding kunnen weerstaan. De uitslag is tot nog toe zeer troostend: vier vyfde der leerlingen, die deze school verlaten hebben, gedragen zich goed, een vijfde nagenoeg blyken niet gebeterd te zyn.

Het getal bedraagt thans 60. Men neemt altyd by voorkeur de slechtste op; voorgaans zulke, die reeds wegens misdaden gestraft zyn. Zy kunnen van 7 tot 14 jaren oud zyn; men heeft er zelfs van 18 jaren oud opgenomen. Onder de 60 zyn er 48 uit Berlyn, 12 uit de provincies. Eene byzonderheid is, dat er vyf onder zyn van adel, namelyk echte, onechte welligt meer.

Men berekent de kosten van onderhoud op 50 Thalers jaarlyks voor elk kind. Voor eenigen wordt een jaargeld betaald, voor de meeste niet. Het gesticht bestaat uit nog

Berlyn

willige bydragen van menschenvrienden. Het 291
is den 1en mei 1825 geopend. Jaarlyks wordt
een omstandig berigt gedrukt, en zulke be-
rigten heb ik van den heer Kopf ontvangen.
Ik heb my hier even als in de meeste
menschlievende gestichten overtuigd, dat
het welslagen byna geheel afhangt van
het persoonlyk karakter van den man,
die aan het hoofd staat. De heer Kopf is
my voorgekomen juist de vereischte hoe-
danigheden daarvoor te bezitten. Hy is streng,
een man van orde, en tegelyk een godsdien-
stig zeer menschlievend man, die met
hart en ziel aan de kinderen, die hem aan-
vertrouwd zyn hangt, en ook wederkeerig
hunne hoogachting en genegenheid op-
wekt. Zeer juist kwam my het beginsel
voor, waarvan hy my zeide uit te gaan:
„ora et labora"; met een dezer twee gelukt
het niet, zeide hy: ik tracht het zedelyk
en godsdienstig gevoel by die kinderen
op te wekken, en tevens gewen ik hen aan
regelmatigen arbeid; nimmer mogen
zy ledig zyn; in die twee punten bestaat
het geheim eener goede opvoeding.
Ik maakte hier kennis met een Zwit-
sersch student in de Theologie, Zeller ge-
naamd, met wien ik lang over de nieuwe
philosophie sprak. Hy verhaalde my
onder anderen van den yver van Neander
tegen de Hegelianen. Hy heeft my zyn

Nicolai 200.

Nicolai 230.

Berlijn „Hef" van het Collegie van Michelet geleend.

Vrijdag 8 april. Ik was voornemens be= zoeken te maken, maar ik voelde mij on= gesteld, zoodat ik den voormiddag thuis bleef en mij met lezen en schrijven bezig hield.

Na den middag ben ik met den heer van Kattendyke in den Plantentuin geweest, een half uur van de stad op den weg naar Potsdam. Ik had den tuin in 1823 (6.128) reeds gezien; nu vond ik nog nieuw aan= gelegde trekkasten en een grooten rijkdom van planten. Tot mijn leedwezen kan ik ze niet met het oog eenes kenners be= schouwen.

In het nabijgelegen dorp Schöneberg is eene school voor de tuinierkunde (Garten-Lehranstalt) zoo men ons zeide, worden 10 jonge lieden daar theoretisch en prak= tisch onderwezen, en die komen ook in den plantentuin zich oefenen en arbeiden. De lessen over de plantkunde worden aan de Hoogeschool in de stad gegeven.

Ik ging nog bij den boekverkooper, bezorg= de nog het een en ander in de stad, en bleef verder thuis lezen en schrijven. Onderanderen las ik in den Cursus der Staats huishoudkunde van Hoffmann, die ik mij heb laten afschrijven.

Zaturdag 9 april. Dezen morgen ging ik reeds tijdig den Hr Lenne afhalen, en zaam

Zie b 283.
Nicolai 80.

+ gedeeltelyk zelf

Berlyn

Zyn wy toen gegaan in het Technische Gewerbe-Instituut, in de Klosterstrasse no 36. de bestuurder Geheimrath Bénth was zoo goed ons en nog eenige anderen + te begeleiden. Het is een Hooge school voor fabrikanten en werkbazen, doch alleen bestemd, om een bepaald getal jonge lieden zeer ver te brengen. Jaarlyks zendt men uit (elk) der 25 „Regierungsbezirken" eensomtyds twee der jonge lieden, die zich aanmelden, en die by een examen bevonden worden de nodige voorkennissen te bezitten. In Berlyn worden zy gewoonlyk ten getalle van 35 tot 40 toegelaten; doch reeds na zes weken zendt men diegene, welken het aan aanleg, voorkennissen of vlyt ontbreekt, weg, en er blyven er zelden meer dan 30. Met dezelfde strengheid gaat men steeds voort. Alle die niet byblyven kunnen of zich niet stipt aan de voorschriften houden, worden weggezonden, andere straffen heeft men niet, maar deze is ook onverbiddelyk. Het instituut is niet voor het publiek maar voor weinig uitgezochte leerlingen, die men verlangt zeer ver te brengen. Het onderwys kost niets, en 60 kwekelingen ontvangen van de regering 300 Thalers jaarlyks, zy wonen waar zy goedvinden, en zyn verder dan het onderwys zonder byzonder opzigt. Behalven hen, die door de regering ander-

Er zijn thans ongeveer 70 kwekelingen. +

honden worden, zyn er doorgaans maar wei-
nig; dewyl rykere jonge lieden zelden vlyt
en naauwgezetheid genoeg hebben, om
alle de voorschriften naauwkeurig na-
tekomen. De leerlingen moeten ten min-
sten 17 jaren oud zyn. +

Het algemeen onderwys duurt 2½ jaar
(5 Cursus) Wat men onderwyst vind ik
op de lyst, die in de zalen hangt, en waar-
van men my een afschrift gegeven
heeft. Voor velen is dit onderwys vol-
doende, en zy verlaten met een getuig-
schrift de school. Een veel grooter ge-
tal gaat dan over in de werkplaatsen en
oefent zich praktisch. Hier zyn zy verdeeld
in Mechanische en Chemische klassen,
naarmate zy zich voor fabrieken of
handwerken bestemmen, die tot een
dezer technologische afdeelingen be-
hooren. Zy blyven daarin nog twee
jaren en somtyds meer. In de werk-
plaatsen wordt yzer en staal gego-
ten en bearbeid op allerhande wyzen,
ook koper. Men houdt zich bezig
met het vervaardigen van modellen,
welke in groote zalen bewaard wor-
den en reeds eene belangryke verzame-
ling opleveren. Elk der leerlingen maakt
zich de werktuigen, die tot zyn aan-
staand beroep betrekking hebben, draai-
banken, gereedschappen enz; en die worden

nen oefent zich ook in het plaatsnyden. 7
Eigentlyk worden de byzonderheden van elk handwerk niet geleerd; maar men brengt de jonge lieden zoo ver, dat zy voor alle handwerken voorbereid zyn en ze spoedig leeren kunnen.

De aanvang is jaarlyks met Michaelis.

Straffen heeft men niet nodig; maar de × wederspannigen en nalatigen worden onverbiddelyk weggezonden.

zyn eigendom. Men neemt de volledigste en kostbaarste chemische proeven voor de ververyen, bleekeryen enz; — met een woord, men tracht uitstekende jonge lieden voor de nyvere standen met alle wetenschappelyke en praktische kundigheden te voorzien, om, wanneer zy het instituut verlaten, belangrijke ondernemingen met goeden uitslag te kunnen maken". Zy die op die wyze het onderwys volëindigen, ontvangen een volledig getuigschrift, hetgeen hun onderanderen, even als den studenten het voorregt geeft, om een jaar in plaats van drie als soldaat te dienen. Die tot nog toe het Instituut verlaten hebben, zyn zeer wel teregtgekomen; sommige zyn dadelyk in fabrieken enz met eene jaarwedde van 1000 Thalers aangesteld.

+ De landbouw behoort niet tot deze school, ook niet de byzonderheden van den bergbouw. Men vormt hier ook geen instrumentmakers voor physica en mathesis. Daaraan, zeide men my is geen gebrek. Hoewel de inrigting algemeen is, wordt by de ontwikkeling byzonder achtgegeven op de behoefte van het volk, en daarom zyn

de fabrieken en de behandeling der metalen meer dan andere natiën tot onderwerpen voor het grondigste onderwijs gekozen.

Men vormt hier geheel geen staatsbeambten, en jongelieden, die van het Instituut komen, zouden niet worden aangesteld; die zijn voor de nijverheid bestemd.

Men maakt in het Instituut niets om te verkoopen. Het zijn voorwerpen voor het Instituut zelve, of voor de kwekelingen, somtijds geschenken, of liever bewijzen van de gemaakte vorderingen voor den Koning, die men vervaardigt.

Jaarlijks worden twee prijsvragen voor de hoogste en twee ~~prijzen~~ voor de tweede klasse voorgesteld, en onder het oog der onderwijzers beantwoord.

Ik moet nog vermelden een prachtwerk, dat bestemd is, om den smaak der kwekelingen te vormen, en waarvan mij de platen in de teekenzaal zagen hangen:

Vorbilder für Fabrikanten und Handwerker, auf Befehl des Ministers für Handel, Gewerbe und Bauwesen herausgegeben von der Technischen Deputation in Berlin 1821. 92 Platten.

De meeste dezer platen zijn geteekend door Mauch, een man van veel verdiensten,

Er is eene zaal met eene ryke verzameling van afgietsels in gips van de beroemdste standbeelden, welke door de leerlingen worden nageteekend. +

Eene bibliotheek bevat de beste werken in de onderscheidene spraken, die op de vakken van onderwys voor de nyverheid betrekking hebben.

Het welslagen van dit Instituut is men grootendeels aan de uitgestrekte kennis en de vlyt van den heer Beuth schuldig. Ik ben het daarom toch niet met hem eens, dat geschrevene reglementen overbodig zouden zyn; die strekken tot rigtsnoer, ook waar hy niet werken kan, en na zynen dood.

Berlyn. die hier ook onderwys geeft, en wiens kennis wy by die gelegenheid maakten. Eenige zyn geteekend door Schinkel. Vele zyn gegraveerd door denzelfden Mauch, andere door de beste plaatsnyders in Parys en Londen.

Dit werk is met de grootste zorg uitgevoerd; de heer Beuth zeide ons, dat sommige platen meer dan 1000 Thaler voor het snyden gekost hadden. Het is niet in den handel, maar wordt aan de Scholen, aan uitsteekende fabrikanten, ook aan vreemde vorsten geschonken.

× Alles draagt hier de blyken van eene groote mildheid der regering. Het gebouw is ruim en mooi, eerst voor kort is het vaardig geworden en men ziet, dat het zonder besparing van kosten doelmatig ingerigt is. Zoo men ons zeide, wordt behalven de 18000 Thalers, die aan de kwekelingen betaald worden, jaarlyks nog 20,000 Thalers voor het Instituut besteed.

Eigentlyke reglementen bestaan er niet, zoo als ons de Hr Beuth zeide; zy zyn namelyk niet geschreven. Daar hy zelf by het Ministerie werkzaam is, zeide hy, zoude hy wel die reglementen eerst maken en naderhand uitvoeren; daarom kwam het hem korter voor ze niet op te schryven, maar onmiddelyk zyne wyze van zien te

Nicolai 79.

volgen. Er worden ook geene berigten van bekend gemaakt; alleen heeft hy voor eeni-ge jaren iets omtrent het Institut laten drukken in de Verhandelungen van het Verein zur Beförderung des Gewerbfleisses in Preussen; — en binnen kort zal hy daarin een naauwkeurig berigt bekend maken.

Dit „Verein" is, zoo ik hoor, zeer belangryk; het bestaat uit partikulieren; doch heeft door eene beschikking des Konings een lokaal in hetzelfde gebouw, waar het Institut is. Sedert 1822 geeft het jaarlyks zes Heften „Verhandlungen" uit.

Ik ging met den heer Lenné achter het Museum eene vaas bezien, die men bezig is te slypen. Zy is bestemd om voor het museum geplaatst te worden, en zal de grootste zyn, die tot nog toe bestaat. Zy is gemaakt van een graniet-blok, die zich bevond te Fürstenwalde $6\frac{1}{2}$ myl van hier aan de Spree, op den weg naar Frankfurt, en die genaamd werd de Markgrafenstein, omdat by zekere gelegenheid een markgraaf daarop gezeten heeft. Deze vaas heeft 22 voet in middellyn en weegt 1600 centner; de blok graniet woog meer dan het dubbeld. Men heeft dien de Spree af gevaren. Het onderste lag nu boven en was geheel glad geslepen. Dit is geschied door een werktuig dat ronddraaide terwyl de

De heer Ebers bragt my 400 Thalers op ×
een credietbrief dien ik voor hem uit
Rotterdam ontvangen heb.

naast elkaar liggen. Een stoommachine brengt het slypend werktuig in beweging. Viermaal heeft men de vaas geslepen 1 met zand, 2 met amaril, 3 met yzer-slakken, 4 met tinasch. Zy is nu ook volkomen glad.

Wy ontmoetteden in het terugkomen een vriend van den heer Zeune, den heer Advokaat (Anwald) Künowski, die over Polen sprak. Hy zelf is geen Pool meer, hoewel zyn naam de Poolsche afkomst bewyst. Hy is Censor van de stukken, die in het Königstädtsche Theater gegeven worden. Merkwaardig waren de gesprekken, die hy zeide met den koning gehad te hebben, by gelegenheid dat men stukken, die op Polen betrekking hadden, gespeeld heeft. De koning had daarin onderanderen gezegd: Ik heb de verdeeling van Polen niet op myn geweten, en als het van my had afgehangen, had ik dat onregt gaarne hersteld.

ˣDe heer Gädeke bezocht my. Wy hebben lang gesproken over Rusland, waar hy vele jaren doorgebragt heeft; – over den staat van Europa en de vraag, of het waarschynlyk is, dat de kleine staten door de groote zullen verzwolgen worden, hetgeen hy beweerde. Wy spraken ook over de philosophie van Hegel, maar hy zeer voor was; hy beweerde, dat

Berlyn

Plato reeds veelal dezelfde denkbeelden gehad heeft. Hy zeide onderanderen, dat het niets waarom, volgens het oude testament de wereld geschapen is, datzelfde niets is waar van Hegel spreekt, en dat hetzelfde is als zyn. Tevens zeide hy, dat de zoogenaamde boeken van Mozes eene zeer late redactie van de joodsche overleveringen bevatten, en dat de vier eerste hoofdstukken een nog later byvoegsel zyn, waarin men de sporen der platonische wysbegeerte duidelyk gewaar wordt. Alle deze meeningen waren buiten myn beryk, ik kan onmogelyk beoordeelen, wat daarvan zy.

Hy bragt my by de twee broeders Wichmann, die als zeer goede beeldhouwers gelden, en hunne werkplaats hebben in de Neue Wilhelmsstrasse. Ik zag van den oudsten een beeld der Keizerin van Rusland in wit marmer. Zy is voorgesteld zittende met een gedenkpenning, waar op haar vader en moeder zyn voorgesteld, in de hand. Hare houding, gelaat en haar kleed zyn zeer mooi. Dit beeld is voor den Keizer bestemd, en zal eerdaags naar Petersburg gaan. Een dergelyk heeft de Beeldhouwer reeds vervaardigd en dat staat in Charlottenburg. Ik zag ook het model van een beeld des Keizers, even eens zittend met het Grieksche kruis in de hand. Dit zal denkelyk ook in marmer wor-

den uitgevoerd. De jongste broeder had een zeer fraai klein borstbeeld des Keizers voor den ryken heer Demidof onderhanden.

Ik was nog ongesteld, bleef daarom nederthuis dronk thee in plaats van middageten, en hield my bezig met uittreksels te maken uit stukken betrekkelyk de statistiek, die my de heer Hoffmann heeft medegedeeld.

Zondag 10 april. Dezen morgen bleef ik thuis lezen en schryven; maakte vervolgens eene wandeling met den Hr. v. Hattendyke. Wy zagen de parade en lazen in eene Conditorey de dagbladen. Na't eten wandelden wy in den Thiergarten, bezochten Elisium, maar nu muziek en veel menschen waren. De nieuwgebouwde zaal is nog al mooi; maar de geheele aanleg is veel te laag; de tuinen zyn nog grootendeels overstroomd. Wy dronken elk eene „Stange Kühle Blonde" dat is een zeer hoog glas witbier, waarvan men in Berlyn veel werk maakt, maar dat ons niet zeer behaagde. Om de Zondagsche vermakelykheden meer algemeen te zien, zyn wy vervolgens gewandeld naar de Zelten. Zoo noemt men eenige herbergen, die nagt van den Thiergarten aan de Spree gelegen zyn. Hier waren vele menschen, en even als op alle openlyke plaatsen, zat men aan tafeltjes, dronk wyn, bier, koffy of thee; de

Met mijn landsman las ik The Vampire + van Byron; een yslyk verhaal van ongebeurlyke ysselykheden.

heeren rookten, de dames breiden en praten; overal hoort men muziek; maar nergens ziet men dansen. Zoo als in andere hoofdsteden, zyn het niet de hoogere standen, welke zulke openbare plaatsen bezoeken; het is de middelstand, en veel bedienden, die men van de burgers niet kan onderscheiden. Een gunstig teeken voor de zeden is, dat meestal geheele familien komen en de vrouwen ook hunne kleine kinderen medebrengen; - tevens dat men algemeen zeer vroeg huiswaards terugkeert.

Het weder is dezer dagen zeer zacht en zoude zeer aangenaam zyn indien er niet zoo veel stof was.

Ik bezocht dezen avond den heer van Stirum.

+ Maandag 11 april. Dezen morgen ben ik begonnen met een bad te nemen in de „Freundliche Bäder" in de Neue Wilhelmstrasse, die my vry goed voorgekomen zyn.

Ik maakte t'huis nogne uittreksels af uit de stukken van den Hr Hoffmann, en las in het Collegie van Hegel over de historie, dat ik my heb laten afschryven.

Dezen namiddag wandelde ik met mynen landsman, maakte eenige bezorgingen by den boekbinder enz. en bragt den avond door in de Gesellschaft für Deutsche Literatur. Men las een stukje van Arndt over de Grenzen van Duitschland en de tegenwoordige tydsomstandigheden. Het is wel gemeend, bevat eenige goede aanmerkingen;

Nicolai 202.

maar ook veel declamatiën. Aan tafel sprak men onderanderen over zekere regelloosheid, waarvan men Iffland en Johann Müller beschuldigd heeft, en die niet zonder voorbeeld in Berlyn schynt te zyn. Zoo ik hoorde legt men ze ook aan Fabrier die lang in Griekenland gediend heeft te laste.

Dingsdag 12 april. Ik bragt een gedeelte van den morgen door met lezen en schryven; vervolgens ontving ik een lang bezoek van doctor Kaufmann die my mededeelde, dat hy tot Professor in Bonn aangesteld is. Wy spraken over allerhande wetenschappelyke onderwerpen. Ik ging in den kaartenwinkel van Schrop en in den boekwinkel van Nicolai, en wilde toen met den Hr. v. Kattendyke in het Museum gaan, maar vonden het gesloten. Wy deden toen eene wandeling in den Thiergarten, maar werden gestoord door een onweder, dat zich sterk deed hooren hoewel de zon scheen.
Dezen namiddag zyn wy gereden naar Treptow, een dorp aan de Spree, nag zoo uur boven de Stad gelegen, dat in den zomer veel bezocht wordt. De landstraat is zoo laag, dat wy een groot gedeelte van den weg door het water moesten ryden, en voetgangers er geheel niet door kunnen. De weg is overigens mooi met populieren

en ander geboomte beplant. Treptow zelf ligt in het midden van waltbosschen, maar men op het balkon der herberg een vry uitgestrekt gezigt over heeft. Men ziet boven dit een..zelvig geboomte alleen eenige torens uit..steken, onder anderen die van de kleine stad Köpenick, die hoogerop aan de Spree ligt. Deze rivier was nu zeer breed, maar zy maakt met hare lage boorden, en haren tragen loop geene mooye vertooning; de vaart is er vry levendig. Tegenover ons lag Stralow, byna nog lager dan Trep..tow. De kerk stond rondom in het wa..ter. Deze landstreek vereenigt de onge..makken van lage moerassige en dorre zandige gronden. Het is toch buitenge..woon, dat het water om dezen tyd van het jaar nog zoo hoog is.

De avond was zeer mooi; ik wandelde nog onder de Linden waar het nog heel vol menschen was.

Dezer dagen eet ik met den heer V. Katten..dyke in het Café royal en met ons eet de heer Ventres van wien ik reeds gesproken heb. Deze heeft ook den uitstap naar Trep..tow met ons gemaakt. Wy spreken dan veel over America.

<u>Woensdag 13 april</u>. Ik bleef tot half 2 thuis lezen en schryven. Toen kwam Prof Kaufmann my bezoeken; wy gingen saam in de Biblio..theek, waar wy verlangden den Catalogus door te zien naar onze vakken van studie. Men verniles

ons op een anderen tyd.

Wy gingen vervolgens naar de werkplaats van de beeldhouwers Rauch en Tieck in het Lagerhaus (Klosterstrasse). Zy gelden, byzonder Rauch, voor de uitsteekendste beeldhouwers van Duitschland, en in der daad zyn de standbeelden van Blücher, Bülow, Gneisenau, het monument op de koningin Louise en meer andere, die we hier aantroffen, zeer schoon. Onder de stukken, die wy in deze werkplaats zagen, beviel my zeer een monument voor het graf van eene jonge princes van Darmstad, die op reis vyf jaren oud, gestorven is. Het lieve meisje scheen zoo gerust te sluimeren. Rauch heeft een monument gemaakt voor het graf van den menschlievenden Francke in Halle. Wy zagen hier een der kinderen, die daarop staan, dat allerliefst was: inderdaad het ideaal van een kind.

Een groot standbeeld in brons van Friedrich Wilhelm I, den vader van Frederik den grooten, bestemd voor Gümbinnen. Deze koning heeft aan vele Salzburgers die stad tot schuilplaats aangewezen en hunne vestiging aldaar ondersteund. De nakomelingen dezer Salzburgers, die meestal zeer welvarende burgers zyn, hebben uit dankbare herinnering dit standbeeld besteld, dat zeer wel uitgevallen is, en den anders strengen koning volkomen gelykt. Toen de tegenwoordige koning deze trek van dankbaarheid der Gümbinners vernam, was hy daarover zeer voldaan, en beval dat het beeld op zyne kosten vervaardigd zoude worden, en aan de stad ten geschenke gegeven. Zulke gezindheden van dankbaarheid

Zu S. 319.

Berlyn

en genegenheid tusschen den vorst en de onderdanen zyn toch wel verkieslyk boven het wantrouwen en de weerspannigheid, die tegenwoordig zoo algemeen worden.

Wy zagen het model van eene eerezuil van brons, die ter eere van Frederik den groote, aan het einde van de Linden naby het slot zal worden opgerigt, zy zal 128 voet hoog zyn (die op de Place Vendome is 120 voet hoog) Indien de Koning het model goed keurt, zal Rauch weldra aanvangen de modellen voor de bronzen platen te maken, maar er zullen wel eenige jaren verloopen eer dit groote werk volemdigd is.

Van Tieck zagen wy een beeld voorstellende de hoop, dat op het graf van de vrouw des Ministers von Humbolt zal geplaatst worden; - en een Sarcophaag, die ter eere van den generaal Scharnhorst op een der kerkhoven zal worden opgerigt, een leeuw van brons, waarvan wy het model van Rauch ook zagen, zal op den marmeren Sarcophaag liggen. De basreliefs van dezen waren nog niet genoeg gevorderd, om er over te kunnen oordeelen.

Het Lagerhaus, waar deze werkplaatsen zyn, is als oud gebouw ook merkwaardig. Hier woonden de Markgraven van Brandenburg in de 15e eeuw voor dat het Slot gebouwd was.

Het heeft heden veel gedonderd en geregend, dezen avond was het toch weder schoon weder. Ik ben met den Heer v Rattendyk (gegaan) in het

Rümpf 50.

x Bürgerschulen en Mittelschulen zyn ook niet wezenlyk daarvan onderscheiden, alleen wordt het onderwys daarin niet zoo ver voortgezet.

Paardenspel, dat by de Brandenburgerthor in een daartoe bestemd gebouw (Circus) plaats heeft. Het was nog al mooi; er waren weinig menschen; het gebouw is vry goed. De ondernemer, Baptiste Loisset, noemt zich paardryder van zyne Majesteit den Koning der Nederlanden, en heeft boven zyne aankondigingen een groot wapen met de spreuk „Je maintiendrai" het weerzin zie ik zulke schandalen; de beruchte Kessels reisde ook met zynen walvisch onder koninklyken titel en bescherming. Hy denkt het is de waardigheid van onzen koning ten toon gesteld, dat hy als patroon van zulke lieden door gansch Europa wordt uitgetrompet.

Ik las met myn landsman in de Mazeppa van Byron, en bleef daarna nog tot half een schryven.

Donderdag 14 april. Dezen morgen ben ik op nieuw geweest in de Berlinische Gewerbschule en werd door den Director Klöden zeer vriendelyk ontvangen. Hy heeft my veel omtrent de inrigting medegedeeld, het lokaal in alle byzonderheden vertoond, en heeft my verscheidene gedrukte berigten medegedeeld, waaruit ik den aard van deze school kan leeren kennen. Men verstaat onder den naam van Gewerbschule eigentlyk hetzelfde als Realschule,ˣ het zyn scholen voor hen, die niet voor de hooge school bestemd zyn, en waar men meer zaken dan spraken geleerd worden. Het is in het midden der vorige eeuw, dat men de behoefte aan scholen voor de niet-geleerden levendig gevoeld heeft.

Berlyn. De schriften van Basedow behooren onder de eersten die dit hebben ontwikkeld. In Berlyn heeft de Oberconsistorialrath Hecker in 1700 en de zestig voor eigene rekening zulk eene school opgerigt. Hy vond veel weerstand en was ook niet zeker, hoe die school zyn moest, en hoe hy daarvoor meesters en middelen zoude verkrygen. Van die school is nog overgebleven de Realschule in de Kochstrasse. Hecker liet jonge lieden vormen, om zich tot onderwyzers te vormen, en hy trachtte ze ook in de school zelf te vormen. Zoo ontstond ook een Seminarium voor schoolonderwyzers op het land, dat lang met de Realschule verbonden was; het is thans in Potsdam. De welmenende stichter vond weinig ondersteuning; hy richtte eenen boekhandel op, waarvan de opbrengsten voor de school bestemd waren. Het is die welke thans de Rheinmaünsche geworden is. Frederik de Groote was niet zeer gunstig voor de school gestemd; hy was gewoon de schoolmeestersposten op het land aan oude soldaten te geven, en wilde niet eene inrigting ondersteunen, die andere lieden voor die posten opleide. Langs een omweg verkreeg toch Hecker ondersteuning, toen hy zyne school ook bestemde om de kultuur van moerbezien en de verzorging van zydewormen te onderwyzen; dewyl Frederik die algemeen wilde invoeren.

Na den dood van Hecker, en onder het bestuur van zynen zoon veranderde deze school reeds eenigszins van aart: de oude talen werden er meer opzettelyk onderwezen, en werden weldra

+ Koninklyk

Berlyn.

hoofdzaak in de hoogere klassen. De school konde toch niet wel uit eigene middelen bestaan, en het was moeyelyk voor de hoogere klassen goede onderwyzers te bekomen, omdat zy niet den titel van professoren hadden, en de school niet den rang van Gymnasium. Dit gaf aanleiding dat men zich aan de regering wendde, om in beide opzigten te bekomen wat scheen te ontbreken. De vader dess tegenwoordigen konings bewilligde in het verzoek; de hoogere klassen van de Heckersche school werden verheven tot een Gymnasium, en de onderwyzers daaraan werden professoren. Hieruit ontstond het Friedrich-Wilhelms-Gymnasium, waarvan ik onlangs het examen heb bygewoond. Men voegde aan de hoogere klassen weldra lagere toe, en zoo was dit een volledig Sprach-Gymnasium, waar de jonge lieden voor de hooge school werden voorbereid, maar zonder betrekking op de Realschule (in de Kochstrasse) waarvan het was afgescheiden. Deze school werd nu ook koninklyk; maar zy was niet zeer bloeyend, daar ze van hoogere klassen beroofd was, en vele vakken, zoo als natuurkunde en aardrykskunde, niet onderwezen werden.

Van de andere zyde werd de behoefte aan een wetenschappelyk onderwys voor de niet-geleerde standen meer en meer gevoeld. Terwyl er meer gymnasien voor de oude talen schenen te zyn dan nodig waren, had men geheel geen Gymnasium voor andere vakken. Er waren twee stedelyke gymnasien: het Köllnische en het Berlinische. In 1767 had men by het eerste

+ Fischer

× By deze School is eene afdeeling voor meisjes.

de hoogere klassen afgeschaft omdat zy byna niet bezocht werden, en voor de weinige leer-lingen die klassen in het Berlinische toereikend waren. Reeds in 1806 schreef een der professoren van dat vereenigd Berlinisch-Köllnische Gymnasium een grondig stuk om te betogen, dat men een Gymnasium voor hen, die niet naar de Hooge School gaan, moest daarstellen.

Eindelyk in 1824 heeft de Stedelyke regering het plan ~~van plan~~ van Prof. Fischer ten uitvoer gebragt, zy heeft het Köllnische Gymnasium van het Berlinische afgescheiden en heeft het tot Real-Gymnasium gemaakt. In hetzelfde jaar heeft zy de Gewerbschule (in de Niederwalstrasse) opgerigt, en over beide heeft zy den heer Klöden, te voren in Potsdam bestuurder van het Gymnasium, tot directeur gesteld. De (Staats) regering heeft toen ook de noodzakelykheid ingezien, om de Realschule (in de Kochstrasse) eene hervorming te doen ondergaan, dewyl zy anders door de mededinging zoude vervallen. De Directeur van het Friedrich-Wilhelms Gymnasium en van deze Realschule, de heer Spilleke, een zeer werkzaam en verlicht man heeft hiertoe ook aanleiding gegeven; zoo dat deze school thans ook zeer goed en zeer bloeijend is. ×

Berlyn heeft dus nu drie openbare, byna gelyksoortige scholen voor de niet-geleerde standen: 1 De Gewerbschule, 2 het Real-

De Geographie wordt ook in het Gewerbe-Insti-
tuut niet meer onderwezen, in de andere scholen
daarentegen zeer grondig.
De leerlingen worden in deze scholen ook niet +
zonder betaling onderwezen. In de Gewerbschule
kost het in de onderste klassen 24 in bovenste 36
Thaler jaarlyks.

Zy zyn niet volkomen gelyk: het Realgymnasium is meer algemeen, de Gewerbschule is meer volledig wetenschappelyk voor de zynene standen; de Realschule is meer elementair; men neemt in deze de kinderen zeer jong en leert hen zelfs lezen.

Alle deze scholen zyn geheel verschillend van het koninklyk Gewerbe-Institut. Zy zyn algemeen, voor allerhande leerlingen, en de minder vlugge gaan langzamer, maken dikwyls denzelfden Cursus tweemaal; zy zyn ook bestemd voor opvoeding zoo wel als voor onderwys, de kinderen worden zedelyk en godsdienstig ontwikkeld en opgeleid. In het Gewerbe-Institut wil men alleen een beperkt getal uitgelezenen zeer bekwaam maken; men verlangt, dat zy de algemeene kundigheden reeds bezitten, dat de opvoeding voleindigd zy; daarom mogen zy niet jonger dan 17 jaren zyn, en leeren niet meer schryven of spraken. In de Gewerbschule leert men Duitsch, Engelsch en Fransch.
^x^ Overigens, zeide my de heer Klöden, zyn de praktische vakken wel volledigen, ook het teekenen, aan het Gewerbinstitut; maar de theoretische byzonder Mathesis en Chemie, worden in de Gewerbschule ten minsten even grondig behandeld.

^x^ Welke de vakken van onderwys in de Stedelyke Gewerbschule en Real-Gymnasium zyn, behoef ik niet op te teekenen, zy zyn vermeld in de gedrukte berichten, die ik van den heer Klöden ontvangen heb.

De bestemming is voor alle klassen in de

Voor de eigentlyke arbeiders zyn deze scho- ×
len niet bestemd, en daarvoor is in Pruissen
nog weinig gezorgd. Dit is moeilyker, zeide
my de heer Klöden, omdat de gilden niet
meer bestaan, en de gelyksoortige arbeiders
geheel geen betrekking onderling hebben. Toch
ware het doelmatig, dat men zulke voorle-
zingen of scholen inrigtede voor hen die
dezelfde soort van kundigheden behoeven;
b.v: voor alle de arbeiders, die metaal be-
werken, voor hen die hout bewerken, voor
allen die zich met verwstoffen bezig houden,
enz. Byzondere scholen voor elk ambacht,
b.v. voor slotemakers, timmerlieden enz
zouden niet wel uit te voeren en ook over-
bodig zyn.

Men wendt in de Gewerbschule geen ande-
re straffen aan dan vermaning en, waar
die niet helpt, verwydering uit de school.
Daar de ouders zoo wel als de kinderen zeer
ongaarne de schande, dat men een kwekeling weg-
zendt, ondergaan, zoo behoeft dit middel zeldzaam
aangewend te worden.

maatschappy, die wetenschappelyke kennissen behoeven, en niet voor de hooge scholen bestemd zyn: landbouwers, fabrikanten, handwerkers, handelaars, militairen, apothekers, mechanische en andere kunstenaars, ambtenaren in verschillende takken van bestuur. Voor vele van die zyn dan nog andere byzondere scholen, zoo als militairen, landbouw (in Möglin) bergbouw (geene meer in Preussen; men zendt de kweekelingen naar Freiberg enz) veeartzenykunde enz: maar deze scholen (Gewerb-schule Real-Gymnasium en Realschule) bezorgen de kundigheden, die de andere scholen moeten voorafgaan.

×De Gewerbschule geniet ook het voorregt, dat zy, die zekere graden bereiken, met eenjarigen vrywilligen militairdienst, in plaats van driejarigen vrykomen.

De gewone tyd om de school te volgen is vier jaren, vele blyven langer, omdat zy sommige cursus twee maal bywonen.
Het is niet geoorloofd eenige vakken achter wege te laten, of in eene andere dan de voorgeschrevene order te volgen. Elk leerling moet, overeenkomstig het voorgeschrevene plan, regelmatig het geheel stelsel van onderwys volgen, of hy wordt niet toegelaten. De heer Klöden zeide my, dat de ondervinding geleerd heeft, dat men vol. strekt niet aan de ouders, en veelmin aan de kinderen, kan toestaan, om zich eigendunkelyk van het plan van onderwys te verwyderen.

Ik heb het gehele gebouw gezien, het is een

Berlyn.

der uitsteekendste die ik ken; het is bykans geheel van de straat afgescheiden, alle de zalen zyn groot, luchtig, licht. Een fraaye tuin is voor den bestuurder, die zoo zelden de inrigting verlaten kan, een groot voorregt. De stad heeft dit lokaal gekocht en gedeeltelyk nieuw gebouwd.

Voor het gewoon onderhoud (dezer school) geeft de stad jaarlyks 4000 Thalers.

Ik sprak ook met den Director over de vraag, of men de gewone Gymnasien door het byvoegen van klassen tevens voor Realschulen zoude kunnen inrigten; zoo dat de leerlingen, die voor de hooge school bestemd zyn, en zy die tot de nyvere standen behooren, eenige lessen gemeenschappelyk bywoonden, en andere voor elk dezer afdeelingen byzonder waren. Deze wyze van zien heeft hier ook verdedigers gevonden; doch men heeft zich overtuigd, dat het plan onuitvoerlyk is, en altyd eene afdeeling der leerlingen, zoo niet beide, missen zouden. Hy wees my een werk, dat opzettelyk daarover geschreven is: „Gotthold Beantwortung der Frage: ist es rathsam, die Real- oder Bürger-schulen mit den Gymnasien zu vereinigen. Königsberg 1825."

Zeer nuttig is het, dat sommige Gymnasien en Real-schulen stedelyke en andere landsinrigtingen zyn; hierdoor ontstaat eene heilzame mededinging. Al hier zyn, behalven de genaamde Real en Gewerbschulen en het Friedrich-Wilhelms-

Berlyn.

Gymnasium, ook nog het Joachimsthalsche en het Französische Gymnasium koninklyke of landsinrigtingen.

Ik heb uit Utrecht brieven en boeken bekomen, om hier te bezorgen. Om dit te volbrengen, ging ik by Prof: Lichtenstein, die ik niet vond en vervolgens by Prof: <u>Oltmans</u>, een mathematicus en geograaf. Ik vond dezen in een beklagenswaardigen ligchaamstoestand. Hy is van natuur reeds half lam, en voor drie jaren is hy gevallen, en heeft zich zoo bezeerd, dat hy sedert niet meer gaan kan. Ik vond hem toch nog vol vuur en leven in zyne geleerde werkzaamheden, bezig met de proeven van eene Geographie, waarvan het eerste deel dezer dagen verschynen moet, en die zes deelen groot zal worden. Hy verheugde zich bezoek te ontvangen en was vol gesprek. Hy scheen zeer bemoedigd en zyn leven geheel niet moede. Het was ~~[illegible]~~ my belangryk, dezen waardigen geleerde te zien en waar te nemen welken troost de studien opleveren. Door haar verheft zich de mensch boven vele uiterlyke wederwaardigheden, en zelfs in den belemmerden en verlaten toestand waarin zich deze man bevindt, heeft het geestige leven nog zyne waarde. Hoe ongelukkig zoude hy zyn, indien hy zich niet met wetenschappen bezig hield.

By Prof: Zeune bragt ik de verhandeling van Bennet en van Wyk over de Nederlandsche ontdekkingen, welke ik voor de Geographische Gesellschaft ontvangen

Berlyn.

heb. Wy spraken over den inhoud, waarvan de Hr Zelline een berigt zal opmaken.

Het heeft heden veel geregend. Dit heeft gemaakt, dat ik na 't eten weinig meer ben uitgegaan. Ik las thuis het een en ander: eene Satire op Hegel en zyne volgelingen, onder den titel van „Die Winde", enz: ik schreef in myn dagboek; – en met myn landsman las ik het tweede gedeelte van Mazeppa. Byzonder beviel my daarin de beschryving, hoe hy na vermoeid in onmagt gevallen te zyn, ontwaakt en zich bevindt in het huis van een Cosak opgepast door een jong meisje. Wy lazen ook nog een Fragment waarin Byron den dood van een reisgenoot op een Turksch kerkhof in Klein Azië verhaalt. Er is in alle de verhalen van dezen dichter een zucht voor het neerslachtige en verschrikkelyke.

Vrydag 15 april. Dezen morgen ben ik met den Hr Kaufmann in de Bibliotheek geweest, en heb gelezen in den Catalogus van werken over politische wetenschappen. Het is my belangryk, bekend te worden met werken over myne vakken van studie, die my nog niet zyn voorgekomen.

Ik ging nog by Prof: Dirksen, maar vond hem niet thuis.

Dezen namiddag woonde ik in de Erziehungsanstalt für sittlich vernachlässigte Kinder het onderwys by in schryven

Ik heb Pr. Gans onder anderen gevraagd + naar de wetgeving omtrent de conflicten in Pruissen; ik had Raumer in zyn collegie hooren zeggen, dat men in Pruissen geene conflicten had, en alle zaken door de geregtshoven beslist werden. Zoo my Gans zeide, is er voor een jaar eene wet over verschenen, die zeer duister is. Maar volgens die wet zyn niet alle conflicten weggevallen: men kan alle zaken voor den regter brengen, maar wanneer bevonden wordt dat zy betrekking hebben tot de Administratie, verwyst de regter zelve daartoe; en, in geval de regter dit niet doet kan de koning verbieden in zulk eene zaak oordeel te vellen. Zoo dra de koning dit doet houdt alle regterlyk onderzoek op. Het is dus niet juist de Pruissische instelling in dezen zoo hoog te roemen; alleen de daadzaak, dat de koning zeldzaam den gang der regterlyke onderzoeking stuit kan geprezen worden. Raumer verwart steeds de instellingen met de handelingen.

Berlyn.

en in den godsdienst, beide door den heer Kopf gegeven. Ik heb my op nieuw verwonderd over de volgzaamheid, vlyt, en de vorderingen dezer kinderen. Het schryven was redelyk goed; hunne opmerkzaamheid onafgebroken, en hunne antwoorden doorgaande zeer goed. Ik heb reeds gezegd, dat de heer Kopf veel belang stelt in vrome gezindheden. De kinderen schenen opregt die stemming te bezitten, en hoewel ik juist niet met alles wat hy zeide zoude hebben kunnen instemmen, was hierin geene dweepery die aan redelykheid en vlyt zoo veel kwaad doet. De liederen die men opzeide behaagden my niet, maar zy waren uit het gewone liederboek der kerk.

Ik moet nog vermelden dat in de eet en slaapzalen de grootste order en reinheid heerschte. Elk kind slaapt afzonderlyk. Voor de andere byzonderheden kan ik my verlaten op de gedrukte berigten waarvan ik er heden nog een bekomen heb. Daarin worden nu ook byzonderheden vermeld van het instituut voor meisjes dat ik nog niet gezien heb.

Zaturdag 16 april. Dezen morgen bezogt ik Prof Lichtenstein en Prof Gans.ˣ Ik ging met den Hr. van Kattendyke in de kachelfabriek van Feilner, en in de Munt, wy werden in beide op een anderen tyd beschieden. Wy gingen in eenige winkels, wandelden wat, en tegen 3 uren ben ik gaan eten in de Schach,

Voor het academisch onderwys zyn bysondere clinische inrigtingen; zie Nicolai 128.

klub, waar my de heer Dirksen had uitgenodigd. Men sprak daar veel over en voor de Polen, over den ouden tyd in Berlyn en veel andere onderwerpen. Met Dirksen sprak ik ook over de philosophie van Hegel.

Den avond bragt ik met mijn landsman door by den H. Ventres, waar ook was de H. Haven, die heden (Zondag) van hier vertrekt, en een Griek die aan die heeren lessen gegeven heeft. Wy waren vrolyk en spraakzaam. Ik heb met den heer Ventres gedisputeerd over de beginsels van Bentham.

Zondag 17 april. Heden ben ik met den Heer v Kattendyke in de Charité geweest. Ik heb dit groote ziekenhuis reeds in 1819 bezocht, en heb toen het een en ander daarvan opgeteekend. Hier wil ik dus maar weinig daarbyvoegen. Men ondervindt dagelyks, dat Berlyn en Potsdam te veel zieken opleveren, die in openbare hospitalen behoorden verzorgd te worden dan dat dit eenige gestickt, dat slechts voor 700 bestemd is, toereykende zyn zoude. Men is er dan ook op bedacht, om voor de syphelitische en schurftachtige zieken, en voor de krankzinnigen, byzondere gebouwen in te rigten. Voor een gesticht ter verzorging van krankzinnigen heeft men reeds een stuk grond buiten de stad aangekocht en daar zal men volgens den laatsten stand

der wetenschap een gebouw voor dit belangryk gedeelte van de geneeskunst oprigten. Ik heb sedert 1819 vele ziekenhuizen gezien, en door de vergelyking voldeed het my nu veel minder dan toen. Hoewel het gebouw uitwendig groot is, vindt men het van binnen bekrompen, de gangen zyn smal de kamers laag van verdieping.

Eene nuttige nieuwigheid was, dat men voor de kinderen, die dikwyls zeer lang hier blyven, eene school heeft ingerigt. By de zinneloozen is ook een meester aangesteld, om aan hen die daarvoor vatbaar zyn eenig onderwys te geven. Onder de middelen, om hen bezig te houden heeft men het mandemaken ingevoerd, dat zeer doelmatig schynt te zyn. Het lokaal voor deze ongelukkigen kwam my zeer somber voor.

Men wees ons een meisje, die men eene nieuwe neus (uit de huid van het voorhoofd) gemaakt had.

By de behandeling der beenbreuken wees men ons, dat de eerste dagen het been tusschen zandzakken legt; en, wanneer de ontsteeking voorby is, het in eene vierkante massa van gyps insluit. Dit gyps, om het been stollende en zeer hard wordende, blyft het been onbeweeglyk en de genezing gaat zeer gerегeld. Zoo blyft het twee of drie weken.

Nicolai 82.

Zie 6 306.

Er waren nu 60 zwangere en onlangs verloste vrouwen.

De syphilitiek- en de schurftkranken worden niet meer vertoond, dan alleen aan geneeskundigen, en op byzonder verlof. Deze verandering is, dunkt my, zeer goed.

De bedstellen zyn byna alle van yzer en zyn groen geverwd. Men zeide my, dat dit opzettelyk geschied, omdat in de groene verw veel groenspaan gedaan wordt, waardoor men vry blyft van wandluizen. Alle twee of drie jaren worden zy ook op nieuw geverwd.

Er heerschte veel order, maar, zoo my voorkwam, was er in de zalen niet genoeg versche lucht.

Ik heb een groot gedeelte van den dag gestudeerd op de historie der nieuwe philosophie.

Dezen avond heb ik den heer van Stirum bezocht.

Maandag 18 april. Dezen morgen bleef ik grootendeels t'huis. Ik ging met myn landsman in eenige winkels, wy poogden nergeens eenige merkwaardigheden te zien. Na het eten gingen wy in de Koninklyke Yzergietery, buiten de Oranienburgsche poort wy zyn alle de werkplaatsen doorgegaan; zagen ook het gieten zelve. Byzonderheden hiervan behoef ik niet op te teekenen. Voorwerpen van ander metaal giet men hier zelden. De Leeuw bestemd voor het gedenkteeken

Berlyn

ken van Scharnhorst, dat op het kerkhof der Invaliden zal geplaatst worden, is hier gegoten en kwam my voor zeer mooi te zyn. Er is eene groote verscheidenheid in de voorwerpen, die hier vervaardigd worden; meestal zyn zy zeer mooi en niet bovenmatig duur. Er is ook vrye en talryke mededinging, waartoe de koninklyke fabriek denkelyk wel de aanleiding gegeven heeft; want het Berlynsch yzer is algemeen bekend en maakt een tak van fabriekarbeid voor den uitvoer uit.

Dezen avond maakte ik met den heer Dirksen een bezoek by Prof: Oltmanns, met wien wy lang en belangryk spraken, vooral over aardrykskunde en ontdekkingen. Hy klaagde zeer over de onnaauwkeurigheid en leugenachtigheid van vele berigten. De reis van Caillé naar Tombuctou hield hy voor geheel valsch. Het stelen en afschryven is ook onbeschaamd, zeide hy, en daaraan maakte zich Malte-Brun byzonder schuldig. Hy wees ons een stukje, dat in der tyd tegen dezen schryver uitgekomen is: „Le moyen de parvenir en littérature" waarin eene menigte plaatsen worden aangewezen, die hy woordelyk heeft afgeschreven zelfs uit schryvers waarvan hy met minachting spreekt.

Ik wandelde nog verscheidene malen de Linden op en af met Pr. Dirksen, die alles van de minst gunstige zyde gewoon is te beschouwen, en my van het personeel der hoogeschool alhier geen zeer gunstig tafereel ophing.

Berlyn.

Dingsdag 19 april. Ik ben dezer dagen niet wel, dit maakt my ongeschikt, om bezoeken te maken; dagelyks hoop ik, dat het beter zal gaan, en stel daar op dingen uit, die nog in mijne plannen lagen.

Dezen morgen ben ik met den heer v Kattendijke het Slot wezen zien. Ik had het reeds gezien in 1819. Thans woont er de kroonprins en voorloopig Prins Albrecht schoonzoon van den koning der Nederlanden. Voor dezen wordt een paleis in de Wilhelmsstrasse gebouwd. Een aantal zalen dienen voor groote plegtigheden, en vele vertrekken, die te voren bewoond waren, zijn dit nu niet meer. Men wyst aan de vreemdelingen alleen wat niet bewoond wordt. Wy zagen de kapel, waar de vorstelyke personen getrouwd worden; – Paradezimmer, zoo als het onder Frederik I is ingerigt; – de Riddarzaal, waar den 18 januari de ridderorders worden uitgedeeld, en het ordensfeest gevierd; – de Gallery, waar een groot getal schilderyen hangen, maar weinig die uitsteekend zyn; – de witte zaal, die zeer groot is maar zonder sieraden, men danste er den Fakkeldans by plegtige gelegenheden. In deze onderscheidene zalen is de weelde van vroegeren tyd merkwaardig; ook ziet men met belangstelling de portretten van een groot aantal vorsten en vorstinnen. Op de eerste verdieping boven de straat vooraan zyn de vertrekken, die de vorige koning, Friedrich Wilhelm II, bewoond heeft. Zy vertoonen de weelde van een ander tydperk, meestal naar Franschen smaak. Opmerkelyk is een zeer kunstig vervaardigde kast, met hout ingelegd, en inwendig met

Nicolai 82.

Nicolai 116.

+ Inmiddels merkten wij op, dat de gangen zeer donker waren, de verdiepingen laag.

Berlyn

veel laadjes en uurwerken voorzien, die door veêren zich openen, sluiten, spelen, staand. Dit kunstwerk is vervaardigd door Röntgen in Neuwied, en werd door Friedrich Wilhelm II gekocht voor 14,000 Thalers.

Wy hebben dezen namiddag de Porcelein fabriek bezocht, doch konden alleen het magazyn zien, omdat het te laat was. Er is veel en velerlei; maar, zoo ons voorkwam, alles bovenmatig duur, en niet zoo uitsteekend als b. v. in de koninklyke fabriek van Sèvres.

Wy gingen vervolgens naar het Oranienburgerthor, en zagen onderweg in de Karlstrasse een gantsch nieuw gebouw bestemd om er de soldaten by slecht weder te oefenen. (Exercierhaus) Het is eenvoudig, net, en sterk; inwendig bestaat het uit eene groote vierkante zaal. Ik heb elders reeds meer zulke gebouwen gezien; doch ik meende, dat men van het gebruik daarvan was terug gekomen, en de soldaten liever ook by slecht weder, in de vrye lucht wilde oefenen.

Onze wandeling voerde ons verder naar het Invalidenhuis, door Frederik den grooten in 1748 gesticht, met het opschrift: Laeso et invicto militi. Als gebouw heeft het niets uitsteekends, het ligt laag en heeft een onbeduidend voorkomen.+ Over de inrigting kan ik niet oordeelen. De pracht van sommige dergelyke inrigtingen is gewis voor het welzyn niet noodig. eene goede zaak is het, dat de invaliden hier als op het land wonen, en men hun gelegenheid geeft, om elk hun stukje grond te bearbeiden.

Nicolai 159.

Nicolai 44
Zie 1823 b 133.

Wy zagen naby deze poort (Oranienburgsche) een groot kerkhof, dat nog weinig beteekent scheen. Ik verwonder my, dat men de kerkhoven niet wat meer verwyderd heeft; zy zyn, zoo het schynt, algemeen by de poorten; en daar over al voorsteden zyn, komt my dit niet geschikt voor.

Woensdag 20 april. Ik voelde my meer en meer ongesteld, zoo dat ik heden den heer doctor Martins, met wien ik by Zenne in gezelschap geweest ben, heb laten verzoeken by my te komen. Hy heeft my gezegd, dat ik de netelkoorts heb, en heeft my wat voorgeschreven. Gelukkig is dit geene ernstige ongesteldheid, zoo dat ik niet behoef t'huis te blyven en denkelyk binnen kort hersteld zal zyn.

Ik heb na 't eten eene wandeling naar Bellevue en in den Thiergarten gedaan; overigens ben ik t'huis gebleven.

Dezer dagen heb ik veel gestudeerd op de geschiedenis der nieuwe philosophie; tot nog toe kan ik weinig begrypen van het stelsel van Hegel, en wat ik er van begryp, heeft voor my niet die hooge waarde, die zyne volgelingen er aan hechten.

Donderdag 21 april. Dezen morgen ben ik met myn landsman in de munt geweest. Ik heb ze reeds in 1823 gezien, en vond weinig veranderd. Wy zagen het zilver voor daalders gereed maken, pletten, uitsnyden, wegen, witmaken enz. het omschrift door een zeer konstig werktuig daarstellen, en eindelyk het stempelen. Zoo my voorkwam, zyn deze stukken zeer goed gemaakt. Men heeft ons de ver-

+ van Eikhorn in Dusseldorf.

Zie. b 325.

Wij zagen nu ook de schoone vaas van agaath,+ welke de Keizer van Rusland aan A. von Humbold ten geschenke gegeven heeft; zij staat op een voetstuk van porphyr, en beide zijn in de fabrieken van Siberiën gemaakt. Dit geschenk is uitsteekend schoon en kostbaar, zeer vereerend voor Humbold, maar het kan hem van weinig nut zijn. De vaas is te groot voor eene byzondere woning, daarom is zij ook in het Museum geplaatst.

Berlyn

schillende werktuigen uitgelegd. Pfenningen zagen wy nog op de oude manier met een hamer slaan. Een stempelwerktuig door de Franschen vervaardigd heeft het voordeel, dat men de stukken niet met de hand onder den stempel legt; een ander, waar dit wel geschiedt, en dat thans in werking was, is door den Hr Kleinstüber voor 16 jaren vervaardigd; dit bevindt men in het gebruik zeer doelmatig. De werktuigen, die gedraaid worden, en waar de stukken door het werktuig zelve onder den stempel gebragt, en ook weer weggenomen worden, dienen alleen voor goud en voor kleine zilverstukken. Zoo men zeide breekt de stempel daarby veel ligter dan wanneer men de stukken met de hand legt en wegstoot.

De Hr <u>Kleinstüber</u> heeft een werktuig uitgevonden, dat te gelyk stempelt en het omschrift op den rand brengt; dit was in deze munt (de groote) niet in werking.

Na 't eten zyn wy in het <u>Museum</u> van standbeelden en schilderyen geweest, waar men dikwyls met genoegen gaan kan.

× Dezen avond ging ik in het Schauspielhuis en zag spelen: „<u>Jeder fege vor seiner Thüre</u>" en „<u>Carl XII auf seiner Heimkehr</u>" Het eerste is eene posse; – het tweede is eene geschiedenis van Karel, die op zyne terugkomst uit Turkye zich op het eiland Rügen bevindt, waar een onschuldig veroordeeld Zweedsch edelman gevlugt was; wiens onschuld ontdekt

Nicolai 149.

wordt, en die dus door Karel in zyne eer hersteld wordt. Het is vol onwaarschynlykheden; maar eenige ontmoetingen zyn zeer mooi, en de uitvoering was goed. Devrient speelde voor Karel en Weauisner voor een rond en vrolyk landsman. Zyne gezondheid gaat reeds wat beter.

Vrydag 22 april. Dezen morgen zyn wy gegaan in de nieuwe munt in de Münzstrasse, waar het goud gemunt wordt met het werktuig dat te gelyk den rand en het stempel daarstelt. Wy vonden den heer Kleinstüber zelf, die zeer beleefd was. De ring, waardoor de rand of het omschrift wordt voortgebragt bestaat uit drie stukken, die gesloten zyn wanneer het stempel op het stuk geld drukt, en uit een gaan, zich openen wanneer het stempel naar boven gaat; zoo dat het gestempelde stuk dan ganschvry blyft liggen. Wy hebben dit zamenstel uit een geschroefd naauwkeurig bezien, en konden de kunstige uitvoering zoo wel als de uitvinding, niet genoeg bewonderen. Tot nog toe is dit alleen voor goud in gebruik; voor daalders heeft men alleen de proef er van genomen en eenige zoo verraardigde daalders werden ons door den heer Kleinstüber getoond. Hy is naar Londen geweest om zulk een werktuig te maken.

Wy gingen vervolgens de Kunstkammer bezigtigen. Men noemde in vroegertyd met dezen naam eene verzameling van allerhande zaken, die min bewarenswaardig maakende: andeden, voorwerpen van kunst, historische herinneringen, naturalien enz: thans brengt men

meer orde in die verzamelingen, en zoo zyn ook vele voorwerpen uit de Kunstkamer verplaatst naar het Museum van natuurlyke historie, naar dat van standbeelden, schilderyen, penningen enz. In hetgeen hier blyft wordt ook meer en meer orde ingevoerd, men neemt eene afdeeling aan in: 1° Ethnographische voorwerpen, 2° Historische herinneringen, 3° Kunstzaken. Met veel beleefdheid werd ons alles aangewezen. Enkele de byzonderheden wil ik alleen opteekenen. Eene groote menigte voorwerpen van de Zuidzeeëilanden, ook van noordelyke landen, medegebragt door Cook en Forster; ook veel uit Brazilie, Mexico, ook veel Chinesche. Gedeeltelyk zyn deze voorwerpen medegebragt door het Pruissisch schip, Prinses Louise, dat in 1829 de wereld omgezeild is, en thans eene nieuwe reis ondernomen heeft. Onder de Chinesche zaken merkte ik papier op, dat zeer mooi was en gezegd wordt van rystestroo gemaakt te worden.

Onder de historische zaken zyn vele herinneringen aan Frederik II, ook aan andere vorsten. De ridderorders en de hoed die Napoleon by den slag van Waterloo gedragen heeft. — Twee kanonskogels, die by de belegering van Maagdenburg in den 30jarigen oorlog tegen elkander gekomen zyn en zich half verpletterd hebben. Een dobbelsteen, die aan een zonderling voorval onder Frederik Wilhelm I herinnert. Twee soldaten waren ter dood veroordeeld; de koning begenadigde eenen en beval dat het lot beslissen zou wie van de twee zoude vrykomen. Zy wierpen met den dobbelsteen dien men hier bewaart; de eerste wierp zes, hetgeen aan den anderen alle hoop deed verliezen; - hy nam met zwaa

Nicolai 151

Berlyn.

den steen en wierp hem zoo hard ter aarde dat
hij in twee stukken brak welke nu te samen
zeven oogen uitmaakten. De koning van dit zon-
derling toeval onderrigt begenadigde hen beide.
Van kunstzaken heeft men er veel, die vooral
voor de geschiedenis der kunst zeer belang-
rijk zijn. Bij uitnemendheid de Kast, die in 1606
door 24 kunstenaars in Neurenberg, voor den
Hertog van Pommeren, vervaardigd is. Men vindt
daarin eene opeenhooping van werken in goud
zilver, ivoor, steen enz., zoo dat alleen de waarde
van het metaal en gesteente daaraan te koste
gelegd op 50,000 daalders geschat wordt. Men
heeft ook mooije kunstwerken in ivoor, een
metalen kop van Benvenuto Cellini enz.
Als natuurzeldzaamheid merk ik op een
hertekop, die volkomen in een boomstam
ingegroeid is.

Wij bezigtigden daarna het Zoologisch
Museum van de Universiteit, dat ik reeds
meer gezien heb. Het is zeer rijk en met veel
zorg in orde gebragt. Zeer vele voorwerpen
zijn geschonken.

In de Universiteit bezigtigden wij het groote
Auditorium of zoogenaamde Aula, waar
de plegtigheden plaats vinden. Het is eene
mooije, groote zaal, de banken en het spreek-
gestoelte zijn van mahoniehout. Men vindt
hier, als gedenkteeken aan de dapperheid der
studenten in den krijg tegen Napoleon, een
marmeren plaat met de namen dergenen, welke
in de veldtogten van 1814 & 15 zijn omgekomen.
Hun getal is 42 te weten uit de godgeleerde facul-
teit 13; regtsgeleerde 12, geneeskundige 8, philosophi-
sche 9.

Ik at by den heer Ebers in klein maar vrolyk gezelschap.
Dezen avond zagen wy in het Königstädtische Theater „Lindane oder der Pantoffelmacher im Feenreich" spelen. De inhoud van dit stuk, zoo als gewoonlyk, heeft weinig zin; maar de vertooningen en veranderingen van decoratien zyn zeer mooi en kunstig. Uit een beker ontstond in eens eene tent, een andermaal ontstond eene fraaye zaal uit een stuk doek dat men daarheen wierp enz:
Zaturdag 23 april. Ik bezocht prof: Dirksen; ging vergeefs by Ancillon en Savigny. Aan de politie haalde ik mynen pas terug. Ik maakte een bezoek aan den heer von Büch, die my zyn werk over de Canarische Eilanden voor de Utrechtsche Bibliotheek gaf. Ik deed nog een paar boodschappen, en daarna ging ik naar de Erziehungsanstalt für sittlich verwahrloste Mädchen, Kurfürstenstrasse No. 15. Deze inrigting is in mei 1828 begonnen op denzelfden voet als die voor jongens. Het gebouw is zeer goed en een groote tuin is er achter. Er waren thans 30 meisjes, de meeste waren met den Zaturdag bezig het huis schoon te maken, andere werkten in den tuin. Men neemt deze meisjes van de 6 tot 13 jaren, oudere worden afgewezen. Zy zyn niet zoo bedorven als de jongens, evenwel zyn wel de helft reeds wegens diefstal of andere wandadigheden veroordeeld. By de meisjes, schoon zy nog zeer jong zyn, hebben onzedelykheden door ontydig ontwikkelde driften plaats gehad. Ik verwonderde my

Straffen zyn zeldzaam noodzakelyk, ver=+
maningen zyn gewoonlyk voldoende, som=
tyds toch moeten slagen of hongerlyden wor=
den aangewend; tegen sommige misbruiken
heeft men met goed gevolg koude stortbaden
aangewend. Opsluiten doet men de kinderen
nooit.

dat hare gelaatstrekken meestal gunstig waren, en haar uiterlyk voorkomen gezond. Tweemaal heeft men aan het hoofd dezer inrigting eene vrouw gesteld; uit verschillende oorzaken is elk dezer maar een jaar gebleven; nu is een man en vrouw aan het hoofd, zoo my voorkwam goede wel onderrigte lieden; behalven hen is slechts eene persoon voor de keuken en het opzigt aangesteld. De kinderen doen overigens al het huislyk werk; zy maken hare eigene kleeren en ook die voor de inrigting der jongens; in zoo ver haar nog tyd overblyft bekomen zy nog besteld werk; zoo dat men ze steeds kan bezig houden. In de school ontvangen zy het gewone onderwys.x De byzonderheden staan overigens in de gedrukte te berigten.

Ik ging ook nog eens in de Anstalt für sittlich verwahrloste Knaben, om de kinderen by het werken te zien. Dit was niet onbelangryk. Zy waren zeer vry zonder eenig voorkomen van dwang of vrees; de Inspector was onder hen als een vader, sprak met hen, werkte met hen in den tuin, en de kinderen scheenen zeer vergenoegd by hun werk. Zoo men my zegt, zyn ook hier straffen zelden noodzakelyk, by volkomene wederspannigheid worden somtyds slagen aangewend; wanneer zulke die regterlyk veroordeeld zyn by herhaling wegloopen wordt hun voor eenigen tyd een kleine ketting die de beenen verbindt (Springfessel) aangedaan,

Nicolai 151.

Berlyn.
Spandau.

De heer Kopf heeft maar twee helpers, een voor het onderwys en een voor het opzigt by den arbeid.

Er zyn thans in Pruissen nog tien gelyksoortige inrigtingen, te weten: te Stettin, Danzig, Zeitz, Memel, Marienwerder, Königsberg, Düssel-thal, Overdyck (in Westphalen) Quedlenburg en Frankfürt a O. Sommige zyn toch meer bestemd voor kinderen van misda-digers, dan voor zulke, die zelf reeds verdor-ven zyn. Met uitzondering van de inrig-tingen te Dusselthal en Quedlinburg zyn zy alle jonger dan de Berlynsche, en meestal naar het model van deze daargesteld.

Dezen namiddag ben ik met de Heeren Ventres en Kattendyke in het Anatomisch Museum geweest. Het is beroemd door de namen van Walter en anderen. Wy kwa-men de preparaten toch niet zoo zorgvuldig en kunstig uitgevoerd voor als ik ze reeds el-ders, byzonder in ons land gezien heb. Zy waren ook niet zoo goed in ordergehouden, men zag vele sporen van verwaarloozing en morsigheid. De opschriften zyn slordig en bloot in het Duitsch geschreven; my dunkt voor eene wetenschappelyke verza-meling is dit niet passend.

Een paar bezoeken poogde ik vergeefs te maken, toen ging ik by Prof: Zeune, waar ik tot 10 uren bleef. Hy is onder alle de professoren degeen, die my het beleefdste ontvangen heeft. Ik soupeerde met hem, zyne vrouw en twee kinderen, en wy spraken over allerhande on-derwerpen betrekkelyk Berlyn

Zondag 24 april. Tegen 12 uren ben ik met de Hr. Dirksen en van Kattendyke naar Spandau gere-

Nicolai 197.

Nicolai 200

Spandau.

den. Tot Charlottenburg was ons de weg bekend; de Thiergarten was door het eerste groen zeer mooi; hier en daar was toch het hooge water nog zigtbaar tusschen de boomen, en ont-sierde dit fraaije woud. Charlottenburg is een net vrolyk stadje met 5 tot 6 duizend inwoners, alles is met boomen beplant, en voor dit vlakke land is hier het verblyf zeer aangenaam, zoo dat vele Berlyners, die zich niet op een grooten afstand verwyderen kunnen, hier den zomer doorbrengen. Het paleis des konings en de tuinen heb ik by vroegere gelegenheden gezien.

De weg van daar tot Spandau gaat door byna vlak en onvruchtbaar, maar toch bebouwd land. De afstand van Berlyn is omtrent drie uren. De Spree valt voor de stad in de Havel, de brug daarover werd breder gemaakt, om een Stoom dampboot door te laten, die wy hier zagen en die voortaan geregeld tusschen Berlyn en Spandau varen zal. De stad is onregelmatig, heeft toch vry brede en nog al regte straten, vele huizen zyn nieuw en goed gebouwd. Wy gingen in de Nicolai-Kerk, die zeer treurig is, donker en morsig. Men toonde er ons in een bijvertrek eenige lyken, die verdroogd waren omtrent als in Bremen. Aan de muur hangen een aantal glazen kastjes met papieren kransen, of zoogenaamde kronen van papier, en met opschriften, dat zy „Denkmahlen" van overledenen waren. De opschriften dezer plompe gedenkteekens waren vol van de grofste taalfouten. Dit alles gaf geen gunstig denkbeeld van de beschaving der Spandauers.

Spandau. Wij bekwamen in den Roode Arend maar een middelmatig middagmaal, en hoewel Spandau aan de rivier ligt, was er geen visch te bekomen. Dit komt daarvandaan, dat men de visch, die hier overvloedig gevangen wordt, naar Berlyn zendt, waar men meer aftrek vindt. In de vesting veroorloofde men ons alleen op de opene plaats, maar niet op de wallen, te wandelen, zoo dat wij er weinig van zagen. Men bewaart hier staatsgevangenen en militaire gevangenen. Zy zyn in afzonderlyke gebouwen, die niet groot zyn, waaruit wy besloten, dat het getal dier gevangenen ook niet aanmerkelyk zyn kan.

In de stad is een groot Gevangenhuis (Straf- und Besserungs-Anstalt), Zy staat aan de straat en levert geen mooi gezigt op. Er waren omtrent 600 gevangenen mannen en vrouwen, allen veroordeeld en meest uit Berlyn. Dit Gevangenhuis is voor de Provincie Brandenburg. Wy konden het niet zien omdat het Zondag was. Wy hoorden de gevangenen oefenen in het zingen, dat zy zeer mooi deden; er is een meester om het hen te leeren.

Er is eene geweerfabriek, die wy eveneens om den Zondag niet konden zien, hetgeen my ook onverschillig was.

Wy wandelden naar Charlottenburg, waar veel menschen waren, hoewel het weder niet gunstig was. In de Turksche tent dronken wy koffy, bleven lang praten en redetwisten; vervolgden toen onze wandel-

De Hr Kaufmann kwam afscheid van +
my nemen; hy vertrekt naar Bonn, waar
wy ons denkelyk binnen kort zullen zien.

Berlyn ling, en kwamen tegen 9 uren t'huis.

Ik dronk met mynen landsman thee en las en schreef nog wat.

Maandag 25 april. Dezen morgen bezocht ik den heer Ancillon en eindelyk gelukte het my hem te vinden en lang en omstandig over allerhande onderwerpen met hem te spreken. Hy is zeer beleefd, eenigzins hoofsch. Over het onderwys der geschiedenis sprak hy met kennis van zake, keurde de lichtzinnige wyze van Raümer en vele andere, die zonder waardigheid de geschiedenis behandelen, zeer af; hy roemde Ranke. Over de politiek sprekende, beklaagde hy zich, dat er zoo weinig menschen van karakter in het tegenwoordig geslacht aanwezig zyn. Over onze regering en onze laatste omwenteling was hy van myn gevoelen omtrent de onbekwaamheid en de blindheid by de eerste, en de onvergeeflykheid der laatste aan de zyde der Belgen, wier diepe verdorvenheid hy, zoo wel als talent- en karakterloosheid, opmerkte.

Ik had nog eenige bezorgingen by boekverkoopers, in den kaartenwinkel enz, schreef een brief naar Rotterdam, bragt dien op de post, en zoo was het half vier en etenstyd.

Dezen avond zag ik in het schouwspelhuis de "Schuld" van Müllner spelen. De uitvoering was zeer goed uitgenomen het karakter van Jerta waarvoor Mr. Unzelmann speelde, die daarvoor niet paste. Deze tooneelspeelster is voor het treurspel ongeschikt. Mr. Crelinger

Nicolai 124. 153.

stelde het karakter van Elvira zeer goed voor. Rebenstein was als Hugo en Lemm als Don Valeros zeer goed. Deze twee tooneelspelers hebben voor vele karakters groote geschiktheid; behalven hen zyn nog Weimer en Blüme zeer bruikbaar; maar aan tooneelspeelsters is groot gebrek: Mc Crelinger is de eenige uitsteekende, behalven haar zyn nog Me Unzelmann en Mle Fournier in eenige rollen, waar geene sterke driften behoeven uitgedrukt te worden, vry goed, alle de andere zyn minder dan middelmatig.

Ik moet nog bemerken, dat by de beste stukken, ook weder dezen avond by 't voorstellen van de Schuld, byna alle de eerste loges ledig waren. De zoogenaamde hoogere standen hebben alleen smaak voor operas en farces, en dit is, zoo als men my zegt, regis ad exemplum.

Dingsdag 26 april. Dezen morgen ben ik met mynen landsman de Verzameling van Gipsbeelden in de Akademie der Künsten wezen zien. Zy is zeer ryk, zoo als men uit het berigt in den „Wegweiser" zien kan. De meeste beelden waren my bekend, en ik herinnerde my met genoegen, dat ik ze in marmer te Parys, Rome, Florence en elders gezien had. Er zyn ook afgietsels van moderne beelden; hieronder viel myn oog op eene Venus van Thorwaldson, die my onbekend was; zy heeft een appel in de hand en is zeer mooi; de uitdrukking komt veel met die der Venus de Medicis overeen, en zonder die had de beeldhouwer waarschynlyk deze niet zoo schoon gemaakt.

Nicolai 89.

× met glasuur overgoten.

Berlyn.

Wy bezigtigden de Öfenfabriek (Kachelfa-
briek) van Feilner; zy is beroemd als de beste van
Berlyn en waarlyk zyn de kachels, de beel-
den en andere versierselen, die men hier uit
leem vervaardigt, zeer fraai. Men werkt aan
alles met veel bedaardheid. Men gebruikt
drie soorten van leem, die komen van Ratenau,
11 meilen, Teltow 6 meilen, en uit de nabuur-
schap van Podsdam 2 meilen van hier. Gedeel-
telyk wordt deze leem eerst gereinigd door
werktuigen, die in water over daar loopen en
de leem in beweging brengen, zoodat het zand
en de steentjes op den bodem zinken en het
reine boven afspoelt. In een ander werktuig
wordt deze leem gekneed. Als dit geschied is,
wordt gevormd; dit geschiedt met de hand, en
gedeeltelyk wordt het ook gedraaid. Hiertoe wordt
veel oefening en behendigheid vereischt. Men
noemde de steenen die op elkander gesteld wor-
den om een Ofen uit te maken, deze stukken van
hetgeen wy Kachel noemen, hoorde ik hier Ka-
chel heeten. Het gevormde wordt 8 of meer da-
gen in verwarmde vertrekken te droogen gesteld;
dan komt het in den oven, waarin het gedu-
rende 29 tot 31 uren aan een sterken gloed
wordt blootgesteld. Vervolgens worden de
voorwerpen nog eens met glazuur overgoten,
ten tweede maal in den oven gesteld, en dan zyn
zy vaardig. Het glazuur is, zoo men my zeide,
een mengsel van lood en tinasch, met zand en
zout. Het klein maken van deze stoffen voor
het glazuur behoort onder de bezwaarlykste
verrigtingen in de fabriek; wy zagen dit door
vier paarden met een molen doen die steenen
deed ronddraaijen over het gruis dat men wilde

+ men gebruikt tot paarden.

Ne

Berlyn.

zyn maken. Men heeft zes paarden, die al het werktuiglyke in de fabriek in beweging brengen. Het voornaamste, dat men hier maakt, zyn kachels, volgens landsgebruik, geschikt om met hout te verwarmen. Men maakt er ook, die geschikt zyn, om met hete lucht, volgens het beginsel van Meissner te verwarmen. Alles saâm vervaardigt men ~~jaarlyks~~ 400 tot 450 kachels in het jaar. Behalven die maakt men allerhande andere voorwerpen, tot pomadepotjes toe; wy zagen een man daarmede bezig, die zeide, dat hy er 1600 tot 2000 'sweeks vervaardigt. Men maakt nergens anders dan hier aarden badkuipen; die zyn zeer mooi; men levert die voor ongeveer 80 Thalers het stuk. Zy zyn daardoor duurder, dat er zoo veel mislukken; zoo dra ze springen, zyn zy niet bruikbaar; maar eens goed uitgevallen, zyn zy zeer sterk, en voor het gebruik zelfs boven steenen verkieslyk. Er werken in deze fabriek 36 gezellen en 24 leerlingen. +

Wy deden eene wandeling in het afgelegene gedeelte der stad, waar ons de fabriek heen genoodigd had; alles heeft daar een ander aanzien dan in de nabyheid van het slot en de Linden; men is als in eene kleine stad en dikwyls als op het land; stille straten, lage huizen en groote tuinen. Over het algemeen kan men in Berlyn nog veel bouwen eer de omtrek der stad behoeft uitgelegd te worden.

Na het eten zyn wy in het Museum geweest waar wy dit maal byzonder de schilderyen van Duitsche en Nederlandsche meesters bezagen. Er zyn mooye stukken, maar tevens

Nicolai 121

Berlyn.

ook voor deze afdeeling dit Museum veel
minder ryk dan vele andere.

Dezen avond ben ik begonnen op te pakken.
Ik bezocht den heer van Steinen, die myne
pas in gereedheid brengt.

Woensdag 27 april. Heden was het Biddag
(Bußtag) de winkels waren gesloten, en er was
dienst in alle de kerken, in de opera was „Con-
cert Spirituel" van Spontini. Ik heb veel
opgepakt.

Wy zyn vergeefs aan het Museum geweest
dit was heden gesloten.

Wy bezochten den heer Zeune, en gingen ver-
volgens in de „Wadzeckssche Anstalt." Dit is
een weeshuis voor kinderen, die een hunner
ouders verloren hebben, en door den overgeble-
venen verwaarloosd worden, ook somtyds
voor kinderen, die nog beide ouders hebben,
maar niet door hen worden verzorgd. Het
getal is honderd, jongens en meisjes, zy
worden aangenomen van twee jaar af en
blyven tot hunne Confirmatie (Lidmaat-
schap). Zy bekomen het gewoon lager onderwys
en worden tot eenig handwerk opgeleid.
Wy vonden de kinderen aan het eten; zy zagen
er allerliefst uit, reinheid en orde heerschte
in het gansche huis, en op het gelaat der kin-
deren stond gezondheid en vrolykheid te le-
Behalven de zeer goede zorg, die men hier voor
de kinderen heeft, is deze inrigting, om haar
oorsprong merkwaardig. Zy is een van de
bewyzen, hoeveel goede gezindheid met vas-
ten wil vermag. Zonder eigen vermogen,

Nicolai 8.

Wij hebben het <u>Anatomisch theater</u> be- ×
zigtigd. Het is sedert een paar jaren nieuw,
naby de garnisoenskerk (no 1) ingerigt; daar-
om verwachtte ik, dat het in de grootste
volkomenheid zyn zoude; maar vond
my hierin bedrogen: het is middelmatig,
niet opzettelyk voor zyne tegenwoordige
bestemming gebouwd. Het oude theater
was bouwvallig en moest door een ander
gebouw, dat men op dezelfde plaats wilde
daarstellen, vervangen worden.

Berlyn

dat toeryk, en was, is het den menschlievenden man gelukt, om met volharding en een vast vertrouwen op God, dit werkhuis, waarvan hy de nuttigheid inzag tot stand te brengen. De bijzonderheden daaromtrent vindt men in een boekje dat ik my in het huis heb aangeschaft. Te voren kwamen ook uit de stad kinderen in deze school, die nu alleen voor de 200 kwekelingen van de Stichting zelve dient; de menigvuldige armscholen zyn, zoo men meent toereykend voor de andere kinderen. Eene ruime open plaats dient voor de kinderen tot uitspanning; wy zagen ze na hunnen maaltyd vrolyk spelen.

Wy bezochten de Marienkirche. Zy is een oud gothisch gebouw, zoo my voorkomt de mooiste kerk, die ik in Berlyn gezien heb. Men ziet er ook eenige schilderyen, die niet zonder verdiensten zyn. My beviel zeer goed dat op de muur geschilderd, voorstellende Paulus te Athene predikende over den onbekenden God.

× Alles was op de wandeling en, daar verzamelingen en winkels gesloten waren, konden wy ook niet veel anders doen. Het weder was zeer schoon, en gedurende het gansche jaar zyn de Linden niet zoo schoon als thans, nu het groen nog jong en frisch is.

Na 't eten heb ik een aantal bezoeken vergeefs gepoogd te maken; de eenige die ik heb aangetroffen, was de heer von Bayen die lang en belangrijk met my gepraat heeft. Hy is een der genen, die, naar my voor-

gekomen is, met het meeste kennis van zaken, en met de meeste onpartydigheid over den toestand van Pruissen, en over de tegenwoordige tydsomstandigheden oordeelt.

Donderdag 28 april. Dezen dag heb ik doorgebragt met pakken, bezorgingen voor myn vertrek, afscheidsbezoeken. Ik ging onderandere by Doctor Martins, en dezen avond kwam by my de heer Gaedeke, die lang bleef en over vele zaken, ook over de Hegelsche philosophie, sprak.

Ik heb toch nog herhaald het Museum bezocht; dezen morgen de verzameling der vazen en dezen namiddag die der schilderyen. De vazen zyn pas onlangs in orde geplaatst, in benedenzalen van het groote gebouw. De verzameling is zeer ryk en behoort zeker tot de schoonste van Europa.

Vrydag 29 april, laatste dag in Berlyn. Ik heb my met de laatste bezorgingen, afscheid nemen, inpakken, verzending van goed, dat ik op reis niet gebruik, naar Keulen, zeer vermoeid. Men kan niet wel vermyden, dat zich tegen het vertrek veel opeenhoopt. Toen ik myn plaats reeds genomen had, deden kleine misrekeningen in hetgeen ik nog te bezorgen had, my dit berouwen; ik moest met veel inspanning het zoo ver brengen, dat ik vertrekken kan. Dit duurde tot in den nacht twee uren.

Zoo is dan myn derde verblyf in Berlyn ten einde geloopen, zoo ik hoop niet zonder eenige vrucht voor myne studien en ontwikkeling.

Ik wil hier nog eenige punten optekenen tot aanvulling van al hetgene ik reeds van Pruissen en van Berlyn gezegd heb.

+ afschaffing der gilden

Berlyn.

Pruissen heeft in de laatste vyf en twintig jaren zeer groote veranderingen ondergaan, die zonder volkomene omverstooting der inrigtingen, deze toch geheel vernieuwd en gewyzigd hebben. Twee tydpunten zyn daarvoor gunstig geweest, en die heeft men ook met veel vrucht gebruikt. Het eerste was na den ongelukkigen slag van Jena en den daarop gevolgden vrede van Tilsit. Toen voelde men de algemeene noodzakelykheid eener hervorming, en men vatte de groote gedachte op om Pruissen aan inwendige zedelyke kracht te doen herwinnen, wat het aan uitwendige magt verloren had. De nood deed moeilykheden overwinnen, waarvoor de regering in andere tyden zoude terug getreden zyn. Zoo schafte men de meeste voorregten van den adel af, en voerde de vryheid in van den boerenstand; men nam een uitstekend goed stelsel van landweer aan; men voerde goede stedelyke regeringen in, en meer andere instellingen, die den besten invloed gehad hebben. De Minister Stein en de Generaal Scharnhorst zyn de voornaamste mannen, welke deze verbeteringen te weeg bragten. Het tweede tydpunt was na den val van Napoleon. De Koning had naar den wensch der natie eenen grooten oorlog ~~uit~~gevoerd, en kwam als overwinnaar terug. Pruissen werd weder groot en magtig. Ook toen zyn vele verbeteringen tot stand gekomen; men maakte het stelsel van de algemeene verpligting tot den kryggsdienst nog volkomener, men voerde een goed stelsel van financien in, en meer andere.

De daaropvolgende gebeurtenissen hebben aan de Pruissische regering eenen bikwyls onzekeren gang gegeven. De vraag omtrent eene Constitutie was zeer moeilyk en de eerste staatsmannen

Berlyn.

waren daarover verdeeld. De overdryving van velen, die het aan doorzigt ontbrak, en van sommige omwentelingsmannen, die voor den staat werkelyk gevaarlyk waren, maakte de zaak nog moeilyker. Men heeft de regering zeer beschuldigd, dat zy haar woord niet gehouden heeft; wat daarvan zy wil ik niet beslissen; maar dat het moeilyk was eene constitutie in te voeren, die voor zulke ongelyksoortige deelen des Ryks eene weldaad geweest ware, laat zich niet ontkennen; en door eene onrype constitutie ware de regering waarschynlyk verhinderd geworden veel goed te doen, dat eerst by den uitslag erkend wordt.

Zoo veel ik er van heb kunnen oordeelen, is er in de Pruissische regering veel goeds, hoewel de Berlyners en vooral de ambtenaren dit dikwyls overdryven, en dikwyls beweren, wat niet waar is, en instellingen van andere landen zonder grond berispen. Als vreemdeling heb ik getracht van alle vooringenomenheid vry te blyven. Een voornaam punt is de goede wil by den koning, en zyne hoogere beambten, achting voor regt. Uit alles is my voorgekomen, dat die bestaan en dat de Pruissische regering eerlyk is; dit is een gewigtige karaktertrek. Er bestaat dan ook, wat mede zoo gewigtig is, vertrouwen op de regering.

Eene andere byzonderheid, die byna als eene waarborg der vryheid beschouwd wordt, is de _toestand der ambtenaren._ Sedert lang is als beginsel aangenomen, dat zy nimmer willekeurig kunnen worden afgezet, en men beschouwt het als eene grondwet. Uitgesproken is het in eenige artikels van het Landrecht, en in de wet omtrent de pensioenen. Deze zekerheid der-

ambtenaren van niet te kunnen afgezet worden wanneer zy hunnen pligt waarnemen, gaat gepaard met eene groote strengheid wanneer zy hunnen pligt verzuimen. Regterlyke ambtenaren verliezen hunnen post door eene uitspraak van het hoogste geregtshof, alle andere door eene uitspraak van den Staatsraad, die daaromtrent met de regterlyke formen te werk gaat. Hierdoor is de stand van ambtenaren onafhankelyker en eerwaardiger in Pruissen dan in de meeste andere landen; tevens is hy zeer talryk en heeft reeds sedert lang een soort van democratische vertegenwoordiging opgeleverd. Het bestuur is namelyk algemeen collegialisch; wat in andere landen door een man geschiedt, dat geschiedt in Pruissen door eenen raad; deze is gewoonlyk zamengesteld door een President die van adel is en meerdere leden, die burgerlyk zyn, en de President heeft maar eene stem. Hierdoor is reeds sedert lang, zonder dat men het algemeen opgemerkt heeft, de invloed van den adel krachtig opgewogen. Eene byzonderheid van groot gewigt, die hiermede zamenhangt, is het beginsel dat elk ambtenaar bekwaam moet zyn. Dit is in de laatste tyden nog zeer uitgebreid, en wordt zoo ik algemeen vernomen heb, streng waargenomen. By elken trap van opklimming zyn examens voorgeschreven, van den eersten waar men referendarius of auscultator wordt, tot zeer hooge bedieningen toe, b.v. om uit eene lagere regtbank tot raadsheer in een geregtshof bevorderd te kunnen worden, moet een, dikwyls reeds bejaard regtsgeleerde, bepaal-

Dezelfde beginsels zyn wel dikwyls uitgespro- +
ken, maar nergens zyn zy zoo volkomen
ten uitvoer gebragt, en daarop komt het aan:
In den militairen stand worden zy byzon-
der streng toegepast, en daaraan komt het,
dat men waarschynlyk nergens zulke goede
officieren vindt als in Pruissen.

Berlyn.

de examens ondergaan; men heeft dit zelfs tot lagere posten, zoo als b.v. schermmeester van een postwagen en briefbesteller uitgestrekt; zoodat niemand zulk eenen post bekomt, die niet het gewoon lager onderwijs van lezen schryven en rekenen behoorlyk genoten heeft, en zig bovendien met de byzonderheden zyner toekomstige ambtsverrigtingen bekend gemaakt heeft. Dit algemeen beginsel nu, dat ambtenaren bekwaam moeten zyn, gevoegd by het ander, dat ambtenaren, die hunnen post goed waarnemen, niet kunnen worden afgezet, en dat zy, die hunnen post niet goed waarnemen, onmisbaar worden afgezet, geeft aan de Pruissische regering eene superioriteit, die men meer en meer bemerkt naarmate men langer in het land is, en die ook in gansch Duitschland erkend wordt.

+ Pruissen is deze instellingen verschuldigd aan Friedrich Wilhelm I, den ruwen vader van Frederik den grooten, die voor het inwendig bestuur de grootste verdiensten gehad heeft. De form van collegien voor het inwendig bestuur, waar alles beraden en byna regterlyk beslist wordt heeft ook zyne byzondere nadeelen; zy maakt somtyds den gang der zaken langzaam; zy doet de talenten, de kracht, de werkzaamheid van enkelde personen niet altyd uitkomen. Dit is ook de zwakke zyde van de Pruissische regering. Hetgeen dit kwaad minder groot maakt is, dat de meerderheid altyd uit bekwame en geschikte personen bestaat; zoo dra men dit wegneemt is het stelsel ellendig.

Berlyn.

Wat nu betreft het constitutioneel karakter van deze instellingen, zoo zyn het eigenlyk maar bepalingen door den koning gemaakt, en die dus, wat den vorm betreft, door den koning kunnen worden vernietigd of overtreden; en hieromtrent hoort men dikwyls onverstandig het tegendeel beweren. Doch het lang bestaan dezer instellingen, de heiligheid waarmede men ze nakomt; het belang dat men algemeen daarin stelt; het denkbeeld, dat by de natie algemeen is, dat deze instellingen niet zullen, en niet behooren afgeschaft of overtreden te worden, dit alles heeft ze eenigzins als onveranderlyk doen worden, en geeft uitzigt dat zy in stand zullen blyven.

Het is niet zonder voorbeeld, dat ambtenaren by eene blote kabinetsorder des konings afgezet zyn. Men voert daarvan aan, dat Prof Wette afgezet is, omdat hy aan de moeder van Sand geschreven had. Doch dit is ook als eene wederregtelyke handeling beschouwd, en de mening daaromtrent is openlyk uitgesproken. Zyne collegas in Berlyn vereenigden zich, om hem zyn inkomen te verzekeren, tot dat hy op nieuw zoude aangesteld zyn.

Het kan somtyds voor den gang van het bestuur zelve belemmerend zyn, dat ambtenaren alleen op stellige beschuldigingen van pligtverzuim kunnen afgezet worden; dit wordt evenwel daardoor opgewogen, dat zoo ene pligtverzuim bewezen wordt, de straf altyd en onverbiddelyk volgt. Hierdoor is ook voorgekomen, dat een ambtenaar niet uit inschikkelykheid voor een hoogeren ambtenaar verkeerd handelt;

Berlyn

want elkeen kan klagten inleveren, en op elke klagt volgt een naauwkeurig onderzoek.

Omtrent de financien bestaat eene bepaling, die nog meer het karakter van constitutie heeft. De koning heeft namelyk in de wet omtrent de Staatsschuld beloofd, dat hy die schuld niet zal vermeerderen zonder medewerking der Rykstenden; en de leden van het Collegie der „Hauptverwaltung der Staatsschulden" moeten plegtig eed doen, dat zy geene schulden door den koning tegen den inhoud dezer wet gemaakt zullen erkennen. Wat nu door die Rykstenden zoude moeten verstaan worden, en in welken vorm hunne medewerking tot het daarstellen van nieuwe schulden zoude moeten plaats vinden, is nergens bepaald.

Ik heb reeds opgeteekend, dat men ten onregte beweert, dat hier de botsing tusschen de administratieve en regterlyke magt niet zoude kunnen voorkomen, en deze laatste in alle strydigheden competent zoude zyn. Het goede is, dat men geene regtsgedingen, die werkelyk tot de competentie der Geregtshoven behooren, daaraan onttrekt; doch eene volkomene onafhankelykheid der regterlyke magt bestaat niet, en kan niet bestaan zoo lang als de koning alleen wetgever is. Op een bevel des konings staat de regtspleging stil, blyft een vonnis onuitgevoerd; doch zulke bevelen pleegt de koning niet te geven. Enkele voorbeelden van willekeur komen toch voor, maar die zyn zoo matig en zoo zacht, dat de Pruissen niet vermoeden, dat men die elders als groot onregt zoude beschouwen.

Berlyn

Een voorbeeld, dat ik uit zeer goede bronnen heb, wil ik opteekenen. Een man die weinig verdiensten en geen goeden naam had, zoo heeft men my gezegd, met name Maltitz, maakte eene komedie, zoo ik meen, „de Poolsche Student" betiteld. By de Censuur werd daarvan het een en ander weggestreken, en de vertooning op het Königsstädtsche Theater veroorloofd. De schryver wist door het omkoopen van eenige tooneelspelers en door bedrog het zoo ver te brengen, dat niet alleen de uitgestrekene plaatsen by de vertooning hersteld werden, maar zelfs nieuwe en aanstootelyke byvoegsels en byzonder een oproerig lied aan het einde daarby kwamen. Dit gaf groot ongenoegen; de zaak werd onderzocht, en de schryver gedroeg zich by dat onderzoek zeer slecht; loochende de waarheid en zocht anderen in verdenking te brengen. Toen nu zyne schuld bewezen was, beval de Koning dat hy Berlyn verlaten moest. Deze man is toen naar Hamburg gegaan, en heeft daar een stuk geschreven tegen den Koning van Pruissen, waarin hy zich als martelaar voor zyne vryheidsliefde voordoet. Die ik dit heb hooren verhalen was de advokaat Kunowski, censor by het Königstädtsche theater. Niemand beklaagt hier dien slechten mensch; zyn gedrag had eene strengere straf verdient; evenwel komt

Berlyn.

my voor, dat zyne verbanning uit Berlyn een bewys oplevert, dat de waarborg voor de persoonlyke vryheid tegenover de regering op gebruiken, op een bekende goeden wil steunt, maar niet op instellingen.

Als een gebrek, dat nog in het Pruissisch bestuur bestaat, komt my voor, dat de <u>registers van den burgerlyken stand</u> nog by de geestelykheid zyn. Alleen in de Provincien, die onder Frankryk gestaan hebben, zyn de Fransche inrigtingen in dit opzicht gebleven.

Men heeft plan, om het <u>Pruissisch wetboek</u> te herzien en te wyzigen. Daartoe zyn, zoo men my gezegd heeft, vele bouwstoffen uit alle provincien verzameld; die zyn evenwel zoo uiteenloopende, dat het moeilyk zyn zal daarvan gebruik te maken. Prof: Gans geeft een opzettelyk tydschrift uit als bydrage tot de hervorming van het Pruissisch regt; - dit moet ook, zoo men my gezegd heeft, ~~zeer~~ voor wetgeving in het algemeen belangryk zyn. Hy zelf heeft my gezegd, dat hy er een hoofdonderwerp voor zyne tegenwoordige studien van maakt; maar dat hy er vooreerst weinig vrucht van verwacht, dewyl dat vak by de regering in handen van zeer middelmatige mannen is. By die gelegenheid zal op nieuw in overweging komen, of de Rheinprovincie en Westphalen onder dezelfde wetgeving zullen gebragt worden; iets dat onder de tegenwoordige wetgeving voorloopig ontkennend beslist is.

Berlyn.

Er zyn nog andere verschillen in het regt en de regtspleging van sommige provincien; eenige titels van het landregt zyn in sommige provincien opgeschort. In de Provincien Pruissen heeft men __Scheidsrichtercommissionen__ ingevoerd, om de menigvuldigheid der processen voortekomen, en van deze proef zegt men veel goeds.

In het __kerkelyke__ oefent de koning veel magt, hoewel er groote verdraagzaamheid bestaat. Te Berlyn hebben een aantal nieuwerwetsche __Joden__ een byzonder kerkelyk genootschap willen oprigten, waar het Duitsch in plaats van het Hebreeuwsch zoude gebruikt worden. De koning heeft hun dit niet geoorloofd; en in Silesien is eveneens aan eenige __catholieken__ de vryheid ontzegd, om een genootschap te vormen, dat, by behoud der kerkelyke plegtigheden, de onderwerping aan den Paus en het gebruik van het Latyn zoude laten varen. Het is mogelyk, dat dit nuttig is, maar ongetwyfeld is het eene aanmerkelyke beperking der vryheid.

In de laatste tyden is de tusschenkomst des konings op nieuw ingeroepen door een aantal zeer orthodoxe Lutheranen of __Piëtisten__, die professoren en predikers van kettery beschuldigen. Tot de pietisten behooren in Berlyn Hengstenberger, Strauss, Gerlach, Gossner; in Halle

Berlyn.

Tullock; in Breslau Steffens. In hunnen geest wordt geschreven de Kirchenzeitung die zy beschuldigen zyn de zoogenaamde Rationalisten, byzonder Gesenius en Wegscheider in Halle. Schleyermacher, Marheineke en Neander zyn in de midde; de laatste heeft een stuk daarover geschreven, met de strekking, om vrede te stichten, hetgeen zeer geroemd wordt.

De Fransche omwenteling heeft deze zaak uit het oog doen verliezen; ook is de regering niet genegen tusschenbeide te treden; hoewel de Koning zelf voor de streng orthodoxen overhelt.

Deze vrome, heilige party is niet in vriendschap met de Jesuitische, hoewel zy veel gemeen daarmede heeft. Van deze laatste zyn hier eenige aanhangers. Voor een paar jaren zyn de professoren Jarke en Phillips katholiek geworden en een derde, Prof: Schmidt, is, zoo men zegt, cryptokatholiek. Dit is niet in den geest des konings; maar sommigen hebben my gezegd, dat er onder de hooge regeringsbeambten wel zyn, die zich gaarne met deze party vereenigen zouden. Zy predikt het absolutismus.

Van de vryheid in het spreken over de regering, op openbare plaatsen, heb ik my dikwijls kunnen overtuigen. Doorgaans overtuigde ik my van de weinige kennis en doorzigt, die hier zelfs onder de beschaafde klassen verspreid zyn. Doorgaans stand tegenover elkander eene bekrompene vooringenomen-

heid met Pruissen en met alles wat de regering doet, en een kortzigtig liberalismus, uit Fransche dagbladen geleerd, en gepaard met eene dwaze bewondering voor de Franschen, en vooral ook voor Napoleon. Grondige beoordeeling van den toestand van zaken, en van de handelingen der regering, heb ik enkelde reizen, maar zeer zeldzaam gehoord.

Voor hetgeen gedrukt wordt, bestaat nog altyd de Censuur; toch heeft men getracht het willekeurige daarvan te matigen, door een hooger censuurcollegium in Berlyn daartestellen, waaraan men appelleren kan. Hier is men, zoo ik hoor, zeer toegevend. Voor dagbladen is dit echter niet aanwendbaar. Voor het invoeren van boeken en tydschriften in vreemde spraken, maakt men zeer weinig zwarigheid, omdat men rekent, dat die niet op het volk werken.

Ik had my wel voorgenomen, om aan het einde van myn verblyf in Berlyn eene algemeene slotsom van hetgeen ik gezien opgemerkt en ondervonden had, op te schryven; doch, zelfs by een tamelyk lang verblyf, heeft my daartoe de tyd ontbroken, omdat ik my met veel andere zaken, vooral studiën het bezig gehouden. Ik wil alleen enkelde punten, die ik my niet herinner in den loop van myn dagboek genoegzaam opgeteekend te hebben, nog trachten aan te vullen.

Berlyn.

Hetgeen Berlyn zoo schoon maakt, zyn de zeer regelmatige breede straten, groote pleinen, en ontelbare openbare en byzondere gebouwen. Welligt is er geene stad, die hier in met Berlyn kan gelyk gesteld worden. De goede smaak in het bouwen neemt nog steeds toe, de laatste gebouwen zyn uitsteekend wel uitgevallen, zoo als de rei van zuilen voor het nieuwe Museum.

Ik heb niet gesproken van de drie standbeelden van Blücher, Bülow en Scharnhorst, door Rauch, die aan het eind van de Linden zulk een waardig sieraad voor de stad uitmaken, en het nationaal gevoel moeten opwekken. Ik heb ze altyd met nieuw genoegen gezien.

Eene verfraaying van den laatsten tyd, die my zeer bevalt, is, dat men opene plaatsen in perken verdeelt en dit met gras en boomen beplant, omtrent als de Squares in Londen. Dit heeft men gedaan met de Leipziger plaats en men is bezig het te doen met de plaats voor het slot.

Uitsteekend is des avonds de verlichting met gas, zy maakt de regelmatigheid van de straten nog meer in het oog loopend.

Het groote gemis voor Berlyn, en dat door geene kunst aangevuld kan worden, is dat eener goede ligging. De landstreek is dor, zandig, onvruchtbaar, en tegelyk laag en moerassig. Men heeft daardoor tegelyk het nadeel van den hoogen en lagen grond. Het stof is onverdraaglyk en niet te overwinnen, de vlakte levert vryen doortogt aan den wind, die het met zich voert. De on-

vruchtbaarheid maakt het leven in Berlyn duur. het water komt menigvuldig in de kelders en zelfs op straten en pleinen. De eenige wandeling, de Thiergarten, is moerassig, hierdoor ongezond, en onaangenaam in de warmte en vol muggen. De landstreek levert voor uitstappen buiten de stad, voor zomerverblyven byna geen genoegen.

Dit heeft nog een ander nadeel, het oefent eenen invloed uit op de menschen, hoewel de Berlyners het niet zouden toestemmen. Het onpoëtische land maakt ook de menschen prozaisch, dor, weinig vatbaar voor opgetogenheid en diep gevoel. De vreemdelingen merken dit op, en de letterkundige geschiedenis wyst ook Berlyn aan als een oord van geestige onvruchtbaarheid. De oppervlakkigheid der vorige eeuw is hier alleen eenigzins geweken voor de Universiteit, wier leden byna niet uit Berlyn zyn. En zelfs meenen velen, dat op de geleerden en de dichters het verblyf in Berlyn ongunstig werkt.

Over het karakter der Berlyners ben ik niet in staat een beslissend oordeel te vellen. Eene zekere uiterlyke form van beschaving vindt men natuurlyk in zulk eene groote stad vry algemeen, ook zyn de ryke standen gewis vry beschaafd. In vele kringen zyn ook wetenschappelyke vorderingen geheel niet zelden. Toch heeft men my zeer algemeen verzekerd, dat de kundigheden, de belangstelling in alles, wat tot wetenschappen behoort, op verre na niet zoo

Berlyn.

groot is als men uit de uitsteekende en menigvul-
dige hulpmiddelen zoude mogen verwachten.
In de hoogste kringen spreekt men meer over boe-
ken, somtyds over kunsten, en in de meeste an-
dere standen is men er ook tamelyk vreemd aan.
Zeer veel worden gelezen de tydschriften, die
bestemd zyn om den tyd met weinig vermoei-
ende ligte letterkundige voortbrengsel be-
zig te houden.

Als een trek van het zedelyk karakter heeft
men my het groot getal echtscheidingen aan-
gevoerd. In den ~~burgerstand~~ zyn goede huw-
lyken zeldzaam. Dit zyn echter zulke alge-
mene trekken, dat ik ze naauwelyks behoef
op te teekenen. Meer in het oog loopend is eene
zekere onbeleefdheid, onhulpvaardigheid by
den burgerstand, en, zoo men my gezegd heeft,
weinige kiesheid in de middelen om zich te
verryken. Nergens vindt men minder voor-
komendheid in de winkels, en meer aanma-
tiging by den geringen burgerstand. Het Ber-
lynsche volk is geestig, vlug in het antwoorden;
maar in zyne geestigheid is het altyd scherp, be-
ledigend, koud; – juist het tegenovergestelde
van het Weener volk, dat ook geestig is, maar
tegelyk goedig, welwillend; meer over zich zelf
dan anderen spottend.

Het heeft myne verwondering opgewekt, dat
in Berlyn zoo weinig gedanst wordt. Nergens
hoort men des Zondags dans muziek: in den Thier-
garten, Tivoli enz. indien er muziek is, zoo

Berlyn.

wordt te alleen aangehoord. Men heeft my gezegd,
dat in de stad eenige danszalen voor dienstboden
en geringe burgers zyn; ook enkelde buiten de
stad, te Pankow enz. Maar de welhebbende
burgers hebben niet de gewoonheid des zon-
dags te dansen, en de lage klassen verkiezen door-
gaans de kroeg aan de danszaal.

In de buurt, waar ik woonde, is met het be-
gin van april groote levendigheid gekomen, vroe-
ger had ik altans dit niet bespeurd. De kamers
zyn meestal door ontuchtelyke meisjes be-
volkt, die elk hare eigene nyverheid uitoefenen.
Uit alle vensters zag zulke wezens den voorby-
ganger vriendelyk aanzien; eindelyk van de
kelder tot uit het dakvenster. Indien de jeugd
hier kuisch blyft, moet het zyn, dat „le remède
est dans l'excès du mal." En inderdaad verliest
eene waar, die zoo algemeen aangeboden wordt,
hare aanlokkendheid. Voor zeer jonge lieden
moet dit toch hachelyk zyn. Het is hier al-
tans zoo veel als in andere hoofdsteden het
geval, dat het hoogste en schoonste in de men-
schelyke betrekkingen op den laagsten trap
vernederd wordt. Dit is een nadeel van
groote steden, dat door geene inrigtingen ge-
heel kan weggenomen worden. Elders is men
niet kuischer, maar er blyft nog meer over, dat
aan edeler behoeften herinnert dan bloote zinne-
lykheid; de schyn zelfs verdwynt hier; de overvloed
bevordert die menigvuldige verandering welke de
diepste verworpenheid ten gevolge heeft. My dunkt
voor de standen, welke niet dadelyk met het kwaad
in aanraking komen, gaat ook de waas van on-
schuld in groote steden verloren.

Van Berlyn naar Frankfort aan den Oder.

Zaturdag 30 april. Ik stond om half 5 op, en toch was ik maar even op het bepaalde uur, half 7, aan den postwagen, om naar Frankfort aan der Oder te kunnen vertrekken. De vermoeijing van de twee laatste dagen en de byna slapeloosheid van den afgeloopen nacht hebben my ongesteld gemaakt; ik hoop, dat dit van geen gevolg zal zyn.

Het regende by 't vertrek, spoedig werd het helder, en een schoone voorjaarsdag begunstigde het begin dezer reize. Het land tusschen Berlyn en Frankfort is niet vruchtbaar, maar goed bebouwd, en langs den weg ziet men goede huizen, zoo dat men duidelyk ziet, dat hier vlytige en spaarzame menschen wonen. Meestal is de grond vlak, maar de menigvuldige beplantingen met sparren, berken en populieren, vooral ook de vruchtboomen, die prachtig bloeiden, gaven aan alles een vrolyk en aangenaam voorkomen. Hoe zeer staken daarby vele streken van Frankryk af, die veel meer door de natuur bevoordeeld zyn, doch waar de mensch niet een enkelen boom geplant heeft.

Wy ontbeten te Vogelsdorf, de eerste wisselplaats. Op weinig afstand van daar is een klein meer omringd van beplante heuvels; dit leverde een lief gezigt op.

Halfweg tusschen Vogelsdorf en Münchenberg las ik op eene herberg:

„Als Heidekrug war's erst bekannt
„Jetzt wirds zum grünen Wald genannt.

Werkelyk is men rondom in het geboomte; zoo heeft men ook van het schraalste land noch zoo veel nut getrokken als mogelyk.

× Men noemt thans dat Kerkhof den Irngarten en men begraaft er niet meer.

Frankfort aan den Oder.

Wy aten zeer goed te Müncheberg, eene zeer kleine stad, de eenige die wy gepasseerd zyn. Men had hier de oude kerk zeer net opgemaakt, en een gansch nieuwen toren naar ouderwetsche bouworden daaraan gebouwd. Het stadje is ook blykbaar in een staat van toenemende welvaart.

Petershagen was de laatste wisselplaats; om 5 uren kwamen wy in Frankfort aan, waar ik myn intrek nam in den Gouden Leeuw aan der Oder. Myn reisgezelschap is weinig talryk en zonder belang geweest.

Ik heb eene groote wandeling gedaan. De stad heeft een zeer gunstig voorkomen, de straten zyn breed, niet zeer onregelmatig, de huizen goed gebouwd en onderhouden; men vindt alle de blyken van welvaren. Ik ging naar eene der beroemdste wandelingen, de Linden-allee en den Anger of Exercierplatz, die daar by gelegen is; deze voert naar het Carthäuserbad, waar een tuin is, die tot uitspanning dient. Inderdaad zyn deze wandelingen zeer lief, en vele goede huizen daarby gebouwd hebben eene aangename ligging. Er waren vele wandelaars, de vrouwen kwamen my voor bevallig en goed gekleed te zyn.

Men komt op dezen weg over een kerkhof, dat met boomen beplant mede tot wandeling dient en waarop eenige gedenkteekenen verspreid staan.ˣ Ik vond er dat van Kleist, opgerigt door de vrymetselaars. Het heeft een latynsch, een Duitsch en een Fransch opschrift; het laatste luidt als volgt:

× le 5 mai 1815

Frankfort aan den Oder.

„Ci git le guerrier, poëte et philosophe Ewald Chré-
„tien de Kleist né à Zeblin en Poméranie[x], mort
„à Francfort sur l'oder le 24 août 1759.

In het naar huisgaan zag ik de Synagoge der Joden; zy is niet groot maar zeer net, en zy is voor aan de straat gebouwd, hetgeen ten blyk strekt van de verdraagzaamheid.

Zondag 1 mei. Ik bezocht de Maria of Oberskirche; zy is zeer oud; in 1826 is een der twee torens ingestort, en sedert is de andere zoo wel als de kerk nieuw opgemaakt. Men ziet er eenige oude schilderyen en houtsneden, bijzonderlyk de heilige Hedwig en andere heiligen, die hier byzonder vereerd werden. Een nieuw schildery van Rode stelt voor den Hertog Maximiliaan Julius Leopold tot Brunswyk, den 27 april 1785 verdronken in den Oder, toen hy lieden, die door de overstrooming in gevaar waren, wilde redden. Men ziet op dit schildery het vinden van zyn lyk eenige dagen na zynen dood. Deze vorst was Gouverneur der stad, houder des Konings en had alle harten gewonnen door zyne menschlievendheid.

De Untere of Nicolai-Kirche, die ik ook bezocht heb, is niet interessant.

Deze beide kerken zyn Luthersch. Naby de laatste staat de hervormde. De gemeentens zyn uiterlyk thans vereenigd.

Naby de hervormde kerk stond de Fransche. Die is tot een schouwburg gemaakt, tot groot ongenoegen der geestelyken. De koning heeft, om den aanstoot te verminderen, bevolen, dat het uiterlyk voorkomen eener kerk van den schouwburg zoude worden weggenomen, en byzonder de rangsters, die van boven rond wa-

Frankfort
an den Oder.

den veerkant moesten gemaakt worden.
Er zyn weinig Katholiken, zy hebben eene kleine
kerk.
Ik heb in de Nicolai-kerk nog eenige kransen of zoo-
genaamde Liegaffkronen, tot aandenken der overledenen,
opgemerkt. De gewoonte, om die in de kerken op te
hangen, schynt te verdwynen; my kwam ze toch
aandoenlyk en niet onpaspalt voor.
Aan den linker oever van den Oder, by den zoo-
genaamden Dam, staat een steenen gedenkteeken
van Leopold van Brunswyk, op de plaats zelve
waar zyn lyk gevonden is. Jaarlyks, op zynen
sterfdag, gaan de kinderen eener groote arm-
school, die door hem gesticht is, in plegtigen optogt,
en bekransen zyn gedenkteeken onder het aan-
heffen van liederen ter zyner eere. De kinderen,
die het best geleerd hebben, bekomen, dan uit
zyne stichting boeken als pryzen. Eenige der
kransen van het laatste feest hingen nog
om het monument.
Aan tafel waren meestal officieren. Zy spraken
onderanderen over het onderscheid der soldaten
in het Pruissische leger; eenige stelden de afne-
mende waarde als volgt: de Polen de beste, dan
de Pommeren, Pruissen, Silesiers, Saksen, Bran-
denburgers en onder deze nog de slechtste de Ber-
lyners. Omtrent de waarde der Polen was men
het niet volkomen eens, omtrent den rang der an-
deren scheen de meening der aanwezende offi-
cieren eenstemmig.
Na 't eten deed ik eene wandeling naar de Simons-
mühle een huis met een tuin by een watermolen
die naar den eigenaar genaamd wordt. Onderweg
ging ik over een pad genaamd den Poetensteig
en ik kwam voorby de Mühlenmühle, eene andere

Frankfort
aan den Oder.

plaats van uitspanning voor de mindere standen. Deze ganshe streek is regt lief zonder uitsteekende schoonheid: het land is min of meer heuvelachtig en daarby welig begroeid met gras, koren en geboomte. In het terugkomen passeerde ik het kerkhof, dat als een klein bosch geworden is daar de boomen die tot aandenken der overledenen geplant zyn; onder de opschriften zyn my geene belangwekkende in het oog gevallen.

Men wees my ook wynbergen in de nabyheid, zy zyn toch maar voor een klein gedeelte meer met wynstokken beplant, waaraan, zoo men my zeide, voor het genoegen der drinkers niet veel verloren gaat. Men heeft in veel streken, waar het klimaat nu ongunstig is te voren wyn gekweekt, nu vraagt zich, of toen het klimaat beter of de smaak ligter te bevredigen was. Het laatste komt my waarschynlyker voor, en ik zoude er byvoegen, dat by de moeyelykheid van vervoer vele van de nood eene deugd gemaakt hebben, en zich met zuuren wyn beholpen, omdat zy den zoeten niet bekomen konden

De poorten der stad zyn geslecht en de ingang is nu ganksh vry; men slecht ook de wallen, en langzamerhand wil men de dubbelde grachten vullen. Buiten om kan men nu wandelen, het heet daar „die grosse und die kleine halbe Stadt." vele huizen worden hieraan gebouwd, die het voorregt van hooge ligging, vaine lucht, en meestal groote tuinen hebben.

Frankfort is eene mooye stad, de landstreek is middelmatig: de boorden van den Oder zyn hier

Frankfort aan den Oder.

en daar heuvelachtig en met populieren en andere boomen beplant. Er zijn verscheidene voorsteden, waarvan de eene over de brug, aan de linkerzyde van de rivier; zy heet de Dam-Voorstad; hier is het monument van Leopold van Brunswyk, en hier was ook myne herberg.

Frankfort heeft eenige fabrieksnyverheid, toch is die meer af- dan toegenomen; eene groote zydenfabriek in de Damvoorstad is te niet gegaan; men ziet nog het groot gebouw, dat men naauwelyks bewoners vindt, vooral om, dat de Oder in de laatste jaren zoo hoog gestaan heeft, dat de betrekking met de stad somtyds afgebroken was. Een voorname tak van nyverheid is het stoken van aardappelbrandewyn, hetgeen veel op het land geschied; men verzendt dezen schadelyken drank in groote hoeveelheden naar Polen.

De ligging aan den Oder is voor den handel gunstig, evenwel is Frankfort met de stapelplaats voor hetgeen van andere plaatsen aan deze rivier naar Berlyn gaat; alles wat van Custrin en andere plaatsen beneden Frankfort komt gaat door het Finowkanaal, dat den Oder met de Havel vereenigt, en alles wat van de bovenrivier komt gaat door het Friedrich-Wilhelmskanaal, dat den Oder met de Spree verbindt. Zeer groot vertier geven aan Frankfort de vier jaarlyksche missen, die vooral dienen om Polen, en gedeeltelyk ook Rusland te voorzien. De laatste onlusten hebben hierop hare nadeelige invloed reeds doen gevoelen.

*In het goed vertrouwen op de Pruissische trekwagens had ik my de voorgenomene reis over Polen naar Breslau als zeer gemakkelyk voorgesteld; myne eerste ondervinding was zeer teleurstellend: met een ouderwetsen plompen wagen zonder veren of riemen moest ik langzaam dezen weg afleggen.

Ik heb van hier een pakje met voorwerpen, die ik niet op de reis wilde medenemen, naar Keulen gezonden. Een soort van loonbedeende, met name Wendt, heeft dit zeer goed voor my bezorgd. Daar dit pakje by het tolkantoor onderzocht en verzegeld moest worden, en er met den zondag niemand op dat kantoor was, moest ik de byzondere beleefdheid van de ambtenaren inroepen; en ik had daardoor gelegenheid, om my, zoo als meermalen te voren, van de bereidvaardigheid, om in hunnen post dienst te bewyzen, zonder fooyen, te overtuigen.

+Om 7 uren verlieten wy Frankfort; een eind wegs reden wy langs den Oder, toen slaegen wy links om en kwamen in de breede spoorvolle zandwegen, waar wy dikwyls stapvoets voortgingen. De avond was helder, wy reden veel door mastbosch, zoo dat de eerste indruk van dezen tagt niet onaangenaam was. Om goed te kunnen zien had ik my voorin geplaatst; in den nacht was de koude zeer hinderlyk.

Maandag 2 mei des nachts om een uur kwamen wy te Drossen, waar ik my met koffy verwarmde, maar niet verkwikte. Ik zag het eerste aanbreken van den dag, want slapen kon ik niet; de lucht was volkomen helder, het groen in zyne eerste reinheid, en rondom hoorde men de leeuwerik zingen. De aangename aandoening van de zon in die omstandigheid te zien opgaan, overtrof het pynlyk gevoel van de scherpe koude en van het stoten

van den wagen. Om half zes kwamen wij te
Zielenzig, eene kleine stad, die eenige goede hui-
zen heeft, ten gevolge van een brand, die de
slechte voor eenige jaren verwoest heeft. Hier
werd ontsloten; en daar ik gaarne riemen onder aan
mijn pantalon had, zocht ik een schoenmaker op.
Hij woonde in een kamer, waar ik eerst niets vond
dan twee leerlingen, die aan het werk waren; doch
toen ik naauwkeuriger onderzogt, bevond ik dat
de meester in een bed de vrouw in een tweede en
een kind in het derde lag. Man en vrouw stonden
op, de eerste sneed de riemen de andere naaide
ze vast, en voor vier groschen was mijn wensch
voldaan. Ik konde niet nalaten bemerkin-
gen te maken over de ellendige huisvesting de-
zer lieden, wier eenig vertrek voor woonkamer,
keuken, slaapkamer, werkplaats dienen moet.
In het zuiden is dit niet beter, maar het is niet
zoo onaangenaam dewijl men leeft en arbeid
in de vrije lucht; hier is dit naauw en morsig
vertrek voor het grootste gedeelte van het jaar
eene gevangenis. Daarom moest in het noorden
eene ruime, nette en vrolijke woning de
eerste trap van weelde zijn even als in het zui-
den fraaije, schitterende kleederen.

Om 8 uren kwamen wij in Schiermeifel, een
klein dorp, bijna geheel door joden bewoond.
Hoewel deze hier en elders veel op het land ver-
spreid zijn oefenen zij geen landbouw uit; zij zijn
winkeliers, kleermakers, schoenmakers, verrigten
alle soorten van beroep uit ~~maar~~ meestal toch zijn
zij handelaars of factoren, dat is: zij bezorgen den
handel tusschen den kooper en den verkooper.
Schiermeifel plagt berucht te zijn wegens zijne
onveiligheid, dikwijls werden reizigers hier ver-
moord of geplunderd

Ik deed hier eene wandeling met myn buurman in den wagen, die my zeide, dat hy onderwyzer was in het teekenen en dansen, en dit beroep in Frankfort en ook in naburige plaatsen uitoefende; – zoo was hy nu voor drie maanden in Meseritz werkzaam en derwaarts begaf hy zich ook ditmaal. Hy was nog al een aardig mannetje en verhaalde my veel van de levenswyze in deze plaatsen; ook van de joden.

Het land was nog al mooi en het weder uitstekend, zoo dat ik gaarne, waar het doenlyk was den wagen vooruit wandelde.
Wy kwamen weldra aan het dorp Grochow en nu bereikten wy de Poolsche grenzen. De weg slingerde hier schilderachtig door een mastbosch, en ging veel naar boven en naar beneden zoo dat wy eene goede wandeling konden doen onder het vrolyk gezang der vogels. Het eerste Poolsche dorp was Tempel. Het land is hier zeer schraal.
Om 12 uren kwamen wy te Meseritz, eene kleine stad, die ook eenige goede huizen heeft ten gevolgen van een brand. Er was jaarmarkt en groote levendigheid, zoo dat onze postwagen met nog drie bywagens naauwlyks door de kramen en tafels met koopwaren door konden komen. De voornaamste voorwerpen der markt waren de paarden, die waren zeer talryk en sommige zeer mooi. De bevolking is hier nog meest Duitsch, men ziet dit aan de opschriften der winkels; op de markt hoorde men ook nog weinig Poolsch. Afsteekende kleederdragten zag men byna niet. De vreemdeling werd dadelyk omringd van bedelende jodenkinderen. Het middageten was hier slecht.

Meseritz en vele andere kleine steden, ook Zielenzig, waar wy dezen morgen waren, plagten aanmerkelyk gewin te vinden in weveryen vooral van laken, dat gedeeltelyk in Rusland verkocht werd. De groote fabriken die beter en goedkooper laken leveren, en meer nog het Russisch verbodstelsel doen die weveryen te niet gaan. Hierdoor zyn deze kleine steden meestal in eenen kwynenden toestand.

Daar de wagen zich nog al lang ophield, heb ik nagenoeg een uur ver kunnen te voet gaan, ditmaal geheel alleen. Meseritz ligt in eene groote, zandige vlakte, die niet nog bebouwd was; – vervolgens kwam ik door een groot mastbosch; hier haalde my de wagen in. Wy reden door eenige dorpen, onderanderen door Poltzig en niet ver van daar passeerden wy de Ober, die in de Wartha valt. Hier merkte ik voor het eerste een beeld van Nepomuc op, dat my deed zien, dat wy in een Catholiek land gekomen waren. Aan de schuren van op eengelegde balken konde men bemerken, dat de streek veel hout bezit.

Om kwartier over vieren kwamen wy aan de wisselplaats Schillen, waar wy koffy dronken. De wegen zyn vry goed, byna enkeld van zand, doch door den regen thans zonder stof en zeer gelyk; nu en dan zyn zy geplaveid, maar met slechte ongelyke steenen, zoo dat de wagen daarover rydende ondraaglyk stoot; – behoorlyk van steengruis aangelegd of met keisteenen geplaveid zyn zy sedert Frankfort byna nergens.

Een myl verder kwamen wy door Leewitz, een vrolyk dorp, waar de kerk van balken gebouwd was, ook de Edelsitz of het verblyf van den heer

der plaats, dat bestond uit zyn huis met eene branderij, schapenstallen en andere neerenge-bouwen. Het volgende dorp was Zembons-ko. De boerenhuizen zyn van balken en van leem met daken van schindels of van stroo, zeer eenvoudig gebouwd.

De avond werd koel en bewolkt, het negende toen wy om 11 uren aan de volgende wissel-plaats, Pinne, kwamen. Hier treffen de twee wegen, die welke van Custrin, en die van Meseritz te zamen, en van hier tot Posen is ook een goede weg van steengruis (chaussée).

Op de bywagens zyn een aantal tonnetjes met geld die van Berlyn naar Posen bestemd zyn, ter summa van 90,000 Thalers, zoo men my zegt zyn er nog voor eene grootere som aan goud en papier in den postwagen zelf. Het is een blyk van de groote veiligheid dat men zulke sommen zonder eenige bewa-king vervoeren kan. Ditmaal bleven de by-wagens lang terug, dit veroorzakte geen ongerust-heid maar wel oponthoud, er was namelyk een rad gebroken.

Er is hier te Pinne een groot adelyk goed be-woond door den heer von Rappard; zoo ik mer-mede dan ik in lang gezien heb. Men zeide my hier dat hy tot de secte der ~~zoogenaamde~~ hei-ligen behoort, een byzonderen prediker heeft en eene levendige briefwisseling onderhoudt met de andere heiligen in alle landen.

Dingsdag 3 mei, het was half een eer wy Pin-ne verlieten; het weder was slecht geworden. Wy hielden met het aanbreken van den dag stil te Bythin, en tegen acht uren ~~kwamen~~ wy te Posen aan. Naby de stad is het land goed bebouwd, maar de boerenwoningen zagen er erbarmelyk uit. In een dorpje op eene halve myl af.

De zeer groote aanleg der nieuwe stad is gemaakt onder de Pruissische regering voor 1806. men wilde toen Posen tot eene voorname stad maken, en ten koste van Warschau doen bloeijen. Het scheen wel als of Pruissen voorzag, dat Posen alleen van Polen Pruissisch zoude blijven. Vele gebouwen zijn onvoleindigd blijven staan tot in de laatste jaren; toen heeft men enkelde afgemaakt en de andere weder weggebroken. Daarom is de tegenwoordige wijd uitéén gebouwde nieuwe stad ontstaan. +

stand van de stad zagen wy een park artillerie en vele militairen.

Van de drie herbergen, waar ik my vervoegde waren twee zoo morsig, dat ik er niet blyven wilde, de derde, het Hotel de Reine, vind ik redelyk goed.

Ik was van deze reis zeer vermoeid; het gedurig stooten van den wagen, waardoor men telkens als men insliep zoo onzacht gewekt werd, had my gedurende deze twee nachten van alle rust beroofd; dit maakte my voor dezen dag weinig geschikt, om my bezig te houden. Den voormiddag heb ik slechts eene eerste ontdekkingswandeling door de stad gedaan. Zy heeft een vrolyk voorkomen, en bestaat uit eene oude en nieuwe stad, de eerste dicht bebouwd maar toch vry regelmatig, de tweede geheel onvolbouwd slechts uit huizen, die meestal alleen staan, uit mooye pleinen en wandelingen bestaande.
+In de oude stad is veel levendigheid, maar in de nieuwe is het als op het land, men ziet er byna geene menschen en hoort menigvuldige nachtegalen. De stad was gansch open; in den laatsten tyd heeft men de toegangen met palisaden en hekken bezet, zoodat zy des avonds gesloten wordt.
Na't eten heb ik my, naar s lands gebruik, door een Joodschen factor laten begeleiden, om het merkwaardige te zien. Ik ging door de Wilhelmsstrasse, eene breede straat met kastanjeboomen en populieren beplant, en als wandeling zeer bezocht; — Paradeplatz, met boomen omplant. Hier staat het Theater, uitwendig zeer eenvoudig. Op den hoek van de Paradeplatz en de Wilhelms-

straße staat een paleis met eene fraaije colo-
nade, het behoort aan den Graaf Radczinski.
Ik ging vervolgens over den Exercierplatz, waar
het militair Lazaret staat. Niet ver van
daar steekt boven de andere gebouwen uit
het militair Proviant-huis; het heeft vele
verdiepingen en een plat dak. Ik zag nu ook
het Landgericht en het Friedensgericht, het laat-
ste geheel nieuw gebouwd. Dit alles was
in de nieuwe stad. Ik merkte op, dat de offi-
ciele opschriften meestal enkeld in het Duitsch
waren; nu zijn ook de meeste bestemd voor
ambtenaren en militairen en die zijn Duit-
schers. In de oude stad wees men mij de
Hoofdwacht, een mooi nieuw gebouw; het
paleis van den Graaf Jalonski, tot mili-
tair hospitaal gemaakt, omdat de eige-
naar naar Polen gegaan is. De markt is
regelmatig en met goede huizen bezet,
maar niet groot. Het raadhuis is een oud
leelijk gebouw, uitwendig met figuren be-
schilderd. Inwendig vond ik niets merk-
waardigs, op den toren had ik een ruim
gezigt over de stad en de omstreken.
Ik ging in de Dominikanerkerk en vond
er niets bijzonders, dan een man, die zich
nederwierp en drie maal met het voor-
hoofd zeer hoorbaar op den grond stootte,
en eene vrouw, die voorover met de armen
en beenen uitgestrekt op den grond lag en
prevelde. Dit waren geene goede stalen
van godsdienstige verlichting. Ik merkte
op, dat de gewone opschriften en uitnodi-
gingen om te bedelen enkeld in het Poolsch
waren. Is dit omdat men het overbodig re-

Niet ver van hier staat ook het Seminarium ×
der Katholike geestelyken.

× Walletchey en

⌞ De huizen zyn meestal van boven spits en de
daken der oude huizen met schindels der nieu-
were met platte pannen gedekt.

kent de verlichtere Duitschers aan te spreken, of wel omdat de Geestelykheid de Duitschers niet er-kent als tot hunne gemeenten te behooren? Het laatste komt my waarschynlyker voor.

Ik ging over de zoogenaamde Lange brug naar de andere, regte, zyde van de Wartha, die hier reeds eene breede rivier is en veel bevaren wordt; - zy valt by Custrin in den Oder. De brug is in twee wegen afgedeeld een voor de gaande en een voor de komende wagens. Men ziet er, zoo als gewoonlyk, een kruis met twee Christusbeelden, voor hen die de rivier op en afvaren.

De Domkerk is een groot gebouw dat nieuw opgemaakt wordt, maar dat niet schoon is. Er zyn eenige merkwaardige grafsteenen, meestal van geestelyken. Ik merkte hier een paar schilderyen op, waar het lichaam van kunstig gewerkt zilver opgelegd was en alleen de handen en het gelaat geschil-derd. Ik herinner my dergelyke stukken gezien te hebben, die uit Rusland gekomen waren. Zoude dit welligt eene byzondere vorm der kunst by de slavonische volkeren zyn?

Naby de Domkerk staat het aartsbisschoppe-lyk paleis, en eenige woningen van Kanon-niken. ×

Ik ging nu door de groote Voorstad aan de zyde van Warschau, * Schrotke genaamd; zy is als eene kleine stad. ^ Aan het uiteinde staat de Johanniterkerk; en op weinig afstand eene kerk en gewezen klooster zoo men my zeide van Reformaten; thans een Seminarium voor Dorps-schoolmeesters, en tevens armschool. De uren van

Het Slot is het gebouw der Jesuiten en staat +
naast hunne kerk. Zy hadden hier, zoo als in geheel
Polen, alle instellingen van onderwys en ook groo-
te rykdommen na zich getrokken.

onderwys waren voorby. Men zeide my dat alle kinderen hier en in alle de armscholen Poolsch en Duitsch leeren; het staat de ouders niet vry eene dezer talen door hunne kinderen, niet te laten leeren.

Ik liet my voeren door de Jodenstraat. Zy is opgepropt van bewoners, evenwel mogen de joden wonen waar zy willen, en wonen veel aan de markt en daar welligt nog naauwer byeen. De Jodenstraat is in 1824 gedeeltelyk afgebrand, daardoor heeft men ze wat breeder kunnen maken. Men wees my een huis, waar voor eenige maanden twee verdiepingen zyn ingestort by gelegenheid eener bruiloft. Tien menschen zyn daarby omgekomen en veel meer gewond. Men heeft toen ook andere huizen onderzocht en heeft er vele gevonden die zeer bouwvallig waren, en nu niet meer mogen bewoond worden.

Men heeft my het zoogenaamd Slot gewezen, waar de vorst Radziwil, Gouverneur generaal der provincie, plagt te wonen, en waar de Regering haren zetel heeft, - het is een uitgestrekt gebouw maar niets meer.
x In den tuin van het Slot hoorde ik verscheidene nachtegalen; die schynen hier zeer menigvuldig te zyn.

Ik ging in den Schouwburg, waar gespeeld werd: „Heinrich IV vor Paris oder der Schenkwirth als König" Het gebouw is zeer middelmatig, de tooneelspelers kwamen my voor ellendig te zyn, en het stuk onbeduidend. Er waren weinig menschen. Polen komen, zoo ik hoor, byna niet in den schouwburg; in hunne taal wordt

hier niet gespeeld.

Woensdag 4 mei. Heden heb ik uitgeslapen van de vermoeyenis der reis. Ik ben voortgegaan met my in en om Posen om te zien. Eigentlyke merkwaardigheden heeft de stad byna niet, maar het is my belangrijk eene Poolsche stad en bevolking te zien, en my zoo veel mogelyk van den toestand van dit land en ook van het naburig Polen te onderrigten. Ik heb een bezoek gemaakt by den heer Trentini, Oberinspector der Casernen aan wiens vrouw my haar broeder, de heer Kaufmann, in Berlyn een brief gegeven heeft; ook den heer Professor Müller die aan het hoofd staat van het Gymnasium. Met mijn waard die half Pool is en aan tafel met een paar officieren heb ik veel gesproken en zoo tracht ik my eenige kennis van den toestand van zaken op te zamelen.

Posen was in de laatste jaren zeer bloeijend, er was veel handel, de rykdom en de bevolking namen sterk toe. De opstand van Warschau zet dit alles hier ook terug. De edelen zyn of zelf naar Polen gegaan of hebben groote sommen derwaarts gezonden. Behalven alle gelden die zy hadden hebben zy nog, zoo men berekend, voor twee of drie millioenen Thalers van de joden geleend op panden, die zy wel nimmer zullen kunnen inlossen. De groote bron van welvaart voor Posen, de verteringen der edelen, is dus gestopt en de mindere standen verliezen hun bestaan. Dit is byzonder het geval met de joden; die leven byna geheel van de edelen wier zaken zy bezorgen, voor wie zy de voortbrengsels van den landbouw verkoopen, alle behoeften inkoopen, alle belangen waar

nomen. De edelen hebben zich altyd, maar meer
volkomen nog sedert vyf jaren van allen om-
gang met de Duitschers afgescheiden. Alleen
by den Gouverneur Radziwil waren gezel-
schappen, waar zich vrouwen van de twee na-
tien ontmoeteden, en die waren dan zeer styf;
de mannen ontmoeteden zich somtyds in amb-
betrekkingen, ook in het casino en andere open-
bare plaatsen, maar zelfs deze ontmoeting
heeft nu nagenoeg opgehouden: in het casino
b. v. komt sedert de omwenteling van War-
schau geen Pool meer. Poolsche middel-
stand is er byna niet, de winkeliers en am-
bachtslieden, de nyvere stand in het alge-
meen bestaat uit Duitschers en Joden; de
laatste zyn vooral in den kleinen handel,
een groot aantal zyn, hetgeen men factors
noemt, menschen, die zich tot alle werk-
zaamheid aanbieden. Alles wat zwaren
arbeid vereischt zoo als metselen, smeden,
zelfs schoenmaken doen de Joden niet.
De Duitschers en Joden winnen dikwyls in
hunnen handel met de adelen aanmerkelyk
vermogen, waartoe de losheid en slechte huis-
houding der adelen veel bydraagt; zy koopen
zonder overleg veel te duur, dikwyls slechte
waren, zyn het gekochte spoedig moe, verkoo-
pen het weder met groot verlies, om wat an-
ders te bekomen; kunnen dikwyls niet dadelyk
betalen, geven daarentegen dubbeld als zy geld
bekomen. Dit alles maakt het handelen met
den Poolschen adel veel voordeliger dan met de
ryke lieden in andere landen, die wys op zaken
stellen. Hierdoor sluiten zich de Duitsche bur-

Mijn joodsche landsman, dien ik hierover gesproken + heb, zegt my, dat hetgeen men my gezegd heeft overdreven is, en dat het in den laatsten tyd beter geworden is; zeldzaam woont tegenwoordig meer dan eene familie in hetzelfde vertrek.

Er zyn een aantal zeer ryke joden; myn landsman wyst my telkens zeer schone huizen die hun toebehooren. In het algemeen kunnen de joden wonen waar zy willen; zy kunnen huizen en landeryen koopen; maar zy zyn geen burgers en nemen ook nog geen deel aan den krygsdienst.

gers, die in eenige geslachten, hier geboren zyn, en niet in betrekking staan met de regering, dikwyls veel nader aan de Polen dan aan de nieuw aangekomene Duitschers, en het is veel meer te verwachten, dat deze Duitschers Polen dan dat de Polen Duitschers worden.

De geheele bevolking van Posen is 25000 en daarvan zyn 6000 Joden, waar het grooter getal zeer arm; zy leven algemeen zeer matig en de armen zeer ellendig, vooral wat de woning betreft: aan de markt vooral zyn dikwyls vyf of zes familien in een vertrek vereenigd. Deze opeenhooping, die met veel onreinheid gepaard gaat, doet voor de gevolgen der Cholera zeer vreezen. ×

De adel is niet algemeen ryk, men rekende in het Grootshertogdom Posen omtrent 20 zeer ryke familien, en 40 min bemiddelde; alle de andere zyn arm en leven van kleine inkomsten op het land. Er is geen politike afscheiding van hogen en lagen adel, maar de eerste familien blyven altyd onder zich en komen in geene aanraking met de armen, die wel hun's gelyken heten, maar toch om hunne armoede met minachting behandeld worden.

De boerenstand is nog zeer achterlyk, met uitzondering van eenige Duitsche kolonien. Deze worden Holländer genaamd, zoo het schynt omdat zy Hollandsche landbouw en veeteelt hebben ingevoerd. Men noemt in Duitschland op veel plaatsen de hofsteden, die zoo aangelegd zyn Holländereyen. Anderen leiden den naam af van het omkappen der bosschen, waarmede deze kolonisten hebben moeten aanvangen, en beweren, dat men ze Haulander noemen moest. Hoe dit zy, men weet, dat zy uit ver-

× vooral in den omtrek van Poleo.

schillende streken van Duitschland gekomen zyn: uit de Paltz, uit den omtrek van Anspach, van Bamberg enz. Men noemt ze ook op sommige plaatsen nog Bambergers.x Gedeeltelyk hebben deze Duitschers hunne taal en zeden behouden, gedeeltelyk zyn zy Polen geworden; maar overal zyn zy betere landlieden, hebben orde en reinheid in hunne huishouding en bekwaamheid voor den veldbouw; – zy zyn overal vrye lieden. Van de vrymaking der andere boeren heeft de regering ook veel werk gemaakt, doch dit heeft veel grootere zwarigheden dan in Duitschland, omdat de boeren zoo zeer onbeschaafd en onachtzaam zyn. Terwyl in Pruissen de boer in den regel zich wat gespaard had, en, als hy eigenaar van het land werd, den heer voor zyne verpligtingen konde afkoopen; zoo heeft de Poolsche boer niets en verdrinkt alles wat hem gegeven wordt; de edelman is dus verpligt, om eene aanmerkelyke som op te offeren, ten einde de boer een bewoonbaar huis bekome op het stuk land, dat zyn eigendom zal worden, en tevens vee, gereedschappen, zaad enz, om het bebouwen van zyn land te kunnen aanvangen. Dit heeft men den adel opgelegd, en het kon ook niet wel anders; maar hierdoor is de ontevredenheid van den adel ook zeer toegenomen. In sommige streken, waar men den boeren deze weldaad bewezen heeft, zyn zy uit hun liederlyk leven tot werkzaamheid en orde overgegaan en vormen een nieuwen stand van vrye boeren. Dit is vooral zoo gegaan, waar zy de Duitsche kolonien in hunne nabyheid had-

den en zich met die kolonisten hebben kunnen vermengen; in andere streken, waar dit het geval niet was, zyn zy by hunnen ouden staat van luiheid, zorgeloosheid en dronkenschap gebleven, en dan is hunne ellende dikwyls nog grooter, omdat nu de heer niet meer voor hen als voor minderjarigen zorgt. In sommige streken is de maatregel der regering nog niet kunnen ten uitvoer gebragt worden; men moet daar de boeren eerst in staat stellen, om vry te wezen, alvorens men ze vry maakt. De regering heeft veel aangewend, om de scholen op het land algemeen in te voeren en goed te maken; dit heeft toch ook groote zwarigheden, zoo wel wat de middelen tot bekostiging van den meester en de school betreft, als wat het personeel der onderwyzers aangaat, die men onder de Polen zoo weinig vindt, en die toch niet vreemd kunnen zyn. Men tracht ze nu in de Seminarien voor dorpsschoolmeesters te vormen. Het is inderdaad een groot en moeilyk werk, om een volk zoo als de Poolsche landlieden tot verlichting en beschaving te brengen; en wanneer men dan bedenkt, dat de Pruissische regering in hare edelmoedige pogingen nog den weerzin der vreemdheid en de tegenkanting van den adel en de geestelykheid te overwinnen heeft, zoo ziet men ligt in, dat er veel volharding gedurende lange jaren zal nodig zyn, om het doel te bereiken, en dat eenige algemeene en schoonklinkende maatregels van het Ministerie niet toereikende zyn. Prof: Muller zeide my, dat men in Berlyn dikwyls dit onderwerp met te weinig kennis

naar zake beoordeelde. Tot nog toe heeft het meeste tot de beschaving der landlieden uitgewerkt de militairdienst in het Pruissische leger; daar leeren de jonge lieden orde en reinheid kennen, zy worden onderwezen in lezen en schryven; zy zien steden en landen; zoo dat ze doorgaans met eenige beschaving op hun dorp terug komen.
Wanneer de Poolsche omwenteling de omwenteling de onafhankelykheid van dit land ten gevolge had, zoude het met deze beschaving en met de vryheid der landlieden oreï zyn. De stryd der edelen is veel eer tegen dan voor de ontwikkeling en de vryheid hunner volksgenoten, die niet van adel zyn.
De hoogere beschaving heeft ook nog niet vele vorderingen gemaakt. Geleerde Polen, zelfs in hunne eigene taal, letterkunde en geschiedenis zyn er byna niet. De adel leert uitsteekend goed nieuwe talen vooral Fransch, leest veel nieuwe voortbrengsels van Fransche poesie en politiek; maar voor grondige geleerdheid heeft hy weinig lust. Sommigen maken goede vorderingen in de natuurwetenschappen en mathesis, ook in alles wat tot den kryysdienst behoort. De openbare scholen, met name het Gymnasium bezoeken de jonge edelen zelden; zy willen niet het zoogenaamde onderwys ontvangen met de Joden, en deze hebben veel yver voor het onderwys: zelfs weinig bemiddelde Joden getroosten zich de kosten hunne kinderen in het Gymnasium te zenden. Een andere grond voor den adel tegen het Gymnasium is de Grieksche taal, die men zegt dat daar geleerd worde. De weinigen, die er komen beginnen gewoonlyk laat, en maken middelma-

tige vorderingen; zy hebben zeldzame volharding.

Dezen namiddag heb ik veel gewandeld in en om Posen. Het land is doorgaande vlak, maar aan en by de stad zyn eenige hoogtens, die afwisseling voor het gezigt opleveren. Ik was in den tuin van Mitczielski, die uitgestrekt en mooi gelegen is, doch even als het paleis geheel verwaarloosd. Deze aanzienlyke familie heeft naar Poolsche gewoonte te veel verteerd, en thans zyn de drie zonen naar Warschau gegaan, de een is reeds dood en de tweede gewond.

Er zyn ook buiten de stad eenige tuinen, waar men des avonds zich gaat verlustigen. Dit doen alleen Duitschers, de Polen hebben die gewoonte niet; de groote blyven op hunne landgoederen, of zoo ze in de stad zyn ryden zy uit in hunne wagens, en de lagere standen vermaken zich in kroegen in de stad.

Op eene hoogte noordoostelyk van de stad wordt eene uitgestrekte vesting aangelegd, men arbeidt vlytig daaraan, maar het zal nog lang duren eer zy volendigd zyn zal. Toen de opstand van Polen uitbrak, was men zeer bedacht, dat hier ook onlusten zouden plaats hebben. Men heeft toen dadelyk het gedeelte der vesting dat gereed was, door voorloopige werken in verbinding gebragt met het gedeelte der stad, dat het naast daaraan lag, en waar zich toevallig de voornaamste militaire en regeringsgebouwen bevonden. Alle kassen en magazynen zyn in dit gedeelte der stad byeengebragt, en rondom zyn palissaden geplaatst; op de hoogte zyn kanonnen geplant, die de stad in alle rigtingen bestryken, en ook allen aanval van buiten vruchteloos zouden maken. Boven op het proviantmagazyn, dat boven alle gebouwen uitsteekt en een plat dak heeft, zyn

In de eerste dagen waagde men het niet de solda- ×
ten in kwartieren te laten overnachten; zy bleven
op de paradeplaats bivakkeren. Naderhand wa-
ren nog altyd een gedeelte aldaar steeds gereed
om te kunnen handelen. Er staat nog eene
houten loots, die men om de strenge koude
heeft opgeslagen, ten einde daarin den nacht
door te brengen. Dit heeft nu niet meer
plaats; maar de wachten zyn steeds zeer
menigvuldig en des nachts gaan talryke pa-
trouilles door de stad.

eveneens kanonnen geplaatst. Een officier die mij in den schouwburg gezien had, en uit mijn uiterlijk voorkomen besloten had, dat ik een Engelsch geneesheer was, die naar Warschau ging, was zoo vriendelijk mij den zamenhang van deze voorloopige bevestiging uit te leggen. Men is op alle voorvallen bedacht geweest, en heeft onder anderen het geheel in kleine vakken afgedeeld, zoodat, als op eene plaats de aanvallers mogten doordringen, de troepen zich dadelijk achter een andere rei palissaden kunnen terugtrekken en verdedigen. Het geschut is zoodanig gesteld, dat indien de burgers dol genoeg waren, zich tegen de militairen te vereenigen, en de bevestiging aan te vallen, de geheele stad zoude vernield worden, en zij zelve aan het moorddadigste vuur zouden blootgesteld zijn. Deze maatregel van voorzigtigheid heeft, zoo men mij algemeen gezegd heeft, grooten indruk gemaakt, en is waarschijnlijk de oorzaak, waarom hier alles rustig gebleven is.

× Ik ging nog in het Casino waar de heer Trentini mij invoerde. Het lokaal is middelmatig; er waren weinig leden tegenwoordig; ook blijven de Polen gansch weg.

De avond was zeer schoon; in de Wilhelmsstrasse waren vele wandelaars en wandelaressen, maar bijna alle Duitsch, eenige uitsteekend mooije vrouwen behoorden tot de familien der beambten en militairen, die hier als het ware eene kolonie uitmaken.

<u>Donderdag 3e mei.</u> Aanhoudend kwamen op mijne kamer Joodsche kooplieden, die allerhande zaken te koop aanbieden; zij beginnen hun be-

De joodsche Synagoge heb ik alleen uitwendig ×
gezien; zij kwam mij voor niet uitstekend
te zijn.

zaak reeds voor 7 uren en dikwijls zijn zij zeer lastig; eenige eindigen, wanneer ik niets koopen wil, met een aalmoes te vragen. De waard heeft my gezegd dat het onmogelyk is deze lieden uit het huis te houden.

Ik heb heden de Jesuitenkerk bezigtigd; zy is de schoonste van Posen en is werkelyk een prachtig Griekseh gebouw, maar zoo als gewoonlyk met versiersels overladen. Ik heb reeds gesproken van het slot, dat naast deze kerk staat en dat de woning van deze heerschzuchtige geestelyken en hunne kwekelingen plagt te zyn. Tegenover de kerk is het tegenwoordig Gymnasium, dat was eene school voor lager onderwys ten tyde der Jesuiten.

Myn leidsman wees my de zoogenaamde Duitsche kerk, dat beteekent protestantsch, want die twee woorden zyn by de Polen synonime, hoewel er toch ook Duitsche katholiken zyn, doch in Posen zeer weinig. ×In het voorbygaan zag ik nog de Hebreeuwenschule en de Freimaürerlage; deze is een mooi gebouw.

Ik bezocht nu het Seminarium voor dorpsschoolmeesters en werd door den Director, Gruszczinski, zeer wel ontvangen. Dit Seminarium is voor katholike meesters in Bromberg is een dergelyk voor protestantsche. Er zyn hier 18 kwekelingen geheel voor rekening der regering, nog tien die ondersteund worden, en in gewone tyden zyn er nog meer dan 30 voor eigene rekening. Het bestaat reeds sedert 1804 maar is in de laatste jaren uitgebreid. Alle de kwekelingen wonen in het gebouw. Nagenoeg alle die op eigen kosten waren en vyf van hen die door de

Ik bezocht den Hr. Luitenant von Pirch, met wien ik over Polen en over mijne reis naar Breslau sprak.

koning bekostigd worden zyn naar Warschau gegaan.
Ongeveer 300 kinderen, jongens en meisjes, gaan hier
in de school; zy betalen niets. Protestantsche kinde-
ren worden ook toegelaten, joodsche alleen oog-
luikend, daarvoor zyn afzonderlyke ook vrye scho-
len. Ik ben met den heer Grabczynski de
klassen doorgegaan, eene was voor de toekom-
stige schoolmeesters, in de andere gaven deze on-
derrigt aan de kinderen. Overal worden de twee
talen Poolsch en Duitsch vereenigd, en volgens de
instelling moet dit in het geheele Groothertogdom
plaats hebben. Het kwam my voor dat het onder-
wys vry goed was, maar ik kan het niet grondig
beoordeelen; - nagenoeg een derde der kinderen
waren meisjes.

Behalven deze twee hoofdseminarien, hier en
te Bromberg, zyn er nog kleine nevensemi-
narien, en worden ook in eenige scholen kwe-
kelingen voor meesters opgeleid, want er zyn
er nog altyd te weinig vooral katholieke.
De geestelyken werken het schoolonderwys
niet tegen, de vorige Aartsbisschop was er zeer
voor, de tegenwoordige begunstigt het ook.
De Edelen zyn ook niet tegen de scholen, geven
somtyds bydragen daartoe, maar trachten het
onderwys van het Duitsch te verhinderen,
hierin moet men hun dikwyls toegeven, opdat
de kinderen altans Poolsch leeren.

Op myne wandelingen om de stad ben ik ge-
weest in den Lytkeschen Garten op den weg
naar Kühdorf. Aan dezen tuin was niets by-
zonders te zien; het dorp is eene der kolonien
van de Bambergers, welke in deze omstreken
vry talryk zyn.

Na den middag ben ik by voerlieden geweest
om een wagen naar Breslau te zoeken. Vervol-
gens ben ik op de Citadel of nieuwe vesting ge-

maakt. Dit is een zeer groot werk, dat vele jaren arbeid zal behoeven eer het volbragt is; wie weet wie het ten einde zal brengen. Er worden vele muren gebouwd, een groote toren, gebouwen voor casernen enz. Voor hem die niet inge- wijd is valt het moeilyk zich een denkbeeld van het plan en den zamenhang te maken.

Den avond bragt ik door by Prof. Müller met de Hr. Consistorialrath Fachner en Professoren van het Gymnasium Martin en Czwalina. Eerst werd thee gedronken en ver- volgens gesoupeerd. Het was my zeer belang- ryk met zoo goed onderrigte lieden, die zich reeds zoo lang in Polen bevinden, de laatste zelf Pool is, over dit land en den toestand van zaken te spreken; wy onderhielden ons daarover byna uitsluitend. Slechts enkele punten kan ik van onze gesprekken opteekenen. Veel van hetgeen ik reeds heb opgeteekend hoorde ik bevestigen.

De toestand van het groothertogdom Polen levert byzondere zwarigheden op voor de re- gering, twee tegenovergestelde beginsels doen zich op. Indien men van dit land eene Pruis- sische provincie verlangt te maken, de inwo- ners aan de regering verbinden, dan schynt het onvermeidelyk, dat men ze Duitsch maakt, Duitsche taal en beschaving, Duitsche wet- ten en inrigtingen invoert. Dit schynt te meer aannemelyk en uitvoerlyk daar reeds een derde der bevolking Duitsch is, en daar in zoo vele andere streken Slavische bevol- king Duitsch geworden is, met name in Pruis- sen. De Poolsche nationaliteit moest dan verdwynen. Hiertegen staat het beginsel van

regt en zachtheid, dat in de Pruissische regering zoo uitsteekend wordt in achtgenomen. Men kan de Polen niet zonder verongelyking en eenig geweld germaniseeren; men wil hun niemand tot klagen geven. Daarenboven heeft men hun by het Weener Congres het behoud van nationaliteit toegezegd. Doch zoo men geheel in den zin der Poolsche, vooral adelyke bevolking regeerde, ware dit den afval der provincie met zekerheid voorbereiden. De nationaliteit bevorderen moest natuurlyk de onafhankelykheid met zich brengen. De Pruissische regering heeft geschroomd, en het konde haast niet anders zyn of zy moest schromen een dit beginsels als grondslag van haar stelsel aan te nemen. Zy heeft de beide talen ingevoerd; maar hierdoor was al dadelyk de keus der ambtenaren, die alle Duitsch en Poolsch moesten kennen, zeer beperkt, en de ambtenaren niet zeer goed. De strekking was meer Duitsch en de belofte eene vertegenwoordiging werd niet vervuld; dit veroorzaakte eenige klagten; maar de wanhoop, om de nationaliteit te zien herleven maakte juist, dat de adel zich tot de regering en de Duitschers begon te nygen; toen voor vyf jaren de Koning om eenigszins aan het beloofde te voldoen, aan Polen, even als aan de andere provincien, eigene Stenden gaf. Toen ontwaakten de oude herinneringen; de onnadenkende Polen begonnen weder alles te hopen, en dadelyk deed de vergadering der

Standen de overdrevendste vorderingen, die den afval van Pruissen onvermijdbaar moesten maken, zoo als het uitsluitend gebruik der Poolsche taal in het Groothertogdom, het uitsluiten van alle ambtenaren, die niet in het Groothertogdom geboren waren, het vormen van byzondere Poolsche troepen met nationaal uniform en met uitsluitend Poolsche officieren; de verwydering van alle andere troepen uit het Groothertogdom. Deze voorstellen konde de koning niet aannemen zonder werkelyk afstand te doen van Polen. Zy werden dus allen afgeslagen, en daarop is de grootste verbittering en de verwydering tusschen de Polen en de Duitschers gevolgd. Deze byeenroeping der Standen heeft dus het tegenovergestelde bewerkt van hetgeen men bedoelde. Zy zyn twee maal vergaderd geweest en dit jaar zoude hunne derde byeenkomst moeten plaats hebben.

Eenige meenen, dat men den adel, die meest al veel schulden had, zoude hebben kunnen uitkoopen, en zich hebben laten verplaatsen in het koningryk, en dat men onbewimpeld dit gedeelte van Polen Duitsch had moeten maken. Dit ware welligt raadzaam en uitvoerlyk geweest; maar de halve maatregel van het Congres van Weenen stond zeer in den weg.

Zoo als nu de toestand is, laat zich moeielyk vooruit zeggen, wat er van worden moet. Indien het koningryk Polen mogt vryworden,

zullen de inwoners van Polen steeds terugkeeren, om daarby te komen en zy zullen door Pruissen alleen met geweld van wapenen kunnen onderworpen gehouden worden; iets dat niet wel een blyvende toestand kan daarstellen. Doch in dit geval is niet alleen het Groothertogdom in gevaar, maar ook de Provincies aan de Oost-Zee; want het Koningryk Polen zich ontwikkelende moet noodzakelyk Dantzig bezitten en afzet en toevoer voor zynen handel op de zee bekomen. Wordt Polen niet vry, zoo als voor het oogenblik dit niet waarschynlyk is, dan vraagt zich of het Russisch worden zal, zoo dit gebeurde ware voor Posen geene andere toekomst dan Duitsch te worden. Doch waarschynlyker is het, dat zelfs onder den druk Poolsche taal en nationaliteit zullen voortduren, en nog eens weder bovenop komen. In dit geval zyn de vragen slechts uitgesteld. Men verwacht hier, dat Polen ditmaal weder onderdrukt zal worden, maar dat het niet zal tenietgaan. De laatste voorvallen zullen dan voor het Germaniseren en beschaven van Polen gunstig werken. De adel zal wel niet door verbeurdverklaring maar door de opofferingen der laatste tyden zyne goederen grootendeels verliezen. Duitsche edelen zullen ze denkelyk niet koopen, maar men zal ze verdeelen en aan

Het is eene byzondere moeyelykheid voor de ontwikkeling en de beschaving, voor het gansche maatschappelyke leven van een volk, wanneer het bestaat uit inwoners die van verschillende afkomst zyn en verschillende talen spreken, terwyl niet wel meer uit de twee bevolkingen eene ontstaan kan, zoo als b.v. in Engeland uit de Saksen en Noormannen in Engeland; – of de eene zich verliezen en versmelten, zoo als dit in vele landen heeft plaats gevonden. In de landen door Slavonische volken bewoond is deze verschillende nationaliteit der bewoners zeer algemeen: Rusland heeft zyne Duitsche, Finnische en Baltische provincien, Bohemen heeft eene talryke Duitsche bevolking, in Hongaryen wonen de Slowakken Magyaren en Duitschers naast elkander. Het is eene merkwaardige vraag voor de toekomstige geschiedenis der beschaving, wat van die verschillende eigenheden dezer bevolkingen en dezer talen worden zal. Waar de bestanddeelen zich omtrent opwegen kan voorloopig altoos een tweetalig volk ontstaan: hiertoe leidt het stelsel der Pruisische regering in Polen, dit moest ook in ons land hebben plaats gevonden indien Belgie en Holland vereenigd gebleven waren. Wat zoude de invloed zyn op het volkskarakter indien het volk werke- twee talen in plaats van eene sprak?

kleine kolonisten verkoopen, desnoods schenken; op die wyze bekomt het land eene nieuwe Duitsche bevolking; en als die meer en meer de overhand bekomt, en de adel steeds zwakker wordt, is het te verwachten, dat in Posen eindelyk de Duitsche bevolking de overhand bekomt, en met haar de beschaving.

Men was het daaromtrent eens, dat het Poolsche volk uitsteekenden aanleg heeft voor beschaving van lichaam en geest, maar tevens dat het nog zeer terug gebleven is, waarvan vooral de lyfeigenschap, en het losbandig leven van den adel schuld is.

De maatregel, om de boeren tot vrye lieden en eigenaars van hun land te maken is daarom de grootste weldaad, die aan dit land konde bewezen worden. De adel zelf heeft er in het eind voordeel by, want de boeren moeten voor hetgeen hun toegewezen wordt een jaarlyksche cyns aan den heer betalen, en het is voor den heer veel voordeeliger zyn land door vrye lieden voor dagloon te laten bebouwen, dan door lyfeigenen by hofdiensten. Doch de adel is volstrekt nog niet zoo ver, om dit te kunnen inzien, en beschouwt dit vrymaken der landlieden als een inbreuk op zyne regten. Dit blykt onderanderen uit de beraadslagingen in de Kamers te Warschau, maar men ziet dat zoo weinige edelen op de hoogte van verlichting staan, om voor de vryheid der landlieden gezind te zyn. De voorslag die men daar gedaan heeft, om aan elken boer vier morgen grond te geven, is eene begoocheling voor andere landen waar het land vruchtbaar, de steden menigvuldig zyn en daardoor de aftrek voor de voortbrengsels gemakkelyk. In Polen kan een landman met zyne familie van vier morgen naauwlyks eenige weken bestaan.

De regering heeft voor de edelen eene inrigting
daargesteld, die van het grootste belang is en vele
van hun verderf heeft gered, namelyk eene Cre-
dietkasse. De meeste edelen hadden vele schulden;
zy leenden geld van de joden, betaalden zeer
hooge renten, geraakten steeds meer ten achteren,
en hunne goederen werden verwaarloosd en
bragten jaarlyks minder op. Uit de Crediet-
kasse kan elk geleend bekomen eene som ge-
lyk aan vyf twaalfde zyner landgoederen, en die
som kan niet worden teruggevorderd, maar hy
betaalt jaarlyks $5\frac{1}{2}$ procent renten, waarvan
een procent dient voor aflossing van het kapi-
taal; zoo dat na een bepaald getal jaren de
edelman zyn goed weder gansch vry bezit. In-
dien hy de $5\frac{1}{2}$ procent jaarlyks niet betaalt
wordt hy geëxecuteerd. Door deze inrigting
zyn de edellieden in staat gesteld, om zich van
de bezwarende schulden aan de Joden te bevrijden,
om het nodige te koste te leggen, ten einde hun-
ne goederen in een beteren staat van opbrengst
te doen geraken, en tevens om de voorschotten
aan hunne boeren te doen by gelegenheid der
afdeeling (Separation) met hen. De noodzake-
lykheid, om jaarlyks regelmatig de renten te beta-
len heeft ook eenige doen gevoelen dat zy niet
meer dan hun inkomen moesten verteren.
De opstand in Polen zal in de fortuinen der ede-
len in het groothertogdom groote omkeering te
weegbrengen; zy zullen geheel buiten staat zyn
hunne schulden, ook de $5\frac{1}{2}$ pc. aan de Crediet
kasse te betalen, en vele goederen zullen dus in
andere handen komen.
Het behoort tot het Poolsch volkskarakter, om
geen weg op zake te stellen, en by de vrouwen, om
zich niet om huishouding te bekommeren; dit is
in alle standen. Hier van daan komt het, dat men

zeer veel inkomen heeft en toch schulden, het geld wegwerpt, zich laat bedriegen door bedienden, en waar men geld behoorde aan te wenden, dit nalaat. Zoo is het huis of landgoed, waar de edelman zich bevindt opgeschierd, van meubels en andere voorwerpen overdadig voorzien; maar zyne andere goederen worden terwyl geheel niet onderhouden, en wat er in is laat men bederven of stelen; dit duurt tot dat hy er eens zyn verblyf houdt.

De vorst Radzivil gaf hiervan zelf het voorbeeld; hy verteerde een inkomen van 80,000 Thalers, leefde op eene schitterende wyze onthaalde met veel beleefdheid vele gasten en regelde uitsteekend goed de formen van bals en maaltyden; maar voor zyne huiselyke inrigting hield hy geheel geen order, betaalde zyne schulden niet, liet zich van de lieden die hem wat leverden bedriegen, zoo dat zyne huiselyke beambten ryk waren en hy geen crediet had. Het was hem een ondragelyke last hierover te spreken, en daarom leefde hy altyd voort zonder zich om zyne finantiën te bekommeren. Een der heeren verhaalde, dat hy in een boekwinkel geweest was, toen een secretaris der vorstin een boek voor haar kwam vragen. De boekverkooper toonde het boek maar verlangde dadelyk betaald te worden, en toen de secretaris dit niet doen wilde, vroeg de boekverkooper of hy, de secretaris, het dan op zyne rekening hebben wilde, want dat hy wel crediet had, maar de vorstin niet, dewyl zy niet betaalde. De secretaris weigerde het boek voor eigene rekening te koopen, en de boekverkooper gaf het niet. Dit was in alle winkels hetzelfde.

By de boeren is de onnadenkendheid en liederlyk-heid in den hoogsten graad. Na den oogst be-gint het los en vrolyk leven; dan gaat de boer dagelyks in de kroeg, dorscht en verkoopt zoo lang hy koren heeft, bakt brood in overvloed en drinkt met zyne vrienden voor het geld dat hy van de markt medebrengt. Op die wyze is zyn voorraad doorgaans met Kersmis reeds op; dan begint de ellende; in plaats van brood eet hy nu aardappelen, en hy moet van den heer leenen om te kunnen zaaijen en om niet van gebrek om te komen vóór de volgen-de oogst daar is. De edellieden zyn hiermede niet ontevreden, dewyl zy op die wyze hunne boeren in de volkomenste onderwerping be-houden. Deze verdorvene liederlyke land-lieden hebben inderdaad geen andere toevlugt tegen hongersnood dan den heer, die hen behan-delt als zyn vee en hen daarom ook niet laat sterven. Zoo lang dus de lyfeigenschap voort-duurt, is daarin geene verbetering mogelyk; het denkbeeld van sparen kan by de boeren niet opkomen, wanneer alles wat hy heeft aan den heer behoort. De boeren kunnen heen-gaan en de heer kan ze ook wegzenden; zy ver-plaatsen zich ook somtyds; maar dit veran-dert hunnen toestand niet, want zy kunnen niets medenemen. De boerenknechts en maagden zyn (waar nog niet het Pruissisch regt bestaat) vol-komen aan den grond gebonden; het is hun niet geoorloofd in een naburig dorp te gaan werken zonder toestemming van den heer.

De afdeeling heeft in de laatste jaren zeer toege-nomen; wel 300 dorpen zyn jaarlyks afgedeeld. Het zyn de jonge boeren, die in den krygsdienst bescha-ving ontvangen hebben, welke gaarne vrye boeren

Onderweg van Posen naar Breslau heb ik met mijn voerman, die een katholike Duitscher was, veel over de Polen gesproken. Hij heeft mij bevestigd, wat ik er van vernomen had, ook omtrent het vrij worden der boeren. Eenige, zeide hij mij zijn zeer welvarend geworden en voornamelijk door den maatregel der regering. Hij heeft mij verhaald van een, die op afdeeling had aangedrongen tegen den wil van den heer. Hij had toen dadelijk zijn land beter bebouwd en voor zijne schapen beter gezorgd. In een tijd van schaarschte had hem zijn heer een aantal schapen toevertrouwd, omdat hij nog voeder had, dat den heer ontbrak. Onder de schapen kwam eene ziekte en daaraan stierven de meeste van den heer weinige van den boer, omdat deze door vroegere goede behandeling beter tegen de ziekte bestand waren. De heer deed hem hierop een proces aan en beschuldigde hem dat hij de schapen had laten sterven. Dit proces kostte den boer veel, het duurde drie jaren; eindelijk ging hij zelf naar Berlijn hoewel hij geen woord Duitsch kende. Eindelijk won hij zijn proces, de heer moest een deel der kosten betalen en de boer bleef in het bezit van zijn goed en zijne schapen. Deze boer nu roemde hoog de Pruissische regering, aanzulke regtvaardigheid, aan zulke gelegenheid om zelfstandig en welvarend te worden was onder de Poolsche regering voor een boer niet te denken.

Twee zonen van den Regierungsrath Wittwer zijn stil mede naar Warschau gegaan, zeer tot ongenoegen des vaders; zoo heb ik van een reisgenoot gehoord.

en eigenaars worden; de oude zyn meestal niet te
verbeteren. Dit nieuw geslacht begint ook de
weldaad van de regering in te zien en zoude
zich aan haar hechten, indien niet nog de taal,
de overleveringen der nationaliteit, somtyds
ook de godsdienstige vooroordeelen daartus-
schen stelden. Die boeren welke eigenaars ge-
worden zyn, maar zoo slecht huisgehouden heb-
ben, dat zy bankroet gemaakt hebben, en zich
weder aan de genade van de heeren hebben moe-
ten overgeven, zyn zeer tegen de regering en zyn
thans meestal met de edellieden naar Waar-
schau gegaan.

Omtrent den staat van het onderwys heeft
men my nog het volgende medegedeeld. De
Seminarien voor de meesters der lagere
scholen waarvan ik dezen morgen het voor-
naamste gezien heb zyn vry goed; en het ge-
tal dier scholen neemt jaarlyks toe. Gymna-
sien zyn behalven hier nog te Lessa en te Brom-
berg; Realscholen zyn er nog niet; dit maakt,
dat veel kinderen de Gymnasien bezoeken, die
niet voor de hooge school bestemd zyn. In de
lagere klassen van de Gymnasien wordt het onder-
wys Poolsch en Duitsch gegeven; in de twee hoog-
ste enkel Duitsch; hetgeen toch ook dikwyls
zwarigheid heeft. Op het Gymnasium in Posen
waren naar evenredigheid de meeste Poolsche
kwekelingen. Het getal van alle de kwekelin-
gen heeft reeds tot 400 bedragen; in den laat-
sten tyd beliep het nog 360; daaronder waren
ongeveer 200 Polen en van die de helft edelen.
Er zyn ongeveer 60 van de kwekelingen naar
Warschau gegaan, daaronder zyn enkelde Duit-
sche die in Polen geboren zyn. Dit getal van 60
is groot als men bedenkt dat deze kwekelingen

Ik heb dezer dagen hier veel over de Cholera +
hooren spreken; men is zeer beducht, dat zy
hier kome. Hoewel deze ziekte reeds tot na-
by de grenzen gekomen is betuigt men nog niet
naauwkeurig te weten welke haar aard is en door
welke middelen men hare verspreiding kan verhin-
deren. Geneeskundigen zeggen dat zy epidemisch en
contagieus maar veel minder dan de eigentlyke
pest of de gele koorts; daarentegen twyfelt men of zy zich
even als die twee ziekten laat afsluiten. Zy maakt
somtyds sprongen die doen vermoeden dat de
lucht ze doet voortgaan en dat zy de richting
van den wind volgt. Anderen meenen opgemerkt
te hebben, dat zy den stroom der rivieren volgt,
en vermoeden dat zy thans ~~niet~~ dadelyk her-
waarts maar naar de lagere boorden der Weich-
sel zal voortgaan. Sommigen meinen, dat zy
magnetischen en anderen invloed der aarde volgt,
en in betrekking staat met de aardbevingen.
De Pruissische regering is zeer besluiteloos geweest
omtrent de voorbehoedingsmaatregelen. De Hr. von
Pirch, die de Oostenrykische inrigtingen op de Turksche
grenzen gezien en beschreven heeft zeide my, dat men
van hier uit voorslagen daaromtrent naar Berlyn
gezonden heeft, waarop men nu een besluit verwacht.
Om een volkomen Cordon te trekken zoude hier een
talryk leger nodig zyn dewyl de grenzen overal open
zyn, en dewyl de inwoners te dom en te onnaden-
kend zyn om het gevaar in te zien en de afsluiting
te bevorderen. Denkelyk zal men den maatregel ne-
men, dat men alle wegen bezet en tusschen beide cavalle-
rie laat heen en weder patrouilleren. Toch is te vre-
zen dat dit de gemeenschap niet volkomen zal af-
sluiten, en dat menschen en goederen toch zullen bin-
nenkomen, en welligt de ziekte aanbrengen.

nog zoo jong waren; ook zyn er mede gegaan die slegts 13 en veertien jaren oud waren, en van die zyn sommige reeds gesneuveld of gewond.

Twee der onderwyzers zyn ook mede gegaan.

Onder de inrigtingen van onderwys moet ook nog gerekend worden het katholiek seminarium voor de geestelyken. Ook hiervan zyn vele kweekelingen naar Warschau gegaan.

+ Te voren hebben de Jesuiten zich van het onderwys volkomen meester gemaakt; zy hebben alle bestaande inrigtingen, die van de Universiteit van Cracau plagten uit te gaan onderdrukt en vernietigd. Hun invloed is zeer schadelyk geweest, zoo als overal; zy hebben voor de beschaving der lagere standen niets gedaan; maar veel tot verdrijving of bekering der protestanten, zoo dat in veel dorpen waar deze plagten eene kerk te hebben, thans niet een protestant meer gevonden wordt. Deze onverdraagzaamheid is overigens niet in het Poolsch karakter overgegaan en zy is met de Jesuiten weder verdwenen. Het volk is te ligthartig om dweepend en onverdraagzaam te zyn. De adel heeft meest al het oppervlakkig Fransch deïsmus aangenomen, en bekommert zich weinig om de geestelykheid; de boeren hebben de gewone bygeloovigheid, maar zy hebben weinig eerbied voor de priesters. By het volk beteekent hetzelfde woord Duitscher en protestant en zoo er haat of weerzin bestaat is dit tegen den Duitscher als vreemdeling niet als ketter. Er zyn Poolsche protestanten maar weinig in Polen, ook Duitsche katholieken; deze vindt men veel op de Silesische grenzen.

Omtrent den opstand in Polen heeft men my algemeen gezegd, dat die niet uitgebroken is ten geval

ze van eene groote zamenzwering; maar door eene kleine aanleiding, namelyk ontevredenheid en wederspannigheid van eenige jonge lieden der militaire school; en dat de voorname personen lang in twyfel zyn geweest of zy zich voor of tegen dezen onberaden en gewaagden stap zouden verklaren en den opstand ondernemen of niet. Indien Constantyn een man van beleid en moed geweest ware, zoude hy nog den derden dag alles hebben kunnen herstellen; de meeste troepen waren hem nog getrouw; de aanzienlykste Polen verlangden, dat hy in Warschau kwam, dat men eenigen, die zich getoond hadden, liet ontkomen en dat het voorgevallene niet als een opstand beschouwd werde. Eerst toen deze pogingen mislukt waren en men de wraak der Russen meende te vreezen te hebben, werd ~~algemeen~~ het besluit genomen, om een algemeenen opstand te wagen. Toen begon eene zamenzwering te werken, die reeds sedert vele jaren bestond en die zeer algemeen was. De Polen hadden zich namelyk onder zich plegtig verbonden, om zoodra de gelegenheid zich zoude aanbieden, met hun leven en hun vermogen voor de onafhankelykheid op te komen. Van die zamenzwering zyn de onwrikbare bewyzen voorhanden; ook was de Pruissische regering daarvan reeds te voren onderrigt.

De jonge lieden op de scholen, vooral aan de universiteiten behoorden algemeen tot deze zamenzwering. Een der Onderwyzers van het Gymnasium heeft dit onbewimpeld aan zyne ambtgenoten verklaard; hy was een braaf man en van allen bemind, hy gaf onderwys in den godsdienst. Het deed hem zeer leed, volgens zyne eigene verkla-

x De geestdrift vooral by den adel is zeer groot zoo wel in het Groothertogdom als in het koningryk; byna geen jong mensch is terug gebleven, en in geld heeft men al het mogelyke opgeofferd. Een voorbeeld hiervan zag ik terwyl ik hier was. Eene gravin Skorzewska, van eene der eerste familien in het Groothertogdom, een meisje van 25 jaar, was alleen naar Warschau gereisd, om aan haren broeder, die daar by het leger stond en aan de andere Polen geld te brengen. Zy kwam terug terwyl ik hier was, en nam haar intrek in dezelfde herberg. Zy had zoo weinig geld overgehouden, dat de paarden maar half genoeg voeder bekwamen, en zy het geld aan den waard moest schuldig blyven; haar koetsier zag er uit als een bedelaar. Dit alles vergat zy als ze van de overwinningen der Polen sprak. Zy was niet mooi.

ring, dat hy zich naar de opstandelingen begeven moest; maar hy had zich met ede verbonden om by de eerste oproeping te verschynen, en hieraan konde hy zich nu niet onttrekken. In dezelfde verpligting waren byna alle edelen.

+ Overigens zyn de omstandigheden van den opstand naar waarheid verhaald in het boekje getiteld Polens Befreiungswoche; dit is my door verscheidene personen verzekerd.

Het getal dergenen die uit het Groothertogdom naar Warschau gegaan zyn wordt opgegeven 6000 te bedragen. Wanneer men de jonge leden der landwehr niet had weggenomen, zoude dit getal veel grooter zyn, wat men ook in Berlyn daarvan moge zeggen. Ik herinnere my, dat ik daar vele lieden die meenden zeer goed onderrigt te zyn, onderanderen den Majoor Willisen, het hooren beweren, dat de gezindheid der inwoners van het Groothertogdom Posen zeer goed was, dat men daar niets te vreezen had. De maatregels van voorzorg, die de regering nam werden zeer afgekeurd; tien duizend man waren genoeg, om alle mogelyke voorvallen af te keren; zoo sprak men. Hier op de plaats heb ik my volkomen van het tegendeel overtuigd; de gezindheid is gantsch Poolsch, en dat men rustig gebleven is en nog blyft moet alleen aan de maatregelen der regering worden toegeschreven. Men heeft toen het nog tyd was de landwehr opgeroepen en dadelyk naar het westen laten vertrekken; dit was wel geschikt om het wantrouwen te doen blyken, maar dit was minder gevaarlyk dan de gelegenheid om het wantrouwen te zien verwezenlyken daar te laten. Zoo men my ge-

Het is de Generaal Röder, een man van + 70 jaren welke alle deze krachtige maatregels genomen heeft.

Men heeft my gezegd dat onze koning drie groote goederen in het Groothertogdom bezit, waarvan het minste wel twintig duizend Thalers jaarlyks opbrengt. Tot myn leedwezen voegde men er by dat die goederen behoorden tot degene waar de boeren het strengste en hardste behandeld worden. De bestuurder had zelfs geweigerd het voorgeschrevene tot onderhoud der scholen by te dragen, zoo dat het gerecht een zoogenaamd Interimistikum heeft moeten vaststellen, dat is eene som die betaald moet worden zoo lang als men het niet eens is. In het algemeen, zegt men, is het niet goed zulke goederen te bezitten wanneer men ver af woont. Onze koning bezat deze reeds voor 1814.

zegd heeft was er, toen de tijding van de omwenteling in Warschau kwam weinig garnizoen in Posen. (voor man) De Duitschers waren in groote vrees dat hier ook onlusten zouden uitbarsten; maar de bevelvoerende officier liet zonder dralen op alle plaatsen kanonnen stellen, waarbij steeds brandende lonten gereed waren. In aller yl kwamen ~~tot~~ meerdere troepen en toen maakte men de voorloopige bevestiging waarvan ik reeds gesproken heb. Het is die overtuigende taal der kanonnen, en geenszins de dankbaarheid der inwoners voor de weldaden, die zij van de regering genoten hebben, waardoor Posen en het geheele Groothertogdom in rust gebleven zijn. x

Het is hier, zoo mij de heeren, met welke ik in gezelschap geweest ben, gezegd hebben, niet aangenaam voor Duitschers. Zij worden door de Polen slecht aangezien en zelfs vindt geene eenheid onder de Duitschers plaats. Zij die bij de eerste inrigting geplaatst zijn waren meestal reeds langer hier en werden boven hunne verdiensten geplaatst, omdat men geen anderen had, die de twee talen kenden. Sedert komen nu van tijd tot tijd uit Berlijn ambtenaren van meer verdiensten, die zich op het Poolsch hebben toegelegd en dit nog doen. Deze zijn bij de vroeger aangestelden slecht aangezien, omdat die met hunne middelmatigheid bij deze vergelijking verliezen. Hierdoor heeft eene verdeeldheid zelfs onder de Duitschers tusschen oude en nieuwe ambtenaren plaats. Dit is niet zonder uitzondering, want dezen avond trof ik oude en nieuwe ambtenaren bij elkander aan.

Bijna alle, die ik gesproken heb, ook de militairen, verlangen naar elders geplaatst te worden.

Als de Polen elkander ontmoeten zeggen zy + „Hy zy gegroet Jesus Christus" – het antwoord is „voor eeuwig". Alleen die meer met de Duit„"schers bekend zyn zeggen „goeden dag". (D. Schindobbere).

Omtrent de uitspraak der namen heeft men my gezegd dat _c_ altyd wordt uitgesproken als in het Duitsch _z_; – _Sz_ als _sch_; – _Cz_ als _tsch_.

Vrydag 6 mei. Heden was het marktdag; ik ben veel op de oude markt, in de omliggende straten, op de nieuwe markt en andere plaatsen wezen zien en hooren naar het landvolk en de stedelingen. In het oog loopend is het verschil van de onderscheidene natien. De Polen zien er meestal armelyk en verwaarloosd uit; over hunne lakensche jasen of binzen hebben zy schapepelzen of vuile witte linnen overrokken, zy dragen rode of blaauwe lakensche mutsen met bont omzet; hunne vrouwen zyn meestal met blote voeten of laarzen. De Duitschers of Bambergers zyn goed en zindelyk gekleed, met hoeden op en de vrouwen met witte kousen. Melk, boter, kaas worden byna uitsluitend door Bambergsche vrouwen ter markt gebragt; graan, groenten en vele andere waren door Polen en Duitschers. Het handelen gaat wonderbaar in de twee talen dooreen; ik hoorde een heftige stryd van eene Poolsche vrouw tegen een Duitsch meisje dat haar niet verstond en dus niet antwoorden kon. Deze herhaalde „Ich verstehe nichts" en dit zeide haar de Poolsche met bitterheid na en sprak daarby alle omstanders aan. Zy wende zich ook tot my, maar ik behoorde ook tot de „Ich verstehe nichts" en kon niet beoordeelen wie gelyk had.

x Ik deed vervolgens eene wandeling buiten de stad. Ik kwam voorby het Schietshuis, hetgeen de Posener burgers tot vermaak en oefening dient. Na Pinksteren wordt hier naar den vogel geschoten en wordt de koning met een gouden ket-

Als volksgebruik heeft men mij gezegd dat by de Polen alle overeenkomsten gesloten worden met Sint Jan; dan komen alle lieden van het land, die eenen koop, eene huur aan te sluiten hebben, naar Posen; de Stad is dringend vol, vermaken van allerlei aard hebben plaats; maar eene eigentlyke mis of jaarmarkt is het niet. +

Ik hoor hier overal een groot aantal nachtegalen, meer, dunkt mij, dan in andere landen. +

+

Ik zag er vele van de markt terugkomen met hunne wagens en vier goede paarden, veel beter dan die der Polen welke ik ook ontmoetede. Men zag duidelyk uit het geheele voorkomen den afstand tusschen vrije lieden en lijfeigenen.

omhangen plegtig door de stad geleid. De Joden mogen hieraan geen deel nemen, en zelfs wanneer men bij dien optogt een Jood ontmoet is de gewoonte, dat de jongens hem met stokken slaan.

× Deze streek nabij de stad en zelfs een gedeelte der stad was verleden om dezen tijd overstroomd; dit heeft zeven en twintig dagen geduurd. Polen is in het algemeen aan overstroomingen blootgesteld; het land is doorgaand vlak en laag en doorsneden van moerassen.

Ik ging naar Eichwald of Louisenhayn, een klein landhuis van den Vorst Radziwil, sedert acht jaren in een mooi eikenbosch aangelegd. Het wordt van de stedelingen veel bezocht, ook is de ligging en het gebouwtje zeer mooi, maar bij vochtig weder wat laag.
× Voor een paar jaren heeft de Vorstin Radziwil hier aan den Koning een bal gegeven. Het gebouw en de aanleg zijn onbeduidend en worden naar Poolsche gewoonte verwaarloosd. Het ligt aan den weg naar Koszyn en Lissa.

Ik ging nu van dezen weg regtstreeks naar Dembsen een dorp van Bambergers. Dit is geheel Duitsch. De inwoners hebben de kleeding, taal, gewoonten, ook de wijze van landbouwen behouden, zoo als die in de streek van Bamberg voor 80 jaren waren en nagenoeg nog zijn. Zij zijn welhebbend en spaarzaam. Elk heeft een huis, eene schuur, een koe- en paardestal, en zwijnestal. Deze gebouwen zijn niet schoon, maar voor Polen zijn zij uitsteekend goed. Deze kolonisten zijn altijd vrije boeren geweest; zij zijn ijverige katholiken.
+ Ik kwam terug door een ander Bamberger dorp, Unterwilde. In alle deze dorpen was

ren militairen.

Dezen namiddag ging by den voerman, be-
zag wagen paarden en knecht, en daar my die
wel bevielen, kwam ik omtrent de reis naar Bres-
lau overeen voor zestien Thalers.

Ik bezocht den heer en mevrouw Trentini en
trof daar de Frau Regieringsrathin Kläbs
aan. Ik heb nog al veel gepraat over Polen
en het leven der Duitschen alhier. Ook deze
lieden verlangen naar elders verplaatst te
worden. Het leven onder de Polen die de Duit-
schers haten is onaangenaam. Het verschil
van volkskarakter schynt zelfs alle toenade-
ring te verhinderen. Zoo men zegt was de
overeenstemming tusschen de Russen en Po-
len veel eer mogelyk geweest.

Er is hier een prediker, afgezonden van de
Engelsche Societeit om de joden te bekeeren,
hy is een Duitscher, maar zyne vrouw is eene
Engelsche en verstaat hier niemand. Hy pre-
dikt alle zaturdagen, en bewyst voor de joden
uit het oude testament, dat de messias reeds
gekomen is. Myn Israelitische leidsman had
my reeds daarvan verhaald, en had my ge-
zegd, dat het wel mooi was om te hooren,
maar dat hy de joden niet konde overtuigen;
alleen eenige arme joden hebben zich laten
doopen om in hunnen nood geholpen te wor-
den; maar een gedoopte jood, zeide hy is
ook niet in aanzien. Deze dames zeiden
my ook dat de Christenen meer deel ne-
men aan deze preken dan de joden, en dat
deze poging tot bekeering samenhange
met de sekte der heiligen die in Berlyn,
Halle, Breslau en ook hier zich onderscheid,
en waarvan de heer Rappard in Pinne

een voornaam voorstander is. Daar de Joden zoo verstokt zyn, zal de zendelings-prediker spoedig weder weggaan. Een paar ryke bankiers zyn christen geworden niet door het prediken, maar even als in Berlyn uit mode; deze is veel krachtiger dan de bewyzen uit het oude testament.

Ik bezocht de Bibliotheek van den Graaf Radczinski, die dagelyks van 5 tot 8 uren open is en die met het paleis na den dood van den graaf het eigendom van de Stad wordt. Zy bestaat in 20,000 boekdeelen in drie zalen met veel orde geplaatst. Ik vond in den bibliothekaris een beschaafd en welonderricht man, vol liefde voor zyn vaderland Polen. Voor de oude letteren en eenige andere vakken is de verzameling tamelyk volledig. Men wees my den eersten Poolschen bybel, in 1560 te Brzešcitefski gedrukt; die is hervormd of helvetisch, zoo als de Polen het noemen. Hy heeft my nog eenige andere werken getoond vooral die op Polen betrekking hadden. Er zyn vry goede Catalogussen, alphabetisch en wetenschappelyk.
Achter het paleis laat de broeder van den graaf eene gallery bouwen bestemd voor eene verzameling van schilderyen; beide zullen ook aan de stad gelegateerd worden. Dit zyn uitstekende voorbeelden van mildheid.
Ik ging nog by den heer Prof: Müller en trof daar een jong geneesheer. Wy praten over allerhande onderwerpen, byzonder over dit land, dat ik nu na myn kort bezoek denk te verlaten. Ik heb in den heer Müller en zyne vrouw zeer vriendelyke, gastvrye lieden

Het vee lydt in Palen ook veel van de koude, ×
want de boeren onderhouden de stal en het
dak zoo slecht dat het evenveel is als of het vee
onder den blooten hemel stond. Hierdoor kun-
nen deze lieden nimmer goed vee hebben.

gevonden; zy noodigden my op nieuw om den
avond te blyven, dat ik toch niet aannam. Ik
ging naar huis om my voor de reis van den vol-
genden dag voor te bereiden.

Zaturdag 7 mei, om half vyf heb ik Posen verlaten.
Het weder was helder maar spoedig begon het te
regenen, hetgeen tot tegen den middag aanhield en
door een scherpen guren wind gevolgd werd. Dit valt
te meer hard omdat de vorige dagen zacht en
schoon waren.

Wy passeerden een paar dorpjes, reden door een
mooi eikenbosch en kwamen om half negen te
Radzewo. Hier zag ik eene echt Poolsche herberg; men
verstond geen woord Duitsch. Het huis was in
twee vertrekken afgedeeld een voor de menschen
en een voor het vee, de ganzen en duiven waren
toch by de menschen. In vele boerenhuizen, zegt
men my bestaat zelfs deze afdeeling niet. Men
heeft hier geene kachels: in den hoek van het voor-
vertrek is de bakoven en daarnaast een open
schoorsteen. Dit maakt dat de Poolsche boeren
in den winter veel van de koude lyden; want
eenig hout op die wyze gebrand verwarmt in
het geheel niet het vertrek.x De familie was zeer
talryk, alle die morsige kinderen met bloote voe-
ten ontvingen hun ontbyt, bestaande in een
stuk zwart brood met een stukje boter, maar
zonder drinken; zy aten dit gretig op en speel-
den vrolyk; doch de zoon lag ziek te bed en
het eenige woord dat ik uit het gesprek der
moeder konde verstaan was febbre, waar
uit ik begreep, dat hy de koorts had. Ik liet
door myn voerman vragen of er geen school
in dit dorp was; de vrouw zeide neen en scheen
het gemis daarvan te begrypen. Zoo groeyen
dan alle deze jonge Polen op zonder iets te leeren.

Het eenige, wat men in zulk eene (dorps) herberg bekomen kan is slecht brood en aardappelsnaps.

Ik merk hier op het land even als te Meseritz en elders in Polen op, dat de landeigendommen niet door sloten of heggen afgescheiden zyn maar door kleine heuveltjes van zoden of aarde die als grensmerken zyn daargesteld. Hetzelfde heb ik in Hungaryen gezien.

Ik heb onderzocht of een ander gebruik dat ik in Hungaryen opgemerkt heb ook in Polen plaats heeft, namelyk dat men het graan, om het te bewaren in den grond graaft. Myn voerman, die het land goed kent, zegt dat dit in gansch Polen niet geschiedt. De boer bewaart zyn graan in zyne schuur of op het veld; zyn voorraad is daarenboven klein en duurt kort, de heer heeft groote schuren. Het land is waarschynlyk te laag en te vochtig, om koren in den grond te bewaren.

Wy reden door een groot naaldbosch en door eenige kleine dorpen. Men ziet weinig menschen de dorpen zyn ontvolkt door dat de landweer naar Pruissen is en vele inwoners naar Warschau gegaan zyn. Eenige huizen zyn gansch verlaten.

Om half twaalf kwamen wy te Czarim, eene kleine lelyke stad met twee vervallene kerken en eene houten Synagoge. Er had by myne aankomst zoo even eene plegtigheid by de Pruissische troepen plaats gehad; het gansche corps had in het open veld het nachtmaal genoten en de veldprediker had, zoo men my zeide, by deze gelegenheid eene treffende aanspraak gedaan. Het deed my leed, dat ik niet ~~niet~~ wat vroeger was aangekomen. Het weder was voor de plegtigheid niet gunstig geweest.

Eene herberg was zoo vol officieren, dat er voor my geen plaats was; de tweede was een voorbeeld van morsigheid; het was my byna niet mogelyk iets te eten, hoewel de honger my dreef. Het gezelschap was zoo als Walter Scott het nu en dan beschryft; het was even als de waard Duitsch, maar Poolsch konde het niet slechter zyn; het bestond uit eenige zwynenhandelaars met lange zwepen, een koopman in citroenen, een soldaat, eenige landloopers, zoo het scheen, en handwerkers. Hunne gesprekken, hunne complimenten aan de twee meisjes in het huis, behoorden tot de laagste soort van gemeenheid en liederlykheid. De brandewyn maakte hen steeds levendiger. Een klein mannetje had zich reeds ziek gedronken, en terwyl hy van koorts en dronkenschap niet meer overeind konde staan, zong hy nog en roemde zich, dat hy, een Schweitzer Bül, alleen in een zak en onder de tafel konde drinken. Men ziet in zulk eene kroeg de menschen niet van eene schoone zyde; er is wel hier en daar iets grappigs in den onzin en de akeligheid dezer gesprekken, en het is niet geheel zonder belang, het maatschappelyke leven ook op dezen lagen trap waar te nemen; maar met dit alles was ik toch zeer tevreden de herberg van Czrime te verlaten; en in den wensch der waardin: „Besuchen Sie uns bald wieder" konde ik niet wel instemmen.

Om een uur reed ik af en om drie uren kwam ik te Dolzig, eene kleine stad aan een meertje gelegen. Het land is niet meer zoo vlak maar golvend en voor het oog nu en dan niet onaangenaam. Er is te Dolzig eene groote Proboszdey.

Wy hielden nog wat stil in het dorp Gowarrek,

Als een kleine trek van nationaliteit merkte ik op, dat de beeltenis van Cosciusko naast die van Madonna hing.

De proost sprak Duitsch.

hier was het in de herberg wat minder morsig en er was geen gezelschap; ik konde wat brood en vleesch met snaps gebruiken.

+ Om zes uren kwam ik in het klooster te Gostyn aan. De heer Luitenant von Pirch, die by het opmeten van dit land hier eenigen tyd heeft doorgebragt, had my een brief gegeven aan den Proost Dominikowski en by afwezigheid aan den Pater Groblewitz. By myne aankomst vond ik niemand die Duitsch verstond, doch een paar bedelende jongens, noodzakelyke meubels op de basse cour van een klooster, vielen my dadelyk aan.

Men bragt my naar de kamer van den Proost, dien ik bezig vond met koeranten en brieven te lezen en eene kaart van Polen voor zich had. Hy zag my vreemd aan, las aandachtig den brief van aanbeveling en was toen zeer beleefd. Myn goed werd in eene kamer gebragt, die my tot verblyf werd aangewezen, en de Proost hield zich onafgebroken met my bezig. Hy bragt my in de kerk, die groot en mooi is met een dom naar Italiaanschen styl. Er zyn vier schilderyen van eenen meester in Dresden, Arnold, die onlangs gestorven is, zy stellen voor: Maria en Johannes van Nepomuc; — Carel van Boromeo, — Barbara, en den droom van Joseph. Er is in deze stukken veel uitdrukking en ik zoude ze onder de beste der levende schilders stellen.

De kanoniks van dit klooster zyn geen monniken, maar wereldlyke geestelyken, die geene kloostergelofte doen; de lekebroeders zyn gansch vry; zy kunnen heengaan en trouwen.

Er waren thans 14 geestelyken en 3 lekebroeders.

Het klooster is gebouwd van 1676 tot 1696. De stichteres was de laatste afstammelinge der familie Konarzowski, gehuwd met een graaf Mieczelski. De goederen behoren nog aan deze familie die zeer talryk is. Zy zyn eigentlyk maar tydelyk aan het klooster verleend, en kunnen alle drie jaren door de familie Mieczelski worden teruggenomen. Dit is de oorzaak waarom dit klooster niet, zoo als andere, is opgeheven en de goederen voor den staat aangeslagen.

De Sacristie was ook zeer fraai; maar zy droeg zoo wel als de kerk en het klooster de sporen van verval. De regen was op vele plaatsen door dak en gewelven gekomen. In de schoone koepel der kerk waren vele barsten.

De Proost wees my ook de gewelven onder de kerk, waar de leden der familie Mieczelski, en de Paters uit het klooster worden bygezet.

Ik ontving vervolgens in het refectorium myn avondeten bestaande uit gort met eijertaart; dit was hetzelfde dat de paters bekomen hadden; hunne avondmaaltyd was reeds afgeloopen; die heeft plaats om half zes; hun middageten is om elf uur. Overigens vangen zy den dag niet byzonder vroeg aan: hunne eerste godsdienst is om zeven uren.

Men maakte my een goed vuur van hout, dat by het guure weder zeer verkwikkend was. De Proost bleef tot by negen uren met my praten, en daarna begaf ik my spoedig ter rust.

<u>Zondag 8 mei.</u> Ik stond reeds tydig op; het was my zeer vreemd in een klooster te ontwaken; toch was ik niet in eene cel, maar in eene vry groote kamer gemeubeld met een tafel, eene canapee, twee stoelen en myn bed; er was tegelyk een opene

schoorsteen en een kachel. Een kleine jongen,
die geen woord Duitsch verstond, heeft my
des avonds eene groote flesch met goed bier ge-
bragt; dezen morgen bragt hy my water en
vervolgens koffy met boterhammen. Ik ont-
moete weldra weder den Proost, met wien ik
nogmaals in de kerk ging en vervolgens nog
wat sprak. Hy noodigde my zeer aan te bly-
ven, en altans het middagseten af te wachten,
hetgeen hy my zeide, dat beter zyn zoude dan
het avondeten van den vorigen dag. Myn reis-
plan gedoogde niet zyne uitnoodiging aan te nemen,
zoo dat ik om half zeven vertrok.

Het klooster heeft op my geen aangenamen in-
druk gemaakt, het was zeer treurig, en ik
konde niet zonder schrik denken aan een lang
verblyf in dit eenzaam gebouw, in een vlak land
gelegen, zonder iets dat de afgeschiedenheid ver-
zoedt. Het was toch ook nog treuriger door den
staat van verval en het gebrek aan zindelyk-
heid, dat men in kerk en klooster zoo duidelyk
waarnam. De paters heb ik alleen in de gangen
en gisteravond in de kerk gezien, elk hunner
woont in zyn vertrek. De kamer van den
proost was net en met goede meubels toch zon-
der weelde voorzien; daar waren ook boeken en land-
kaarten. Ik heb my over het onthaal en de beleefd-
heid van den Proost te beroemen. In zyne gesprek-
ken was hy blykbaar gehinderd door het verschil dat
tusschen onze wyze van zien konde plaats vinden;
ik nam my ook in acht, om hem geen aanstoot
te geven. Hy scheen my voor geen man van
groote kundigheden te zyn, zyn uiterlyk was
zonder waardigheid maar ook zonder eenige aan-

matiging. Hy was vol belangstelling in den oorlog der Polen, van de familie Mitowilski, in wier klooster hy zich bevond stonden niet drie, zoo als ik gehoord had, maar nog veel meer by het leger. Hy wilde toch niets tegen de Pruissische regering zeggen, maar de oorlog in Polen, zeide hy, was niet tegen den koning van Pruissen. Met Belgie was hy in briefwisseling en hy zeide, dat hy alles ontving wat daar uitkwam; zyne belangstelling was niet twyfelachtig, maar hy was zeer voorzigtig; en als of hy reeds te veel gezegd had, herhaalde hy opeens dat hy het gedrag van Chassé zeer bewonderd had. Het was duidelyk, dat ook hier in het klooster de politiek een hoofdonderwerp was waarmede men zich bezig hield.

Ik begaf my nu naar het steedje, dat ik nog niet gezien had. Het draagt de blyken van Poolsche nalatigheid; voor vele jaren is het gedeeltelyk afgebrand; eenige huizen zyn vry goed herbouwd, maar vele andere liggen nog in puinhoopen; steenen liggen allerwege verspreid; de markt is zoo ongelyk, dat de regen van den laatsten nacht meer dan de helft onder water gesteld had. Hierdoor waren de goederen, die men te koop had aangebragt de kramen en de menschen verward dooreen geplaatst op die gedeelten welke droog gebleven was. De Polen getroosten zich liever by voortduring dit ongemak dan eens de moeite te nemen de markt gelyk te maken en afloop voor het water aan te brengen. Ik zag hier nu de volksdragt in de zondagskleeding: de boeren met hunne schapenpelsen, de wol naar binnen, sommige met gekleurde bloemen gestikt en met witte

binnen jassen als ze zeer pelsen droegen, de onder-
kleding van blaauw laken, blaauwe en roode
mutsen met bont en zwaare laarzen. Lange
blinkende haren en knevels behoren mede tot
de volksdragt. De vrouwen droegen blaauwe
of groene lakense jakken, katoene rokken,
kleine witte mutsen somtyds met goud
gestikt en bonte doeken daarover. De man-
nen zagen er ruitig maar ongepolyst uit
de vrouwen waren te plomp om mooi te
zyn.

Het land is hier vruchtbaar, maar zeer
nalatig bebouwd.

Om negen uren kwam ik te Kröben eene
kleine vry nette stad. Hier zag ik ook de
lieden in hunne zondagskleding, weinig
verschillend van die te Goltyn; er waren
toch reeds veel Duitschers onder, die zich
onderanderen door hoeden met paauwve-
ren of versierzels van klatergoud opgetooid
deden kennen. In de herberg was reeds
wat meer zindelykheid.

Het land bleef nog vlak, er was nu en dan
goede weide en vry goed rundvee.

Om 12 uren kwamen wy te Sarnowo, eene
andere kleine stad, maar eenige goede hui-
zen waren, en waar alles het voorkomen
van welvaren had. Onderweg was ik even
ingeslapen, terwyl viel myn hoed uit den
wagen; ik ging nog een eind terug, maar
vond hem niet weder. Men zeide my dat
een Pool hem gewis niet teregt zoude bren-
gen; ik moest my dus dit klein verlies ge-
troosten. Na een sober middagmaal te Sar-
nowo genomen te hebben vervolgde ik mynen
weg.

Nu bespeurde ik duidelyk, dat ik de grenzen van Silesiën naderde: de orde, de zindelykheid en de goede landbouw namen steeds toe met de Duitsche bevolking, alles bekwam een ander voorkomen. Ik liet Rawicz regts liggen, kwam door een paar kleine dorpjes, en daarna door een mastbosch. Het toeval deed my hier levendig gewaar worden welke gelykheid er is tusschen zuilengangen en reijen boomen: ik was ingeslapen, en ontwaakte ~~voor~~ juist toen ik langs een rei groote, regelmatig geplante mastboomen voorbyreed; - de eerste indruk was voor my volmaakt die van een prachtig gebouw met schoone zuilen.

Nu verliet ik Polen en kwam in Silesiën, voldaan van mynen kleinen togt in het Slavonische land, maar zonder lust, om dien te herhalen.

Ik passeerde de dorpen Corsenz en Militsch, en kwam, om 5 uren te Trachenberg, een net stadje van omstreeks 1200 inwoners. Naby het stadje is het slot van den vorst Hatzfeld, dat ik bezigtigde; het is groot en nog al mooi, maar men bemerkt dat het zelden door den vorst bewoond wordt. De tegenwoordige is nog zeer jong; zyn vader, weleer gezant in Nederland en in Weenen is voor eenigen tyd gestorven. Uitsteekend goed en uitgestrekt is de jagd en daarvoor komt de edele bezitter gewoonlyk herwaards.

By het intreisen der stad zag ik eene lieve wandeling aangelegd naby het Schützenhaus; die is een paar dagen (in de week) bestemd voor de leden van het gezelschap, dat ze heeft laten aanleggen,

en alle de andere dagen voor het publiek. De
plaats was te voren dor zand; – jaarlyks wordt
nog wat bygeplant tot uitbreiding en ver-
fraaying dezer wandeling. Dit zyn wel
blyken van eene beschaving, die in Polen
nog geheel ontbreekt.

Ik reed nog naar Praúsnitz een dergelyk
stadje, waar ik met het vallen van den avond
aankwam. Frachenberg en Praúsnitz
met nog eenige dorpen maken een vorsten-
dom uit dat aan de familie van Hatz-
feld behoort en vorstelyk Gerecht en
Cancellei heeft; maar onder Pruissische Hoog-
heid staat. Het belangrykste van dit vorsten-
dom zyn de goederen; die bestaan onderan-
deren in kleine meeren (Teiche) waarin veel
visch gevangen wordt. Hiervoor zyn by-
zondere ambtenaren en men heeft veel
zorg om die visschen te doen vermenigvul-
digen. Eene gantsche streek land wordt regel-
matig gedurende drie jaren overstroomd
voor de visschen en dan weder gedurende
drie jaren bebouwd. Thans was dat land
droog.

Men heeft hier mooi vruchtbaar kleiland,
dat alles welig bedekt was met koren, maar
in men volstrekt geen onkruid zag; – het was
veel verder gevorderd dan in Polen, hetgeen
ik vermoed, dat veel meer aan de betere be-
bouwing dan aan de meer mildelyke ligging
van het land toe te schryven is. De woningen
zagen er ook goed gebouwd en onderhouden
uit. De boeren hebben algemeen met hunnen
heer afgedeeld en zyn eigenaars van hunnen
grond. Zoo ik hoor heeft men de gemeene wei-
den en bosschen ook algemeen verdeeld. Tot

nog toe mag elk zyne boomen omhouwen zoo als hy wil en er gaat uit Silezie veel hout den Oder af naar Berlyn en zelfs naar Hamburg. In Prausnitz zyn verscheidene lakenfabriken, in Trachenberg eenige. Deze tak van nyverheid was veel meer uitgebreid toen men het laken nog in Rusland mogt invoeren. De linnenweveryen hebben in deze streek ook verloren omdat men niet meer naar Spanje kan verzenden voor de kolonien in America, gelyk dit weleer plaats had.

Buiten deze kleine stad zag ik weder een bewys van Duitsche beschaving, namelyk een uitgestrekte begraafplaats, zeer net ommuurd, met boomen en bloemen zorgvuldig beplant, zoo dat het eene lieve, en ook bezochte, wandeling oplevert.

Ik vond hier goed nachtverblyf.

Maandag 9 mei. Het stadje Prausnitz heeft een vrolyk en welvarend voorkomen. Rondom de markt zyn de huizen zoo gebouwd, dat de tweede verdieping vooruitspringt en men dus beneden een omgang, of zoogenaamde Laube heeft.

Onder de kleine opmerkingen die den reiziger aangenaam verrassen moet ik vermelden, dat ik in den vroegen morgen van alle kanten lieve kinderen, meisjes zoo wel als jongens, met hunne boeken en leyen zich naar de school zag spoeden. Dit ziet men in het hoog beschaafde Frankryk in de kleine steden niet.

Ik ben om half zeven vertrokken; de afstand dien ik nog te maken had bedroeg $4\frac{1}{2}$ myl. De weg was zeer goed onderhouden, eerst van klei en op een paar mylen afstand van Breslau van steengruis (chaussée). Een groot gedeelte reed ik door fraai geboomte, waar my de

bevallige berken byzonder behaagden; ongeluk-
kig werd ik door den guren wind allerönaange-
naamst aangedaan. Op een grooten afstand
zag ik van de hoogte de torens van Breslau
en daarachter in een ver verschiet het Riesen-
gebirge. Eenige dorpen waar ik doorreed
zagen er welvarend uit; het land was met
welig koren bedekt; overigens leverde de
weg niets merkwaardigs op.

Om twaalf uren kwam ik in Breslau aan,
zocht vergeefs in de Drei Bergen, in de Gold-
ne Gans naar eene goede kamer, en kwam
eindelyk in het Blaue Hirsch, waar ik met
eene middelmatige kamer moest genoegen
nemen; hetgeen my spoedig berouwde, toen
ik bemerkte dat de grootste zindelykheid
hier niet t'huis is.

Ik at met een paar kooplieden uit de provin-
cie. Zy verhaalden my van den vroegeren han-
del van Silezie. Men plagt op alle dorpen laken
en linnenweveryen verspreid te hebben; die
waren werden in Breslau door kooplieden
opgekocht en in het groot weder afgezet.
Voor het laken was Rusland de voornaamste
verbruiker. Russische karavanen kwamen
regelmatig naar Breslau, om laken te koopen,
die kampeerden op de markt of in het open-
veld voor de stad tot dat zy met hunne
lading weder vertrokken. Dit bragt zeer
groot vertier aan. Het laken, dat zy kochten
was veelal slecht en goedkoop; het diende
niet alleen voor Rusland maar ook voor
China. Voor eenige jaren heeft Rusland
een verbodstelsel aangenomen en daar-
door zyn in Polen vele fabrieken ontstaan
en zyn die van Posen en Silezien grooten-

Zu Breslau und seine Merkwürdigkeiten u.s.w.

S 32.

deels te niet gegaan. Voor het linnen had men magazynen in Cadix van waar het naar de Spaansche kolonien gebragt werd. Het ging ook naar vele andere landen. Nu heeft deze handel niet geheel opgehouden; de handelmaatschappy in Elberfeld heeft beproefd het linnen naar America af te zetten, ook in Europa wordt het nog steeds veel gebruikt; maar de mededinging van het Iersch en ander linnen heeft zeer toegenomen, en het katoen heeft in het algemeen veelal de plaats van het linnen ingenomen. Op die wyze heeft Silesie, en vooral de bevolking in de gebergten, ook voor dit soort van nyverheid veel verloren.

Ik heb eene kaart en eene beschryving van Breslau gekocht en heb begonnen my een weinig om te zien. De eigentlyke stad is niet groot, maar zy is omringd van zeven voorsteden; - de straten zyn vry regelmatig, doch meestal naauw en met hooge huizen bezet, die er oud en zwart uitzien. Ik ging aan de post en in het universiteitsgebouw, en wandelde vervolgens op de geweezene wallen. Deze zyn sedert den laatsten oorlog geslecht en tot wandeling aangelegd. Dit is welligt nergens met zoo veel overlag en smaak gedaan. Het geheel vormt een halfrond ten zuide van de stad, tusschen deze en de voorsteden; en bestaat uit lanen met allerhande gebaomte, gras en bloemperken; heggen

x over de Natuurphilosophie

van rozen, kamperfoelie en andere struiken. Dit alles is met de meeste zorg onderhouden en het publiek is zeer opmerkzaam niets te beschadigen. Byzonder goed heeft men party getrokken van twee bastions; - men gelangt daarop door slingerpaden en bevindt zich op de hoogte onder mooye boomen en omringt van bloemen. Op het eene heeft men het gezigt op de bergen.

Aan deze wandeling zyn vele mooye gebouwen geplaatst, en men is er nog bezig met bouwen.

De felle koude en de zeer scherpe wind benamen my het genoegen der wandeling; ik voelde my ongesteld, had pyn op de borst en dit maakte my minder opgebeurd dan gewoonlyk. Ik schreef thuis aan myn dagboek waarmede ik ten achteren geraakt was

Dingsdag 10 mei. Dezen gantschen voormiddag heb ik thuis geschreven. Ik ging eten aan de publike tafel in de gouden gans, waar ik het vry goed vond. Ik wilde in het collegie van Prof: Steffens[x] gaan; maar ongelukkig kwam ik in dat van Pr Klose over de Medicina forensis, dat niet kwaad was, maar voor my weinig belang had.

1 Vervolgens bezocht ik Prof: Carl Witte, dien ik in 1818 in Zwitserland ontmoet had en die zich myner zeer vriendelyk herinnerde.

2 Ik wandelde nog wat, maar de koude dreef my spoedig naar huis; ik voelde my nog niet wel, tevens laat het weder

niet toe naar het gebergte te gaan; dit is my eene onaangename teleurstelling. Ik ben nog laat blyven schryven.

Woensdag 11 mei. Het weder en myne gezondheid zyn wat beter

Ik bleef thuis schryven tot tien uren; toen ging ik in de voorlezing van Pr. Witte over de Encyclopedie des Rechts. Hy sprak over het nut en de bestemming van Regtsboeken en Wetboeken. Zyn voordragt was klaar, gemakkelyk en belangwekkend. Zyne hoorders schenen toch niet byzonder opgewekt

Ik bezocht met hem Prof: Steffens en vond in hem een aangenamen, beleefden en belangryken man.

Wy gingen daarna in de Bibliotheek, waar wy aantroffen Prof Hoffmann, Custos van de bibliotheek en taalkenner die zich byzonder op Hollandsche taal en literatuur heeft toegelegd. Hy was zoo goed my rond te leiden en my de geheele inrigting uit te leggen. De Bibliotheek is groot en byzonder ryk voor de geschiedenis. De rangschikking is streng wetenschappelyk en met meer naauwgezetheid uitgevoerd dan ik dit nog ergens gezien heb. Er behoort veel arbeid en lange volharding toe om het zoo ver te brengen. Nu zyn er ook vele personen by aangesteld: een eerste en twee andere bibliothecarissen, een Custos, schryvers, een eigen boekbinder en oppassers. Hoe

„De Bibliotheek staat in het geweezen Kloos-
ter der Augustiner. Z. Breslau und seine
Merkwürdigkeiten. 130

zeer ik de rangschikking bewondere, zoo komt mij nog twijfelachtig voor of zij de moeite beloont, en de heer Hoffmann stemde met mijnen twijfel in. Zeer nuttig kwam mij voor de naauwkeurige schifting en verdeeling van de kleine gelegenheidsschriften, die men het beste kan gebruiken wanneer men ze bijeenvindt over het onderwerp waarmede men zich bezig houdt. De Bibliotheek is van het oude Jesuitecollegium afkomstig, maar daarbij zijn vele andere bibliotheken van kloosters en geleerden gevoegd. Het lokaal is ook dat der Jesuiten.

Ik at weder in de gouden gans, dronk koffy in de Mineralwasser und Coffee Etablissement aan de Promenade; schreef thuis een paar uren, en ging toen in den Schouwburg. Men gaf König Enzio. Het gebouw is minder dan middelmatig; in het parterre staat nog het publiek. De uitvoering was bij de herinneringen aan Berlijn niet uit te houden. Ik ging spoedig weg, deed nog eene wandeling en kwam thuis lezen en schrijven.

<u>Donderdag 12 mei</u>, hemelvaartsdag. Het weder is nog niet zacht, maar altans heeft de gure wind opgehouden en dat maakt mij het uitgaan minder onaangenaam. Ik heb veel gewandeld, begin het uiterlijke van Breslau vrij wel te kennen. De wandelingen, die van de gewezene wallen gemaakt zijn, bewonder ik steeds meer. Het is een bewijs voor de

bescharing der inwoners, dat men de mooiste en kostbaarste struiken en bloemen in opene perken plaatsen kan zonder dat zy gestolen of beschadigd worden. Zelfs het gras wordt niet vertreden en men zorgt dat de kinderen geene bloemen plukken. Alle avonden zie ik deze bloemen begieten de paden harken en in orde houden, zoo goed als zelden de eigenaars het laten doen.

De inwoners van Breslau, die ik heden menigvuldig gezien heb, komen my beschaafd en zonder de praalzucht die in Berlyn zoo in het oog loopt voor; de vrouwen hebben, zonder mooi te zyn een aangenaam voorkomen; ik bemerk hier niets van die schaamteloosheid die in de hoofdstad zoo stotend is.

Dezen morgen ben ik lang by Prof. Hoffmann geweest en heb met hem over Hollandsche letterkunde en Hollandsche geleerden gesproken; hy is uitstekend daarmede bekend, en heeft my vele volksliederen en andere oude poëzie medegedeeld.

Dezen avond bezocht ik Prof. Wachler, en vond in hem een bejaard eerwaardig man, nog zeer levendig in zyne gesprekken, met de nieuwste gebeurtenissen en met de nieuwste schriften over geschiedenis bekend; hy heeft my veel belangryks medegedeeld. Onderanderen spraken wy over de betrekking tusschen de Duitschers en Slaviers. Hy meent dat in de streken waar men vroeger Wenden en thans Duitschers vindt, geenszins de eersten gegermaniseerd zyn, maar teruggedrongen. De Slavische volksstam gaat in geen

Hoog Silesiën is bewoond van zoogenaamde Wasser-Polen, × eene ontaarde soort van Slaven, die geen echt Slavonische taal spreken en geen Duitsch verstaan. Zy zyn in een staat van diepe onbeschaafdheid. In 1742 beval Frederik de groote, dat men daar Duitsche scholen zoude oprigten, en in 1828 bevond men by onderzoek dat nog alles was als in 1742. De scholen waren of niet opgerigt, of niet bezocht, en vervallen. Thans beraadslaagt men of men er Poolsche of Duitsche scholen oprigten zal. De taal, die men spreekt is geen schriftspraak, men heeft daarin zelfs geen catechismus. Door den krygsdienst worden thans de jonge lieden eenigzins beschaafd, en leeren zy Duitsch. Dit belooft wellicht eene betere toekomst.

anderen over. Zelfs de Letten zyn in Pruissen
niet Duitsch geworden, maar zy zyn uitge-
roeid en er is alleen een klein volkje aan de
Netze van overgebleven. De Letten in Lithau-
en zyn ook geene slaven geworden. De Duit-
schers worden ook niet slaven. Zulke over-
gang, meent hy, heeft byna alleen by enkel-
de familien plaats. Hy heeft my gezegd, dat na-
by Marburg, waar hy vroeger professor geweest is,
dorpen zyn, waar nog fransch gesproken wordt
en die zulks van de uitdrijving van het Edict van
van Nantes tot nu in het midden van Duitsch-
land bewaard hebben.
×
Wy spraken ook over de bewegingen in de meeste
te landen van Europa. Het Polen heeft men me-
delyden maar, zoo het nu vrygeworden, zoude de
zaak der vryheid in een hoogeren zin, de me-
tedelyke ontwikkeling en beschaving daarby
niet winnen. Het Poolsche volk zal echter niet
verdwynen, eene latere ontwikkeling en onafhan-
kelykheid is gewis nog in de toekomst voor dat
volk bewaard. Dit, meende hy, kan men uit de
geschiedenis van dat volk opmaken. Omtrent
de andere volken mag men niet wanhopen dat uit
de beroeringen eindelyk wat goeds komen zal;
maar het is niet te voorzien wanneer en hoe.
Een zeer moeilyk punt is, dat de godsdienstige in-
stellingen en begrippen hunne waarde verloren
hebben; zy passen niet meer voor den tegenwoor-
digen Tyd en het laat zich niet vooruitzien, hoe
aan de behoefte in dit opzigt voldaan kan
worden. Tot het oude terug te keren is onmogelyk;
dit is nimmer gelukt.

Hy had een groot en vry opmerkzaam gehoor. x

Vrydag 13 mei. Ik heb eenige collegies bygewoond.
Prof: Wachler over de nieuwe historie. Hy heeft een eerwaardig voorkomen, grijze haren, goede stem; zyne voordragt is welsprekend en belangwekkend. Hy sprak over de 16e eeuw. De omwenteling in deze eeuw is niet alleen kerkelyk maar ook politiek geweest. Twee katholieke schryvers hebben het best de voordeelen der hervorming ontwikkeld: Villers en Carove. Hy sprak uitvoerig over de Jesuiten en bewees het groote kwaad dat zy gedaan hebben. Dit deed hy in het lokaal dat door de Jesuiten gebouwd is en voor Jesuiten-collegium gediend heeft. Deze verandering der tyden is groot en bemoedigend voor de toekomst.

×
Doctor Melzer, Privat Docent over de Statistiek van Rusland. Zyn voordragt was eenvoudig en zeer belangryk. Toch had hy maar 6 toehoorders.

Prof: Regenbrecht over het kerkelyk regt. Deze is katholiek; hy behandelt echter ook het kerkelyk regt der protestanten. Zyne behandeling scheen grondig te zyn. Grootendeels dicteerde hy. Het onderwerp was de magt van het opperhoofd van den Staat om iets omtrent den uitwendigen Cultus voor te schryven.

Prof Steffens, een Noorweger, over Natuurphilosophie. Hy spreekt vlug en levendig, hoewel men hem eenigzins aanhoort, dat hy geen Duitscher is. Hy behandelde de transcendentale philosophie van Kant en sprak over ruimte en tyd.

Doctor Schön, Privat Docent, over de wetenschap der financien. Hy hield met zyne zes toehoorders een Responsorium of zamenspraak, en behandelde de beginselen der wetenschap. Het eerste negative beginsel, volgens hem, is in de Staatshuishoudkun-

Een der schoonste gebouwen van Breslau is het huis een zeer ryk edelman, Graaf Henkel von Donnersmarck. Het staat aan de Promenade. Pr. Hoffmann wilde my bekend maken met den heer Boutermeck die huisonderwyzer in de adelyke familie is. Deze poging mislukte; men zeide ons dat de H. B. nog aan tafel en men hem niet roepen konde. Het was toch niet zonder belang voor my nog eens een staal van onbeschofte insolentie der hoogadelyke bedienden tegenover lieden van minderen rang dan hun meester te zien. „Der Bütterweck ist noch bei Tisch" zeide ons in het voorbygaan een lakei; – als wy vroegen dat men hem maar even tot ons deed komen, zeide de lakei: „dann wird de er sich nicht wieder stören können, Sie können ja wohl eine Viertelstunde warten"; en liet ons staan. Wy hebben hartelyk over deze grofheid gelachen; maar beklagen moet men nog steeds jonge geleerden, die als onderwyzers in zulke familiën leven maken; evenwel was het in vroeger tyd veel erger.

(Z. Breslau und seine Merkwürdigkeiten S. 90)

de. Hij hechte zeer veel daaraan, dat het doel van den Staat (Staatszweck) niet zoo als de meeste schrijvers stellen het eerste beginsel bij de uitgaven zijn moet, maar, dat men de middelen, die de staat in het vermogen der burgers vinden kan, als eerste beginsel aannemen moet. Die onderscheiding komt mij vrij onverschillig voor. Het doel van den staat kan niet vorderen, dat men uitgaven doen zoude, die de krachten te boven gaan, en dus den staat zelven zouden doen te gronde gaan.

Ik heb met Prof: Hoffmann gegeten in den Tempelgarten; eene restauratie met een mooijen tuin aan de Promenade; en na 't eten zijn wij saam geweest in de Bibliotheek van het Domkapittel. Die was eenmaal zeer rijk van handschriften, doch in den dertigjarigen oorlog is zij door de Zweden geplunderd. Er zijn toch nog belangrijke handschriften gebleven. De Hr. Hoffmann, groot liefhebber daarvan, toonde mij een Episcopale van de elfde eeuw, dat hij zeer bewonderde, dat echter voor den inhoud geene waarde heeft. Deze Bibliotheek staat in het katholiek Alumnaat of Seminarium. Die er ons bragt was Prof: Ritter, behoorende tot de katholike faculteit aan de hooge school, een zeer verlicht man. Die faculteit is in zeer goede verstandhouding met de protestantsche. De jongelieden komen eerst in het Alumnaat wanneer zij de lessen aan de Universiteit gevolgd hebben. Men benoemt sedert eenigen tijd steeds verdraagzame en geleerde mannen tot domheeren en dit heeft een zeer gunstigen invloed.

Godsdiensthaat en vervolging bestaan in Silesie

niet. De heer Theiner, te voren buitengewoon professor alhier, schryver van het werk over de katholike kerk in Silesien is wel door geschriften aangevallen, maar niet door de hoogere geestelykheid vervolgd. Hy is, daar hy aan de hooge school weinig uitrigt had, naar zyn genoegen tot Pfarrer op het land benoemd; en waar het mogelyk is wordt op de voorslagen, in zyn boek voorkomende, wel degelyk acht geslagen. Men heeft onderanderen het gebruik van gezangen in de landstaal by den godsdienst meer en meer ingevoerd.

Dezen avond heeft my de Hr Hoffmann gebragt by den Hr Milde fabrikant in de Ohlauer voorstad. Ik vond eene zeer beschaafde familie en byzonder den zoon een zeer onderrigt man die in vele landen gereisd heeft, Engeland, Frankryk en Duitschland ook Holland zeer goed kent. Ik heb zeer belangryk met hem gesproken. Het katoen komt als garen uit Manchester, de Hr Milde laten het in de dorpen op het land weven, en hier in de stad wordt het gedrukt. Zy vinden aftrek in den geheelen Pruisischen Staat, ook aan den Rhyn, waar maar eene gelyksoortige fabriek, in Elberfeld, bestaat. Het katoen komt over Stettin en wanneer men het spoedig hebben wil over Hamburg. Hy heeft my gezegd, dat in Pruissen 250 duizend menschen zich met katoenfabrieken bezig houden; – een 48e der bevolking. In Frankryk bedraagt het getal der arbeiders voor dit gedeelte der nyverheid $\frac{1}{20}$, in Engeland $\frac{1}{15}$ der bevolking.

Ik hoorde nu omtrent de Pruissische regering aanmerkingen maken, die op de zwakke zyde opmerkzaam doen zyn. De invloed van den Kammer of Regierungs-President is zeer groot, daarvoor heeft

man niet altyd de geschiktste mannen gekozen; de H: Merkel, die het hier is, heeft vroeger voor volksvriend gegolden; hy is het echter niet; hy is tot edelman gemaakt en is aristocratisch en willekeurig. De inrigting der Collegiën is niet altyd gunstig voor de onpartydige en grondige behandeling der zaken, maar zy maakt alles langzaam, omslagtig en kostbaar. In de collegies is de gewoonte aangenomen, dat een der leden de zaak onderzoekt, een rapport uitbrengt en eene meening voordraagt. De menigte van zaken maakt, dat men zich verder niet op elk daarvan kan inlaten, en zoo wordt de meening van den rapporteur gewoonlyk blindelings bevestigd. Ditzelfde heeft by de Geregten plaats en veroorzaakt dikwyls zeer onregtvaardige uitspraken. Het hangt van het toeval af, wie rapporteur is, of men een proces wint of verliest.

Daar de drukpers niet vry is, komen zulke misbruiken niet aan het licht, en worden zelfs in Berlyn niet bekend.

Het afzetten van ambtenaren beschouwt men hier niet als zoo onmogelyk, en men voerde my aan dat niet lang geleden een referendaris willekeurig afgezet is, omdat hy iets geschreven had, dat mishaagde. Omtrent hen, die by het openbaar onderwys aangesteld zyn, bestaat eene wet van 1822, dat zy allen zonder eenigen vorm of onderzoek kunnen afgezet worden. Deze wet is wel niet in uitvoering gebragt; maar zy bestaat nog altyd, en niets waarborgt tegen hare aanwending.

Men is hier ten opzigte van Polen zeer streng te werk gegaan. Silesiën zoude veel hebben kunnen leveren en daardoor voordeel genieten; maar de

Die Breslau und seine Merkwürdigkeiten. S 143.

regering heeft den uitvoer van alle waren naar Polen verboden; zoo dat men sommige voorwerpen van hier door Gallicien en Krakau derwaarts gezonden heeft; – zelfs geld en pluksel heeft men aanvankelijk niet door gelaten. Naderhand heeft men dit laten uitvoeren.
Eene dame uit Breslau wilde aan hare dochter, die uit Oost-Polen gevlucht en te Calisch bevallen was, het nodige kindergoed en kleederen zenden; dit heeft men haar niet veroorloofd.

Zaturdag 14 mei. Dezen morgen heb ik het collegie van Prof: Abegg over het strafregt bygewoond. Hy was nog aan de historische opgave van de stelsels der Criminalisten omtrent de grond van de straffen; – hy dicteerde byna al den tyd, en hetgeen hy er als uitleg by sprak was onbeduidend. Zyn gehoor was talryk en schreef vlytig. Het is niet mogelyk uit zulk een staal over den man te oordeelen; de manier van onderwyzen kan ik niet goed vinden.

Ik wilde ook by Weber hospiteren maar vond het auditorium waar hy volgens de aankondiging collegie moest geven ledig.

Heden heb ik thuis nog veel geschreven. Om een uur haalde ik Pr. Hoffmann in de Bibliotheek af en wy gingen saam eten aan de publieke tafel in de gouden Gans.

Na 't eten gingen wy in de Rehdigersche Bibliotheek, die zeer belangryk is. Ik zag er het handschrift der Evangelien, dat Pr Hoffmann beschouwt als zynde uit de 7e eeuw; de handschriften van de Fransche vertaling van Valerius Maximus en Froissards Chroniques, geschreven voor een onechten zoon van Karel den Stouten van

Bretten und seine Merkwürdigkeiten. 128.

Bourgondiën, beide met uitsteekend schoone minia-
turen versierd. De Bibliotheek bevat vele belang-
rijke handschriften, die ook menigvuldig ge-
bruikt worden. De eigenaar was een leerling
van Cujacius en leefde in Keulen een tyd
lang met Bonaventura Vulcanius.

Ik leerde er ook den Bibliothecaris kennen,
den Consistorialrath Menzel, die eene geschie-
denis van Duitschland geschreven heeft. Hy is
geen beleefd man, zyn voorkomen is terugsto-
tend. Hy zeide my eenige harde aanmerkin-
gen omtrent het afsluiten van den Rhyn door
de Hollanders en ik nam de vryheid die op
denzelfden toon te beantwoorden.

Ik ben vervolgens by den heer Hoffmann ge-
weest die my veel belangryks heeft vertoond en
medegedeeld; te veel om hier op te teekenen. Ik
poogde vergeefs eenige collegies te bezoeken;
ik wandelde nog wat, maar de gure wind
maakte den avond onaangenaam. Thuis
las ik wat na over het Riesengebirge. Waar-
om heeft men op reis altyd te weinig tyd.

Zondag 15 mei. Ik heb heden vele bezoeken ge-
maakt. Met Prof: Witte heb ik lang over Italien
gesproken; hy heeft my nog byzonderheden van zyne
reize in 1818 en 19 verhaald en heeft my teekeningen
en schetsen getoond. Hy heeft ook met my op
de kaart het plan myner reize naar het Riesenge-
birge onderzocht en my daarvoor raad gegeven.
Prof: Weber ontving my zeer vriendelyk en
wees my de verzameling van modellen voor den
landbouw, van herbarien, houten, zaden enz. be-
stemd voor de lessen over Landhuishoudkunde
beschreven enz. Deze lessen achter even wel die

over Staatshuishoudkunde, welke Prof. Weber had aan-
gekondigd, hebben geene toehoorders gevonden, zoo
dat hy dit half jaar geen collegie geeft. Hy schryft
dit toe aan de weinige lust voor die vakken; andere
zeggen dat zyne ontwerings weinig belangwekkend en
niet op de hoogte der wetenschappen is. Wellicht
is beide waar.

Met Prof. Hoffmann sprak ik veel over Duit-
sche en Hollandsche litteratuur. Die vlytige en
grondige onderzoeker is vol van zyn vak en het is be-
langryk hem daarover te hooren. Hy heeft my onder
anderen gezegd, dat men onderscheidt oud- mid-
del- en nieuw hoogduitsch. Dat van de 13e eeuw is
het middel-hoogduitsch. Deze taal was reeds ver-
zwakt: de uitgangen in a. o. u. i. waren allen in e
overgegaan; — maar het is in die taal dat men de
meeste overblyfsels van poëzie byzonder uit zui-
delyk Duitschland heeft. Het was de tyd van de
vereering der liefde, als dienst van Maria en als
galanterie. Naderhand heeft zich een onpoëti-
sche geest verspreid, waar men meer practisch ge-
worden is; dit begon in de 14e eeuw, die ons uit
de Middeleeuwen het minste bekend is. Over de
geschiedenis dezer tyden, en de werken, waarin zy be-
handeld wordt sprekende, merkte hy met allen
grond aan, dat Hullmann in zyn werk over het
Städtewesen de fout begaan heeft, om de middel-
eeuwen als een geheel te beschouwen, en hetgeen in
verschillende landen en in verschillende landen be-
staan heeft byeen te plaatsen zonder onderschei-
ding. Raumer heeft, zonder kritiek de stukken
die over de Hohenstaufen handelen als bronnen
beschouwd, kroniekschryvers uit de 15e eeuw
op gelyken rang gesteld met de tydgenooten; daar-
door is zyn werk als grondige historie mislukt;

Ik ging met Pr. Hoffmann by Pr. Stenzel, en vond
in hem een zeer levendig, open man. Zyn vak is
nieuwe geschiedenis, en wy vonden dus vele onder-
werpen om over te spreken en onze wyze van
zien te vergelyken. Na lang gepraat en somtyds
gedisputeerd te hebben, verstonden wij ons zeer
goed over constitutie, vertegenwoordiging, druk-
pers enz. Wy behandelden de Belgische omwen-
teling, het congres van Weenen, de Rhynvaart,
de Pruissische regering. De Hr Stenzel heeft
somtyds aanstoot gegeven als al te vrysinnig.
Het komt my voor dat het Provinciaal be-
stuur in Silesie door kortzichtige en wille-
keurige leden bezet is, en daardoor mannen,
die het met hun land goed meenen, aanleiding kry-
gen, om onvergenoegd te zyn, en tevens wanneer
zy hunne afkeuring uitspreken, by de regering
als oproerig en kwaad gezind in verdenking ge-
bragt worden. Dit is zeer jammer onder eene
regering, die het zoo goed meent. De censuur,
zegt men my, is hier belachelyk streng, de policie
overdreven bang; men stelt zich by de bestuur-
ders voor dat de Silesiers geneigd zouden zyn
gemeene zaak met de Polen te maken; hoewel
zy inderdaad de trouwste en goedmoedigste onder-
danen zyn. De regering doet veel voor de scho-
len, maar zy doet niets voor de politike verlichting
en ontwikkeling des volks. De provinciale Stan-
den zyn ten spot geworden, omdat men door in-
vloed de ongeschiktste leden heeft doen kiezen, en
tevens alle openlyke behandeling der onderwerpen,
die by hen ter sprake komen verhindert.
Wy waren het daarover eens, dat vrye vertegen-

Breslau u.s.w. 75.

waardiging met magt van veto; vrye drukpers niet op eens kunnen worden ingevoerd zonder alle de gevaren van het misbruik, en dat in België deze instellingen het kwaad bevorderd hebben. Maar men kan het volk zich later ontwikkelen, om meer en meer aandeel aan zyne belangen en aan de regering te nemen; en deze opvoeding, deze volksontwikkeling wordt in Pruissen niet bevorderd maar belemmerd. Dit is eene daadzaak, waaromtrent ik geen beslissend oordeel vellen kan, en die ook wellicht niet in alle provinciën op gelyke wyze plaats vindt.

Ik hoor hier dezelfde klagt, die my reeds veel voorgekomen is, en die met het voorgaande samenhangt; dat de regering het hooger onderwys niet op eene gelyke wyze voor alle vakken bevordert. Eene overdrevene aanmoediging wordt gegeven aan de philologische studiën; de Gymnasiën bekomen byna uitsluitend deze rigting; voor natuurlyke historie wordt ook veel gedaan; – alles wat zich hecht aan de philosophie van Hegel wordt met partydigheid beschermd (zoo men zegt uit byzondere liefde des Heeren Geheimraths Schulze voor deze philosophie) doch zeer weinig geschiedt voor historische en politische studiën, zoodat deze werkelyk kwynen. Zelfs in de menigvuldige staatsexamens worden die vakken byna geheel daargelaten, hetgeen ten gevolge heeft, dat de studenten de collegies daarover als overtollig beschouwen.

Ik bezocht eenige merkwaardige kerken.

De Landkirche is mooi en groot, vol van schilde-

Breslau u. s. w. 73.

Ik zag hier weder eenige schilderijen van opgelegd metaal en geschilderde hoofden en handen.

Breslau u. s. w. 68

zijn en sieraden, die toch op mij weinig indruk maakten. Een prediker hield eene zeer slaperige rede over de weder„waardigheden die men om het geloof lijden moet.

De Kreuzkirche is merkwaardig in meer dan een opzigt. Er zijn twee kerken boven elkander gebouwd en beide zijn uit de 13e eeuw. Men was bezig met het bou„wen van de onderste ter eere van den heiligen Bar„tholomaeus toen men in de grond een wortel vond, die eenigzins den vorm van een kruis had, en dien men nog als reliquie bewaard; dit bewoog den hertog van Breslau, om boven de Bartholomaeus-kerk eene kerk ter eere van het heilige kruis te bouwen. De onderste wordt niet meer gebruikt, toch zijn hare gewelven die eene andere kerk dragen zeer zienswaard. In de eigentlijke Kreuzkirche ziet men een mooi overblijfsel van middeleeuwsche bouwkunst nog goed in orde. Hertog Hendrik IV die de kerk stichtede, en in 1290 in den oorlog tegen de Turken omkwam, in de kracht van zijn leven met den roem van held en dichter, ligt in het presbyterium begraven en zijn graf is een goed overblijfsel van de kunst van dien tijd: het bestaat uit een sarcophaag met gothische figuren en om„schriften waarop Hendrik in wapenrusting en voortrelijk ornaat uitgestrekt ligt.

Van de voorwerpen, die verder in deze kerk getoond worden behoef ik geen aanteekening te houden. Mijn oog viel op twee geraamten, die kostbaar versierd in glazen kasten boven altaren liggen; dit zijn reliquien van heilige martelaars waarvan niets dan de namen bekend zijn. Dergelijke ont„bood men in vroeger tijd veel uit Rome waar die handel veel voordeel opleverende. De koster zeide mij, dat deze reliquien geene wonderen meer doen. In deze kerk wordt alle zondag nog in het Poolsch gepreekt.

De Domkirche is groot en prachtig. Van hetgeen er merkwaardig is vind ik de voornaamste op„

Breslau u. 1 u. 87.

Breslau u. 1. u. 167.

gave in het aangehaalde boekje over Breslau.

Van de wandelingen, die heden veel bezocht waren, en waar ik Breslaus burgers in hunne beste kleeding zag, behoef ik geene byzondere melding te maken. De ligging aan de rivier is ook een genoegen zoo wel als een voordeel voor Breslau. Het inwendige der stad heeft minder aanlokkends: de straten zyn meestal regt, en niet byzonder smal, maar door de hooge huizen zeer donker. Zy zyn slecht geplaveid en niet zindelyk. In de voorsteden daarentegen, die ik heden en vorige dagen ook veel doorwandelde, is alles ruim en luchtig, vele kleine huisjes zyn daar, met groote tuinen, en alles heeft een vrolyk voorkomen.

Onder de merkwaardige gebouwen moest ik nog vermelden het Rathhaus op de markt of ring; maar ik heb niets te voegen by hetgeen daarvan in de beschryving van Breslau voorkomt.

Het behoort tot de eigenaardigheden van Silezie, dat in de steden het raadhuis, de waag, met nog andere gebouwen midden op de markt staat en dat deze dan niet markt maar Ring genoemd wordt. In Breslau is nog byzonder dat de meeste straten Bruggen (Brücken) genoemd worden. Een zeer groot getal huizen hebben namen en dragen in den gevel beelden of figuren om ze daaraan te herkennen b.v. Adam en Eva, de Heilige Hieronymus, het vliegende paard, de walvisch. –

Ik bezocht Prof: Steffens en heb lang met hem gepraat; hy is een levendig, geestigh man, die met veel vuur over vele onderwerpen sprak. Wy behandelden onderanderen den tegenwoordigen toestand der maatschappy, der wetenschappen en der literatuur, en waren het eens, dat wy in een overgang tot eene andere periode zyn; alles

strijdt dit aan te duiden. Wij mogen hopen, dat de nieuwe toestand beter zijn zal dan de vorige, maar wat nog moet plaats vinden, om daartoe te geraken, dit laat zich niet berekenen. Men heeft de lagere gedeelten van de maatschappij te veel voorbijgezien, die ontwikkelen zich, die hebben eene blinde ontevredenheid, waardoor zij hunnen toestand nog verergeren, en het geheel verstoren. De nijverheid neemt, vooral door de werktuigen, ook een andere vorm aan. Uit dit alles moet eene vernieuwing van maatschappelijke betrekkingen ontstaan. Hij bemerkte, zoo mij voorkomt zeer te regt, dat, bij al het spreken over gelijkheid en liberaliteit, in de laatste tijden eene veel grootere „Vornehmheit" wat intellectuele vermogens en kundigheden betreft plaats vindt dan te voren. Zij die door talenten uitsteeken, of geleerden zijn rekenen zich zoo boven andere verheven, dat zij schromen daarmede in aanraking te komen. Deze aristocratie behoort ook te vervallen. Als ik deze helderziende vrijzinnigen man hoor, kan ik mij moeilijk voorstellen, dat hij gemeene zaak maakt met onverdraagzame, orthodoxe Lutheranen die strijd voeren tegen de zoogenaamde Rationalisten. Zoo weinig blijven zich zelfs uitsteekende menschen gelijk.

Den avond bragt ik door bij Prof: Tucher met zijne vrouw en eene vriendin van haar. Wij hebben veel over Breslau, Silezie, Polen, Pruissen, Belgie en Holland gesproken. Hij heeft mij onderanderen gezegd, dat de Silezische adel even als de meeste andere veel schulden heeft; die heeft reeds een aanvang genomen in den zevenjarigen oorlog, aan het einde van welken de goederen der edelen met 40 millioenen Thalers bezwaard waren. Het crediet stelsel is hier niet zoo goed

als in het Groothertogdom Polen. De edellen kunnen geleend bekomen tot de helft der waarde van hunne goederen, betalen daarvoor $4\frac{1}{2}$ per cent, maar zonder amortisatie, zoo dat de schuld blijft bestaan. Belangrijke bepalingen omtrent den toestand der grondeigenaars komen voor in het Edict über die Verbesserung der Landcultur, van 14 Sept. 1811.

Maandag 16 mei. Heden heb ik veel geschreven, onderanderen een brief naar Rotterdam waarvoor ik ook een boekje van Pr. Hoffmann gezonden heb. Ik heb my ook voor de reis in het Riesengebirge voorbereid; en mijn goed vooruitgezonden naar Hirschberg. Het zulke bezorgingen verliest men veel tyd.

Ik heb de kennis gemaakt van de privaatdocenten Schön en Melzer. met den laatsten, dien ik collegie het hooren geven over de Statistik van Rusland, heb ik veel gesproken over dit land en over Polen. Zyne vrouw is uit het Koningryk Polen en hy is zelf veel daar geweest en heeft er bezittingen. Hy sprak ongunstig over de Russen, zonder evenwel te ontkennen, dat de Polen, zoo zy vry worden, waarschynelyk hunne vryheid niet wel zullen weten te gebruiken, en vele misbruiken weder invoeren zullen of aanhouden. Van hunne middelen had zy gunstige voorstellingen; zy worden van alle zyden ook uit Engeland en Frankryk, ondersteund. De bankier Eichborn alhier heeft hun onlangs nog zeven honderd duizend Thalers overgemaakt, en toen de regering hem gevraagd heeft van waar hy die gelden bekomen had, heeft hy geweigerd dit te zeggen.

Dr. Melzer is voornemens een werk over de philosophie des regts te schryven; hy zeide my dat, naar

zyne meening Hegel daarin werkelyk nieuw licht verspreid heeft, vooral door aan te toonen, dat men de zedepligten die tot de familie behooren afzonderen moet en kan van de verbintenispligten die tot den staat behooren; dat men hiervoor andere namen dan Sittlichkeit en Moral kiezen moet, dewyl die eigentlyk hetzelfde beteekenen; zyn stelsel is evenwel onvolledig, zeide hy, daar de geschiedenis der wereld door hem als een deel van dit stelsel, en als het ware om het ontbrekende aan te vullen, wordt aangenomen, hetgeen niet consequent is met het beginsel, dat den unendlichen Progress verwerpt; want de Geschiedenis wordt eerst een geheel, wanneer zy aan het einde zyn zal. De tyd was te kort, en ik was niet genoeg in Hegels philosophie ingewijd, om deze denkbeelden nader te ontwikkelen; ik teeken ze alleen op, om er in myne latere studien op terug te komen.

Met Prof: Hoffmann heb ik gegeten in de gouden Gans en ben nog lang by hem geweest en heb veel met hem gepraat. Hy las my verscheiden gedichten en andere opstellen van hem voor, waarvan eenige bestemd waren geweest voor de Zweckloze Gesellschaft, waarvan eenige stukjes uitgekomen zyn die veel geestige zetten en door satyres aanstoot gegeven hebben. Over Holland, zyn verblyf aldaar en zyne kennis met de familie Kemper hebben wy ook veel gepraat. Van Silezie heeft hy my gezegd, en anderen hebben het my bevestigd, dat er veel provinciale geest bestaat: een aantal dagbladen en andere tydschriften verschynen hier enkeld voor Silezie, worden by voorkeur gelezen, hoewel ze meestal zeer onbeduidend zyn, terwyl men andere werken of tydschriften

Een buitengewoon hoogleeraar in de theologie, Sulkow, heeft eene kleine roman, "Liebelgelehr-ten", uitgegeven onder den naam van Paulgarn. Ik heb ze onlangs in Berlijn gelezen.

byna niet leest en ook deze kritische bladen omtrent niet bekend zyn. Voor de studien is hier ook weinig opgewektheid en de ligging is wetenschappelyk ongunstig; men grenst aan Oostenryk, Polen en Rusland, waarmede men geene wetenschappelyke betrekking heeft; wat uit Duitschland komt, blyft steeds eenigen tyd terug, zoo dat het zelfs moeijelyk is, om met de verschynende boeken volledig bekend te blyven. Reizigers, vooral geleerden bezoeken Breslau zelden. Onder de studenten heerscht weinig opgewektheid, en alle professoren hebben my geklaagd, dat dit ontmoedigend voor hen is. Er komen alleen jonge lieden uit de provincie, die zyn of Edelen, die zich weinig om studie bekommeren of zeer arme, die alleen broodwinning zoeken; – die eenigszins uitsteeken gaan nog naar Berlyn hunne studien voleindigen. Dit nadeel der afgelegenheid heeft Breslau met Königsberg en Greifswalde gemeen. Er zyn toch 1200 studenten, hetgeen men niet verwachten zoude, als men het kleine getal ziet, die de lessen bywonen. Voor politische vakken is geheel geene opgewektheid, omdat men daarin niet examineert. Dit maakt onder anderen, dat er byna geene gelegenheid is voor privaatdocenten om zich te vormen. Zy bekomen voor hunne collegies over staatshuishoudkunde, statistik enz. niet meer dan 10 of 12 die inteekenen, maar van de helft niet betaalt, en daarenboven meer dan de helft niet komt, zoo dat de docent veel meer aan boeken betaalt dan hy bekomt, en dikwyls geen collegie kan geven, omdat hy niet een toehoorder vindt.

Ik heb een afschrift bekomen van het vers waar-[*]
om de referendarius Simrock in Berlyn afge-
zet is. Men beweert dat zulk eene afzetting
niet onwettig is, dewyl een referendarius nog
geen regter, maar alleen candidaat om regter
te worden is. Dit wordt door anderen niet er-
kend, hy is zeggen zy toch ambtenaar. De ko-
ning zelf heeft deze afzetting gedaan, omdat
dit vers in een dagblad gestaan had. Het geregt
had verzocht, dat hy niet mogt worden afgezet.
De Hr. Simrock is een ryk jong man.

Omtrent de provinciale regering is men byzonder on-
tevreden over den President Merkel, die te voren zich
als volksvriend heeft voorgedaan; thans edelman
geworden is, en zoo men zegt zeer willekeurig han-
delt. Ook de Policiepresident is zeer streng en in
de censuur zeer angstvallig. Pr. H. heeft my een
staal daarvan ter handgesteld, namelyk een ver-
bod om een niet verboden boek aan te kondigen,
nadat het in andere dagbladen reeds aangekon-
digd was. Men verbiedt somtyds in de dagbla-
den over te nemen wat in de Berlynsche Staats
Zeitung voorkomt.

x Ik heb Pr Hoffmann de opmerking medegedeeld,
die ik sedert myn verblyf in Duitschland dik-
wyls maak, namelyk: dat onder de geleerden een
bellum omnium contra omnes bestaat. Met
eenige zeer eerwaardige uitzonderingen komt
my voor dat zy zich niet zoo zeer om de weten-
schap en hare bevordering bekommeren, als om
zelf een grooten naam daarin te bezitten. Zy
spreken zelden goed van iemand in hun vak, die
niet hun leermeester of leerling is; alle anderen
beteekenen niets: zy zyn of zonder geest of niet
grondig. Het is als of het hun leed zoude doen, dat
in hun vak groote vorderingen gemaakt werden
zoo die niet van hen uitgingen, en zy daarvan de
eer hadden. Pr. H. stemde my dit hoofdzake-
lyk toe, en zeide, dat het veel komt van de alge-
meene middelmatigheid, die merkelyk in Duitsch-
land bestaat; zeer uitsteekende menschen heb-
ben niet die angstvalligheid, om in de meening van
anderen hoog te staan, voor die is de wetenschap
zelve hoofdzaak en zy erkennen de verdiensten
van anderen; maar die alleen door den schyn
wat gelden, kunnen den schyn van anderen niet

bulden. In de Duitsche taalgeleerdheid, zeide hy, heeft Grim een anderen geest verspreid; men schaart zich gaarne om en onder hem, en er heerscht geen afgunst by hen die zich daarop toeleggen.

Pr. H. heeft my gesproken van een jong schryver, met wien ik gaarne kennis gemaakt had, de Hr. Cosmeli. Hy was lid van een geregtshof en was als zoodanig tegenwoordig als eene kindermoorderes tereg stond. Zeer vlug werd over haar lot beslist en zy ter dood veroordeeld; maar, toen over de proceskosten geraadpleegd werd, was er geen eind aan de beraadslaging. Dit maakte hem zoo vreeselyk, dat hy zyn afscheid nam en weg ging. Langen tyd hoorde men niet van hem. Hy maakte groote reizen, onderanderen in Griekenland en Turkyen, en daar hy byna geen vermogen had, nam hy zyne kunst in de muziek te baat, speelde op de fluit en gaf concerten. Hy heeft van deze reizen een stuk uitgegeven onder den naam van „Wanderungen am Caucasus." Hy is nu weder hier en is in plaats van jurist kunstenaar en auteur geworden. Zulk een karakter was natuurlyk belangstellend; hy herinnert aan Goldsmith en Sterne.

Dezen namiddag woonde ik het collegie by van Pr. Stenzel over de nieuwe geschiedenis. Hy behandelde de omwenteling van Holland in 1787, den intogt der Pruissen enz: Zyn voordragt is niet uitsteekend; hy heeft geene reine uitspraak van het Duitsch; levendigheid ontbreekt hem niet.

Dezen avond bragt ik door by Pr. Steffens, waar behalven zyne vrouw en dochter ook was de majoor Willisen, die ik in Berlyn by Raumer had aangetroffen. Wy spraken veel over den Cholera Morbus en de maatregelen die men daartegen neemt, ook over de politike omstandigheden.

Ik zoude nog veel kunnen opteekenen over Breslau en Silesie; maar de tyd is voor al dat schryven te kort. De provincie behoort tot de rykste der Pruissische monarchie. Zy heeft overvloed van graan, veel wol; als brandstoffen steenkolen, turf en hout. In het gebergte, dat ik ga bezoeken heeft zy eene uitgebreide fabriekswyverheid, die het vlas, dat de grond oplevert, spint en weeft, en voor eene groote waarde aan linnen uitvoert. De Oder is het natuurlyke middel van vervoer, waardoor zelfs van de bergen alle waren gemakkelyk tot in de zee komen. Door kanalen is de Oder met de Spree vereenigd en dus het vervoer naar Berlyn gemakkelyk gemaakt.

Wanneer dus de oorlog niet alle vooruitzigten verstoort, en de regering voortgaat met wysheid de instellingen te verbeteren, de burgerlyke vryheid uit te breiden, het onderwys onder alle standen te verspreiden, zoo laat zich verwachten, dat Silesie een bloeijend, volkryk en gelukkig land worde. Moge deze voorspelling geene ydele hersenschim zyn!

Martini 91.

Dingsdag 17 mei, om 4 uren des morgens heb ik Breslau verlaten, om een uitstap in het bergachtige land van Silesien te maken. Ik reed door de Schweidnitzsche voorstad, waar het monument voor Tauentzien staat, vervolgens door vele groentetuinen en daarna door het uitgestrekte koornland. Ik passeerde verscheidene dorpen; om 6 uren was ik te Kobervitz. Er staan vele vruchtboomen aan den weg, vooral kerseboomen. Het graan stond zeer goed en was reeds ver gevorderd. Ik zag ook veel meekrap.

De eerste berg, dien men reeds van Breslau ziet en dien ik nu voor my had is de Zobtenberg. Ik kwam hem vry naby. Hy is 2224 voet boven de zee, en verheft zich 1800 voet boven de vlakte naar Breslau. Het stadje Zobten ligt aan den voet. Beide liet ik regts liggen.

Om half 9 ontbeet ik in het dorp Rudelsdorf. Nu kwam ik meer en meer in het bergachtige land. Voor 11 uren was ik te Nimptsch, eene kleine stad aan eene steile helling gebouwd, het slot ligt aan den ingang op eene hoogte.

Wanneer de wagen stil houdt of de steilte noodzaakt om stapvoets te gaan tracht ik gelegenheid te vinden om te wandelen. Dit deed ik nu by Kosemitz over eene hoogte waarin men zegt, dat edele gesteenten gevonden worden. Regts op de bergen zag ik de vestingwerken van Silberberg, het stadje ligt wat lager.

De weg is steeds zeer goed onderhouden, en meestal met kerseboomen beplant.

Om half een kwam ik te Frankenstein, waar ik middagmaal hield. Het is eene kleine vry nette stad. Het was jaarmarkt, maar die scheen onbe-

Martini 363.

Martini 364.

Martini 366.

bewonend te zyn. Men bestaat hier meest van den
landbouw. Ik vervolgde spoedig mynen weg
en naderde nu de Neisse. De bergen rondom
waren met verschillend geboomte mooi beplant.
Langs den weg stonden meestal kerseboomen.

Om drie uren kwam ik in het stadje Wartha,
lang van te voren zag ik reeds op den berg eene
kapel waar een wonderdadig Maria-beeld is.
Men moet een uur klimmen, om er by te ko-
men; dit liet my de tyd niet toe; ik zoude het
gaarne gedaan hebben om het uitzigt niet
om het beeld. De kerk in Wartha is groot
en mooi, maar met afzigtelyke beelden ont-
sierd. Ik zag hier in het klein de handel, die in
in Italie in het groot gedreven wordt, namelyk
in kaarsjes, beeldjes en ander speelwerk voor de
bedevaarders.

Op de brug der Neisse ontmoette ik een troep
van zulke bedevaarders, die om het Maria-
beeld herwaarts kwamen. Zy zongen Boheem-
sche liederen, welke telkens door een werde-
aangeheven, en door allen vervolgd. De aanvoe-
der droeg een groot kruis. Zulke optogten heb-
ben iets schilderachtigs.

Ik kwam nu meer en meer in de bergen; het ge-
zigt op Wartha terug was byzonder mooi
Ongelukkig werd de hemel weder bewolkt.

Om 5 uren kwam ik te Glatz, eene schilderagtig
gelegene stad van ongeveer 7000 inwoners. Zy
heeft zeer steile straten, de huizen zyn veelal
net en het geheel heeft een vrolyk voorkomen. Er
zyn mooije kerken, en zeer uitgestrekte kazer-
nen en magazynen. Aan beide zyden van de
rivier liggen op de hoogte groote vestingwer-
ken, welke door de kenners bewonderd worden.
Ik heb niet begrepen ze te bezigtigen.

Martini 376

Deze vallei was nu zoo rustig en het riviertje stroomde zoo bedaard door zyn bed; intusschen is de toestand dikwyls geheel anders. in den winter en het voorjaar hebben dikwyls overstroomingen en verwoestingen plaats. Den 10 Junij 1829 had in het dorp Lauterbach eene wolkbreuk plaats, waardoor in de ganshe vallei vele huizen, een groot deel van den weg, en hier en daar stukken land werden weggesleept. Men ziet nog vele sporen dezer verwoesting; de rivier heeft op sommige plaatsen een ander bed ingenomen. Met veel moeite heeft men den weg hersteld en die loopt nu veelal regts van de rivier terwyl hy te voren links liep.

Martini 384.

* Scheeberg

Ik had nu 12 mylen afgelegd met een huurrytuig waarvoor ik 10 Thalers en een drinkgeld betaalde. Nu vervolgde ik mynen weg naar Landeck met de post en betaalde voor deze drie mylen met drinkgeld 3 Th. 6 Sgr. —

Ik kwam op dezen weg spoedig in het dal der Biele, dat mooi met bosch, weide en graan begroeid was en waar ik door kleine dorpjes reed. In Ullersdorf is een groot slot met nevengebouwen; en eene hooge yzeren obelisk, welke de heer der plaats, graaf Magnis, in 1802 heeft opgerigt ter gedachtenis, dat de koningin Louise zich daar heeft opgehouden. Zulke gedenkteekens hebben weinig zin.

Landeck is een tamelyk stadje, met 1100 inwoners, die byna alleen van den landbouw leven, en eenig voordeel genieten van het bad, dat zich by de bron buiten de stad bevind. Er zyn eigentlyk twee bronnen en baden: Georgenbad en das Neue Bad, maar zy zyn gelyksoortig en liggen byeen. De tyd voor de gasten is nog niet gekomen, hetgeen ik ondervond, want in de herberg was men niet ingerigt om reizigers te ontvangen. In een zomer komen hier ongeveer twee honderd familien. De ligging tusschen de bergen is zeer aangenaam.

Woensdag 18 mei. Tegen 7 uren ondernam ik met een gids den weg naar den Schneeberg; myn goed zond ik vooruit naar Habelschwerdt. Daar deze naam * zoo dikwyls voorkomt, noemt men dezen Glatzer, ook Spieglitzer-Schneeberg. Wy gingen door een vastbosch, dat aan de stad Landeck behoort; elk huisgezin ontvangt daaruit zoo veel als het nodig heeft. Er is groote overvloed van hout in deze streken: het harde hout kost

× verder dorp Seifenberg.

twee Thalers, het zachte 1 1/3 Th. de klafter in het huis gebragt.

Wy gaan steeds langs de Biale, en hebben vele bergen voor ons, regts den Schwarzenberg, links vele anderen, en vooruit den Schneeberg, waarop men werkelyk nog sneeuw ziet.

Dorp Schreckendorf*; alle velden zyn goed bebouwd, ook hierendaar zyn goede weiden.

Ik klim langzaam den berg op; nog steeds is het land met eenigen rog (en gerst) bebouwd, die toch steeds kleinder en dunner wordt. Ik heb reeds van gisteren morgen opgemerkt, dat het graan minder gevorderd en kleinder is naar mate ik hooger kom. Hier wordt ook het gras kleinder en fyner.

Omtrent half weg kwam ik door Klessengrund, een bergdorp of gehucht, dat tot Wilhelmsthal behoort. Nu kwam ik in de naaldbosschen, waar ik steeds ruisschende bergstroompjes naast my had. Ik rustte wat uit sterkte my met brood en rhum en ondernam met moed de laatste helft van den weg. Diep in het bosch vond ik nog een zaagmolen en eenige huizen. Men wendt de kracht van het water aan op de plaats welke naar de boomen zyn: ik zag hier heerlyke stammen liggen. Een half uur van den top, dien men hier als elders, die koppe noemt, vindt men op weinig afstand van elkander twee Zwitsers woningen met nevengebouwen. By den hoogsten Zwitser zogt ik eenige verkwikkingen, die men gewoonlyk hier vindt; doch wy vernamen, dat in den winter de Zwitserfamiliën, de eene in Wölfelsgrund de andere in het dorp Seitenberg, zich ophouden en dat zy nog niet hier terug gekomen waren. Zy lieten dan op den berg andere

Martini 388.

+ Hier zag ik in de verte een klooster werwaards men ook in bedevaart pleegt te gaan.

Schönfels,

arme lieden die in den zomer ook hier zyn.
By deze lieden vond ik niets dan melk.

Het was niet onbelangryk te hooren, hoe deze lieden hier den winter in het midden van de sneeuw afgezonderd van de wereld doorbrengen. Dezen winter is de vrouw bevallen zonder eenige hulp; niemand had op den berg tot bystand willen komen; maar God had haar ondersteund, zeide zy, en dit kind van 13 weken oud, is gezond en sterk. Het is de jongste zoon van drie, en bovendien zyn er twee dochters. De oudste van deze vyf kinderen was niet hier, maar by familie in Tirens, opdat hy in de school zoude kunnen gaan. Dit spoor van beschaving by zulke arme verlatene menschen verdient opgemerkt te worden. De kinderen van Klapengrund, zegt men my, gaan in Wilhelmsthal, op een groote afstand, trouw in de school, en blyven den middag over.

Op den top was het zeer koud; de lucht was zonder nevel, maar niet helder en doorschynend, zoo als ik zoude gewenscht hebben. Ik overzag hier eene menigte andere bergen; zy hebben zagte formen en zyn zonder rotsen, altoos de meeste. Daar de top zeer vlak is, moet men, om in de valleyen te zien, zich naar de zyde begeven. Open voor my zag ik op de uiterste zuidoostelyk Moravie en noordwestelyk het land van Glatz. In het eerste lagen voor my de dorpen Spieglitz, Altstadt, Moran (niet het dorp van dezen naam in het graafschap Glatz gelegen) verder Grulich. Meer plaatsen nog zag ik in het graafschap Glatz: Seidelsdorf, Habelschwerdt enz. Naar Silesien zag ik over vele lagere bergen heen een uitgestrekt land. De Schwarzberg was geheel naby my en in de verte vertoon-

+ volgens Felbiger en 4007 volgens v. Birch.
De Schneekoppe is 4940 voet hoog.

+ of Morawa

de zich in de Zobtenberg, dien ik gisteren zeer nabij ge-
zien heb. Naar Bohemen zag ik boven de bergen
die mij het naaste waren nog vele andere uitste-
ken, zoo dat ik een uitgestrekt verschiet voor mij
had, maar in de dalen van Bohemen konde ik
niet zien; dit verhinderde onder anderen de kleine
Schneeberg.

De hoogte, waarop ik nu was, bedraagt 4462 parij-
sche voeten boven de Oostzee. Op sommige plaatsen
lag nog sneeuw, die verdwijnt spoedig geheel. De
Schneeberg is in veel opzigten een belangrijk punt:
voor het uitzigt verdient hij beklommen te worden;
tevens is hij juist op de scheiding van Silezië, Mo-
ravië en Bohemen; en in elk dezer landen vloeijen
rivieren van hier naar de afgelegenste zeeën: de
Adler valt in de Elbe en brengt haar water met deze
naar de Noordzee; - de Neisse valt in den Oder
en gaat naar de Oostzee; en de March valt bij
Presburg in den Donau en gaat naar de Zwarte zee.
Ik wenschte zeer den oorsprong van elk dezer rivieren,
die niet ver van een zijn, optezoeken; maar de sneeuw
maakte, dat nog niet alle gedeeltens toeganke-
lijk waren, en de enige bewoners van den berg wisten
mij niet naauwkeurig den weg te wijzen.

Men ziet op den top van den Schneeberg en aan zijne
zijden de sporen van groote verwoestingen; de rotsen
liggen tot kleine stukken verbrijzeld dooreen; meest
al zijn zij met mos begroeid. De boomen groeijen hier
niet meer, zij staan als kleine struiken tusschen
het gras. Evenwel ziet men aan de overblijfsels van
oude stammen, dat hier in vroeger tijd boomen ge-
staan hebben.

De Zwitser, in wiens huis ik geweest ben, heeft in
den zomer 100 stuks rundvee, waarvan 20 aan
den Heer, den graaf Magnis behooren, de andere zijn
van hemzelf of van eigenaars uit de dorpen. Boter
en kaas worden dan hier bereid; aan weide ont-
breekt het niet. In den winter gaat dit vee in
de valleij, en er blijft slechts eene koe en een geit voor
de bewoners van het huis. De andere Zwitser heeft

zomers 50 stuks vee. Brood bekomen zy in Wölfels-dorf; tegenwoordig ook wel in Moravie, omdat het daar goedkooper is. In den winter kan men somtyds byna niet buiten het huis komen; dan moet de voorraad van brood en aardappelen toereikend zyn. Ik was dit jaar de eerste reiziger, die uit nieuwsgierigheid op den Schneeberg kwam; voor de lieden van het land ~~voort~~ de voetweg, om naar Moravie te gaan, hierover, wanneer zy een grooten omweg over Mittelwalde willen vermyden.

Over één uur verliet ik het huis van den Zwitser en daalde naar Wölfelsgrund af, omtrent twee uren ver. Ik ging steeds door een mastbosch, waarin ook eenige beukeboomen waren, naast my stroomde de Wölfelsbach. Het eerste gebouw waar ik aankwam was een Yzerhamer, onlangs daar den heer gebouwd, om de kracht van het water en tevens het hout aan te wenden. De inrigting is zeer eenvoudig: het water doet een rad draaijen, dat twee vierkanten houten blaasbalken beurtelings toedrukt, en een yzeren hamer op het aanbeeld doet vallen. Eene zwarigheid is toch daarin, dat het yzer met wagens of sleden moet worden aangebragt van Stubenseifen by Altstadt, waar de mynen en de hoogovens zyn. Ik vermoede dat het gesmede yzer hier by Wölfelsgrund voor den aftrek beter geplaatst is en daardoor de kosten van vervoer worden opgewogen.

De eerste huizen liggen verspreid in het bosch en zyn alleen van balken gebouwd. Ik vond weldra weder zaagmolens, die de natuurlykste fabrieken zyn in dit land van bergstroomen en van bosch. Men is er zeer op uit om de kracht van het water aan te wenden: myn gids wees my een huis, waar des zomers, als er veel arbeid is, door middel van een klein waterrad het kind gewiegd wordt, ten einde de moeder daardoor niet in haar werk ge-

+ Grind wordt in deze streken voor vallei gebruikt.

staand worde.

Ik zag op dezen weg algemeen ploegen met koeijen; paarden hebben deze arme lieden niet. Hunne arbeid wordt ~~weinig~~ beloond; slechts zeldzaam oogsten zij 2½ maal het gezaaide koren.

Ten einde hout, mest en andere voorwerpen van den Schneeberg naar beneden te kunnen brengen heeft men een weg gemaakt over welken sleden en somtijds ook wagens passeren, hetgeen toch altijd zeer moeilijk is.

Het dorp Wölfelsgrund[†] ging ik door en kwam om 4 uren in Wölfelsfall, waar de Wölfelsbach, dien ik steeds gevolgd was, eene waterval van 80 voet vormt. Ik bestelde mij forellen, die hier veel voorhanden zijn, en ging dadelijk den val zien. Het stroompje heeft niet veel water, maar de rots is zoo naauw dat het toch niet eenig geweld daar door stort. Bijzonder mooi zijn de hooge wanden met veel geboomte bekleed, die zich rondom verheffen; wanneer men beneden voor den val staat, is men als in een afgrond, waar het waterstof als wolken oprijst. Men ziet slechts een zeer naauwe opening waardoor het gevallene water weg-stroomt. Toevallig scheen door deze opening de zon, terwijl ik hier stond en dit maakte eene schilderachtige uitwerking. Men kan dezen waterval van verscheidene punten beschouwen; van boven op eene brug, die over den val gaat.

Dit water dient om het hout te vervoeren; men noemt dit Schwemmen. Alle jaar geschiedt dit eenmaal, en, zoo men mij zeide, maakt het eene zonderbare vertooning wanneer men op eens het hout met het water naar beneden laat gaan. Dit heeft in het begin dezer maand plaats gehad, hier en daar liggen nog verbrijzelde stukken hout.

Nabij den waterval woont een liefhebber van

Martini 387

honigbyen: hy wees my een aantal uitgeholde boom-stammen in plaats van bykorven ingerigt en met glas voorzien, zoo dat men de byen konde zien werken.

Ik nam nu een wagen aan om mynen weg te vervolgen en vertrok daarmede tegen zes uren. Ik reed steeds door dezelfde vallei, die zeer mooi is, en zich by het dalen der zon gunstig vertoonde; ik passeerde het dorp Wälfeltdorf dat wel een uur lang is. Aan myne regterzyde zag ik hoog boven de vruchtboomen eene kerk uitsteeken die eene zeer goede uitwerking doet; men ziet ze van zeer ver en ook van vele kanten. Joseph II liet in 1781 den schat van het beroemde beeld Maria Zell ter beschikking zyner domeinen stellen; Frederik II daarentegen beschermde de bedevaartskapel op dezen berg. Toen kwamen de vrome lieden uit Bohemen herwaarts en droegen daar toe by, dat de houten kapel door eene fraaye kerk vervangen werd, welke sedert veel bezocht wordt.

Ik nam mynen weg over Nieder Langenau, eene der menigvuldige badplaatsen dezer streek. Zy ligt in eene vry mooye vallei met volle weiden, aan de Neisse. Het water, dat my de zeer beleefde inspector liet proeven, heeft geen onaangenamen smaak. Er zyn goede gebouwen voor de gasten, de baden zyn middelmatig, de aangelegde wandelingen onbeduidend. De bron en de gebouwen zyn het eigendom der stad Habelschwerdt, voor wier rekening alles bestuurd wordt. Zoo men my zeide, kamen er omtrent 90 familien jaarlyks; de eerste was heden aangekomen. Prof. Weber in Breslau heeft my gezegd, dat hy er verleden jaar met goed gevolg geweest is.

Martini 390

Om 8 uren kwam ik te Habelschwerdt, eene kleine stad, die meestal van den landbouw en kleinen handel der omstreken bestaat. Zij ziet er vrij net uit; daarvan is haar groot ongeluk de oorzaak. In 1800 brandde zij nagenoeg geheel af en dezelfde ramp had plaats in 1823: den 31 october des avonds om 10 uren ontstond brand, en om half 11 stond de geheele stad in vlam; slechts 4 huizen aan de stadsmuur bleven staan, alle andere in de stad en voorsteden brandden af: de sterke wind en het menigvuldige hout in de huizen maakte alle redding onmogelijk. Dit voorval was nog versch in geheugen en met schrik sprak men van den nood waarin men zich bevonden had. Men moet zich verwonderen, dat niet meer dan negen menschen daarbij het leven verloren hebben. Er is veel gedaan, om de inwoners in het wederopbouwen hunner huizen bij te staan, maar zij hadden niets kunnen redden en zoo was hun verlies en ellende zeer groot. Men beklaagde zich, zoo als bij alle dergelijke gelegenheden, dat de giften ongelijk verdeeld waren. Op de markt had men een zonderling opschrift van een huis behouden, te weten: "Non domo dominus sed domino domus honestanda est. 1556."

Donderdag 19 mei. Dezen morgen om 4 uren werd ik gewekt door eene schaar bedevaarders die voorbijkwamen, het waren als gewoonlijk meer vrouwen dan mannen, zij zongen choorwijze hunne gezangen en de vrouwen hadden witte sluijers over het hoofd.

Om half 7 reed ik naar Reinerz. Ik maakte een grooten driehoek op dezen weg en kwam door een aantal dorpen: Glatendorf, Altlomnitz, Neu-Batzdorf, Neu en Alt-Wilmsdorf. Ik was hier steeds op den kant eener mooije vallei, waardoor de Neisse stroomt, ook was ik nog altijd in

x Men is in deze streken zeer vroom katholiek; behalve de bedevaarten bewyzen dit de kruisjes en beeldjes aan de wegen.

x van de Weststrate, die in de Schelde valt.
Martini 395

x De wegen zyn in deze streken niet goed; men wordt door de harde klei en de vele stee-nen geweldig gestoten; evenwel heb ik ze ner-gens zoo verwaarloosd gevonden als de dorps-wegen in de provincie Luik waren.

de streek der bosschen, ik zag vele zaagmolens, die door bergstroompjes gedreven worden. Deze natuurkrachten zyn hier toch niet overvloedig; in den zomer is er dikwyls gebrek aan water en dan moeten de molens stil staan.x De zware kleigrond is met vele steenen gemengd, evenwel wordt hy vlytig bebouwd, meestal met rog.

Ik passeerde nog door Alt-Heyde, waar eene mineraal bron is en een nieuw badhuis daarby ingerigt wordt. Te Neu-Heyde kwam ik op den straatweg van Glatz. In het laatste dorp, Riekertz zag ik een landhuis en groote nevengebouwen van den heer der plaats, Koberg.

Ik was nog altyd op eene aanzienlyke hoogte en had afwisselend een mooi uitzigt over de valley.x Om in het stadje Reinerz te komen daalde ik in de vallei af, en van daar was het gezigt op de hoogte zeer eenvormig, zoo dat my het bad, dat een kwartier van de stad ligt, niet vrolyk voorkwam. Men komt er van Reinerz door eene mooye laan, er zyn eenige gebouwen voor de gasten aangelegd, ook eenige wandelingen; toch is dit alles zeer beperkt, en zonder zeer goed gezelschap, dunkt my, moet het niet aangenaam zyn. De bron was nog gesloten; de tyd is voor alle deze bronnen en baden nog te vroeg.

x In de stad hield ik middagmaal; zy gelykt naar alle deze kleine steden en heeft behalve binnenlandschen handel, linnenmarkt en eenige fabriken van papier enz:

Om half 2 vertrok ik met een man, die myn goed droeg naar Carlsberg. Deze man was zeer armlyk; hy zeide my dat hy lakenwevers gezel was en naauwlyk genoeg konde verdienen

om voor gebrek bewaard te zyn. In Reinerz zyn 80 meesters wevers (baZen) die werken meestal alleen, en er zyn slechts 12 gezellen (knechts) Het heeft in den laatsten tyd zeer aan arbeid ontbroken, nu is er eenig uitzigt gekomen door bestellingen van de regering waaraan zich de wevers gewend hebben. Het linnen weven gaat tot nog toe beter.

Om 4 uren kwam ik te Carlsberg, de weg derwaards over Friedersdorf was zeer mooi, steeds in de bergen en bosschen.

Ik werd dubbeld teleurgesteld. Men had my gezegd dat ik zeer goed zoude overnachten by den heer Oberförster en in zyne dochter een lief beschaafd meisje vinden met wie het aangenaam was zich te onderhouden. Nu vernam ik dat de Oberförster reeds twee jaar dood was, dat onlangs zyne dochter ook gestorven was, en dat de nieuwe Oberförster de vreemdelingen niet by zich ontving. Ik moest dus myn intrek nemen by den Schout (Schulz) die eene gewone boerenherberg houdt. Ik wilde de Heuscheuer bestygen, en nu kwam een nevel, die alles bedekte, zoo dat ik hierin ook teleurgesteld werd. Op reis moet men zich tegen zulke tegenspoeden wapenen en ik zocht dan ook troost in schryven en lezen, maar voor altyd te weinig gelegenheid is, en in eenige gesprekken met de boeren.

Ik bemerk dezer dagen overal eene groote verspilling van hout, de vertrekken zyn bovenmatig verwarmd; dit geschiedt met groote kachels van baksteenen.

De taal, die ik hier de landlieden hoorde spreken, is dezelfde, waarvan zich de tooneelspeler Smelka in Berlyn op het Königstädtsche Theater bedient om het toegevend publiek te doen lachen. Zoo lacht men in Londen over het Yorkshire patois. Dit is een goedkoope wyze om komiek te zyn.

Het dorpje Carlsberg, waar ik my bevind, ligt 2200 voet boven de Oostzee, midden in de bosschen. Voor den landbouw is deze hooge ligging niet gunstig; de schout zegt my dat het land in het kadaster opgeschreven is als $2\frac{1}{2}$ koren opleverende; maar dat dit te hoog is, dewyl men dikwyls niet meer dan het gezaaide inoogste zeldzaam boven de $2\frac{1}{2}$ maal. Men bouwt nog haver en aardappelen. De weide is zeer goed en men heeft tamelyk rundvee.

Na de schrikkelyke geschiedenissen der branden, die ik dezer dagen vernomen heb, konde ik my niet genoeg verwonderen over de onvoorzigtigheid waarmede men met het licht omging. Ik zag dat men in de stal en by het hooi ging met een brandende spaander, waarvan men nu en dan de afgebrande kool op den grond liet vallen zonder dien uittemaken. De schout gaf my, toen ik myne verwondering te kennen gaf, tot antwoord, dat hier nog geen brand geweest was. Zoo weinig spiegelt men zich aan het ongeluk van anderen.

Vrydag 20 mei. De nevel was nog zeer dik, zoodat ik het bestygen der Heuscheuer niet dadelyk ondernam. Ik maakte van den tyd, dien ik verwylen moest, gebruik, om de geschiedenis en de omstandigheden van het dorpje Carlsberg te leeren kennen.

het is waarschynlyk, dat vele dorpen naar dit kunnen beoordeeld worden. De schout heeft my uit zyne amtsarchiven medegedeeld het Urbarium dat in 1787 door de Kriegs-und Domainen-Kammer in Berlyn, volgens de vroegere privilegien vastgesteld is. In 1728 zyn eenige colonisten op deze plaats gekomen en hebben verlof bekomen zich huizen te bouwen; in 1730 bekwamen zy van Keizer Karel VI den naam van Carlsberg voor hun dorp en tevens eenige regten. In het Urbarium van 1787 worden die regten nader omschreven en tevens de pligten van de onderdanen jegens den grondheer, dat hier het Domein is. Daarin wordt gezegd, dat de inwoners zyn: „Kleine Gärtner und sich ernähren durch Arbeit im Büsche, durch Spinnen und Weben". Zy betalen voor hunnen grond een Erbzins. Het gansche dorp is verdeeld in 26 besittingen waarvan de eigenaars in het Urbarium genoemd worden, met de som die elk betalen moet, en die van 45 Kreutzers tot 6 Reichsthaler beloopt. De Molenaar betaalt nog voor Mühlenzins 2 Rt. 20 kr. Het geheel bedrag dezer Erfpacht is 78 Reichsth. 20 kr.

De diensten waren vroeger „Ungemessene Robothen;" – nu worden zy in het Urbarium „gemessen." Daartoe zyn de bezitters der 26 eigendommen in drie klassen verdeeld waarvan de eerste jaarlyks 3 klafters (zachte) hout moet hakken; de tweede twee de derde een klafter, – of wel zy moeten jaarlyks drie twee of een dag in het bosch arbeiden. Naauwkeurig wordt bepaald voor welken tyd die klafters hout gereed moeten zyn en tevens, dat een klafter zes voet Rhynlandsch hoog, zes voet

bread en drie voet lang zyn moet.

Zeven huisgenoten moeten nog jaarlyks elk 18 Gute Groschen Schutzgeld betalen.

De overige bepalingen zyn onbelangryk, met uitzondering van deze. Dat indien inwoners van Carlsberg zich willen in dienst van anderen begeven, de ambtenaren der domeinen dan de voorkeur boven de andere zullen hebben, mits betalende het gewone loon; - insgelyks dat de leden van de plaats de voorkeur zullen hebben boven vreemden.

Er zyn thans ongeveer 300 inwoners. Zy arbeiden het gansche jaar in de koninklyke bosschen, die hier zeer uitgestrekt zyn. Er wordt jaarlyks ongeveer 10,000 klafters geveld; en de arbeiders bekomen voor het omhouwen, het klein maken en het schillen, 9 silbergroschen het klafter (51 centen) De schors wordt aan de looyers verkocht.

Het gekloofde hout blyft klafterwyze liggen, en in den winter komen de bewoners der omtrekken het met sleden afhalen. De prys is dan 1 Th. 8 silbergr. het klafter. Er komen somtyds 300 sleden in eenen dag, meest al uit Bohemen.

Dit zyn Tannen, Fichten, Kiefer en Berken; - de beukeboomen zyn hard hout zy zyn veel dunner en zyn hier niet veel voorhanden.

De inwoners van Carlsberg maken alle drie jaren eene overeenkomst met de domeinen om hout te bekomen; het dorp betaalt thans daarvoor 46 Thal. in het jaar; deze som wordt dan weder onder de inwoners verdeeld; elk hakt voor zich het noodige hout, dat hem de Oberförster aanwyst.

Het hout der Kiefers, dat men Kienholz noemt, wordt gebruikt voor licht; beter nog daarvoor is het beukehout, dat minder rook geeft. Ik heb

Martini 415

× Men heeft zelfs een houten huisjen gebouwd, om te schuilen

by den schout die verlichting gezien. Het hout is tot lange spaanders geschaafd, en die steekt men aan eene yzeren stang die op drie poten midden in het vertrek staat. Men moet menigvuldig het stuk hout vernieuwen. Het roet van het kien-holz wordt verzameld en voor zwartsel gebruikt.

De kinderen van Carlsberg gaan in de school van Pafsendorf; daar dit in den winter wat verre is verlangt men eene eigene school te hebben, doch, zoo my de schout zegt, is men sedert 1821 vergeefs daarover in onderhandeling

Om 10 uren ben ik niettegenstaande den nevel op de Heuscheuer geklommen. Zy bestaat uit rotsen van zandsteen, die boven de naaldbosschen op eene zonderlinge wyze uitsteeken, en die op een grooten afstand gezien, zoo men zegt, eenige gelykheid hebben met eene hooischuur en van daar deze naam bekomen hebben. Van Carlsberg heeft men ruim zes honderd voet te klimmen, en dit is door trappen en leuningen zeer gemakkelyk gemaakt; + deze inrigting zyn de reizigers verschuldigd aan des Konings nieuwsgierigheid. Hy was hier met zyne geheele familie in 1813. Voor het onderhoud dezer trappen en verdere inrigting betaalt men elk reiziger 5 Silbergroschen en dit is zeer billyk. Als men tusschen en op de rotsen gekomen is staat men verwonderd over de vreemde en dikwyls onbegrypelyke formen die zy vertonen. Zy zyn veelvuldig gescheurd en afgebroken, hier en daar in groote blokken tot zuilen opeengestapeld; op vele plaatsen zyn zy zoo overhangend dat men zoude menen, dat zy moeten nederstorten. Men heeft aan de figuren, welke de natuur uit de rots voortgebragt heeft, allerhande namen gegeven, die dikwyls volkomen overeenstemmen met hetgeen de verbeelding uit die figuren

onwillekeurig daarstelt; zoo als: de leeuw, de beer, de kameel.

Het weder is zacht en aangenaam, maar een dikke nevel bedekt alles rondom mij; dit maakt het schouwtooneel der rotsen nog zonderlinger. Op een steilen rand, waar ik sta, zie ik beneden mij niets dan de toppen der boomen, en ik ben als in de wolken opgenomen. Ik hoor de vogels zingen, de klokken luijen, ik hoor menschen, wagens, koeijen; maar van dit alles zie ik niets. De nevel is als een zilverachtige sluijer die mij omringt.

Op eens komt de wind en schuift de nevelwolken weg, eene uitgestrekte streek ligt in volkomen zonneschijn voor mij; het is als een schilderij midden in een krans van wolken. Ik zie Passendorf, Braunau, Wunscheldorf, Friedland, in de verte het Reuzengebergte. Dit is een der verrassendste vertooningen, die mij zijn voorgekomen: zij volgt zoo onverwacht en oogenblikkelijk op niet zijn dat aan de verschijningen doet denken, die in de oude verhalen voorkomen. Na ongeveer 10 minuten wordt de krans van wolken weder nauwer en eindelijk is op nieuw alles bedekt.

Ik vervolg nu mijnen weg door en over de rotsen, die mij steeds andere formen aanbieden: den Backofen; — Grossvaterstuhl, hoogste punt, 2810 voet boven de Oostzee, en 50 graad 28 min. 25 sec. noorder breedte. (volgens een inschrift aan de rots); — Tinkgewölbe; — Irrgarten; wezenlijk als een labyrinth van rotsen, waaraan de sparreboomen zich op allerhande wijze gehecht hebben; — Kanzel; — Keller; — Zelt. Hier heeft men eene tafel met banken geplaatst, zoo dat men zich tusschen de rotsen aangenaam met gezelschap kan ophouden.

Het maakte eene zonderlinge uitwerking, dat de zon scheen en ik toch geen uitzigt had. Een paar

+ Myne eerste bestemming was naar Polits.

+ naar Adersbach

+ Bucawitz, Lochau en

malen echter is de nevel verdwenen en heb ik het land rondom, ook Karlsberg van waar ik gekomen was, duidelyk kunnen zien; doch dit waren voorbygaande verschyningen.

Alles zaamgenomen geloof ik de Heuscheuer zeer gunstig gezien te hebben; altans met groot genoegen.

Om een uur heb ik Karlsberg verlaten, verzeld van den zoon des Scholzen, die myn goed droeg.[+] Men komt op dezen weg door een paar Dorpen: Hölten en Bielay, veel door mastbosch, en over twee of drie bergen waar men een vergezigt heeft. Het weder werd zoo ongunstig, dat my dee anders aangename weg zeer bezwaarlyk werd. Geweldige regen deed my doornat worden, en maakte de paden over den kleigrond zeer glibberig; - zoo dat ik eenigsins ontmoedigd over myne voetreis om 3 uren in Polits aankwam. Dit is een Boheemsch stadje, waar alle lieden de Slavische taal spreken. Men bestaat hier meestal van de linnenweverij en den landbouw. Terwyl ik my hier wat verkwikte, helderde het weder op, zoo dat ik spoedig moed had om myne reis te vervolgen en my al gaande de klederen te drogen, hetgeen werkelyk het beste is, wanneer men daartoe gelegenheid vindt. Nu werd ik byzonder beloond; op den regen volgde een heerlyke avond en ik ging door een zeer schoon land. De vruchtboomen stonden in vollen bloei, de koren en grasvelden waren door den regen regt frisch van kleur geworden, - en op veel plaatsen hoorde ik den nachtegaal. Ik kwam door Weckelsdorf eene groote bloeijende plaats, waar de menschen gezond en vergenoegd voorkwamen.

Een gedeelte van dezen weg maakte ik met een ambtenaar by het provinciaal bestuur, die heeft my van den toestand dezer streken een zeer gunstig denkbeeld gegeven. De inwoners hebben in dit gedeelte van Bohemen, even als in Silesie de gewoonte van te spinnen en te weven, maar zy hebben byna altyd eenig land en vee waarvan zy een gedeelte van hunne behoeften vervullen; in Silesien en in Saksen hebben de spinners en wevers veelal geheel geen ander middel van bestaan. By [illegible]dorf zyn zeer vele bleekeryen. Men bouwt hier het vlas waarvan men het linnen maakt, en het mislukken daarvan is voor de bewoners een groot ongeluk, want dan moeten zy het vlas van elders duur koopen, terwyl zy dikwyls het linnen niet boven den gewonen pry kunnen afzetten. Eene byzonderheid is, dat men het lynzaad alle twee of drie jaren uit Polen laat komen, anders zoude het vlas ontaarden. In Polen daarentegen bouwt men dit vlas voor het zaad, en het groeit daar laag en heeft weinig waarde; doch hier wordt het vlas hoog en sterk, maar het zaad wordt slecht. Wanneer men in de byzonderheden der nyverheid, en in het algemeen der menschelyke behoeften treedt, bevindt men steeds meer, hoe noodzakelyk het wederzydsch verkeer voor allen is. Er heerscht veel welhebbendheid wanneer er geen misgewas plaats heeft: het gewone voedsel bestaat uit aardappelen. De belastingen zyn minder hoog dan in Pruissen, vooral voor de arme lieden, die hier geen „Klassensteuer" zoo als in Silesien opbrengen. Men heeft hier nog

Martini 305

zoogenaamde Robotten of heerendiensten; maar de gewoonte heeft ingevoerd, dat men ze voor eene geringe som afkoopt; de landlieden maken daar omtrent overeenkomsten met de heeren, die van tyd tot tyd vernieuwd worden en weinig drukkend zyn.

Ik kwam nog tydig in Adersbach aan om de rotsen, die de reizigers derwaards lokken, te bezoeken. Zy zyn gelyksoortig met die van de Heuscheuer. Ook hier ziet men de zonderbaarste figuren, die als een spel der natuur allerhande gelykenissen opleveren. Een der eerste is een omgekeerd suikerbrood, waarvan de punt in het water staat en zoo uitgevreten is, dat men zich verwondert, hoe het brede eind nog in de hoogte kan blyven staan. Vervolgens gaat men door de menigvuldige rotsen door, die nu en dan nauw byeenkomen en zich vervolgens weder verwyderen, en die naar de gelykenissen allerhande namen hebben; ter herinnering heb ik er eenige van opgeteekend: de Handschoen, de Man, de Burgemeesterskap, "die schöne Wand", het klein Marktplek, "die Lange Gasse," Pyramide, Wartthurm, Gesetztafel Moses, Falkenburg, Riesenzahn, Elisabeththurm, Magdalenabrücke, Landshutterpforte. Hier wees men my een stuk rots, dat van de hoogte gevallen was, en waarop een opschrift gestaan heeft, dat ik niet meer lezen kon. Volgens het verhaal, waren een paar Engelsche reizigers nieuwsgierig in deze rotsen een onweder te hooren. Zy wachtteden negen dagen, en toen werd, op een kleinen afstand van de plaats waar zy zich bevonden, dit stuk rots door den bliksem afgeslagen, en zy zagen dus in welk gevaar zy zich door hunne nieuwsgierigheid begeven hadden. Tot waarschuwing van anderen lieten zy het in de rots uithouwen, maar de zandsteen is te weinig duurzaam, om het voorval te bewaren.

Ik kwam vervolgens aan de Silberquelle, een bron van zeer helder water; - aan het Groote Marktplek; - de kleine waterval, die onbeduidend is; - eindelyk aan de groote waterval. Deze is merkwaardig niet om de hoeveelheid van het water, maar om de plaats waar het valt: het is namelyk in eene donkere grot waar men alleen eene kleine opening (ziet) die door overhangende mastboomen bedekt is. Dit maakt eene treffende uitwerking. Ik ben opgeklommen naar de plaats van waar het water valt. Hier verloor ik my haast tusschen de enge en steile rotsen, waarvan ik met moeite weder naar beneden kwam. Langs denzelfden weg keerde ik terug, de avond viel en de maan kwam op, zoo dat ik in de donkere schaduwen van deze rotsen eene nieuwe belangryke vertoning vond. Toen ik uit dien doolhof weder in het vrye veld kwam vond ik lieden met schietgeweer en muziekinstrumenten, die my den Echo deden hooren, die zeer beroemd is, en inderdaad zeer treffend. Het geluid wordt op zeer verschillende wyzen, van onderscheiden kanten tot zeven maal herhaald, somtyds zeer sterk, dan zwakker, eindelyk nog eens geheel uit de verte. De rotsen vormen een groot half rond en daar tusschen zyn die verschillende weerkaatsingen.

Het dorp Adersbach levert overigens niets merkwaardigs op.

Zaturdag 21 mei, om 7 uren ben ik vertrokken naar Waldenburg. Ik reisde ditmaal met een boerenwagentje. Ik reed door het dorp Merkelsdorf

en kwam daarna spoedig aan de grens van Silesie, waar ik weldra het stadje Friedland bereikte, dat wel te onderscheiden is van het Boheemsch Friedland, dat ik later denk te bezoeken. Er zyn in het Silesisch Friedland omtrent 1000 inwoners die meest van linnenweven en linnenhandel leven.

Ik zag op mynen weg veel bleekeryen, ook uitsteekend goede weide waarin het vee aan touwen vastgemaakt was. Men heeft met veel zorg het water door deze weiden en bleekeryen gevoerd, zoo dat zy overal bevochtigd worden. Ik reed ook veel door bergen die met bosschen bedekt waren. Door Nieder-Waltersdorf en Neuhain kwam ik tegen 11 uren in Waldenburg, een stadje met 2000 inwoners die van den linnenhandel en van de steenkoolmynen in den omtrek leven. Het ligt rondom in bergen. Ik vond hier groote levendigheid door de linnenmarkt, die het my belangryk was te zien. Als gewoonlyk staat hier het raadhuis midden op de markt, die men Ring noemt, en de huizen rondom zyn met gallerijen (Lauben) Onder deze Lauben wordt de linnenhandel gedreven. De koopers zitten daar op hooge houten stoelen, en de boeren komen met het linnen dat zy geweven hebben, en bieden dit, by stukken die zy Schocke noemen (60 ellen) aan deze kooplieden aan. Deze bieden hun een zekeren prys en, wanneer die aangenomen wordt schryft de kooper dien buiten op het stuk. Zoodra dit op de markt afgeloopen is, heeft elk dezer koopers eene plaats waar hy de gekochte stukken linnen ontvangt en dadelyk betaalt. In de herberg waar ik was waren drie kamers door zulke opkoopers ingenomen; daar zag ik de landlieden met hun linnen komen en hun

geld ontvangen. Deze koopers bezoeken vele markten; en de landlieden gaan ook wel met hun linnen terug om op eene andere markt te beproeven of zy het beter kunnen afzetten; doch het is zelden, dat de prys die daar een geboden is, door anderen overtroffen wordt, dewyl de kooper zoo ligt daaromtrent afspraak kunnen maken. Het linnen dat op die wyze verkocht wordt is gewoonlyk ongebleekt, de opkoopers bezorgen het bleeken, mangelen of klanderen, en dan komt het in den handel in 't groot.

Op de markt koopen de landlieden ook het garen, dat door verkoopers met kisten onder de Lauben staande te koop wordt aangeboden; dit garen wordt niet ter markt gebragt door de landlieden die het spinnen, dit zoude te omslagtig zyn; maar opkoopers gaan in de dorpen aan de huizen rond en koopen het garen. In den omtrek van Waldenburg wordt alleen geweven niet gesponnen; een der kooplieden in garen zeide my, dat hy van Striegau met zyne waar kwam; dit is verscheiden uren van hier. Men ziet hier ook geen vlas ter markt; dit vindt men alleen in de streken, waar gesponnen wordt, en waar zich dus de landlieden, voor zoo ver zy niet zelf genoeg vlas bouwen, kunnen voorzien.

De landlieden vinden in het spinnen en weven slecht een sober bestaan; maar de handelaars verwerven niet zelden groot vermogen; zy hebben hunne betrekkingen in vreemde landen, en hunne ondernemingen hangen van vele wisselvalligheden af. De invoering van katoen en de menigvuldige verbodswetten hebben deze

In 1803 had hy eene klandermachine opgerigt die door het water gedreven werd. De tydsomstandigheden belemmerden weldra zoo zeer den linnenhandel, dat deze machine geene aanwending vond; toen begon de W. A met dit werktuig proeve voor het spinnen te nemen; en daaruit is eindelyk de uitvinding en de fabriek ontstaan. In dit kleine gebouw waarin de klandermachine was, is nu eene klopmachine, bestemd om het linnen op te maken.

bron van welvaart zeer verkwoord.

Om den ring staan zeer goede huizen, maar be-
neden zyn zy meestal herbergen en zelfs het
Raadhuis is tevens stadsbrouwery en ik zag er
eene groote „Schenkstube"

Er was, behalven linnenmarkt, ook markt
van allerhande andere waren, zelfs van bloemen.

Ik bezocht den heer Alberti uitvinder van
werktuigen om vlas te spinnen. Professor Stef-
fens in Breslau had my een brief van aanbeveling
aan hem gegeven. Gewoonlyk laat hy niemand in
zyne fabriek toe; voor my maakte hy eene uit-
zondering maar toch met omzigtigheid. Sedert
zeer vele jaren heeft de Heer Alberti proeven
genomen om vlas even als wol te spinnen
en het is eerst sedert 12 jaren dat hy eene
kleine en sedert vier jaren dat hy de tegen-
woordige groote fabriek in werking heeft.
Zyne zonen, drie in getal, zyn met hem werkzaam,
een daarvan geheel praktisch in het ver-
vaardigen der werktuigen. Er zyn twee
stoomwerktuigen, waarvan het eene 32
paardenkracht heeft en waardoor de ra-
deren in beweging gesteld worden. Vier dui-
zend Spinrokken (Spindels) worden in twee
groote zalen op die wyze gedraaid, en by
elke 50 spinrokken is een meisje om de draden
die afbreken weder aan te knopen. Schynbaar
heeft dit veel overeenkomst met de katoen-
spinneryen; doch dit vlas is reeds voorge-
sponnen en tot lange zeer uitrekbare dra-
den gemaakt. Dit voorspinnen is eigent-
lyk het moeielykste en belangrykste; daar-
van wilde my de heer Alberti niet gaarne alle
de byzonderheden wyzen. Hetgeen deze bewer-
king onderscheidt, is dat het vlas niet zoo als

het katoen door kaarding tot draden kan ge-
maakt worden. Dit heeft men steeds gewild
en zoo lang men daarbij bleef is dit spin-
nen slecht gegaan. In Engeland gaat men
nu ook van dit beginsel af; en daarom
vreest de heer A. dat men achter zyne wyze
van spinnen komen zal of reeds gekomen
is; altans vindt hy voor zyn garen geen
aftrek meer in Engeland, terwyl hy er te
voren veel verkocht.

Hy spint tot nog toe slechts kettinggaren, en
dat van vier soorten; ander garen, vooral
zeer fyn, kan hy nog niet wel spinnen. Hy
vind steeds aftrek voor zoo veel garen als hy
spinnen kan, evenwel zoude het gewaagd
zyn zyne fabriek uit te breiden, om de moge-
lykheid der mededinging. Hy is in zyne onderne-
ming door de regering ondersteund, maar hy
heeft geen patent van uitvinding

Er werken in deze fabriek 150 meisjes en die
winnen dagelyks voor twaalf uren arbeid vier
zilvergroschen.

Ik vroeg den Hr. A. of zyne fabriek niet veel
menschen hunne kostwinning zoude doen
verliezen. Hy zeide my, dat hy dit niet dacht,
omdat zyn vlas maar een klein gedeelte
van het algemeen benodigde garen opleverde
en slecht kettinggaren; – dat dit garen sterker
was dan gewoonlyk en dat de wevers daardoor
den tyd uitwonnen, die door het meerder afbre-
ken van het gewone kettinggaren verloren gaat.
Het was ook in den loop der nyverheid, dat

Martin Zoo.

de arbeid met werktuigen steeds voortgang
maakt. Zyne fabriek, zeide hy, bezorgde ook
aan vele lieden arbeid en die konde hy meer
laten verdienen dan zy met spinnen in de
familien verdienden. Eene andere vraag, die
by my opkwam, stelde ik hem niet voor, na-
melyk of niet de zedelykheid by deze fa-
briekmatige wyze van het vlas te spinnen
slechter moest worden dan by het spinnen
in de huisgezinnen. Het uiterlyk voorkomen
der meisjes, die hier werkten, hare vaale ver-
welktheid gaf my een treurig antwoord op deze
vraag. Het ware een groot en belangryk
onderwerp voor den wysgeer en staatsman,
om de belangen van de nyverheid en ver-
lichting met die van de zedelykheid over-
een te brengen.

De heer A. die omtrent den voortgang der
werktuigen de beginsels der theorie zeer
goed ontwikkelde en aanwende, was in an-
dere opzigten een groot vyand van de theo-
rie, die hy geheel ten onregte aan de regerin-
gen toeschreef. Niets was verderfelyker, zeide
hy, dan de invoer van vreemde manufactu-
ren; en naar zyn inzien behoorde men in
Duitschland elk die zich met katoen kleede
op te hangen, dan zoude de linnenwevery we-
der bloeyen. Hy beklaagde my, dat ik dit niet
inzag, of op zyn autoriteit aannam. Hy was
toch een verstandig en in sommige vakken
kundig man.

Ik deed nog een uitstap naar Altwasser omtrent
een kwartier van de stad, om den ingang te zien
van eene steenkoolmyn, de Fuchsstollen ge-
naamd. Dit is een onderaardsch kanaal, dat

× anderhalf uur van Waldenburg.

Martini 322.

tot binnen in de myn vaart, en dat dient, om de steenkolen te vervoeren. Het is 3200 ellen lang, en wordt onderhouden door het overtollige water uit de myn, dat op die wyze ontlast wordt. Ik had geen tyd of lust eene vaart in de myn te doen. Deze stollen of kanaal zoude nuttiger zyn indien het met een bevaarbaar kanaal of rivier buiten de myn in betrekking stond; maar in deze streek is weinig water, en de steenkolen als zy uit de myn door de stollen gekomen zyn, moeten te land verder vervoerd worden.

Om zes uren ben ik van Waldenburg (gewandeld) naar Charlottenbrunn, een dorp van 430 inwoners, dat naar de bron genoemd wordt die tot baden dient.* Ik passeerde Reussendorf en vond op de hoogte een zeer mooi gezigt op de vallei waarin Warmbrunn ligt, en waarin ik behalve deze plaats Wüste Giersdorf en Tannhausen zag. De menigvuldige blokergen hadden in de verte het voorkomen van vyvers en rivieren.

Ik deed nog eene wandeling door het dorp en ging in de kerk die blykbaar voor eene grootere gemeente dan die van Charlottenbrunn bestemd is.

Zondag 22 mei. Dezen morgen heb ik eene groote wandeling gemaakt. Het baden is nog niet begonnen. De inrigtingen en gebouwen zyn onbeduidend; men rekent jaarlyks op niet meer dan 70 familien. Ik kan my voorstellen, dat men, om goedkoop eenige weken stil op het land door te brengen, deze plaats bezoekt, maar als eene vereeniging voor groote levendigheid en vermaak schynt Charlottenbrun niet in aanmerking te komen.

De wysgeer Garve was veel in deze plaats en na hem heeft men eene bank in het bosch op

+ Men leeft hier even als in de omstreken grootendeels van spinnen en weven

† met bloot hoofd en bloote voeten.

⊥ Eene algemeene landsdragt bij de vrouwen is een goud of zilver muntstuk aan een koordje om den hals hangende

eene der hoogtens Garrenbrücke genoemd. Dit is werkelyk een mooi punt: aan de eene zyde heeft men een naaldbosch en aan de andere eene zoo lieve vallei waarin men de huizen van Sophienau en Lehmwasser verspreid tusschen korenvelden ziet liggen; rondom zyn alle de bergen met boomen begroeid. In het dorpje beneden my werd om een dooden geluid, dit maakte eene aangename maar tevens zonderbare uitwerking.

Ik wandelde vervolgens naar eene andere hoogte, den Blocksberg genaamd; daarover zag ik de vallei in eene andere rigting: Tannhausen, Giersdorf, Charlottenbrunn; een mooi bevallig land.

Men ziet in deze streek veel Steenkoolmynen, die behooren tot de middelen van bestaan voor vele inwoners. In Waldenburg is het koningelyk bergamt van het geheele vorstendom Schweidnitz.

×Als een gunstig blyk van de beschaving mag ik opteekenen, dat ik om my den wegte wyzen een arm meisje, dat ik op de straat vond, medenam, elf of twaalf jaren oud; en dit kind zeer goed Duitsch sprak, op alle myne vragen omtrent het land, de levenswyze enz: met veel gepastheid en zeer voldoende antwoordde, en in alle opzigten blyken van regt goede opvoeding gaf. Haar vader was timmerman en zy heette Ernestine Wagener. Zy ging dagelyks in de school en daar leerde zy zoo goed spreken en zoo wel antwoorden.

Men ziet hier nog veel oude landskleeding, vooral by de vrouwen; maar die is zeer plomp: dikke rokken en lakensche jakken, met goud of zilver gestikte mutsen en witte handschoenen, de mannen zyn styf en deftig gekleed. Men is hier

Martini 297.

x Ledert 1509.

Martini 287.

* Men gaat 308 trappen af in de vallei, waardoor een stroompje, de Hellenbach genaamd, bruischt.

algemeenen protestantisch en ik zag de lieden uit de naburige dorpen vlytig opkomen, en vond ook de kerk zeer vol.

Toen ik van Charlottenbrunn voldaan was, ben ik naar Fürstenstein gereden. Ik kwam nu door het dorp Altwasser, waar ook mineraalwater voor baden en drinken gebruikt wordt. Hier zyn mooye wandelingen aangelegd en het dorp heeft een vrolyk voorkomen, de gebouwen zyn niet zeer merkwaardig. Ik heb uit de Niederbrunnen gedronken en vond het water zeer goed.

Fürstenstein is een der beroemdste en meest bezochte punten van Silezië, zelfs uit Breslau, dat 9 mylen ver is, komt men menigvuldig daar. De pinksterdagen zyn juist voor zulke uitstappen geschikt, en ik kon my dus niet verwonderen toen ik voor de herberg veel menschen en vrolyke muziek vond. Men zeide my toch, dat gezelschap veel minder talryk was dan gewoonlyk.

Fürstenstein is een zeer groot kasteel, thans van de familie Hochberg;^x het ligt aan eene enge rotsachtige vallei, die met bosch begroeid is. Op een half uur afstand staat, eveneens op den rand van de vallei, eene ouderwetsche burg door den tegenwoordigen eigenaar gebouwd op dezelfde plaats waar in de middeleeuwen eene burg gestaan heeft.

Ik heb eene wandeling door de vallei (den Grund) naar de Oude Burg gemaakt.+ Op eenige plaatsen heeft men toegangen gemaakt naar uitstekende rotsen, van waar men mooi uitzigt heeft, hetgeen men op banken in de schaduw der eikeboomen genieten kan: Charlottenplatz, Louisenplatz. – In het oude slot of Burg vindt men de vertrekken ingerigt als in vroegere eeuwen, de meubels nog uit dien tyd; maar de geheele bouw is toch op eene kleine schaal: Speisesaal, Prunkzimmer,

Slaapvertrek. Eene oude Neurenbergsche kast is niet onbelangrijk, ook eenige oude bokalen.
In de Rustkammer zyn veel oude wapenen van onbekende personen; merkwaardig is het veldledikant waarin Frederik de groote plagt te slapen.
Aan den zolder ziet men een pyl, die een Baskir in 1813 er in geschoten heeft.
Men ziet hier vele portretten van de familie Hochberg.
In 1800 heeft hier een tournooi plaats gehad ter eere van de koningin Louise; de wapens en versierselen, die daarby gediend hebben, worden nog in de burg bewaard.
Uit de vengsters heeft men een mooi gezigt op het dal, het nieuwe kasteel en den omtrek.
Langs een anderen weg ben ik teruggewandeld en kwam voorby de Schweizerei.

Ik bezigtigde ook het nieuwe kasteel dat grootendeels voor ruim 100 jaren gebouwd is. Uiterlyk is het niet mooi altans niet als regelmatig voortbrengsel van bouwkunst. Inwendig is er een overvloed van zalen, die toch meestal de bewyzen dragen van verwaarlozing; eenige vertrekken zyn regt mooi, onderandere de kleine Marmerzaal; ik zag in vele vertrekken mooi schilderyen of platen hangen, zoo als gezigten van Zwitserland.
De tuinen zyn merkwaardig om de mooije gezigten; zy zyn als terrassen aan de rots aangelegd. Een gedeelte is door gebrek aan onderhoud ingestort, en de tuinman verkoopt de bloemen, omdat hy van den graaf niet betaald wordt. De oude moeder van den tuinman klaagde zeer hierover en nam myne fooi als een aalmoes. Zulke byzonderheden staken zeer af by de overblyfsels van verspillende weelde, waarmede zy toch

naauw samenhangen.
De avond was heerlijk schoon; ik wandelde nog lang in den maneschyn onder de hooge boomen, en had een ver gezigt op de omliggende bergen. Naby het zoogenaamd Gartenhaus liet men, ter eere van den pinksterdag, eenige vuurpylen opgaan, hetgeen de wandelaars derwaarts lokte. Het avondrood, de klokken die in de omliggende dorpen luiden, de vogels die vrolyk zongen, de geur der bloemen, alles vereenigde zich om dezen avond byzonder genoeglyk te maken.

Maandag 23 mei, tweede pinksterdag.

Dezen morgen ben ik op den toren van het nieuwe kasteel geweest, van waar men een uitgestrekt gezigt heeft. Men ziet voor zich de vallei (den Grund) en de uitgestrekte bosschen, die tot dit goed behooren; oostelyk ziet men Salzbrunn en een groot aantal heuvels, die niet zeer ver af zyn. Aan de andere zyden men veel verder: tot Breslau en een aantal bergen op grooten afstand. Dit land zoude veel mooijer nog zyn indien er meer water was; doch dit is zoo schaars, dat het voor het kasteel uit de vallei moet worden aangedragen, en meeren of rivieren van eenig belang heeft men hier niet.

Er was hier nog steeds veel levendigheid, en vooral uitstekende muziek van Bohemers. Ik heb op myn kamer wat gelezen en geschreven en ben onder het gebouwte het middagmaal gaan gebruiken. Ik maakte by deze gelegenheid onder anderen kennis met den heer Schneider Justitiarius voor het patrimoniaalgeregt van Fürstenstein en met den heer Hentrich administrateur der goederen van den Graaf von Goltz te Würben. Ik ging met hen naar de oude Ritterburg, die ik gisteren reeds bezocht had; wy dronken er thee en rhynwyn, en lieten een onweder voorbygaan. Vervolgens zyn wy ge-

wandeld naar een punt genaamd Heinrichsplatz, van waar men een zeer mooi uitzigt heeft op het nieuwe Stat, en op het vlakke land van Silezie, benevens de Strigauerbergen, den Zobten enz:

Ik heb met deze heeren veel gesproken over den toestand van dit land en onderanderen over den heer dezer plaats, den Graaf von Hochberg. Deze is van de rijkste Silesische edellieden. Hij bezit 36 dorpen en vier steden, te weten Waldenburg, Freiburg, Gottesberg en Friedland; - zijn inkomen bedraagt omtrent honderd duizend daalders (180,000 guldens). Maar hij heeft zoo los en veerdig geleefd, dat hij twee millioen daalders schulden gemaakt heeft. Sedert zes jaren is zijn goed voor die schulden gesequestreerd en bekomt hij niet meer dan 3000 daalders in het jaar om te leven. Hij is zwager van den Hertog van Anhalt Köthen en bij dezen is hij gewoonlijk. Zijne schuldeischers betalen een bekwamen lijfarts die hem altijd verzelt in de hoop van zijn leven te rekken, want na zijnen dood gaan de goederen, die alle fideicommis zijn vrij aan zijne zoon over en bekomen deze schuldeischers niets meer. De oude tuinmansvrouw had dus gelijk toen zij mij zeide, dat de Graaf zijn tuinman niet betalen kon; maar men heeft mij naderhand gezegd, dat zij zelve niet zoo arm was als zij voorwende, maar in de goede jaren van den afval gezameld had. Dit verval van den adel in Silezie, zoo als in veel andere landen is zeer treffend, en doet eene verandering in de maatschappelijke betrekkingen vooruitzien.

Zeer steekt daarbij af de rijkdom van enkelde burgers door nijverheid en ander verkregen. Men wees mij op onzen terug-

x of liever by elke nei strenen garen want thans ten minsten word er gane gebleekt.

weg eene blekery van Kramsta te Freiburg. Zy was zeer mooi ingeregt: by elk stuk linnen stond eene kuip waarin door pypen steeds water aangevoerd wordt. Deze Kramsta was een eenvoudig pelswerker (Kirschner) en is langzamerhand door vlyt, zuinigheid en doorzigt zoo ver gekomen, dat hy thans een uitgestrekten handel heeft, zyne agenten naar alle vreemde landen zendt en zoo vele fabrieken en magazynen heeft, dat hy twintig duizend menschen laat werken. Men meent te weten, dat hy in de laatste jaren meer dan honderd duizend daalders zuiver gewonnen heeft. Hy is het die ook eene vlasspinnery wil oprigten en waarschynlyk een gevaarlyk mededinger voor den heer Alberti worden zal; toch zeide men my, dat hy reeds veel duizende daalders aan mislukte proeven besteed heeft.

Ik heb nog lang met myne nieuwe kennissen gewandeld en gepraat, en daarna hebben wy thuis saam forellen gegeten.

Dingsdag 24 mei. Ik heb thuis wat gelezen en geschreven, ook heb ik nog in deze mooye streek gewandeld. Ik ging onderanderen naar het zoogenaamd Rietengrab, eene zeer style rots, waarvan men zeer mooi in de diepte van den Grund, zoo noemt men de enge vallei, ziet; ook op den Schutzensitz vond ik een mooi gezigt in die vallei en verder naar Salzbrunn; de oude Ritterburch maakt op al die punten eene schilderachtige vertooning.

Ik zag heden het water met [illegible] afvoeren uit de vallei naar Furstenstein brengen; dit is voor dit kasteel een groot bezwaar.

Er zyn hier vergiftige slangen, die wel niet tal

ryk, toch zeer gevaarlyk zyn, vooral om de gewoonte der vrouwen om barrevoets te gaan. De heer Schnieder zeide my, dat sedert hy hier is, nu acht jaren, twee meisjes daarvan gestorven zyn.

Ik zie van tyd tot tyd in deze streken vrouwen met kropgezwellen.

Om 2 uren ben ik vertrokken naar Kynau, en ik nam den weg over Salzbrunn. Deze is eene der liefste badplaatsen in deze streken; zy ligt in de vallei van de Salzbach en is eene myl lang. Men schryft aan het water uitsteekende kracht toe vooral tegen den steen. Voor de badgasten heeft men mooye wandelingen aangelegd, waar men hier en daar ver uitzigt heeft. Er zyn hier ook nette gebouwen onderandere eene gallery of zoogenaamd Promenade-haus, om te wandelen als het regent.

Er komen gewoonlyk van zes tot zeven honderd vreemden; verleden jaar zyn er zeven honderd acht en vyftig geweest. De heer Schnieder heeft my tot hier toe verzeld. Hy heeft my gezegd dat hier en aan de andere Silesische badplaatsen omtrent de helft Polen plagten te komen. Hier hebben zy verleden jaar zaamgezworen; in de lyst vonden wy verscheidene namen, die nu in de omwenteling voorkomen. De heer S. is met eene Poolsche vrouw gehuwd, en hy was zeer bedrukt over haren toestand. Zy was naar Polen gegaan voor de omwenteling, om hare ouders te bezoeken, en men had hem verlof geweigerd, om haar af te halen; tevens was nu de Cholera een nieuwe beswaar voor de terugreis, die zy met hare kinderen doen moest. Zy zoude binnen kort in de quarantaine aankomen. Hy heeft my ook veel van de Polen medegedeeld, hetgeen

Martini 329.
Berndt 422.

De pachter, die thans op de oude burg her- + berg houdt noemt zich Professor Otto uit Berlyn; ik konde my niet voorstellen hoe ik dezen hoogleeraar nimmer had hooren noemen, en tevens hoe hy de herberg met zyn professoraat konde vereenigen. Dit helderde zich op toen ik vernam, dat Professor der Optik was en alleen in den winter zyn beroep als zoodanig uitoefende, terwyl dat hy geene vaste woonplaats had. Ik begreep toen dat hy een professeur de physique amusante, in het Hollandsch Goochelaar was.

met de byzonderheden, die ik vroeger heb opge-
teekend vry wel overeenkomen. Zyne vrouw
was de dochter van een Poolschen vader en
Duitsche moeder, daardoor, zeide hy, had
zy niet de nalatigheid van huiselyke zorgen,
die anders by de Poolsche vrouwen werke-
lyk bestaat. Van zyne zwagers, zeide hy,
was er een by de Russen gebleven en een ander
is by de Polen.

Wy ontmoeteden in Salzbrunn eene begra-
fenis, die was eenvoudig en voegzaam: een
groot aantal inwoners volgden den overle-
dene, die een bakker geweest was. Men is
in deze streek algemeen protestantsch.

Ik reed door Ditmannsdorf naar het dorp
Kynau gelegen in de vallei van de Weistritz.
Op de hoogte naby dit dorp staan de over-
blyfsels van de Kienburg het oude fami-
lie kasteel van Schafgotsch. Ik wandelde
dadelyk derwaards en vond op den toren
een uitsteekend schoon uitzigt over het Schle-
sierthal, dat beneden Kynau aan de Weistritz
ligt; over de bergen heen ziet men naar Bres-
lau; westwaards aan den berg ligt Bers-
dorf, in het dal naar boven ligt Hausdorf. Op
de bergen zyn veel mastbosschen.

De ruine is als oudheid niet zeer merkwaar-
dig; maar in de verte maakt zy eene schil-
deractige vertooning.

×
De avond was uitsteekend schoon, ik deed
nog eene wandeling in de vallei, door het
dorpje Schenkendorf den weg op naar Schweid-
nitz, de natuur is hier zeer lachend; de
maan scheen helder over de bergen, en ik
zoude my zeer gelukkig gevoeld hebben,
indien ik niet altyd door den treurigen toe-
stand van myn vaderland werd ter neder-

van Waldenburg

Martini 99.

+ Het gezigt is hier zoo mooi; dat Frederik de groote er altyd uit zyn wagen ging om het te genieten. Martini 104.

geslagen.

Woensdag 25 mei. Om 5 uren verliet ik Kynau en ging door Tanhausen en Charlottenbrunn+ naar Gottesberg, de hoogste stad van Silesie. Zy is klein en onaanzienlyk. Zy heeft de gewone bronnen van bestaan in dit land, namelyk landbouw en linnenhandel. Men heeft een uur van hier nasporingen gedaan, om erts te vinden, doch die hebben niets opgeleverd. Verder ging ik over Schwarzwalden naar Landshut evenens een stadje, doch veel netter en welvarender dan Gottesberg; het heeft zeer veel linnenhandel; de huizen zyn met gallerijen (Lauben) aan de straat gebouwd, en vele zien er zeer goed uit. Als eene byzonderheid wordt vermeld, dat het brood hier geen vasten prys heeft, maar daarover gedongen wordt.

Ik vervolgde mynen weg naar Schmiedeberg over vele bergen, onderanderen had ik bei Schreibendorf een mooi gezigt rugwaards, en by het afdalen lag eene schoone uitgestrekte vallei voor my. Ik reed voorby de Abschiedsbüche, een zeer dikken beukeboom, die men zoo naamt omdat men uit Schmiedeberg de afreizende vrienden gewoonlyk tot daar verzelt en by dien boom afscheid neemt. De Landshutterberg is de laatste waarover men komt, en van de hoogte ligt Schmiedeberg zeer schilderachtig in de vlakte van heuvels omringd. *

Tegen een uur kwam ik hier aan en dadelyk na het eten ging ik de merkwaardigheden der plaats bezien. Aan het uiteinde der stad, ligt een landgoed van de vorstin Radziwil, Ruhberg genaamd het is eenvoudig maar omringd van mooi geboomte; — op eene hoogte staat een paviljoen van waar men deze schoone vallei overziet: aan de eene zyde zag ik Buchwald aan de andere Bischvorwerk; verder Arnsdorf, de Falkensteine by

Martini 116

Fikkbach. Ik zag hier nu ook den Landshutterberg dien ik afgekomen was, en daarop de Friesensteine. Boven de andere bergen steeken de Reuzenbergen uit die men hier ziet tot aan de ruine van den Kynast. Langs het landhuis loopt de Eglitz of Eselbach.

De Stad is byzonder lief gebouwd, zeer ver uiteen met veel geboomte en korenvelden tusschen de wooningen. Men weest my het huis en de tuinen van een handelaar en fabrikant met name Gebaüer, die men byna vorstelyk zoude kunnen noemen. Hy is ongehuwd en zyne schatten zullen denkelyk onder vele erfgenamen verdeeld worden.

Men heeft hier veel linnenhandel, ook wordt hier damast geweven en zoogenaamd Creas een soort van linnen van gebleekt linnén. Men heeft hier ook veel blekeryen, gebouwen om het linnen te drogen (Hangehäuser); mangels, klanders enz: Ik heb vergeefs getracht byzonderheden daarvan te zien. Er waren vroeger veel yzermynen en smederyen; die zyn te niet gegaan.

Ik heb in de Steendrukkery van Mattis eenige mooye prenten gezién, en heb my tot herinnering kleine gezigten van deze streken gekocht.

Donderdag 26 Heden heb ik een grooten toer door de vallei gemaakt. Om half 7 verliet ik Schmiedeberg. Ik reed naar Büchwald een landgoed van de Gravin von Reden, dat voor een der uitsteekendste in Silesie geldt. Ik vond het werkelyk zynen naam waard. Het huis heb ik niet gezien, maar de ligging, het geboomte van eiken en beuken, de tuinen zyn heerlyk schoon. Op myne wandeling zag ik een paviljoen, dat de graaf in 1803 voor zyne vrouw heeft laten bouwen: men heeft daar een gezigt van de vallei en

Martini 120.

en een halfrond van de Reuzenbergen voor zich.
Vervolgens ging ik op den zoogenaamden Wartthürm, die op eene hoogte staat en waarop men de gansche vallei overziet; aan de eene zyde de rei van hooge bergen en aan de andere zyde eene menigte lagere; in de vallei verscheiden op zichzelfstaande bergen, zoo als de Ameisenberg, de Falkenbergen enz. Daartusschen ziet men een groot aantal dorpen veel geboomte, akkerland, weide, vyvers; — de uitgestrektheid is zeer groot en levert veel afwisseling op. Men komt op veel punten, waar men enkelde gedeelten ziet, zoo als eene grot waar men enkeld de Schneekoppe ziet. Het Boerenhuis of de Einsiedelei is zeer eenzaam tusschen hooge boomen gelegen aan een grooten vyver, waarvan echter het water niet zeer zuiver is. In andere vyvers is dit beter. De Abdei is een nieuw gebouw in ouden styl, gothisch. Zy maakt eene schilderachtige uitwerking; inwendig is zy eene kapel, en in een gewelf ligt de graaf begraven. De gravin plagt hier kan gemaal veel te komen betreuren, en uit de verhalen moest ik opmaken, dat werkelyk deze echtgenoten zich bemind hebben, hetgeen in den hoogen adel zoo zeldzaam is.
De tuinman heeft eene boomkwekery en dryft handel in planten.

In dit dorp spinnen de inwoners.

Ik reed van hier naar Fischbach, een middelmatig dorp van 800 inwoners waar een oud kasteel is, dat sedert 1822 tot zomerverblyf dient voor prins Wilhelm van Pruissen broeder des Konings. Dit jaar zal hy niet kunnen komen, omdat hy als Gouverneur

× het Stadje

Martini 43.

der Rhynprovincie in Keulen is. Ik heb het kasteel niet inwendig gezien. Verleden jaar waren de Koning van Pruissen en de keizer van Rusland, met de overige leden der Koninklyke Pruissische familie hier. Men heeft voor die byeenkomst eene groote zaal buiten het slot van hout gebouwd, waar zy voor het oog der toeschouwers spysden. De oranjerie en de tuinen zyn zeer mooi.

Naby Fischbach is de Falkenberg; aan dien voet is een Zwitsersch huis zeer net ingericht en bestemd om voor de vorstelyke personen tot plaats van uitspanning te dienen. Op den Falkenberg vond ik op nieuw een mooi gezigt; de vallei vertoont zich van eene andere zyde; ik zag hier onderanderen× Kupferberg, Janowitz, de Bober.

Ik ging vervolgens naar den Wilhelmstein en Mariannenfels, meer dan een uur afgelegen. Het zyn rotsen midden in mastbosschen. De natuur heeft deze gevaarten van steen zonderling door elkander geworpen en opeengestapeld. De Mariannenfels is naar de dochter van onzen Koning genoemd. Als men dien bestygt ziet men over den Falkenberg heen, en de vallei vertoont zich eenigsins ander dan op de andere punten. Een liggende leeuw van brons versiert deze rots. Langs een aangename weg reed ik over het dorp Lomnitz naar Hirschberg, eene merkwaardige stad van 6000 inwoners, die even als de meeste andere in deze streken door den linnenhandel gebloeid heeft en nog bestaat. De ligging is mooi;

Martini 123.

Martini 124

maar de stad zelve niet bijzonder, toch zijn er eenige breede straten en zeer goede huizen. Merkwaardig is de Luthersche kerk; zij is mooi gebouwd en tevens herinnert zij eene goede daad van Koning Karel XII van Zweden. Deze bedong namelijk in het traktaat van Alt-Ranstadt, in 1707 met Keizer Leopold I gesloten, dat de protestanten, die bijna geene kerken hadden, nog zes kerken zouden mogen bouwen, en eene daarvan is deze van Hirschberg. Zij is groot en toch ziet men uit de vele galleryen boven elkander dat de gemeente naar evenredigheid nog grooter is. De portretten van alle de predikanten hangen by den altaar.

De jaarmarkt was ophanden, en daarvoor had zich reeds op de plaats van de herberg, waar ik mij bevond, eene menagerie met beren en apen gevestigd, die veel levendigheid gaf.

Ik vond aan de post mijn koffer, dat ik uit Breslau vooruit gezonden had, en vervolgde mijnen weg langs de Zacken door de dorpen Kunersdorf en Herrisdorf naar Warmbrunn. Deze weg is allerliefst, men is in eene mooie groote valei, die ten gevolge der nijverheid overal bewoond is, zoo dat het eene dorp begint waar het andere eindigt; uitwendig verraden de woningen geene armoede, zij zijn van balken stevig en aangenaam voor het oog gebouwd.

Ik moet nog vermelden, dat het land overal waar ik heden doorgekomen ben met veel zorg bebouwd is, nergens zag ik onkruid of bloemen tusschen het graan. De ganzen zag ik in de weide met een poot aan een paaltje vastgebonden.

Ik passeerde den zoogenaamden Schultzenberg, een heuvel waarop de Schulz Jonathan Prenzel eene herberg heeft aangelegd, die veel bezocht wordt.

Eindelyk bereikte ik Warmbrunn, deed nog eene wandeling en nam een bad, om my van de vermoeijing te herstellen.

Martini 141.

Vrydag 24 mei. Om 7 uur ben ik van Warmbrunn naar Stonsdorf; het weder was zeer schoon. Het dorp Stonsdorf ligt aan den Prudelberg dien ik dadelyk beklom. De Graaf Reuss, die heer van deze plaats is, heeft met wandelingen en trappen het bestygen van den berg zeer gemakkelyk gemaakt. Het gezigt is er zeer uitgestrekt; vele dorpen liggen in de vallei en een aantal lagere heuvels overziet men. Zuidelyk heeft men den rei van Reuzenbergen voor zich, waarvan de Schneekoppe de hoogste is, en waarvan een aantal lagere bergen als takken vooruitspringen. Op een dezer voorbergen ziet men de ruine van den Kynast, een beroemd kasteel. Onder de bergen, die in de vallei op zich zelf staan, en daardoor een mooi panorama opleveren behoort even als de Prudelberg, de Stangenberg; ik overzie dezen van hier, en zal hem dus niet bestygen. In Adersbach en op de Heuscheuer was ik op de rotsen van zandsteen; nu bevind ik my op graniet: de Prudelberg bestaat uit eene opeenstapeling van groote granietblokken, die ook zonderbare formen opleveren, evenwel verschillend van die der zandsteenen. Men toont my de Ritschmannshöhle, eene enge opening tusschen de rotsen, waar deze propheet, als hy zich met den geest vervuld gevoelde of waande, zyne voorzeggingen aan het volk mededeelde. Hy heeft in het begin der 17e eeuw geleefd en nog verhaalt men van hetgeen hy voorspeld heeft. Het is geen bloot toeval, dat zulke voorbeelden zoo menigvuldig in bergachtige streken voorkomen. De grootere tooneelen der natuur werken sterker op het gemoed, en daarom

Martini 147.

× Dit was niet bij den jager zelf.

ˣ Men ziet over vele afnemende heuvels, in het vlakke land, waarin een groot aantal dorpen liggen.

geloof ik, moet men zoo wel de inblazingen als den bijval, dien zij vinden, toeschrijven.

De bronnenberg en de brandberg van Standorf zijn zeer schoone gebouwen, in de eerste heb ik van het zeer beroemde Standorfsche bier gedronken, dat ik werkelijk zeer goed vond. De bronnenberg hebben hier gewoonlijk tevens herberg. Deze plaats wordt in den zomer van Warmbrunn en elders veel bezocht.

De weg gaat hier over eene hofstede, zoo dat de eigenaar dien kan afsluiten; hetgeen hij echter wel nooit doet. Ditzelfde heb ik reeds dikwijls opgemerkt.

Om half 10 kom ik te Seydorf en nu begin ik te voet te gaan.

Ik vang aan met den Gräberg of Gröbel-berg te bestijgen, die een der voorbergen of trappen van den Riesenkam is. Boven het dorp Seydorf, aan den kant van den Gräberberg staat de Sint Annakerk met het huis van een jager daarbij. Tusschen de woudbosschen, die boven en beneden de kerk den berg bedekken, maken deze gebouwen eene zeer goede uitwerking. Na een uur geklommen te hebben kwam ik daar aan en dronk in het jagershuis koffij.⁺ Eene vrouw uit de Bradbaude heeft eene kamer bij den jager gehuurd, en komt dagelijks, om de vreemdelingen met verkwikkingen op te wachten; zij betaalt daar voor 10 Thalers huur.

⁺Men heeft hier een mooi gezigt op de vallei.

In de kerk is maar eens in het jaar, op het feest der heilige Anna, godsdienst. De graaf Schaffgotsch, die hier en in Warmbrunn grondheer is, behoort tot de katholieken, wier getal in deze

streken vry katholyk is; maar zy zyn door huwelyken
en gezindheid weinig van de protestanten afge-
scheiden.

Door een mastbosch ben ik opgeklommen naar
de Gräbelsteine; dit zyn punten van de rots,
die kaal bovenuitsteeken; één daarvan kan
men bestygen. Van daar heeft men een nog
uitgestrekter gezigt. De graaf Schafgotsch heeft
de paden en leuningen laten maken, en komt
somtyds zelf hier; zyn gewoon verblyf is des
zomers in Warmbrunn, des winters in Breslau;
nu is hy in Praag, om een zyner zonen uittehuwe-
lyken.

Een half uur hooger kom ik op den Stirnberg,
dien men hier ook Semmelgjungen noemt (de ei-
gentlyke Semmelgjungen is by Agnetendorf). Deze
is eene der vooruitsteekende hoogtens waarme
het best de bergen overziet. Zeer duidelyk in den
helderblaauwen hemel staan voor my de Schnee-
koppe, de Mittagstein, de Mädelkamm, en vele andere.
Aan de helling voor my ligt het dorpje Brücken-
berg en een aantal verspreide Bauden; dat zyn
boerenwoningen, die eenzaam op de bergen liggen,
en als het ware eilanden van groene weiden tus-
schen de donkere mastbosschen daarstellen.
Aan de andere zyde, van de bergen af, zie ik de
schoone dalen, die ik dezer dagen bezocht heb, en
de vele steden en dorpen van dit sterk bewoon-
de land: regts Schmiedeberg, Steinseifen, Arnsdorf
Krummhübel, ... ; links Hirschberg, Warmbrunn
Giersdorf, Seidorf, ... De Prinzelberg, die
boven vele andere uitstak, is hier reeds tot een
kleinen heuvel geworden.
Ik hoor hier trommelen op de Schneekoppe;
dit is het teeken, dat er reizigers aankomen.

Martini 151

× Op weg van den Stirnberg naar de Brodhaude heeft eene overdrijvende wolk wat regen aange„ bragt; dit maakte het uitzigt nog mooijer, want op de hooge bergen scheen nog de zon.

+ Het vervoer van hout is hier zeer moeilijk, daar„ door kan niet veel gekapt en verkocht worden.

Wat afdalende ben ik gekomen aan de Bradbau-de, eene nette boerenwoning, behoorende tot het dorp Brückenberg, waar ik met eijeren, brood en bier middagmaal houde.
+Ik heb hier eenige byzonderheden vernomen omtrent den toestand van de bewoners dezer streken. De lieden leven in dit dorp Brückenberg zeer kommerlyk; elk gezin heeft twee tot vier koeijen, zelden meer; zy hebben behalven de weide een weinig aardappelland. Het spinnen levert weinig op en in het bosch van den heer (den graaf Schafgotsch) is weinig te arbeiden; dikwyls lyden zy gebrek. Nu en dan ontvangen zy eenige ondersteuning van den heer. In deze Baude wonen nog de vader en moeder, verder de zoon met zyne vrouw, deze ontving ons, zy hebben een kind, en nog een, dat zy hebben aangenomen, omdat eene naastbestaande gestorven is, en zy de kinderen niet wilde laten bedelen; de vyf andere zyn by andere vermaanten. Eene dienstmaagd hebben zy, om de koeijen te hoeden. Het huis hoort hun toe en is 600 Thalers waard met het land voor vier koeijen. Dit is van de beste, andere huisen zyn dikwyls minder tot 200 Th. toe waard. Hun huis is ook niet vry van schuld. De grondcijns aan den heer bedraagt 4 Th. 1 Sgr. Drie tot 4 Thalers moeten zy jaarlyk aan den heer voor hout betalen.
Aan belasting betalen zy maandelyks 8 Sgr. voor Gewerbsteuer, 4 Sgr. klassensteuer; en dan nog 4 tot 8 Sgr. voor allerhande andere Steuer zoo als Bodengeld, Brandsteuer, Wachtsteuer (terwyl niemand het bewaakt) enz. De vrouw klaagde zeer, dat deze belastingen jaarlyks toenemen en zeer onevenmatig zyn.
Omtrent het spinnen zeide zy: men koopt het vlas tegen 3 tot $5\frac{1}{2}$ Sgr het pond; daaruit spint men ongeveer

Martini 109.

twee strenen garen; die verkoopt men voor $2\frac{1}{2}$ tot 3 Sgr. het stuk. Een persoon kan hoogstens een streen daags spinnen, dan moet hy tot laat in den nacht werken. Ook ziet men in den winter tot een of twee uren des nachts licht by de boeren. De winst is by gevolg zeer gering. Dezen winter hadden deze drie personen: man vrouw en hun dienstmeid meisje 100 pond gesponnen de helft van eigen gebouwd en de helft van gekocht vlas. De verdiensten zyn by gevolg zeer gering. Twee maal in de week gaan opkoopers in alle de huizen, om het garen te koopen.

Melk, waarvan het vet voor boter en kaas afgeschept is, brood en aardappelen zyn het gewone voedsel, eyeren of zwynenvleesch zyn buitengewone weelde, ander vleesch eten zy byna nooit.

Om half 2 heb ik myne wandeling hervat; langs een gemakkelyk pad ga ik over den Dorren Hügel en de Sandhöhe. Myn gids zegt my, dat eene plaats op de eerste, maar de weg zeer gelyk is, genaamd wordt Rübezahls kegelbaan. Deze naam van Rübezahl is veel in den mond der bewoners van dit gebergte. Hy was, zeggen zy een berggeest, die allerhande zonderbare stukken aanving, sommige lieden zeer gelukkig maakte, vele bovennatuurlyke eigenschappen bezat, zeer lang geloofd heeft; maar zich nu toch niet meer vertoont. Over den oorsprong dezer fabel, die met de helling der bergbewoners tot bygeloof samenhangt, is veel nagespoord en geschreven. In Schmiedeberg beweert men, dat hy daar gewoond zoude hebben, en eenvoudig een man geweest die eenvoudig wat knapper was dan zyne tydgenooten. Hier zegt men, dat hy een Boheemsch edelman geweest is, Rübertus van

× Vaccinium Myrtillus

Zalen genaamd, die om godsdienstige menschen door
de Jesuïten vervolgd was, en in deze streken eene
schuilplaats vond. Door dat hy zich niet deed
kennen, maar met zynen rykdom dikwyls
weldaden bewees, zoude het geheimzinnige
van zyn leven ontstaan zyn. Wellicht zyn
beide uitleggingen waar, en is uit de geschie-
denis van meer dan een waarachtig persoon
eene fabelachtige geschiedenis ontstaan
even als in de oude Mythologie.

Onder de middelen van bestaan voor de bewo-
ners dezer streken, deed myn gids my nog de
volgende kennen. De marktbosschen zyn zeer veel
met <u>Heidelbeeren of Blaubeeren</u>x begroeid; wanneer
die ryp zyn worden zy door de lieden, die geen an-
deren arbeid hebben, geplukt, in de zon gedroogd
en aan de distillateurs verkocht. Zy bekomen dan
8 tot 12 G.Gr. voor de Metzen. Men bereidt een soort
van brandewyn uit deze bezien. Elk mag ze vry
plukken. Het <u>yslandsch mos</u> is een voortbreng-
sel van denzelfden aart, het groeit algemeen op de
bergen en wordt ook geplukt en in Schmiedeberg
en elders aan de kooplieden verkocht, die het in
het groot verzenden. Die het plukken, bekomen
ongeveer 12 Ggr voor het Centner; en zoo myn
gids my zegt kan een persoon wel een centner in
eenen dag plukken. De tyd, gedurende welken
deze bezien en mos geplukt kunnen worden,
duurt te kort, om aanmerkelyk voordeel op
te leveren.

In minder dan een uur ben ik van de Brodbau-
de aan de <u>Slingelbaude</u> en <u>Hasenbaude</u> gekomen.
Die liggen byeen maar overigens zeer eenzaam.
Regts op geen grooten afstand zie ik nu de <u>Dreisteine</u>,
die zamengesteld zyn uit zeer verteerde stukken

Martini 160.

granit, die, als overblyfsels eener oude muur van ontzachelyke grootte, daar staan. Naar wy, ook niet ver, is de Mittagstein, eene dergelyke rots, die op den berg op zichzelf staat.

Het is als of die punten overgebleven zyn van eenen tyd, toen het gebergte veel hooger was; het zyn de blyken van het veranderen der wereld.

In een half uur kom ik aan den kleinen Teich (vyver). Deze weg gaat reeds door een zeer woeste streek: steenen van allerhande grootte liggen dooreengeworpen; hierendaar ligt sneeuw; de boomen worden kleiner en verminkt. Regts heb ik naast my de Teichrände, een wand van afgebrokkelde, spitse rotsen. Naarmate ik hooger kom, ruischt het water meer en meer aan alle zyden en dikwyls onder myne voeten. De kleine Teich is op de hoogste plaats van deze rotsvallei; het water is zeer helder en komt van de wanden, van onder de sneeuw, ook uit de bergen zelve toegevloeid; – door een smal stroompje tusschen de steenen door loopt het in de vallei en vormt de Seiffen, die in de Lomnitz, Bober, Oder, Oostzee valt. Er zyn veel forellen in dit kleine meer; in den grooten Teich zyn er geen. Er staan vele bloemen rondom maar boomen groeijen hier niet meer.

In deze van de wereld afgezonderde plaats is ook eene Baude byna enkeld van hout gebouwd. Uit nieuwsgierigheid ben ik er in gegaan; men bezoekt ze zelden. Ik vond eene oude vrouw met hare dochter; de man was dood. Zy heeft zes zonen, die waren eenigen in het bosch aan het werk en een soldaat. Alles had het voorkomen van groote bekrompenheid; ook moeten deze lieden alles koopen, er groeijen zelfs geene aardappelen meer. Zy hebben maar drie magere koeijen en een paar geiten; een kalf en een jonge geit hadden zy om de koude in hun woonvertrek by zich; het vee sterft hier menigvuldig door de ruwheid van het klimaat. Deze lieden zyn eige-

naast hunner woning; zy betalen 42 Sgr jaarlyks
aan den heer voor grondcijns, en 5 Sgr maandelyks
aan den Koning voor klassensteuer. Zy spinnen
ook, om nog wat te verdienen. De eenzaamheid
dezer plaats is verschrikkelyk, evenwel bestaat
by de bewoners de gewone gehechtheid aan de
plaats hunner geboorte. Van de zes zonen heb-
ben drie reeds in het koninklyk leger gediend,
twee by de garde; en zy hebben verkozen, hier
weder tusschen de rotsen armoe te komen lyden
boven het onbezorgde leven van soldaat.
In een kwartier kwam ik nu aan de Hampel-
baude. Zy is eene der beste, men bezocht ze voor-
gaans en de bewoners zyn welhebbend: zy bezitten
7 koeyen en 7 geyten; hun grondcijns bedraagt
7 Th. 6 Sgr.

Hier komen vele smokkelaars die goederen in Bo-
hemen en in Silesien brengen; men noemt ze
Paschers en hun handwerk Paschen; zy houden
zich by dag in de Bauden of dorpen op, en dragen
het goed in den nacht over de grenzen. Zy kiezen
daartoe de moeilykste bergpaden, en dragen het
goed op den rug. Doorgaans zyn zy meerderen te
zamen 10, 20 tot 30. Wanneer zy betrapt worden
verdedigen zy zich, en op zyn ergst vluchten zy en
laten hunne vragt in de steek. In handen komen
zy byna nooit, want op de bergen, waar zy alle
paden kennen, is het voor de beambten ondoenlyk
hen te vervolgen. Meestal drijven zy hun hand-
werk ongestoord; de tollenaren zoeken hen niet
op. Hiertoe draagt by, dat de Oostenrykische zeer
slecht betaald worden, en dus gaarne nog wat ver-
dienen door niet waakzaam te zyn, en dat de Pruis-
sische regering wellicht geene groote strengheid ver-
langt, dewyl meer naar Bohemen dan daaruit

in Pruissen gebragt wordt. Tabak, koffy, suiker, fabriekwaren worden uit Pruissen in Bohemen gesmokkeld; wyn is byna het eenige, dat naar Pruissen komt; doch die smokkelt men ook regelmatig. Meel, gedroogde vruchten, kamdoek enz: worden somtyds ook in Pruissen gebragt. Dit bedryf houdt men hier in de bergen voor zeer geoorloofd, en de Pascher zyn in alle de Bauden bekend en worden goed ontvangen. Toch is eigentlyk de afstand van hen tot roovers niet zeer groot. Zy zyn in stryd met zeer onverstandige en onbillyke verbodswetten; de roovers met de wetten omtrent eigendom, die ook niet altyd verstandig en regtvaardig zyn.

Ik ging nu verder over den Seiffenberg en de Koppenplan, en had weldra de Kleine Koppe links. Regts had ik den Brünnenberg, waarvan een deel der afhelling, die nu nog met sneeuw bedekt was, Rübezahls Lustgarten genaamd wordt. Van dien berg stroomt de Aupe en vormt den Aupenfall, dien ik hooren maar niet zien kan; de vallei heeft volkomen het voorkomen van die der Alpen, zy heet Aupen of Riesengrund, en men ziet er in zeer groene weiden houten huizen met platte daken.
Links zag ik onder andere den Melzergrund waarin de Lomnitz ontspringt.
Zoo kwam ik eindelyk aan den kegel zelven, die men Schnee- of Riesenkoppe noemt, en die zich voordoet als een hoop granietpuin; nu had ik nog ongeveer een half uur te stygen. Steeds ontdekte ik meer bergen en dalen. Ik zag nu regts duidelyker in den Riesengrund en zag ook verder aan de helling van den Brunnen-

+ de Planbauden; zy maken het dorp Aupen uit.

† De ondernemer van dit bergwerk woont zelf zomer en winter in den Riesengrund.

+ uitwendig is zy met schindels bedekt.

berg tot zeer hoog eene menigte Bauden ver-
spreid;+ eenige daarvan zyn alleen des zomers
bewoond, wanneer men het vee in deze berg-
weiden brengt. In den Riesengrund is een
__bergwerk__ van arsenicum, koper en weinig zilver;
ik zag de ingangen, de ovens liggen achter
den berg. Een partikulier heeft dit werk ondernomen.
+Tegen 6 uren kwam ik op den top van de __kapel__
waar ik ook met getrommel ontvangen
werd.

Het weder was my tot hier toe zeer gunstig
geweest; grooter was nu myne teleurstelling,
toen ik niet helder over de onderliggende
bergen en dalen konde heen zien. Byna dadelyk
na myne aankomst rezen groote wolken op.
dit was een grootsch gezigt, maakte evenwel
een zeer onaangenamen indruk, want met
elke wolk verdween een landschap, en spoedig
vond ik my geheel in nevel gehuld; naderhand
begon het te regenen. Zoo verloor ik de vrucht
van mynen togt voor dezen avond.

Voor gezelschap vond ik een professor der phi-
lologie __Weiske__ uit Leipzig met zyne vrouwe, na-
derhand kwam nog de brouwer uit Warm-
brunn en zyn broeder, de waard en zyn vrouwe
en knecht, gidsen en dragers, alle deze onderhiel-
den zich nu zaam, om den tyd door te komen. Ik
vond in hunne gesprekken weinig belang; het
was my een treurig slot voor zulk een schoonen
dag.

De __kapel__, waarin ik my nu bevond, is een
rond gebouw met zeer dikke muuren en ge-
welf, zeer sterk, maar ook als woning zeer
somber.× Zy is gebouwd van 1668 tot 1681; den
10 augustus van dit jaar werd zy ingewyd en
aan den heiligen Laurentius opgedragen; zeldzaam
werd er godsdienst in gevierd, en den 15 augustus
1809 vond dit voor het laatste plaats. In 1824

werd zy tot een soort van herberg voor de reizigers ingerigt.

De Schneekoppe is, volgens Gersdorf 4949 parysche voeten boven de Noordzee; volgens Heller 4889; — Volgens Charpentier 4950 boven de Oostzee.

Zaturdag 28 mei. Op een soort van gallery liggen eenige matrassen, of liever stroozakken en wollen dekens; daarop leggen zich de reizigers zonder zich uit te kleeden, en slapen als zy kunnen.

Het valt niet zwaar van dit nachtleger vroeg op te staan, wanneer men de zon kan zien opgaan. Heden was dit niet mogelyk; nevel en regen duurden onafgebroken voort. Er kwamen nog eenige lieden, die den nacht in de Hampelbaude hebben doorgebragt; alle zyn evenzeer teleurgesteld.

Men is in der kapel, wat eten en drinken betreft, naar de omstandigheden vry wel; Koffy, Hongaarsche wyn, brood, kaas en worst kan men bekomen; overigens is het verblyf niet aangenaam; het geheele gebouw is maar een vertrek, het gezelschap en gesprek dus algemeen, en de zindelykheid niet uitsteekend. De waard is byzonder spraakzaam, maar zyne gesprekken bevielen my minder dan zy mynen collega uit Leipzig scheenen te doen. Ik heb veel over het Riesengebirge, dat ik niet kan zien, gelezen.

De waard betaalt aan den Graaf Schaffgotsch even alles in deze streek toebehoort, 25 Thalers pacht in het jaar, en toch schynt hy zich goed te staan; ook blykt uit het boek, waar zich de reizigers inschryven, dat hun getal zeer groot is. In 1828 is de bliksem in de kapel geslagen, sedert

heeft men ze met afleiders voorzien.

Daar er geen hoop was op beter weder, heb ik om 11 uren de kapel verlaten met den brouwer van Warmbrunn en diens broeder. Wy namen toch niet den naasten weg, om, zoo het weder nog beter werd, de reis over den kam te kunnen voortzetten. Wy namen daarom westwaards.

De regen nam af, en de nevel begon zich te bewegen; dit gaf wat hoop. Om 12 uren kwamen wy boven aan den kleinen Teich; onder weg zyn wy over den Silberbach gestapt. op eens zien wy den Teich gansch duidelyk, en vertoont hy zich uit de hoogte zeer schilderachtig. Met alle magt worden eenige steenen losgemaakt en in de diepte geworpen; zy vallen langs van de eene rots op de andere. De nevel komt weder en vliegt als walken door het dal.

Over de Teichrande vervolgen wy onzen weg naar den Grossen Teich, dien wy even als den kleinen aan onze regte hand hebben. Het weder vergunt ons weder duidelyk alles te zien. beneden ons is de groote Teich, wat verder zien wy de Hafen-en Stingel-bande, waar ik gisteren voorbygekomen ben, en daarachter das Katzenschloss, eene rots, waar men zegt dat zich wilde katten plagten op te houden. Het is eene mooye wilde landstreek.

Met moeite komen wy door den nevel tot aan den Mittagstein, dien wy kort te voren nog duidelyk gezien hadden; zoo wisselt nevel en helderheid af. Het is eene door den tyd zeer verteerde en verbrokkelde rots.

Wy vervolgden onzen weg, maar steeds in nevel, over den Silberberg, voorby de Sieben Gründe; wy gin,,

+ ten zuiden van de <u>Stürmhäuberkappe</u> en

gen⁺ ten noorden van de *Stürmhaube* (*de kleine*). Deze weg ging nu en dan langs de grenzen van Bohemen en Silesien. De uitzigten misten wij gansch. Nu kwamen wij op den *Querberg*, en aan de helling daarvan in de *Spindlerbaude*, om 2 uren.

Deze Baude is een zeer goed boerenhuis, maar het wemelt van kinderen, en waar blykbaar veel welhebbendheid heerscht. Zy ligt op Boheemsch grondgebied. Men heeft hier geen anderen landbouw dan veeteelt, er groeit niets dan gras en boomen, de mest dient, om over de weide te strooyen. De koeyen zyn tien in getal en evenveel geyten. De stal is met balken gevloerd en byzonder net, gestrooid wordt er nooit. Het gezin bestaat uit den grootvader, zyn zoon en diens vrouw, en zes kleinkinderen, drie of vier bedienden, nog eenige kinderen uit naburige bouden en den schoolmeester, die voorloopig hier woont en school houdt. Dit huis behoort tot het dorp St Peter, de naaste stad is Hohenelb; men is algemeen katholiek.

Terwyl wy hier waren, kwamen er twee *Pascher*, die door myne reisgenoten dadelyk daarvoor gekend en aangesproken werden en van hun handwerk geheel geen geheim maakten.

Een oogenblik woei de nevel weg, en toen hadden wy een veruitzigt over de bergen in Bohemen; doch spoedig was weder alles bedekt, en zelfs kwam er op nieuw regen.

Wy gingen dus tegen 4 uren huiswaards, dat heet naar Warmbrunn. Door mast, bosch en over een moeilyk pad van ongelyke steenen in vochtigen grond geworpen, klommen wy den *Querberg* af, en kwamen in de

Martini 125

valleij van de Hain. Nu werd het weder goed. Ik ging een weinig uit den weg, om den Hainfall te zien. Die is niet zeer beduidend, maar de rotsen en bosschen rondom maken het geheel schilderachtig en aangenaam om te zien. Ik was hier om half 6. In het dorp Hain vond ik mijne reisgenooten weder. Dit dorp ziet er welvarend uit, even als Giersdorf, waar wij vervolgens doorkwamen. De avond werd nog zeer helder, de valleij van den Hain is zeer mooi; wij kwamen langs den Kynast, eene ruïne van een slot op een berg tusschen mastbosschen zeer mooi gelegen. De inwoners van deze streken zijn meestal wevers; de huizen zijn sterk van balken gebouwd. Om 7 uren kwam ik in Warmbrunn terug; en zoo schoon was de avond, dat ik met groot genoegen aan het einde der wandeling de zon zag ondergaan. De toppen der bergen bleven toch met wolken bedekt en ik had dus den troost, dat, zoo ik op de Koppe gebleven was, ik daar nog geen schoon uitzigt zoude gehad hebben.

Zondag 29 mei. Ik ben veel t'huis gebleven, om te schrijven en over mijne reis natelezen. Het weder was na den middag schoon en helder, toen heb ik gewandeld. Warmbrunn is eene nette plaats, nieuw gebouwd en, zoo als de meeste badplaatsen, uiterlijk zeer opgeciert. Er zijn 1900 inwoners, die van landbouw spinnen en weven leven, en van de baden ook eenig voordeel genieten. Nog heeft men hier als bijzondere takken van nijverheid het glasslijpen en het schoenmaken, die vele handen bezig houden.

× In de kerk hoorde ik een deel van de lykpreek op eene boerenvrouw, welke in de doodkist, omringd van brandende kaarsen, naast den predikstoel lag. De predikant was een oud man, die met veel hartelykheid over de overledene sprak. Hare naastbestaanden waren in rouwgewaad tegenwoordig en hoorden met veel aandoening naar den spreker. Overigens waren er byna niet dan vrouwen tegenwoordig. Er is in dit Duitsche gebruik der lykpreken iets aandoenelyks, dat men welligt niet goed doet afteschaffen.

Aan tafel was een oud heer die lang in Polen ge-
woond had en veel daarover sprak. Als de Polen
vry worden, zeide hy, hebben zy nog niets gewonnen,
dan zullen zy ongelukkiger zyn dan te voren. Zy
hebben ingeboren moed en zucht voor den oorlog,
maar eigentlyke vaderlandsliefde of gehecht-
heid aan de vryheid hebben zy niet. Toen zy nog
geheel onafhankelyk waren, verkochten zy zich
aan de vreemden, en lang voor de verdeeling wa-
ren zy Russisch: de Czartoriskis en de Sapi-
has, die den meesten invloed hadden, stonden steeds
in verbintenis met Rusland; Oostenryk en Prui-
sen hebben wel gedeeltens van Polen moeten ne-
men, om niet het geheel aan Rusland te laten.
De Adel wil zyne oude voorregten en misbruiken
terug bekomen, maar nationale vryheid of onaf-
hankelykheid zyn niet het doel van den opstand.
Ik ben ver af van zulke meeningen als ontwyfel-
bare waarheden aan te nemen; maar dit getuige-
nis van een man, die zeide, dat hy 30 jaren in Po-
len gewoond heeft, komt by dat van vele anderen,
die ik er over heb hooren spreken, en verdient eenige
opmerking.
x
Dezen avond was ik op den Weinrichsberg, eene her-
berg op eene hoogte naby Warmbrunn. Er wa-
ren niets dan boeren en boerinnen, die byna niet dans-
ten, hoewel daartoe in eene mooye zaal muziek
was. Later in den Zomer komen hier de badgasten,
ook is de ligging zeer mooi. Ik zag er de zon on-
dergaan, dat naar den rei van bergen, die men hier
ziet, eene treffende vertooning opleverde; toch was
er niet een dezer lieden, die daar naar omzag.
Maandag 30 mei. Het weder voorspelde gisteren
zoo veel goeds, dat ik my opgewekt gevoelde, nog
eens de bergen te bestygen. Een luitenant der

Martini 195.

artillerie Wilitzky, uit Danzig, bood zich aan, mijn reisgenoot te zijn, en met dezen en mijnen vroegeren gids, Franz Postler, ondernam ik dezen morgen, om vier uren, den kleinen togt in de Reuzenbergen.

Wij reden door Hermsdorf waar een slot van den graaf Schafgotsch, waarin eene bibliotheek is, die men dingsdags en donderdags zien kan; en kwamen in Petersdorf waar wij ontbeten in de herberg den Kochelfall, naby het Prellersche Vitriaalwerk, dat wij vlugtig bezagen. Nu begon onze wandeling door het enge en wilde dal van den Zacken naar den Kochelfall. De rotsen en het bosch maken alles zeer schilderachtig; de rivier woelt en bruist tusschen de steenen door: tweemaal heeft men haar een doortogt gemaakt, dat zijn de Grosse und kleine Gerinne.

Alles is weder vol van de sprookjes van Rübezahl: wij passeren Rübezahls Weinkeller, eene uitholling onder de rots; — R's Fußstapfen.

Vereeniging van de Kochel met den Zacken, das Brautpaar; — Rub.'s Stühlen, R's Kirche

De Kochel vervolgende, komen wij aan twee beukeboomen, waar de koning en koningin in 1800 hunne namen ingesneden hebben. Dit zijn niet meer leesbaar. Babylonischer Thurm, Rübezahls Kanzel. Alle deze rotsen hebben zeer zonderbare formen en dit heeft aanleiding tot zulke benamingen gegeven.

Na ruim een half uur gewandeld te hebben kwamen wij, om 7 uren, aan den Kochelfall. Even als de Kochelfall is hij niet zeer bedindend door veel water, maar mooi door de omliggende rotsen en bosschen. De rotsen worden hooger, enger en daardoor stoot het water in zijnen val op de wanden; dit geeft eene afwisseling in den vorm van dezen val op een stuk marmer, dat men in de rots bevestigd

Martini 196

x Van hier namen wy Forellen mede voor ons middagmaal, die kostede 1 Sgr. het stuk.

heeft, staat in gansch chineschen styl, dat de majesteiten van een koning en de koningin aan de naturen wel hebben willen de eer aandoen, ze te bewonderen. In dit opzigt is men toch eenigzins vooruitgegaan: op de Koppekenner, maar de Konings later gewoontijs is, staat alleen dat hy met zyne familie daar was, en niet de onzin, die men vroeger daarbijvoegde.
In het najaar komen de forellen tegen den watervaal op. Zy doen dit door te springen van de eene holligheid in de rots naar de andere, tot dat zy eindelyk boven zyn; men vangt ze dan door het net met een stroom te bewegen.
Wy namen nu regtstrooms onzen weg naar den Zackenfall, en kwamen spoedig aan de Kochelhäuser[x] en in de mooye uitgestrekte valle, waar het dorp Schreiberhau aan de helling van den berg ligt.
Wy hebben den Reifträger en de daarop liggende Fräuensteine aan onze linkerhand. Men noemt ons een grooten steen dien wy voorbygaan: Rübezahls graf mal. Links van ons zien wy de Alte Schlesische Baude. Wy zien den Hochstein vooruit, de Quarksteine links. — Nu komen wy in Marienthal dat men ook Jammerthal noemt, om de onvruchtbaarheid en de vele steenen. Het ziet er naar het oog zeer treurig uit. Hier wonen meest glasslijpers; — de godsdienstige (vervolgingen) en oorlogs rampen hebben aanleiding gegeven, dat dit dal bewoond geworden is. — Wy bestygen den Rabenstein, eene rots die aan den Zacken omtrent 400 voet (hoog) zich styl, en byna overhangend, verheft. Men ziet daar de bergen, die tot den kam behooren, aan de andere zyde de lagere bergen en daar tusschen het groote Marienthal. In de diepte onder zich ziet men den Zacken. Op den anderen oever staat eene rots, die noemt men den Hohlen Stein of Rübezahls Küche. — Door het naaldhout vervolgen wy onzen weg. Rübezahls Rûhebank; hier hoort men reeds den val.
De Zackenfall is de mooiste, dien ik in dit gebergte

+ Links wyst men auf den <u>Feyerabendstein</u>, eene rots dien men zoo noemt, omdat zy daar de <u>laatste</u> stralen der zon beschenen wordt.

gezien heb: het water valt zeer gracieus over eene met groen mos begroeide rots; door het trapswyze vooruitspringen dezer rots wordt het water meermalen opgehouden en verdeelt, neemt andere rigtingen aan, en vereenigt zich weder. Deze afwisseling en slingerende formen maken een zeer aangenamen indruk. De rotswanden, waardoor de Zacken zyn loop vervolgt, en waartusschen ik sta aan den voet van den val, zyn by uitstek schilderachtig.

Langs zeer goede ladders, die de graaf Schafgotsch heeft laten maken, klimt men af. Van boven vertoont zich de val ook zeer schoon.

Men vindt op alle deze punten, waar de vreemdelingen gewoon zyn te komen, lieden, die verkwikkingen, en kleine houtwaren tot aandenken te koop hebben.

Wy bestygen den Weiberberg, een aanhang (Abstufung) van den Reifträger, meestal door mastbosch, vry styl; nu en dan gezigt op Schneiderhau, de Hochsteine; regts op een aantal bergen.

Om 11 uren kamen wy in de Neue Schlesische Baude waar wy middag houden. Als gewoonlyk is het woonvertrek zoo warm, dat wy het er niet kunnen uithouden. Men weeft hier katoen.

Om half een vervolgen wy onzen weg; weldra komen wy in het Knieholz, dat een blyk is dat wy op eene aanmerkelyke hoogte zyn; ook hebben wy een zeer uitgestrekt gezigt

Kort daarna komt de nevel en omhult ons. Wy gaan voorby de Schweinsteine. Dat zyn opeengestapelde stukken graniet. Wy hebben hier geen uitzigt door den nevel. Over de zoogenaamde Sauwiese komen wy aan de Quarksteine; die liggen als schalen op elkander. Wy maken een halfrond om den Reifträger, dien wy steeds links hebben, en zyn nog altyd op den Weiberberg.

wy gaan over de sneeuw, die hier nog niet ontdooid is.
Nu zyn wy op de Grenzwiese, tusschen den Reifträger en den Spitzberg.
De nevel vliegt als wolken voorby, en waar zich deze nu en dan openen, ziet men een geheel landschap. Dit verschynen en verdwynen heeft eene eigenaardige schoonheid. Men bemerkt, dat zoo veel achter dien wolkensluyer ligt; en men wenschte alle oogenblikken, weder „ein Blick in jene Welt" te kunnen werpen. Groot en verheven schouwspel.
Om 2 uren kwamen wy aan de Elbquelle. In het midden eene weide is eene opening en daarin ziet men het water tusschen de steenen en het zand opkomen. Het is kristalhelder. Dit is de oorsprong van den schoonen stroom die naar Hamburg loopt. Ik heb van dit water met veel smaak gedronken.
De Elbsteine of Gedächtnisstafeln, waarop men wilde vereeuwigen, dat hooge personaadjen hier geweest zyn, waren reeds vervallen. De natuur ontziet niet lang menschenwerk in deze woeste streken. Er lag hier rondom nog veel sneeuw.
Wy vervolgden onzen weg over de Elbwiese naar den Elbfall. Voor ons zagen wy den Ziegenrücken, regts den Krokonos, links den Spitzberg.
Op een kwartier uurs afstand maakt de pas ontsprongen rivier, door vele nevenstroompjes aangegroeid, een val van omtreeks 200 voet. Wy bezagen dien eerst van boven en vervolgens klommen wy met veel moeite af in den Elbgrund van waar wy den val van onderen konnen waarnemen. Zeer schoon stroomt het water in oneindig veel stralen verdeeld over de zwarte rots, die aanmerkelyk helt, waardoor de val

× den Kynast, de Falkensteine, Kupferberg, Giersdorf, de Anna Kapelle, de Grobelsteine, alle de plaatsen, die ik voor eenige dagen bezocht heb;

× vele honderde mylen overzien wy.

minder waard is. Rondom ligt veel sneeuw.
Wy hebben eenige groote steenen naar beneden ge-
worpen, die sprongen van de eene rots op de andere
en sommige verbryzelden zich met vervaarlyk ge-
raas.
De meeste boomen aan de rotsen zyn dood; zy schy-
nen te weinig voedsel in de steenen te vinden.
Wy zyn opgeklommen naar den Grübenstein, dien
men ook Rübezahls Kanzel noemt; een hoop gra-
nietsteenen die opeengestapeld liggen op het hoogste
punt van den Schneegrübenrand.
Hier is ons het lot gunstig, de nevels gaan weg en
wy overzien eene grootere uitgestrektheid dan
ergens te voren. Den Zobtenberg zien wy regts, den
Hochstein en den Yserkam links, daartusschen het gan-
sche land tot aan den Oder, of liever zoo ver als het
gezigt reikt, met alle de bergen, bosschen, steden, dorpen;
eene groote afwisseling. Aan onze voeten
ligt Agnetendorf; wy onderscheiden Warmbrunn
met alle de omliggende plaatsen×; den weg dien
wy heden gekomen zyn: Hermsdorf Marienthal, Schreiberhau: dit
alles ligt klaar voor ons. ×,
De groote en kleine Schneegruben zyn zeer merk-
waardig; wy staan hier boven aan haren rand.
Zy bestaan uit groote holligheden in de bergen
die aan deze, de Zuid-zyde omringd zyn van
hooge, steile afgebrokkelde rotsen, die beletten
dat de zon in de openingen schynt; zoo dat
de sneeuw tot laat in den zomer blyft liggen.
Uit deze Gruben ontspringt de Kochel, die
wy dezen morgen gezien hebben. Aan den
rand dezer rotsen ziet men diep naar be-
neden. „Je frissonne et j'admire" Voor
korten tyd is een gids, die met reizigers hier
was en een steen wilde losmaken, van dezen
rand gestort en dadelyk tegen de rotsen ver-
bryzeld.

x wy zagen ook naar den Lúdersteen.

Wy bestygen dus Hohe of Grosse Rad, op de Schneekoppe na het hoogste punt van het Riesengebirge: 4661 voet hoog. Eene oneindige menigte naar evenredigheid kleine granietsteenen liggen opeengeworpen, en vormen den kruin of kegel van het Hohe Rad. Wy bekomen zelden vry uitzigt; dit verschilt byna niet van hetgeen wy te voren gehad hebben.

Aan den voet van den kegel van het Hohe Rad zien er de steenen, die met mos begroeid zyn, uit als koolbladen.

Wy gaan over de Grosse Stúrmhaube, den kegel laten wy links; de weg blyft een weinig lager.

Een weinig links van ons pad bezoeken wy de Agneten-Schneegrube; zy is kleinder dan de twee anderen, en hare wanden zyn niet zoo steil. Zy is nog vol sneeuw.

Onze gids wyst ons in de valleï naar ons een steen, die door het onweder een groot eind vooruit gedreven is, en om deze verandering van plaats den Wanderenden Stein genoemd wordt.

Onzen weg vervolgende zien wy regts het Boheemsche dorp Sanct-Peter.

Wy komen aan den Mannstein, op den top van het Kleine Rad. Zoo als vele andere gelykt deze steen naar eene natuurlyke ruïne.

Over den Mädelkamm komen wy aan den Mädelstein en vervolgens aan den Kleinstein, die van gelyken aard zyn.

× Het gezigt is hier weder eenigzins anders; wy zien nu ook de valleï van Schmiedeberg, die ons te voren verborgen was; daar achter ziet men den Zobten en links het onbegrensde land waarvan ik reeds gesproken heb. Majestueus dryven de wolken langs het zwarte gebergte.

Wy gingen van hier door de Mädelwiese naar de

Spindler- of Stürmkamke-Baude, waar wy om half 7 aankwamen.

Ik was in deze Baude reeds geweest; de beleefde bewoners ontvingen ons regt goed. Wy werden verkwikt door wynsoep van zoeten Hongaarschen wyn, die men niet beter konde wenschen. Deze Baude ligt in Bohemen en heeft den naam van den bewoner die ze gebouwd heeft. Uit de gesprekken met dezen ouden man wil ik het volgende opteekenen. De namen van de bergen en rotsen zyn dikwyls met fabels en sprookjes verbonden, maar van sommige weet men stellig den oorsprong. Zoo konde hy my zeggen van waar de naam van Mädelstein en Mädelkam gekomen was. Zyne grootmoeder was zwanger zynde in een nabury dorp ter kermis geweest, en terugkomende beviel zy op den berg by den tegenwoordigen Mädelstein van zyne moeder. Dit heeft plaats gehad voor 93 jaren, want zyne moeder was 47 jaar toen zy stierf en zy was nu reeds 46 jaar dood. De geboorte van dit meisje by dezen steen heeft hem den naam van Mädelstein doen geven, en vervolgens is ook de kam waarop de steen staat Mädelkam genoemd.

Dingsdag 31 mei. Wy hebben dezen nacht vry wel geslapen op hooi waarover men een laken gespreid had. De man en vrouw sliepen in een klein vertrek naast het onze, dat in het groote woonvertrek uitkwam, waarin de oude man, onze gids en nog een man sliepen; de jonge familie sliep op den hooizolder, dit is de gewoonte, lakens of dekens gebruiken zy niet; ook de schoolmeester sliep in een anderen hoek op den hooizolder. Deze

Barndt 600.

lieden hebben weinig behoeften, en leven toch vrolyk
en gezond. Hunne kleeding is goed en zindelyk
byzonder goed en fijn is het linnen, dat zy
dragen, en waarvan men steeds de hemds-
mouwen ziet. In het huis is ook orde
en reinheid. Hun voedsel is zeer eenvou-
dig: melk, brood, aardappelen, kaas, byna
nimmer vleesch, ook geen bier. Het vee
levert hun het nodige zuivel, en, wat zy
inkoopen moeten, wordt bestreden uit het-
geen zy van boter en kaas ter markt brengen,
dat toch niet zeer veel is, en hetgeen zy van
de reizigers, die hier verkwikking of nacht-
verblyf zoeken, verdienen. In den zomer be-
draagt dit nog al wat.

Om half zes hebben wy onzen weg voortge-
zet en nu ging ik naar de Schneekoppe over
dezelfde paden langs welke ik voor drie dagen
daarvan afgekomen was; maar toen konde ik
byna niets om my zien, en nu was het vry hel-
der. Wy bestegen den <u>Querberg</u> een aanhang
(Abstufung) van de kleine Stürmhaube; wy
hebben regts den Krokonos den Ziegenrücken
en den Heidelberger Ziegenrücken; links de val-
lei van Warmbrunn, waarin wy den Kynast
en de menigvuldige bergen en bosschen onder-
scheiden.

Byna alles wat men aan deze zyde ziet be-
hoort aan den Graaf Schafgotsch.

Wy gaan aan den noordelyken rand van de <u>Klei-
ne Stürmhaube</u>, vervolgens over den <u>Teufels
plan</u>, hier zien wy regts den Teufelsgrund, een
der zeven Gründe, die hun water in de Elbe gieten.
Over de <u>Silberberge</u>, die uit 5 kleine en een groote
koppen bestaan, die met de kleine Stürmhaube

zaamhangen, naar den Mittagstein op den Lahn-berg.

Hier is het wolkenspel byzonder schoon. Links zien wy Greiffenberg, Löbau, de ruine Greiffenstein door de zon beschenen; – daar is helder blaauwe lucht; – dan komen zwarte wolken, die toch niet beletten, het gehele land tot aan den Spitzberg duidelyk te zien. Regts staan de Hochwald (by Fürstenstein) en de Zobten in rode en groene lucht, en al het land ~~land~~, en alle de bergen daartusschen liggen klaar voor ons: Landshut Schmiedeberg, en zoo vele andere steden en dorpen. Niet ver boven den horizon is eene laag witte, zilverachtige wolken, die als het ware een krans vormt om het gehele landschap. De nevel vliegt als een dun gaas door sterken wind gedreven voorby. De Drei Steine, de Prudelberg, de Kynast, liggen voor ons. Het steeds veranderende licht: zonneschyn, schaduw, nevel, heeft eene byzondere schoonheid. Voor de kleuren leveren de zwarte bosschen, de groene velden, de vyvers, de gebouwen met rode daken, eene groote afwisseling.

Wy vervolgen onzen weg over de Teichränder, die aan de helling des Lahnbergs zyn. Van hier is het gezigt weder zeer mooi: byzonder mooi steekt de sneeuw af by de zwarte bosschen, de zonneschyn, de roodgeverwde wolken. Het weder wordt steeds schooner.

By den kleinen Teich zien wy een plekje waar men „wasserrüben" gezaaid heeft, deze is de eenige eetbare plant, die hier zomtyds groeit. Wy gaan langs de Silberwiese en over het Silberwasser, dat in den kleinen Teich loopt; – over de Koppenpläne: regts den Brunnenberg links de Kleine Koppe.

Om kwartier voor 9 kwamen wy aan den Koppenkegel. Nu hebben wy links den Melzergrund waarin de Lomnitz stroomt en valt; die gaat naar Hirschberg; regts den Aupengrund, waarin het dorp Gross-Aupen

Wy bestygen den kegel; - onderweg zien wy den Riesen- of Aupengrund en aan den Brunnenberg den Aupenfall. Over den Brunnenberg zien wy de Wiesenbaude (weide).

Ruim 9 uren kom ik voor de tweede maal op de Schnee- of Riesenkoppe by de kapel aan. Ongelukkig komt tegelyk met ons een dikke nevel die de Koppe ondoordringbaar omhult. Wy gaan in de kapel; - nemen het nodige, om ons te verkwikken; spreken als gewoonlyk met den waard, karel Liebenhaar, over het weder en de uitzigten op een helderen hemel, zien naar den barometer; . . . om 10 uren; om 12 uren; alles vergeefs; - de nevel blyft ondoordringbaar, en alle uitzigten op beterschap onvervuld.

In het boek, waar de reizigers hunne namen en dikwyls veel onzin daarnevens schryven, vind ik deze regels, die mogelyk verdienen afgeschreven te worden.

Du gute Koppe bist ein Ries in diesen Landen
Ein Zwerg, gestellt zu Alpen oder Anden.
So wenig kommt oft auf den Mann
So viel auf seinen Standpunkt an.

August Pfeffer aus Magdeburg.

Tot 1 uur hebben wy vergeefs gewacht, en wy moeten ons daarmede troosten, dat wy onderweg nagenoeg alles gezien hebben, wat de nevel ons hier verbergt. Zoo verlaat ik den

× Het vee in de Banden komt des middags en des nachts in de stal, en bekomt dagelyk eene warme loep; — het wordt driemaal daags gemolken.

tweede male de Kappe, zonder van haar eenig uitzigt genoten te hebben.

In drie kwartier kwamen wij aan de Hampel-Bande, die ik te voren reeds bezocht had. Hier houdt men zich, zoo als in deze streken algemeen, bezig met spinnen, hoewel men mij ook zeide, dat de verdiensten zeer gering zijn: het pond vlas kost 4 tot 6 silbergroschen; daaruit spint men ongeveer 2 strengen, en die zijn elk elk hoogstens 3 silbergr. waard; een persoon spint niet meer dan eene streng daags; zoo dat men geen dagloon van eene Sgr. (6 cents) daags verdient. Eene bijzonderheid moet ik nog opteekenen. Er wonen doorgaans meer dan eene familie in eene Bande; maar de huishoudingen zijn afgezonderd; men heeft mij dit reeds gezegd in de Brod-Bande, maar de vader en moeder voor zich huishouden, en de zoon met zijne vrouw kind enz ook voor zich. In de Hampel-bande heeft de familie 7 koeijen; maar de broeder van den vader een man van 70 jaren, ongehuwd, leeft ook hier, heeft 4 koeijen, en bijzondere huishouding voor zich.
+ Deze Bande staat op de helling van den Seifenberg; in de nabijheid plagt nog te staan de Geistliche Bande, die bestemd was, om de geestelijken, die in de kapel op de Koppe gingen dienst doen, te huisvesten; in deze Bande werd de koningin op hare reize in 1800 ontvangen; doch, daar de kapel niet meer tot godsdienst-oefening dient, heeft men de Geistliche Bande afgebroken.

Martini 150. Schmidt 116. Berndt 445

Om twee uren zyn wy langs de Seifenlehne verder afgedaald. Hier zagen wy onder en door den nevel nog eenmaal het donkere landschap; dit was juist wat men in het Fransch entre, noir" zoude kunnen noemen. Door een mastbosch en daaruit komende zyn wy by de Schnürbartsbaude. Nu kwamen wy onder den nevel en hadden van dit lagere standpunt weder een mooi gezigt op Schmiedeberg en de omstreken; de Pfaffenberg lag voor ons. Wy ontmoeteden op dezen weg een aantal zoogenaamde Paschers of smokkelaars met goederen, die zy naar Bohemen droegen. Zoolang zy op Pruissischen grond zyn hebben zy niets te vreezen; zy gaan dus by dag tot aan de Hampelbaude, en als het nacht wordt gaan zy over de grenzen in Bohemen. Zy hadden een zeer goed voorkomen. Hun werk is hier als een gevaarlyk, maar geheel niet schandelyk beroep aangezien.

Om half 4 kwamen wy in het dorp Krommhübel, dat bestaat uit verspreide, zeer wel gebouwde huizen. Merkwaardig zyn hier de zoogenaamde Laboranten; lieden welke in de bergen kruiden zamelen, daaruit allerhande geneesmiddelen, zoo als borstthee, maag-elixer enz. bereiden en die in de omstreken en zelfs verafverkoopen. Wy hebben den voornaamsten der Laboranten bezocht, met name Grossmann. Hy is 83 jaar oud, maar nog vlytig in zyn laboratorium. Ongelukkig is hy zoo doof, dat ik weinig met hem heb kunnen spreken. Volgens de boeken, is deze tak van nyverheid ontstaan

door twee Studenten in de geneeskunde, die in 1700 Praag ter zake van een tweegerecht moesten verlaten. Grossman stemt dit niet toe; maar hy weet wel, dat een zyner voorvaders de eerste Laborant, of liever de eerste leerling van hen die deze kunst herwaards gebragt hebben, geweest is. Hy toonde ons een glas waarop deze met name Melchior Grossman, te paard, met eene flesch in de hand, benevens zyne talryke familie afgebeeld is; op dit glas staat behalve zyn naam het jaartal 1709 en de woorden: „Es gehe uns allen wohl." De leerling of Gehulpe" zegt my, dat de eerste grondleggers ter zake van godsdienstige vervolgingen herwaards zouden gekomen zyn. In den laatsten tyd zyn zy door de regering zeer belemmerd geworden, zoo zy meenen op aandrang der apothekers; men heeft geen nieuwe toegelaten, zoo dat zy van 30 tot op 5 uitgestorven zyn. Grossman beklaagde zich bitter hierover. Hun vertier is ook byna tot Silesia beperkt, vroeger verzonden zy veel in andere landen, maar dit wordt ook niet meer geduld. Het is niet te ontkennen, dat deze laboranten gevaarlyk kunnen zyn; maar men kon, dunkt my, hunne geneesmiddelen onschadelyk doen zyn, en zelfs nuttig zonder hun beroep te vernietigen. Zy waren zeer welvarend en sommigen zyn het nog; by Grossman heerscht de uitsteekendste orde en zindelykheid. De dranken en kruiden zyn by

de laboranten uiterst goedkoop, en toch bezorgen zy aan vele lieden kostwinning door hen kruiden in de bergen en bosschen te laten zoeken.

Van Krummhübel zyn wy gereden naar Schmiedeberg, waar wy aten; van daar naar Erdmansdorf, waar wy het landgoed van den Feldmarschal Gneisenau bezigtigden; dat zeer mooi aangelegd is, en veel mooye plaatsen voor het gezigt op de bergen oplevert. Er is een groote vyver met helder water, hetgeen in deze streken zeer zeldzaam is. Wy zagen hier de zon ondergaan.

Voor gaven kwamen wy in Warmbrunn terug.

Woensdag 1 Juni. Dezen dag ben ik nog in Warmbrunn gebleven. De H^r Luitenant Wilutzky heeft my eenige merkwaardigheden gewezen; hy is verleden jaar reeds hier geweest. Er zyn twee baden: het kleine en het groote, beide boven de bronwaaruit het water ontspringt; het eene is wat warmer. Men baadt daarin met verscheidene personen te zamen. De weinige toevloed van water beperkt eenigzins het baden. Voor hen, die dit verkiezen zyn er toch ook afzonderlyke baden in gewone badkuipen. Men drinkt zelden iets van het mineraalwater alhier. Wy hebben ook de inrigting voor de douches, het wryven enz: gezien.

Boven op het dak van het groote bad

Martini. 130.

is een balkon van waar men een zeer volledig uitzigt over de omstreken heeft.

Wy zagen buiten het dorp eene zeer eenvoudige inrigting om water in de hoogte te brengen, zoo dat het in den tuin van het kasteel en in vele huizen kome. Men heeft een groot yzeren rad zoo geplaatst, dat het door het water van den Zacken zelf ronddraait. Dit rad heeft een aantal kleine bakjes, die zich beneden vullen, en boven uitgieten in een vergaderbak, waaruit het door uitgeholde boomen loopt werwaardts men het gaarne heeft.

Wy zyn ook eene mangel wezen zien die dient om het linnen glad te maken, en die door een waterrad heen en weder getrokken wordt. Dit werktuig is zeer eenvoudig en doelmatig.

Dezen namiddag bezocht ik den Kynast, eene zeer beroemde ruine op eenen berg omtrent anderhalf uur van Warmbrunn. Ik ging door het dorp Hermsdorf, dat my reeds bekend was, en waar ik gaarne de bibliotheek van den graaf Schaffgotsch in het kasteel zoude gezien hebben, maar die is alleen des maandags en donderdags open. Het kasteel wordt overigens door ambtenaren, welke zyne goederen besturen, bewoond. Zoo men my zegt, bezit de Graaf Schaffgotsch drie steden: Liebethal Greifenberg en Friedeberg, en 90 dorpen, die toch niet alleen tot het majoraat behooren. De graastelyke inkomsten bevreren de boschen. Ik heb veel over dezen graaf en zyn bestuur hooren spreken, want ik ben zedert eenige dagen steeds op zyne grond. Men zegt, dat zyne ..

Martini 135.

tenanen zeer streng zyn, om inkomsten voor hem in te vorderen, en hierdoor somtyds arme lieden drukken, maar overigens handelt hy met groote mildheid; bewyst vele weldaden aan zyne onderdanen, die in den nood zyn, laat goed zorgen voor wegen, voor nuttige inrigtingen aan de badplaatsen, die hem behooren enz. Hier, in Hermsdorf en in andere plaatsen, die ik dezer dagen bezocht, heerscht algemeen welvaren, de huizen zyn goed gebouwd en de menschen goed gekleed; by den landbouw komt steeds nog spinnen en weven als alge-meen verspreide tak van nyverheid. De inkom-sten van den Graaf zyn buiten evenredigheid met de uitgestrektheid zyner goederen, uit hoofde der vele uitgaven, die hy als grondheer te doen heeft, en de kostbaarheid van het beheer.

Het is niet algemeen in Silesie, dat de edelen zulke groote goederen bezitten; er is ook veel weinig ryke adel.

Ik ging naar den Kynast door den Höllengrund eene enge vallei met groote steenen en daartus-schen mastbosch. De oude muren en de toren, die staan gebleven zyn, geven een vry duidelyke voorstelling van den vroegeren toestand van dit ridder- of rovers- kasteel. Ik verlaat my van de byzonderheden op eene kleine beschryving die ik my daar heb aangeschaft; ook omtrent de verhalen en overleveringen, die zich aan deze oude muren knopen. Van de muur waar op de rid-ders moesten ryden, om de hand van Cunigunde te verdienen, staat maar een gedeelte meer. Ik heb tweemaal laten schieten met een zoogenaamden bellart, om den echo te hooren. Die is volmaakt als een donder dat door de verschillende bergen rolt; ten laatste hoort men het nog gansch uit de verte als van den Riesengebergte komen.

Die Ruine des Kynast s. 22.

Steeds valt mij in het oog, dat deze streken zoo × sterk bewoond zijn; men ziet de dorpen als een langen keten door het gansche land gaan, waar het eene ophoudt begint het andere. Dit is blijkbaar het gevolg van de vereeniging van den landbouw met de fabrieksnijverheid. Ook verbruikt men in deze bergstreken meer graan dan men voortbrengt; dit wordt uit het vlakke land aangevoerd.

Martini 134.

× De nevel belette ons van de ruine uitzigt te hebben.

Op den toren had ik een mooi overzigt over de vallei, en aan de andere zyde zag ik den kam, die toch niet geheel van wolken vry was. Het was my belangryk hier een aantal punten te zien als grenzen van mynen horizon, die ik te voren als kleine verhevenheden op een veel uitgestrekter veld gezien had, zoo als de Biberstein (eene rots) de ruine Greifenstein, den Gräditzberg, den Kapellenberg, de Falkenberge, de Friesensteine, den Schmiedeberger kam. ×

Het weder was guur en ik voelde, dat my het stilzitten in de open lucht kwaad deed. Ik wandelde daarom spoedig terug; maar nu langs een anderen weg, namelyk door den Hohlen Stein; eene zeer naauwe opening tusschen de ingevallene rotsen, waar men eerst naar beneden en dan een eind weegs voorwaarts gaan of kruipen moet.

Donderdag 2 Juni. Dezen morgen om half 5 heb ik met mijn vroegeren reisgenoot Wilutzky Warmbrunn verlaten, om myne reis naar Saksen te vervolgen. Wy hebben, om te Flinsberg te komen, een grooten omweg gemaakt. Wy reden door Voigtsdorf en kwamen by Reibnitz op den straatweg; wy reden verder door Spiller, Langwasser, en kwamen tegen 9 uren in Greifenstein, waar wy de ruine van het slot bezochten. Zy ligt op een hooge moeilyk toegankelyke rots, en men kan zich voorstellen, dat het kasteel in vroeger tyd zeer sterk was.

× Het weder was zoo koud, dat wy ons met warm bier verkwikten.

Wy reden nog door vele dorpen en kwamen tegen 11 uren in Flinsberg aan. Wy waren hier in het Queissthal, dat zeer lief is. Deze kleine rivier valt in de Bober en daarmede in den Oder. Het bad van Flinsberg ligt op eenigen afstand van

het dorp, op de hoogte; het is aan alle zyden door bergen ingesloten, met uitzondering van de noordoostzyde, waar men in het Queissthal ziet. Als men aankomt heeft men regts den Hasenberg en de Tafelfichte, links den Geyersberg en den Iserkamm. Er zyn verscheidene bronnen die eenigzins verschillend van kracht zyn. Wy hebben van den Säuerling gedronken; die heeft veel yzerdeelen; wat lager is de Neuer Brunnen, die wy ook gedronken hebben. Men heeft zeer lieve wandelingen voor de Brongasten aangelegd, en by de laatste bron een overdekten gang voor den regen. Eenige goede gebouwen zyn bestemd, om de gasten te ontvangen. Het badhuis, dat niet groot is, zal spoedig door een ander vervangen worden. Men baadt hier elk afzonderlyk. Het water uit de bronnen wordt koud in de badkuipen gevoerd, en het bykomende warm water is ~~is~~ niet uit minerale bronnen. De ligging is, altans voor den eersten indruk, allerliefst; het gezigt tusschen de bergen door is uitsteekend schoon; de zon die doorbrak vertoonde het ons zeer gunstig. Men kan aan de bergen veel wandelen; eene menig bedwindende, maar lieve waterval, die van zeer hoog tusschen het geboomte komt, versiert eene der wandelingen.
Hier behoort nog alles aan den graaf Schafgotsch.

In de herberg wees men ons eene groote zaal, waar de badgasten dagelyks byeenkomen en wekelyks dansen. In 1829 zyn hier 180 en 1830 = 204 familien geweest. Nu was er nog maar eene.
Om 1 uur heb ik myne reis vervolgd; myn reisgenoot keerde naar Warmbrunn terug. In drie uren reed ik naar Liebwerda, meestal door [illegible] bosschen over bergen en door dalen, niet zelden door

dorpen. Ik kwam nu op Boheemsch grondgebied, en de eerste plaats die ik daarop doorreed, was Neustädl, een onbeduidend bergstadje. De bergwerken hebben hier alle belang verloren; maar men houdt ze nog aan, om met de voorregten van bergstad te verliezen, waardoor men van vele belastingen vry is. De stad heeft dus nog twee of drie bergwerkers in haren dienst, die eene kleine hoeveelheid erts uitgraven.

Liebwerda is een klein net dorp en badplaats. Men heeft hier ook zuur- en Stahl-brunnen die gedronken worden, en die voor baden dienen; men baadt elk afzonderlyk. De Graaf Clam-Gallas, heer der plaats heeft hier een slot met mooye wandelingen, die voor de badgasten open staan, en boven dien zyn er nog vele andere wandelingen. Men ligt hier nog steeds in het gebergte dat men toch meer noordelyk heeft. De herberg en andere gebouwen schynen voor de vreemdelingen die zich hier willen ophouden zeer goed en goedkoop ingerigt te zyn. Verleden jaar zyn er 157 familien geweest.

Ik heb myne wandeling voortgezet tot het naburige Haindorf, een net dorpje, maar eene beroemde kerk is en een klooster van Franciscaner monniken. Ik vond in der daad deze kerk zeer mooi; zy is groot, van griekische bouworder, met mooye gewelven en twee torens. Een klein Mariabeeldje, dat wonderen doet, en nog steeds veel door bedevaarders bezocht wordt, is de aanleiding geweest tot het bouwen dezer kerk en het stichten van dit klooster. De mon-

nik, die my rondleide, was de Sacristaan, een frater, die te voren kok geweest is, een bedaard man, die zeer verstandig en zonder eenige vrome gemaaktheid sprak. Hy wees my in den kruisgang een altaar, dat Wallenstein in het veld medegevoerd en voor zynen godsdienst gebruikt heeft; – in de Sacristie wees hy my twee kruissen welke zeer mooi met paarlen ingelegd waren, en die broeders uit dit klooster uit Jeruzalem medegebragt hebben. Er is thans nog een van hen in Jeruzalem.

Er zyn maar zes monnikken meer in dit klooster, dat even als de kerk in een staat van verval is. De Graaf Clam Gallas heeft de verpligting, beide te onderhouden en zyne ambtenaren doen dit met zeer groote spaarzaamheid.

De bezittingen van dezen graaf zyn zeer uitgestrekt: hy heeft 4 Heerlykheden: Friedland, Reichenberg, Greifenstein, Lemberg; – daarvan is Friedland alleen zes □ mylen groot; doch ongeveer de helft is bosch. Het geheel bevat 5 Steden: Reichenberg, Friedland, Grotow, Grüzen, Neustädl; – 128 dorpen, en 80,000 onderdanen. De reine inkomsten dezer goederen worden op 250 duizend Convenzionsgulden berekend.

Men heeft hier nog de Corveen of Robothen; maar het gebruik heeft ingevoerd dat zy op eene niet al te bezwarende wyze worden afgekocht. Alle drie jaren maakt men met den heer de overeenkomst om hem te betalen voor elken Handtag 6 of 8 kreutzer, en voor elken Zugtag 18 kreutzer W. W. terwyl het gewone dagloon 60 kreutzer en nog de kost bedraagt. Zoo heeft my de waard, die tevens amb-

Berndt 390.

tenaar van den graaf is gezegd.

Vrydag 3 Junii. Heden heb ik myne reis naar Hernhut voortgezet. Tegen 8 uren vertrokken. Het eerste belangryke punt op dezen weg was het Slot Friedland. Het ligt op eenen hoogen basaltberg of rots, dien ik eerst van onderen besigtigde. Zeer merkwaardig is de vorming van de basalten als zuilen tegen elkander ge-stelde zyn, en zoo eene vaste rots uitmaken. Het kasteel is nog goed in orde, maar wordt alleen van ambtenaren van den graaf be-woond. Het is in onderscheidene tyden ge-bouwd, en heeft aan vele familiën toebehoord. Zoo my de Castellan zegt hebben zich zeven familiën opgevolgd: 1 Werkowitz 2 Berge von Dub. 3 Biberstein 4 Räderer. Deze ver-loor het, omdat zy protestantsch was. 5 Wal-lenstein. Toen de hertog vermoord was be-kwam het de familie 6 Gallas, en toen deze uitstierf 7 Clam.

In de zalen moet men my de portretten der familie Räderer, een zeer goed portret van Wallenstein, dat men voor zeer gely-kenend houdt. Het drukt veel kracht en list maar geen adel des gemoeds uit. Hy schynt ook uit dat portret in levensgroote, een klein tenger man geweest te zyn. Het por-tret van Gallas, die hem in het commando des legers en in het bezit van dit slot op-gevolgd is, heeft geen uitdrukking; het is een onbeduidend gezigt, vooral ook geen adel in de trekken. De mannen van den 30 jarigen oorlog hadden geen adel in het hart, zoo konden zy dien ook niet op het gelaat hebben. Wy zagen onderanderen de twee gevangenissen (Burgverliesse) met zyde-deuren; de Rüstkammer, waar vele wapens

In deze vallei heeft men steenkoolmynen. +

maar niet van bekende personen bewaard wor-
den. In de kapel is de eene altaar nog zoo als
hy door de familie Räderer voor den protes-
tantschen godsdienst was ingerigt, en toch ver-
schilt de byna niet van de katholike altaren.
Wallenstein is niet veel hier geweest; hy be-
zocht het slot, waarvan hy den naam voerde,
slechts vier maal.
By het slot zyn tuinen en wandelingen goed
onderhouden. De herrschaftliche Brouwery
en Brandery zyn ook hier.
De stad is op eenigen afstand van het slot;
zy is klein, maar nog al net en levendig. In
de kerk zag ik het monument dat de laat-
ste gravin van Räderer, die hier woonde,
voor haren man heeft laten oprigten, en dat
ook tot graf voor haar en haren zoon be-
stemd was; doch zy en hare kinderen stierven
als ballingen in vreemde landen.
Om 11 uur heb ik myne reis vervolgd, door het
dorp Reichenau naar Reibersdorf, waar ik
middag hield. Hier was ik in Saksen; van
het oostenrykschen grondgebied heb ik slechts een
klein stuk gepasseerd. In het uiterlyk voor-
komen bemerkt men weinig onderscheid;
de huizen, de kleding der bewoners konde-
gen overal welhebbendheid aan.
Van Zitau, eene nette welvarende stad, van
12 duizend inwoners, met mooye wande-
lingen en publike gebouwen, vooral ka-
zernen; – maakte ik links af een uit-
stap naar den Oybinn, omtrent ander-
half uur afgelegen. De weg derwaards gaat
door eene enge vallei omringd van Rotsen.
De Oybinn is een op zichzelfstaande berg of rots
midden tusschen hogere bergen en alleen aan-

eene zyde vry. Het dorp, dat aan den voet ligt, draagt denzelfden naam. By den school-meester van dit dorp vindt men den sleutel en ook begeleiding, om op den berg te klimmen en de ruine te zien. Deze schoolmeester kwam my voor een beschaafd en verstandig man te zyn, die in dit afgelegen bergdorp zyn beroep met vlyt en lust waarneemt. Hy zeide my dat het getal der inwoners 800 ongeveer bedraagt en dat der kinderen in de school 119.

De Oybin is niet zeer hoog maar, om zyne ligging en ruine merkwaardig. Hier stond lang een Ridder of Rovers-kasteel, waarvan men nog een ouden toren ziet. Naderhand was er een kerk en klooster, die met de hervorming verlaten werden, en waarvan zeer schilderachtige ruines zyn overgebleven. De muren zyn gedeeltelyk uit de rots gehouwen. Hier is ook het kerkhof, dat nog heden dient. Ik had van eenige punten: den kaizerstuhl en het kaisersbed mooi uitzigt; de zon brak juist door en gaf eene schoone verligting. De hoogste der bergen, die den Oybin omringen heeft den naam van Hochwald. Voor de byzonderheden verlaat ik my op eene kleine beschryving, die ik by den schoolmeester vond.

Een Boheemsch meisje, dat geen woord Duitsch kende, en by den schoolmeester woonde, ging met ons en speelde boven op den Oybin op de harp.

Lager aan den berg is de protestantsche kerk, die nog gebruikt wordt; zy is ook in de rots uitgehouwen, en gaat schuins op als in den Schoumburg; de rots heeft deze helling, die zeer doelmatig voorkomt, noodzakelyk gemaakt. Ik zag in deze kerk het avondmaal in hout gesneden en gekleurd, vervaardigd door een kunstenaar van Birkstein in Bohemen, niet ver van hier; dat my zeer mooi en vol uitdrukking voorkwam. Dit is een soort van kunstwerk dat men zeldzaam zeer goed aantreft.

Sedert Zittau, werwaards ik van den Oybin terug kwam, had ik onverbeterlyke goeden straatweg; en daarover, door eenige dorpen, kwam ik om 8 uren in Herrnhut aan.

Myne reisgenoten waren twee jonge lieden uit de omstreken van Liebwerda, die my weinig gezelschap opleverden. Zy hebben my veel verhaald van den smokkelhandel (Pascherei), waarop voor een gedeelte de welvaart van de grensbewoners gegrond schynt te zyn. In den laatsten tyd is het veel moeilyker geworden; de Oostenryksche regering heeft in plaats der gewone tolbeambten, die zich liever omkoopen of bang waren, grensjagers opgerigt, die hunne wapenen gebruiken, wanneer zy smokkelaars ontmoeten; reeds een paar Pascher zyn doodgeschoten. Dit maakt evenwel niet dat het verboden vervoer van goederen zoude ophouden.

Ik heb in Hernhut nog wat rondgewandeld; een zeer vriendelyke broeder heeft mij be-geleid en veel medegedeeld. Ik ging op het kerkhof en den daarby gelegen Hut-berg; ook doorwandelde ik de plaats, die byzonder net en regelmatig is. Tot myne verwondering vernam ik, dat er slechts 1000 inwoners zyn: het getal der huizen zoude eene veel grootere bevolking doen vermoeden.

Als eene byzonderheid moet ik nog opteekenen, dat ik in het boek der vreem-delingen hier vond eene Turksche vrouw Fatme Abdallah, die onlangs Hernhut bezocht heeft. Men zeide my dat zy by eene Russische familie in Dresden woont en Christin geworden is. Zy was hier geko-men om door de Hernhutsche kooplieden narigt omtrent hare verwanten in Turkye te bekomen.

Zaturdag 4 Junij. Dezen morgen heb ik de merkwaardigheden van Hernhut bezigtigd. Ik ben op nieuw gegaan op het kerkhof, waar de dooden, even als in de kerk de levende met de grootste order, mannen en en vrou-wen afzonderlyk gerangschikt zyn. Zy hebben hier elk een steen met den naam, tyd en plaats der geboorte en van het overlyden. Sedert 1722 dat Hernhut gesticht is zyn de dooden niet gestoord, en men heeft de begraafplaats onlangs uitgelegd, om hen steeds te kunnen laten rusten. In groote plaatsen ware dit stelsel onuitvoerbaar: op die wyze zoude eindelyk het gansche land kerkhof worden.

In het oude Bethhuis hangt een schildery waarop X
de eerste bekeeringen door de zendelingen voorgesteld
zyn. Als kunstwerk heeft dit geene waarde; maar
het is merkwaardig, omdat, zoo men zegt, de perso-
X in 1734.) nen uit de verschillende gedeelten der wereld
die er op voorgesteld worden, werkelyk
portretten zyn van degenen, die het eerst door
de Hernhutsche zendelingen bekeerd zyn.

Novalis ligt hier ook begraven, maar mijn leids" man wist my zyne rustplaats niet te wyzen. Op den Hutberg heeft men een zeer uitgestrekt gezigt. Men heeft om den rand van een paviljoen de namen geschreven van alle de bergen, steden, dorpen enz: die men van hier zien kan.

In het Herrschaftliche Haus is het bestuur over de goederen en aangelegenheden der gemeente. De Gravin Einsiedel, die thans vrouw van de Heerlykheid is bewoont een ander huis, en is ook aan het hoofd van het Zusterhuis.

De Voigtshof, waar de graaf Watteville gewoond heeft, is thans het eigendom van den graaf Dohna, die ook Herrn" hutter is, maar zelden hier komt. Ach" ter dit huis zyn mooye tuinen en wandelingen aan den Heinrichsberg; deze staan voor elkeen open. Voorby den Hein" richsberg is de Hengstberg, waar ook mooye wandelingen zyn. Dezen morgen maakten eenige liefhebbers daarin mu" ziek van blaasinstrumenten, dat door de gansche stad klonk.

Ik bezigtigde ook het Bethhaus, dat grooter, maar even eenvoudig is als die in de andere gemeenten. Men heeft my ook gewezen het oude Bethhaus, het eerste, dat by het oprigten der gemeente gebouwd is; het is niet groot en zeer laag gesteld. Het dient thans nog voor de kinderen. ×

In het Zusterhuis heeft my een zeer beschaafd"

x Hernhut ligt op Bertelsdorfer grond.

en wel onderricht zuster, Ale Reinhild, alles gewezen. Hier was het even als ik het elders gevonden heb. Orde, zindelykheid, eenvoudigheid in de gansche inrigting. De keuken was een voorbeeld van netheid. Er zyn omtrent 150 zusters, en vele anderen in de stad laten zich het eten uit deze keuken komen.

In het Bruderhaus is het niet zoo aangenaam voor het oog; daar wonen omtrent 100 personen, die eten nog te zamen; vele zyn in arbeid buiten het huis. Hier verblyven ook de werklieden, die niet tot de gemeente behooren. Eenige ambachten hebben in het huis zelf plaats, zoo als leerlooyen, broodbakken.

Er zyn wel 200 vrouwen meer dan mannen in Herrnhut.

Vele byzonderheden, die ik hier wilde opteekenen, vind ik in een klein boekje, dat ik my hier heb aangeschaft en waartoe ik my dus wil verwyzen. De kolonie is nu 109 jaren oud; aan den weg zag ik gisteren avond een monument, dat ik nu verneem, dat de plaats aanduidt waar in 1722 het eerst een boom geveld is, om een huis te bouwen voor de Moravische broeders. Het was de Graaf Zinzendorf, die hun schuilplaats verleende op zyne goederen van Rennersdorf en Berthelsdorf.x Toen deze familie uitstierf volgde die

van Watteville, waarvan de laatste in 1811 gestorven is; sedert is de heerlykheid in de familie Einsiedel. Dit is toch eigentlyk maar in naam, want de goederen behooren aan de gemeente. Die niet tot de gemeente behoort kan in Herrnhut geen huis bezitten; zy die eigenaars van huizen zyn kunnen ze bloot aan andere leden der broederschap, of aan de gemeente zelve verkoopen, deze bezit een groot aantal huizen, die zy verhuurt. Men verhindert evenwel niet dat anderen dan broeders zich hier met der woon ophouden; ook zyn onder de bedienden en werklieden steeds personen, die niet van de gemeente zyn.

De bevolking van Herrnhut neemt niet bezonderlyk toe nog af, en zoo is het in de meeste kolonien, de afname door het overgaan tot andere belydenissen wordt ruim opgewogen door de aanwinst van andere die tot hen overkomen. In Herrnhut is nog altyd veel welvaren vooral door uitgestrekten linnenhandel die van hier uit onmiddelyk met Spanje, America en andere landen gedreven wordt.

Vele byzonderheden omtrent het bestuur en de inrigting der gemeenten van de Moravische broeders, die ik hier wilde opteekenen, vind ik vermeld in een boekje gedrukt te Gnadau in 1823, dat ik hier gevonden heb, en waartoe ik my dus kan verwyzen.

Om 10 uren heb ik Herrnhut verlaten en ben des avonds om half 10 in Dresden aangekomen; ik deed deze reis met een wagen uit de herberg te Herrnhut. Van den weg hebik weinig op te teekenen. Löbau is eene kleine maar nette en welvarende stad. Ik passeerde het dorp Hochkirchen, en kwam om half twee in de stad Bautzen; beide plaatsen zyn wegens veldslagen bekend. In de laatste hield ik middag, zy is eene vry groote stad met 12000 inwoners, en heeft een goed voorkomen: de huizen zyn goed gebouwd en onderhouden;

er zyn lieve wandelingen en er was veel levendigheid.

Ik passeerde naderhand door Bischofswerda, een weinig beteekenend vlek, dat toch net gebouwd is. Overigens ben ik door vele dorpen gekomen, die met de Silesische welke ik in de laatste dagen gezien heb naauwelyks gelyk te stellen zyn, evenwel nog steeds een tamelyk welvarend voorkomen hebben. Meestal heerscht hier nog dezelfde soort van nyverheid, namelyk spinnen en weven. Het land was weinig bergachtig, evenwel had ik nu en dan mooi gezigt op de dorpen die op grootere en kleinere afstand liggen. Sedert Bischofswerda reed ik meest door wattbosch.

De straatweg is overal uitmuntend onderhouden, en van afstand tot afstand zyn zitplaatsen met boomen omringd, somtyds ook met bloemen, voor de voetgangers bestemd. Deze inrigting behoort tot de vorderingen in de beschaving.

Zondag 5 Juni. Heden was het slecht weder; ik was door verkoudheid lusteloos, en door het geen ik in de nieuwsbladen gelezen had zeer neerslagtig. Nu de tyd myner terugkomst in het vaderland nadert, vernieuwen zich de zwarte beelden van het ongeluk en de ellendigheid, die daar plaats hebben en die ik er onvermydelyk zal aantreffen.

Ik heb veel thuis geschreven; aan tafel heb ik geen kennissen gemaakt; na t eten ben ik naar het Linkesche Bad gewandeld, en ben daar in den schouwburg geweest, waar gespeeld werden: Erste Liebe; en Gretchen und Paul, een ballet; - de uitvoering was vry goed, en voor uitspanning was deze vertoning zeer geschikt. Felle koude verhinderde, na den schouwburg nog buiten te blyven.

× deze door Julio Romano gecopieerd.

Maandag 6 junij. Myne ongesteldheid en neerslagtigheid zyn niet beter. Den voormiddag heb ik nog thuis met schryven doorgebragt. Na den middag heb ik gewandeld in den Grossen Garten, waar ik in het Koffee-Huis was, waar concert gegeven werd; – in den Bruhlschen Garten en op het Terras, ook door en om de Stad. Men kan de wandelingen van Dresden niet genoeg bewonderen.

De heer Weber, by wien ik gisteren vergeefs geweest was, bezocht my heden, en verzocht my by hem tegen morgen.

Dingsdag 7 junij. Dezen morgen was ik in de Gallery van Schilderyen, die niet publiek is, omdat men er verandering in maakt. Met onuitsprekelyk genoegen zag ik hier de meesterstukken weder, die my te voren zoo verrukt hadden. De Madonna van San Sisto; ook de kopieen van de Madonna della Seggiola uit Florence en van de heilige Cecilia uit Bologna ˣ werkten als troostende beelden uit eene betere wereld op myn gemoed. Zulke scheppingen van de geest verzoenen met ons geslacht en geven de verzekering, dat by al de erbarmlykheid, die ons in de werkelyke wereld zoo tegenstaat, iets hoogers in den mensch is, dat niet verloren gaat. De heerlyke stukken van Correggio: de nacht, Magdalena; – die van Titiaan, onderanderen Jesus waar hy zegt Geeft den Keizer, wat des keizers is, Venus, portret van Arretino; – De bruiloft van Canaan door Paul Veronese; – vele stukken van Mieris vooral, dat waar hy het portret zyne vrouw schildert; – van Ruisdaal, vooral de jagd; – van Wouwerman, en nog vele andere nog trokken als weleer myne aandacht.
Ik trof hier den heer Mason uit Portsmouth in

New-Hampshire aan, met wien ik in Berlyn reeds kennis gemaakt had.

Wy waren nieuwsgierig, om de gevangenissen te zien; zoo wy vernamen, zyn die hier drieërly, naar de onderscheidene gerigten: 1 Amts-gefangniss, 2 in de Altstadt, 3 in de Neustadt. Wy gingen saam in de eerste, die is sedert zes jaren in gebruik, en is vry goed ingerigt. Er zyn 28 vertrekken, die alle goed licht en lucht hebben, en waarin 1, 2 tot 4 gevangenen zyn. In den winter worden die vertrekken gewarmd. Men heeft hier beschuldigden, en veroordeelden voor eenen korten tyd: zy die tot jaren lange gevangenis veroordeeld worden, blyven in het Tuchthuis te Waldheim; landloopers en bedelaars worden in het verbeteringshuis te Zwikkau opgesloten. Als eene byzonderheid van het Saksische Strafregt moet ik opteekenen, dat hier verscheidene vrouwen zaten, die tot gevangenis van 14 dagen veroordeeld waren ter zake van Unehliche Beschwängerung. Of deze straf billyk en doelmatig is, wil ik hier niet onderzoeken. Het getal der gevangenen bedroeg 79. Men geeft hun ter lezing een bybel, maar gedoogt geen andere boeken.

In de Gevangenis der Altstadt ben ik niet zelf geweest. De Hr. Maren heeft my gezegd dat zy slecht is; de gevangenen zyn vele te zamen in kleine vertrekken geplaatst. Er zyn ook onderaardsche gewelfde hokken, die men toch sedert vele jaren niet gebruikt.

De gevangenis der Nieustadt vond ik vry goed; De vertrekken waren luchtig en niet over- laden.

Ik heb gegeten by den heer Weber, die thans vice-president van het Hof van appel is. Hy heeft 10 kinderen waarvan ik er eenige zag. Ik hoorde van hem en een ander gast veel over de onlusten en over de beraadslagingen betrekkelyk de nieuwe constitutie spreken. Ik kan er niet over oordeelen, maar zoo my voorkomt, is de vrees voor het volk zeer groot is zal men aan den boerenstand omtrent den afkoop der heerlyke regten zeer veel toestaan.

Ik maakte een bezoek by Tieck, die my vriendelyk ontving en my tegen vrydag avond verzocht.

Woensdag 8. Het weder is altyd slecht; myne gezondheid en neerslagtigheid is niet beter.

Dezen voormiddag bleef ik t'huis schryven. Ik at in de Stad Wien met den heer Haren; de zaal waar men eet is in die herberg zeer mooi en groot.

Wy gingen na 't eten met den heer Tod, een schot die in dezelfde herberg woont, de schilderyen van den heer Quandt zien. Voor een particulier heeft deze eene mooye verzameling. Eenige oude beschilderde glazen, landschappen van Steinkopf en Rode; vooral vier hoofden, zoo de bedienende ons zeide van Eckersch. Een daarvan was het hoofd eener heilige, met eene gouden glorie; maar

x in 1638 gebouwd

in de liefste uitdrukking van onschuld en goedheid was voorgesteld. Dit stukje behoort onder de liefste, die ik my herinner gezien te hebben; er was iets hemelsch in dat gelaat.

Wy vonden hier een zonderling verwaanden en zeer opdringenden man, over wien wy naderhand zeer gelachen hebben. Men zeide ons naderhand dat hy een engelsch taalmeester was; zyn naam was Adolf von Rosenberg.

Vervolgens zyn wy in de verzameling der Gipsafgietsels van Mengs geweest; ik had die reeds meer gezien maar zag ze met veel belang op nieuw. Er is nu een catalogus die te voren ontbrak. Wy zyn nog in den Brühlschen Garten geweest, maar de regen dreef ons spoedig naar huis.

Donderdag 9 Juni, om 5 uren ben ik met de Hn Haren, Tod en Von Troil, de laatste Zweedsch ritmeester, naar Freyberg gereden. Wy passeerden den Pla uischen Grund en Tarant; om ruim 10 uren kwamen wy aan.

Wy bezagen de Domkerk eene der schoonste in Saksen; het gewelf is zeer mooi. Er zyn twee predikstoelen, een die gansch op zich zelf staat en zeer hoog is uit den katholieken tyd en een veel lager tegen een der pylaren;ˣ beide zyn om hun beeldwerk merkwaardig. Een ingang wordt genaamd de „Goldne Pforte" omdat vroeger de beelden verguld waren. Deze poort schynt onder

dan de kerk en in Byzantijnschen stijl gebouwd.
In het choor dezer kerk liggen de keurvorsten van Saksen tot aan hunne verandering van godsdienst begraven; Georg IV, die in 1694 gestorven is, was de laatste die protestantsch stierf. Voor allen zyn gedenkteekenen en opschriften; maar byzonder groot en ryk is dat van den eersten Keurvorst van dit geslacht, Moritz, die twee maal het lot van den religie-oorlog besliste, en 1553 by Sievershausen den dood vond. Het monument is van Florus van Antwerpen; het is zeer ryk en met beelden overladen. De wapenrusting, waarin hy de doodelyke wonde bekwam, is ook hier. Zyn vader is de eerste van het geslacht, die hier begraven ligt.
De beroemde mineraloog Werner ligt ook hier begraven; het eenvoudig opschrift van zyn grafsteen is, dunkt my, zeer wel gekozen: „Hier ruhet Abraham Gottlob Werner. Dieses Denkmal errichtete ihm schwesterliche Liebe; ein bleibenderes er sich selbst." Eene opgerigte toorts met het jaartal 1750 duidt zyne geboorte; eene omgekeerde toorts met het jaartal 1817 duidt het jaar zynes overlydens aan.
Freiberg ligt in het midden van vele zilvermynen, en is tevens de plaats waar de wetenschap welke voor het uitgraven, zuiveren en smelten van het metaal vereischt wordt zeer grondig onderwezen wordt. Ons oogmerk was van dit een en ander wat te zien en te leeren zoo veel als dit voor niet ingewyden mogelyk is.
Er bevinden zich hier steeds vele vreemden, om zich te onderrigten, een daarvan, een Spanjaard de Pardo, heeft ons in de Schmelzhütte en in het Amalgameerwerk bygeleid. De Hr. Werner had eene aanbeveling aan hem. Hy is een zeer kundig man, die bestemd is, om aan de Bergacademie in Almaden onderwys

te graven. Wy zyn naderhand in de myn Beschert-Glück geweest en hebben daarby de eerste bewerking van het metaal gezien. Voor de duidelykheid wil ik het weinige, dat ik opteeken, hierby aanvangen.

Als gewoonlyk bekwam elk van ons een mynwerkerspak, en daaraan werd een lantaarn voor op de borst bevestigd; zoo stegen wy af langs ladders die schuin stonden, omtrent in eene helling van 45 graden. Deze helling is dezelfde van den „Gang" of het vlak waarin de aders van het metaal voorkomen (in het Fransch filon) Wy hadden naast ons de pompen, die het water in de hoogte brengen. Het eerste waar wy aankwamen was de Stollen-Strecke of gallery waardoor het water uit de diepte, door een Stollen of kanaal wordt afgeleid naar de Mulde, by Künersdorf, omtrent twee uren van hier. Deze Stolle is 600 voet diep in schuinsche lyn; want daarna rekent men in de mynen. Hooger heeft men weinig water uit te pompen.

Beneden deze Stollen-Strecke heeft men op elken afstand van 144 voet (20 lachter) een Gezeng-Strecke, dat is eene gallery, om het erts op te sporen en het naar boven en naar beneden te volgen en uit te graven. Deze myn (Grube) heeft 11 zulke Gezeng Strecken. Wy zyn in de eerste en tweede geweest. Daarin hebben wy op verscheidene plaatsen het uithakken van het erts gezien. De galleryen zyn meest in de rots uitgehouwen; waar men erts gevonden heeft zyn zy ook door balken ondersteund; over het algemeen zagen wy toch weinig hout in deze myn. Het erts en ook de rots, waarvoor men geen plaats heeft, worden in kleine wagentjes (Hünde genaamd) gebragt naar de Treibschacht, dat is

hen naemt Fahrschacht, die waardoor men in de myn gaat, en Kunstschacht, die waar door de pompen gaan.

x Deze myn heeft vier schachten.

de Schacht waardoor de tonnen naar boven gaan. Men kruidt de Hunde hier over planken, zonder andere inrigting; yzerbanen zouden zeer kostbaar zyn en in deze galleryen, die byna nooit gansch regt uit gaan, niet wel aanwendbaar zyn.

In de myn en naderhand in een model zagen wy de twee verschillende wyzen van het erts uit te graven. De eerste noemt men Fürstenbau; zy bestaat daarin, dat men van onderen naar boven voortgaat, zoo dat de opening, waaruit men het erts genomen heeft, steeds weder aanvult met den afval van hetgeen men hooger uithakt. De tweede wyze heet Strassenbau, zy bestaat in het uitgraven van boven naar beneden, steeds de ader volgende. Men moet hierby de opening die men boven zich gelaten heeft, aanvullen door eerst een rei van balken tusschen de rotsen te bevestigen, en daarop de uitgegravene steenen te plaatsen, tot dat men aan het laagste punt gekomen is, als wanneer men de gemaakte opening gansch aanvult. De eerste wyze heeft, waar ze aanwendbaar is, groote voordeelen; men bespaart veel hout, en men stelt zich niet bloot aan het gevaar van instortingen. In de mynen van Freyberg wordt met weinig uitzondering Fürstenbau gedreven.

Uit de diepste Schacht wordt het erts door middel van een waterrad opgetrokken; de tonnen zyn twintig minuten onderweg; by de andere schachten gebruikt men paarden.ˣ De arbeiders gaan altyd langs de ladders naar beneden en naar boven. Er zyn in dezen omtrek (Revier) 70 mynen (Gruben) die bewerkt worden; die waarin wy waren, Beschert Glück is een der belangrykste; maar eene andere, met name Hein-

metaalsoorte is ryker. Wy zyn niet tot het laagste punt afgedaald, daar was niet weerder te zien en wy verloren, als wy dat zien wilden de gelegenheid, om buiten de myn nog veel te zien. Onze Schotsche reisgenoot, Tod, verkoos dit en ging afzonderlyk met een leidsman „to the very bottum." Er werken in deze myn 920 menschen. Elk werkt acht van de vier en twintig uren, de tyd van het klimmen medegerekend. Alvorens in de myn te gaan verzamelen zy zich telkens in eene groote zaal en zingen liederen. Ik heb deze godsdienstoefening bygewoond, zy heeft iets aandoenlyks, als men bedenkt dat ze de voorbereiding is om zich in levensgevaar te begeven. Toch is het gevaar hier veel minder groot dan in vele andere mynen; men heeft byna nooit instortingen, of uitbarstingen van water, en er is geen ontvlambare of verstikkende lucht; zoo dat men hier ook niet de hooge schoorsteenen ziet die elders bestemd zyn om de lucht te doen doorstroomen. De werklieden, wanneer zy hun proefwerk gemaakt hebben, bekomen vyf of zes zilvergroschen daags; men noemt ze Doppelhauer; andere bekomen nog minder. Een Ganghauer wint 3 Th. 12 Sgr; — een Untersteiger 5 Th.; — een Obersteiger 5 Th. 6 Sgr. weekelyks. Ongeveer 20 menschen werkten buiten de myn.

Het erts uit de myn komende wordt in vier soorten gescheiden naar dat het meer of minder metaal bevat; dit werk geschiedt door kinderen. De beste stukken worden droog gestampt en gezift; de slechtere worden nat gestampt en door gewasschen. Dit wasschen geschiedt door het gruis over vierkante houten vakken uit te spreiden en er water over te laten loopen. Dit water neemt de ligtere deeltjes die geen metaal bevatten mede en laat de zwaardere liggen waarin het metaal

bevat is. Dit wasschen geschiedt drie maal.

Uit het gruis van erts, dat men door het ziften en wasschen verkregen heeft wordt op tweeërlij wijze het metaal afgescheiden, door het amalgameeren en door het smelten. Wij hebben beide die bewerkingen gezien. De wetenschap en de ondervinding worden hier met het grootste overleg aangewend, om op de volkomenste wijze het metaal met de minste kosten en het minste verlies te verkrijgen. Ik zoude dit alles niet kunnen beschrijven want men moet van het vak zijn om het met kennis van zaken te zien en te begrijpen. Het was mij toch belangrijk op te merken hoe veel kennis en arbeid vereischt worden, om het zilver, na dat het eens uit de aarde gegraven is, van vreemde deelen te zuiveren en in eenen bruikbaren staat te brengen.

Het Amalgameerwerk is beschreven in een klein boekje Description du procédé d'Amalgamation à Halsbrücke d. – par A. Muller. Daarheen kan ik mij verwijzen. Het groote zorg maakt ~~mlr~~ het mengsel van erts dat niet te veel en niet te weinig metaal bevat; – men maalt het, – men doet er 1/10 zout bij; – men roost het; – men zift het; – en alsdan wordt het in twintig vaten met kwik en met ijzeren staven rond gedraaid. Elk dezer vaten of tonnen kan 10 kwintalen erts bevatten. Men laat ze zes uren draaijen en daardoor geschiedt eigentlijk het amalgameeren, dat daarin bestaat, dat het zilver zich chemisch met de kwik vereenigt en het ijzer de andere deelen aan zich trekt. De volgende bewerking geschiedt, om het amalgame, dat is de vereeniging der kwik en zilver, van het overblijfsel in de tonnen af te scheiden; – eindelijk om door uitdamping de kwik van het zilver te scheiden. Men bekomt op die wijze het zilver nog gemengd met eenig koper; dit laat men er mede vereenigd, dewijl in de munt, men

waarschynlyk hoe men dit zilver zendt, dit bymengsel noodzakelyk is.
De andere wyze om het metaal te zuiveren bestaat in het smelten. Hierby heeft ook veel overleg en chemische berekening plaats. Men mengt onderscheidene soorten van ertz, doet er slakken van vroegere smelting by, ten einde eene stof te bekomen die goed smelt. Het armste ertz, dat men smelt bevat $\frac{1}{16}$ lood (zilver) op de 100 pond; dit wordt met ryker ertz gemengd, en zoo bekomt men stukken lood met zilver; — die worden op nieuw met ertz te zamen gesmolten, zoo dat men na meermalen smelten, en verschillende mengsels eindelyk stukken (als koeken die onder in den oven blyven) bekomt die ten minsten twee mark zilver op het kwintaal (100 pond) bevatten. Dit smelten geschiedt in ovens die 16 voet hoog zyn. Het koper wordt reeds onder de bewerking van het lood en zilver afgescheiden. Om het zilver van het lood en andere metalen te scheiden worden de koeken die ze vereenigd bevatten op nieuw gesmolten. Dan oxideert zich het lood en dit met zwavel en andere metalen zyn ligter dan het zilver, dat er zich van afscheidt en op den bodem van den oven blyft liggen als het ander metaal lood &c. daarvan afvlaait. Dit laatste roost men op houtvuur, om het arsenicum, de zwavel enz. te laten vervliegen, en eindelyk met minder moeite het lood zuiver te bekomen.
In alle deze bewerkingen is een uitsteekend overleg, om niets te loor te laten gaan. Zoo heeft men b.v. byzondere vakken by de schoorsteenen ingerigt, waar door de rook geroerd wordt om de metaaldeeltjes af te leggen, die anders in de lucht zouden vervliegen.

Het amalgameerwerk is eene oude inrigting; tegenwoordig is het smelten voordeeliger; maar het zoude niet raadzaam zyn, eene zoo kostbare en omslagtige inrigting, als het Amalgameerwerk is, ligtvaardig te veranderen. Voor de wetenschap is het zeer belangryk, dat beide wyzen van het metaal te zuiveren in werking blyven. Zy zyn als het ware groote laboratoriums voor chemische proeven zoodanig men elders niet wel nemen kan. Zulke werken als deze hebben veel toegebragt om de Chimie als wetenschap te doen ontstaan; thans werkt de wetenschap terug op de praktyk, en vooral hier wordt elke stap die de theorie maakt voor de bewerking van het metaal aangewend. Van dien kant beschouwd, is het van groot belang dat de bergwerken niet enkel als finantieele speculatien behandeld worden, maar ook worden aangehouden al brengen zy geen geldelyk voordeel op.

De amalgameer en smeltwerken liggen drie kwartier van de stad Freyberg; het metaal uit de mynen van twintig uren in den omtrek wordt hier gezuiverd. Men rekent, dat jaarlyks tusschen 50 en 60 duizend mark zilver gewonnen wordt. Het veel overleg wordt het water gebruikt, om de raderen in beweging te brengen.

Wy eindigden dezen belangryken dag met een vrolyk avondmaal, hetgeen voor ons merkwaardiger was daar wy uit zoo verschillende landen byeen gekomen waren en terens geheel uiteenloopende wyzen van zien hadden. Onze Schotsche reisgenoot vermaakte ons door zyne naive zonderlingheid, hy was nog zeer jong, zeer ryk, en juist zoo als men vroeger de Engelsche reizigers beschreef. Hy reisde, omdat het zoo hoorde, maar het was hem een lastig werk,

daarom deed hy het zoo spoedig mogelyk af. Hy stelde geen belang in hetgeen hy zag, maar verlangde by zyne terugkomst te kunnen zeggen, dat hy hy op alle beroemde plaatsen geweest was. Hy wilde volstrekt de Saksische Schweitz in eenen dag zien. De Zweedsche reisgenoot was zeer weetgierig, maar van veel dingen wist hy nog te weinig; verreweg de best voorbereide was de Amerikaan; toch zag hy te zeer door Americaansche oogen, en kon zich niet in den toestand der Europische volken verplaatsen.

Vrydag 10 Juni. Alvorens wy Freiberg verlieten zyn wy in het gebouw der Bergakademie de verzamelingen wezen zien. Een Spanjaard, ook bestemd voor Almaden was zoo vriendelyk hier onze leidsman te zyn. Zyn naam was Baranda. In de verzameling van modellen merkte ik op het werktuig om het water uit de myn te pompen door middel van eene kolom water. Men wees ons ook de modellen der werktuigen waarmede men in de aarde boort om zich van het bestaan van erts te verzekeren. Men maakt met dezelfde werktuigen de zoogenaamde Artesische bronnen.

Het kabinet van mineralen is by uitstek ryk; wy konden het slechts vlugtig bezien. Dat van Werner wordt afzonderlyk bewaard, het munt uit door schoone uitgezochte voorwerpen; men wees ons onderanderen vele fraaye stukken zilvererts.

Er zyn in de Bergakademie 30 inlandsche leerlingen en gewoonlyk omtrent 20 buitenlanders. Er zyn 8 onderwyzers. De cursus duurt 4 jaren, en zy, die zich voor hoogere posten bestemmen, studeren dan nog in de regten.

Het ligt 1230 Parysche voeten boven de oostzee.

Het onderwys is verschillend voor hen die eigent=
lyke „Bergleute" willen worden en voor toekom=
stige „Hüttenleute". De eerste zyn die welke in
de mijn zelve werkzaam zyn, de tweede die zich
met het amalgameerwerk en de smeltery be=
zig houden. Dit verschil heeft in het onder=
wys toch eerst plaats gedurende het vierde
jaar.

In een prentewinkel bezagen wy eene zoogenaam=
de Parade; dat is eene gekleurde afbeelding
van alle de bergleeden en andere werklieden
tot de bergwerken behoorende in hun plegt=
gewaad, zoo als zy by groote gelegenheid op=
togt houden. Er is in deze kleedingen iets schil=
derachtigs, en de kleuren en vormen der klee=
deren hebben allen eenig verband met de by=
zondere tak van werkzaamheid waartoe
zy behooren; ook draagt elk de werktuigen
die hy gebruikt. Voor eenigen tyd, toen de ko=
ning hier geweest is, heeft er zulk een optogt
plaats gehad. Deze Parade, waarop die op=
togt werd voorgesteld, was 24 ellen lang.

Freiberg is eene vry nette stad met 9000 inwo=
ners, die veelal van de mynwerken leven; zy
heeft een welvarend voorkomen.

Het weder was slecht; wy keerden langs den=
zelfden weg als gisteren naar Dresden te=
rug. Te Tarant zagen wy in de herberg
eenige kwekelingen van de Forstschule;
hunne groene kleeding was het eenige waar=
door zy zich onderscheiden.

Dezen avond ging ik met den heer Haren by
Tiek die my had uitgenoodigd. Het gezelschap
was niet talryk, en bestond behalven zyne
familie meest uit tooneelspelers en tooneelspe=

sterf, evenwel niet van het Dresdensche tooneel.
Na dat men thee gedronken en wat gepraat had, las de heer Tieck ons het geheele treurspel Romeo en Julia volgens de overzetting van Schlegel voor. Hy deed dit met uitsteekend veel uitdrukking, altyd in den passenden toon; tevens zeer eenvoudig. Ik had nimmer, naar myn oordeel, zoo volmaakt goed hooren lezen.
Wy gingen by 't naar huiskomen nog wat in eene beroemde Conditorei op de Oude Markt.
Zaturdag 11 Juni. Dezen dag heb ik grootendeels thuis met schryven doorgebragt. Ik was toch lang in het Museum van Schilderyen, dat men nooit te veel zien kan. Het viel my moeyelyk afscheid van die heerlyke voortbrengsels der kunst te nemen; lang stond ik nog voor de Madonna di San Sisto, in de hoop van haar nooit te vergeten. Behalven de stukken die ik reeds heb opgeteekend, viel nog byzonder myne aandacht op Herodias en Cecilia van Carlo Dolci, Venus van Guido Reni, Joseph met Potifars vrouw van Cignani; het portret van Cosmus II de Medicis van Angelo Bronzino.
Men is nog bezig verbeteringen in de zalen en in de order der stukken te maken. Het gebouw is niet voor het Museum bestemd geweest; en dit bemerkt men maar al te veel, want vele stukken hebben zeer slecht ligt.
De heer Hanew kwam afscheid van my nemen. Voor het laatst wandelde ik nog veel in en om Dresden; de schoonheid der stad en hare ligging deed my zeer wenschen, dat ik nog meer

hier zal kunnen komen.

Dezen avond was ik op nieuw by Tiek; hy en de weduwe van Prof Solger, die in hetzelfde huis woont gaven my brieven voor myn Collega Thorbecke in Leyden. Ik had half gehoopt Tiek weder te hooren lezen, doch dit had geen plaats. Ik vond er nagenoeg hetzelfde gezelschap als gisteren, en de gesprekken waren niet byzonder belangryk; men verhaalde veel anekdoten van den verjaagden hertog Karel van Brunswyk. Ik heb wat gesproken met de dochter van Tiek, welke men zegt dat zeer onderrigt is; zy verhaalde my van de onlusten waarvan zy uit de vengsters getuige was ~~geweest~~; het bleek my dat zy van den geest harer vaders ten gunste van der katholiken godsdienst en de onbeperkte magt der vorsten doordrongen was; ik wilde haar liever aanhooren dan tegenspreken. Tiek is uit hoofde zyner gevoelens in Dresden niet bemind; als bestuurder van het tooneel heeft hy ook weinig bygval; men zegt dat hy willekeurig en vooringenomen is; welligt is het Dresdensch publiek niet volkomen regtvaardig.

Zondag 12 Junij. Dezen morgen heb ik thuis geschreven en opgepakt. Om 12 uren heb ik met den Snelwagen Dresden verlaten, om my naar Beyeren te begeven.

Ik reed ~~~~ den grooten weg naar Freiberg; die gaat over Herzogenwalde, niet over Tarant. Op een kleinen afstand van Dresden was het gezigt regtwaards op de vallei der Elbe zeer

schoon; tusschen die stad en Freiberg eveneens, en op nieuw zagen wy uit de hoogte de vallei der Mulde zagen waaraan Freiberg ligt.
Wy kwamen vervolgens te Öderan, een net stadje, waar veel laken- en flanelweveryen zyn. Niet ver van deze plaats zagen wy een Koninklyk slot Augustusburg dat hoog boven de bosschen uitsteekt; zeer lang konden wy het zien; het lag links van ons.
Op onzen weg naar Chemnitz kwamen wy nu door het Flöha-dal, dat zich zeer mooi vertoonde. In het dorp van denzelfden naam dronken wy bier, dat zeer beroemd is en ook zeer goed smaakte. Regts zagen wy een kasteel van den graaf Einsiedel, thum, mooi in het bosch gelegen.
Om half negen kwamen wy te Chemnitz eene bloeijende stad met 12000 inwoners; haar voorname tak van nyverheid bestaat in kataenspinneryen, die toch in den laatsten tyd afgenomen hebben.
Wy hielden hier ons avondmaal, en wy verloren eene jeugdige reisgenote, die ons door hare levendigheid zeer onderhouden had. Zy was uit Neustadt, een klein plaatsje in deze streek, vandaan, had eenige jaren in de hoofdstad doorgebragt, waar zy de werkzaamheden van winkeldochter in de levendige Schlossgasse vervuld had. Nu keerde zy naar het ouderlyke huis terug. Zy was vol herinneringen aan de vermaken van Dresden, vertoonde gaarne de vele geschenken die zy daar bekomen had. Met weerzin ging zy naar de haren terug, en gewis zal zy in dien stillen kring niet zoo aankomen als zy dien verlaten had. Lachende weest zy op een geschenk haar tot aandenken gegeven het opschrift „Ewig dein Hermann 11 Juni 1830," en leden

Het rundvee van Voigtland is beroemd; wy had,, ×
den dikwyls gelegenheid op te merken dat het
inderdaad zeer schoon is.

reeds zoude zy zeer ligt die eenwigheid van hare reize geëindigd hebben. Arm meisje, zy weet niet, waartoe zulke ligtzinnigheid en misdaad voert. Gaarne had zy nog verder met ons gereisd, en als iemand van ons de plaats van Hermann had willen innemen, had zy waarschynlyk vergeten, dat zy op weg naar huis was. Zy zal, vrees ik op die wyze noch zich noch anderen gelukkig maken.

Maandag 13 Junij. Dezen nacht om half twee kwamen wy te Zwickau, eene vry aanmerkelyke stad, waar vele boeken gedrukt worden, doch waarvan ik nu niets zien kon. Om 4 uren kwamen wy te Reichenbach, eene kleine nette stad op de hoogte. Het land werd meer en meer bergachtig, dit gaf my gelegenheid, om een half uur te wandelen: de landstreek was zeer mooi en het was een heerlyke morgen.

Om half zeven kwamen wy te Plauen, eene lieve kleine stad, hoofdplaats van Voigtland, er zyn vele fabrieken van katoen, en 7000 inwoners.

Het land werd nu meer en meer bergachtig, wy naderden het Fichtelgebergte.× Wy verlieten het koningryk Saksen, en om half elf kwamen wy in Hof, de eerste Beyersche stad aan: zy behoorde vroeger tot het markgraafschap Bayreuth.

Deze plaats behoort tot de welvarendste van Beyeren; zy bezit veel laken- en katoenweveryen, ook handel, waartoe noodzakelyk het smokkelen moet gerekend worden, dat hier veel gedreven wordt. De stad is uitstekend net en regelmatig gebouwd, hetgeen veroorzaakt is door dat zy in 1811 byna geheel en in 1823 weder gedeeltelyk afgebrand is.

Wy hielden hier middag; dit gaf my gelegenheid,

in en om de stad te wandelen. Zy ligt aan de Saale, die vier uren van hier ontspringt; het land rond„ om is mooi en vruchtbaar. De vrouwen wa„ ren hier mooyer dan op onzen vroegeren weg.
Om half twee zyn wy vertrokken en konden ons dadelyk overtuigen van de nalatigheid der post en de onbekwaamheid der personen die er toe behoorden.
Wy hadden nu links mooi gezigt op het Fichtel„ gebergte, en bevonden ons op de lagere vooruit„ springende takken daarvan, waar de weg door slingert. Op veel plaatsen is die weg te styl.
De bergen zyn meestal met mastbosschen bedekt. Wy kwamen nog door twee wisselplaatsen: Mun„ chenberg en Gefrees, maar door geen steden of dorpen van eenig belang. Ik verwonderde my over de geringe levendigheid van dezen weg, die toch van Neurenberg naar Leipzig loopt: wy ontmoeteden byna geene wagens; wy zagen een paar familien van landverhuizers, dit wekt treurige gedachten op: met zak en pak gaan„ die arme lieden naar een onbekend land waar zy zelden vinden wat zy er zich van voorstellen.
De bewoners dezer streken zyn Franken; zy zyn meestal protestanten en zyn geheel verschillend van de Beyeren hoewel zy nu tot hetzelfde ryk behooren.
Tegen den avond daalden wy van de bergen af en zagen zeer mooi voor ons de vallei waar„ in de stad Bayreuth ligt. Het had geregend, maar nu brak de zon weder door, zoo dat zich dit schoone land zeer gunstig vertoonde.
By het aankomen in de stad troffen ons de mooye brede straten uitsteekend geplaveid met marmorsteenen. In de Goldne Sonne vonden„ wy zeer goede herberg.
Dingsdag 14 juni. Een der reisgenoten van Dres„

den is tot hier toe met my gekomen, en wil ook ver„der nog met my gaan. Het is de heer Hempel waard van een Speisehaus in de Groote Brüdergasse te Dresden.
Dezen dag hebben wy besteed om Bayreuth en het land rondom te leeren kennen.

Het oude Slot is in 1753 afgebrand, en is maar ge„deeltelyk weder opgebouwd. By dit Slot is een to„ren waar men te paard en desnoods met een wa„gen op ryden kan. Het nieuwe Slot; Caserne, Land„gericht, Reithaus en andere openbare gebouwen zyn zeer mooi. Men heeft in den omtrek zeer goe„de steengroeven; hierdoor is de bouwstof zeer goedkoop; ook zyn alle huizen van gehouwen steen gebouwd. Men wyst ons een mooi, groot huis dat onlangs gebouwd is en alles taam 15000 gulden gekost heeft. Voor 250 tot 300 gul„den in het jaar kan men eene goede ruime woning huren. Het zeer goede plaveisel kan men ook aan den overvloed van daartoe geschikte marmorsteenen in de nabyheid toe„schryven.

Door eene mooye laan wandelden wy naar de voorstad Sanct Georgen, een kwartier van de Stad. Zy is gesticht in 1700 door den markgraaf Georg, die in 1726 gestorven is. Op hem is gevolgd Friedrich von Culmbach, wiens geslacht gere„geerd heeft tot aan den dood van Alexander in 1807. Deze laatste regent was gehuwd met Lady Craven, die onlangs in Napels gestorven is. Deze voorstad lag aan een meer dat een half uur lang en een kwartier breed was. Markgraaf Ge„org bouwde ook een slot aan dit meer; nu dient het voor ziekenhuis. Hy schepte byzon„der genoegen in het varen op dit meer, en had daarvoor 24 matrozen uit Engeland laten komen. Hy liet die in huisjes wonen die hy op„zettelyk had laten bouwen, en daarna heet nog eene straat „Matrosenstrasse." Het meer is om„

x in 1700 in de tachtig.

der den laatsten markgraaf, Alexander,* drooggemaakt, en het land voor 80000 gulden verkocht. Dit is een dubbeld voordeel geweest want het meer was ondiep en daardoor ongezond voor de stad. Nu is er goed vruchtbaar land waar dat meer plagt te zyn. De weg loopt nu over de geweezene dyken en is mooi met populieren beplant.

Er zyn in deze voorstad 120 huizen; zy zyn allen gelykvormig. Eigentlyk staan zy te ver van de stad en zullen wel nooit daarmede in zamenhang komen; maar eenige voorregten en eene veemarkt, die alle 14 dagen plaats heeft lokken altyd een genoegzaam bewoners derwaards. De omstreken leveren uitsteekend goed rundvee, en het wordt van hier uitgevoerd.

In de voorstad zyn het Arbeitshaus en de Irrenanstalt, welke beide als ziens waardig worden opgegeven.

Het Arbeitshaus is alleen voor de veroordeelden tot eene gevangenis van een tot 8 jaren, in den Ober-Mainkreis; voor de zwaardere misdadigers zyn tuchthuizen te Lichtenau, Würzburg en München. Er waren thans hier 100 mannen en 20 vrouwen. Men laat hen alle werken. De mannen zagen en bearbeiden marmer, waarvan 54 soorten in het Fichtelgebergte gevonden worden. Men ziet in dit marmer vele overblyfsels van schelpdieren die als de steen geslepen wordt eene zeer goede uitwerking maken. Wy hebben veel voorwerpen gezien die hier vervaardigd worden, zoo als schoorsteenmantels, grafzuilen enz: zoo my voorkwam zeer goed gewerkt. Een ander werk, dat de gevangenen ook doen is brillen slypen; dit geschiedt in groote ketels van de bolle glazen en op halve kogels voor de holle glazen. Men sleep 14 glazen tegelyk.

De vrouwen spinnen vlas. De kleederen voor het huis worden door de mannen en vrouwen gemaakt. Er is ook een molen om garen te twernen, die eenige bezig houdt.

De tyd van werken kwam my zeer lang voor; die begint in den zomer des morgens om 4 uren en duurt tot s'avonds zeven; alleen met tusschenpozing van een kwartier voor het ontbyt en een uur voor het middageten. In den winter begint men later.

De mannen slapen 10 tot 20 byeen in gemeende vertrekken; de vrouwen in dezelfde zalen waarin zy werken. De voeding scheen zeer goed te zyn; twee malen s'weeks bekomen zy vleesch.

Er is geene school in dit huis maar wel godsdienstig onderwys.

Voor de zekerheid kwam my voor, dat niet zeer goed gezorgd was; de gevangenen waren geheel vry en meestal hadden zy werktuigen, die als wapenen konden gebruikt worden. Twee droegen een ketting aan de beenen, doch alleen als straf voor weerspannigheid, niet tot verzekering. Er waren slechts 5. opzigters in het huis, en de wacht bestond uit 14 man.

De inrigting voor zinneloozen (Irrenanstalt) wordt in de Oostenrykschen zeer geroemd. Ik vond ze toch veel minder goed dan andere, die ik gezien had. Er waren 49 mannen en 18 vrouwen. Zy zyn in drie klassen afgedeeld naarmate van het vermogen. Zy gingen tamelyk vry in de gangen, en men scheen hen zacht te behandelen; er was ook zindelykheid; maar de lucht was niet zuiver, vooral niet in de vrouwenvertrekken, maar men gehinderd was alle vensters te openen, omdat die gedeeltelyk aan de straat waren. Er is te weinig plaats, hierdoor kan men

ze niet genoeg afzonderen, dat vooral voor hen, die beter worden, zoo belangrijk is. Er is een fraaije tuin, daarin gaan de mannen en vrouwen zonder afscheiding. Men meende ook zoo mij voorkomt niet zoo als elders alle middelen tot herstel, b.v. geene spelen, billard, muziek; men heeft geene boeken.

Wij zagen onder anderen een rijk en beschaafd man, die sedert negen jaar neerslagtig is en bijna niet spreekt; nu en dan vervalt hij in woede.

Een heelmeester is altijd in het huis, er zijn vier mannelijke en twee vrouwelijke oppassers.

Als eene anecdote van de zinneloozen verhaalde mij de opzigter dat de organist van Pirna zinneloos zijnde in het dolhuis zijne vrouw die ook zinneloos was heeft leeren kennen; Zij zijn hersteld, getrouwd en de zinneloosheid is niet weder gekomen.

Wij hebben in Sanct Georg zeer goed bier gedronken.

Op onzen weg huiswaards zagen wij een gedenkteeken waarvan ik het opschrift, om den zonderlingen inhoud, heb afgeschreven.

„Anno 1714 den 30 Juni abends um 5 Uhr ist der hochf. Br. hochbeliebtgewesener Kammer zwerg Georg Wilh. Laubenberg hier mit seinem Pferd gestürzt und hat seinen Geist noch dieselbe Nacht auf dem hochfürstlichen Schlosz zu Bareuth im 21 Jahre seines Alters aufgegeben, liegt in der Gottesackerkirche begraben." Sein Leichentekst war: Der Mensch weisz seine Zeit nicht."

Boven dit opschrift is het voorval op den steen uitgehouwen.

Na den middag hebben wij een paar andere plaatsen in de nabijheid bezocht.

Aan den weg naar Neustadt.

Wy reden eerst naar Hermitage, een gewezen slot van de Markgraven, omtrent een uur van de stad, zeer lief aan den Main gelegen.ˣ Het wordt thans door den hertog Pius bewoond. Het slot is eenvoudig, er zyn eenige oranjeboomen en zeer mooye bloemtuinen en wandelingen by. De watterwerken worden ook geroemd, doch zyn niet zeer beduidend. Eene hoogte, die om de beplanting de Rozenberg genaamd wordt, levert een ver gezigt op. Naby het slot is eene herberg, die veel bezocht wordt.

Wy maakten een uitstap in het nabury dorpje Sanct Johann, om den brouwer Dolhof te bezoeken, maar wy vonden hem niet thuis.

Wy reden nu naar Phantasie, een landhuis aan den weg naar Bamberg, mede een uur van de stad gelegen. Aan den weg zagen wy in de rots een opschrift door Fransche emigranten daar geplaatst om hunne dankbaarheid te verzeeuwigen voor de wyze waarop zy in dit land ontvangen zyn. Dit opschrift draagt tot jaartal 1796.

Wy zagen ook op dezen weg een zeer ouden lindeboom waarvan de stam 42 voet in omvang had. Er hong een houten zaag en byl aan; dit beteekend, zoo men ons zeide dat de ongeboorenen, kagenstalze en oude vryster, daarmede dezen boom zullen moeten vellen.

Phantasie heeft Markgraaf Friedrich voor zyne dochter laten bouwen, die met Alexander van Wurtenberg, thans Russisch generaal getrouwd is. Hem behoort het ook nog toe. Het wordt niet meer bewoond en de gehele aanleg vervalt. Het gezigt is er zeer mooi. Op onzen terugweg zagen wy van de hoogte den ganschen rei van Fichtelbergen; zy hebben byzonder zachte formen. Wy zagen ook den Sophien of Luisenberg, die ligt ruim een uur van de stad byna gansch op zichzelf. Men

De wagens, die my ontmoeteden, zyn meestal ×
met zes ossen bespannen, die met de horens
trekken; dit is in deze bergachtige streken,
zoo men my zegt het geschiktste voerwerk.

beklimt dien dikwyls voor het uitzigt.

Wy zyn het dorp Alt-Bayreuth doorgereden.
x Voorby het kerkhof, of liever de begraafplaats buiten de stad, komende zagen wy het grafteeken van den beroemden geestigen schryver Jean Paul Richter. Hy heeft lang in Bayreuth gewoond en is er in 1825 gestorven. Zoo men my zegt was hy dagelyks dronken door veelvuldig gebruik van champagne wyn, waarmede hy reeds des morgens begon.

Er zyn naby de stad vele zoogenaamde „Felsenkeller", dat zyn bierkelders in de rots uitgehouwen, waar het bier byzonder goed blyft, en waar men het dan ook by voorkeur gaat drinken.

Ik heb hier het beste bier gedronken, dat ik my herinner ergens gevonden te hebben.

Men heeft hier, zoo als in de meeste Duitsche steden verscheidene gesloten gezelschappen, die naar de standen onderscheiden zyn; van de voornaamste beginnende heeft men 1 de Harmonie, 2 de Ressource, 3 „Frohsinn" 4 het „Bürgerverein".

De stad heeft my byzonder bevallen, de breede wel geplaveide straten, de schoone huizen van gehouwen steen, de fraaye wandelingen, het mooye land, dit alles maakte een zeer aangenamen indruk. Er zyn ruim 12000 inwoners, men zoude er meer verwachten; maar zy heeft weinig bronnen van bestaan sedert zy geene residentie stad meer is. De Rode Main, waaraan zy ligt, is niet bevaarbaar. Er zyn eenige fabrieken, vooral brouweryen. Dezen avond wandelden de inwoners algemeen door de schoone straten, hun uiterlyk voorkomen was niet onganstig.
Wy gingen nog in den schouwburg, die zeer be-

raamd is. Hy is werkelyk zeer groot en prachtig, veel meer dan thans voor de stad past; de verlichting was zoo slecht, dat wy naauwelyks de zaal goed zien konden. De vertooning was een ellendig melodrama zeer slecht gespeeld, en de toeschouwers waren dun gezaaid, zoo dat wy het niet lang konden uithouden.

De inwoners zyn hier meestal (Luthersch) hervormd, men rekent omtrent 1000 Katholiken.

De kleeding der landlieden is niet zeer afstekend: de mannen dragen donkere rokken, laarzen en driekante hoeden; – de vrouwen korte rokken, meestal kousen zonder voeten, rode doeken of breede witte banden om het hoofd

In onze herberg zagen wy vele Beyersche officieren, die schenen los en vry vrank te leven.

Woensdag 15 Junii. Dezen morgen zyn wy met een wagentje met een paard vertrokken naar Amberg 18 „Postſtünden" ver. Om 4 uren reden wy af. Om 6 uren waren wy in het stadje Creussen, een steedje aan de Rode Main. Dit was de Centrale plaats van het voorstendom Bayreuth of Culmbach waarvan Hoff de eerste geweest was. Wy verlieten nu ook den Frankischen Kreis en kwamen in de Opper-Palts die tot den Beyerschen Kreis behoord heeft. Wy gingen veelal berg op en de vruchtbaarheid nam zeer af

Om half negen kwamen wy te Tumbach, een marktvlek, 7½ uur van Bayreuth. Wy ontbeten hier by den postmeester die een voorbeeld van stugheid was.

Hier hoorden wy reeds „Ave Maria" bidden, om te bedelen, en bemerkten daaraan, dat wy uit het protestantsche Franken in het Katholieke Beyeren gekomen waren.

Wy reden veel door geurige mastbosschen (Kiefer) en eveneens welriekende grasvelden, die me alge-

men bezig was te maaijen.

Op 4 uren afstand van Amberg hadden wy van de hoogte een ver gezigt: regts eene uitgestrekte vallei van bergen omringd; voor ons Amberg en op eene hoogte daarby de bedevaartskerk Mariahülf.

Het stadje Vilseck hebben wy links laten liggen.

Om half twee waren wy te Hahnbach, een stadje, waar wy middagmaal hielden. Men leeft hier van den landbouw en eenige handwerken. Het weven en spinnen heeft hier geheel opgehouden. Ik vond hier weder het goede weitenbrood, dat my in Oostenryk zoo wel beviel had, en daar „Kipfel" genaamd wordt; hier noemde men het „Hörnerbrod" naar den vorm van eene halve maan dien het heeft.

Wy waren en bleven nu in de vallei van de Vils die in de Naab en met deze in den Donau valt. Het land is hier zeer vruchtbaar, maar aan vele overstroomingen blootgesteld.

Naby Amberg zagen wy eene groote gemeene weide waarin het vee der stedelingen graasde. Aan de rivier zagen wy eene zwemschool.

Om half 4 kwamen wy in de stad aan, wier uiterlyk voorkomen zeer aangenaam is. Wy gingen dadelyk het merkwaardige bezien.

De Jesuitekerk is zeer prachtig, ik merkte er een mooi schildery op, voorstellende de afneming van het kruis. Het Collegium naast de kerk is een zeer uitgestrekt gebouw. In 1772 werden de Jesuiten opgeheven, en hunne goederen aan de Malthezer orde gegeven. Deze bleef in het bezit daarvan tot 1799, toen de vorige koning deze orde ook vernietigde. Nu is er in het gewezen Collegium een Gymnasium met 420 en een Lyceum met 200 leerlingen; dit laatste voor philosophie en theologie. Deze inrigtingen zyn voor de gansche Opper Paltz. Behalven dien is er in het gebouw

deze geweerfabriek is de eenige in Beyeren;
de kanonnen worden in Augsburg gegoten.

of „Kützerle" in de eigentlyke Beyersche taal.

een Seminarium voor 60 jonge lieden, die het Gymnasium en het Lyceum bezoeken en byzonder in de muziek geoefend worden. De andere leerlingen wonen niet in het gebouw.

Het Slot ligt nog in grachten; het is niet merkwaardig; thans houdt het Landgericht er zyne zittings.

Het gewezen Tuighuis is thans Caserne van de "Cheranx legers."

De Martinskerk is een mooi gebouw, het hooge gewelf is met weinig zuilen onderstaand. Er zyn twee schilderyen die zeer geroemd worden: Sebastiaan met de hemelvaart van Maria en de onthoofding van Johannes, beide van Casper de Craeyer. Ik merkte er ook op twee geraamtens van weinig beroemde heiligen: Crescentianus en Astera; zy zyn mooi versierd en liggen in glazen kasten.

Op de Markt zagen wy het Raadhuis dat vry groot is, en eene fraaye herberg, de Wittelsbacher Hof, die ons naar het uitwendige te oordeelen verkieslyk voorkwam boven den Wildemann, waar wy onzen intrek genomen hadden.

De gewezene Munt is thans eene Geweerfabriek en schynt een mooi gebouw te zyn. De stad is vry net, de huizen zyn meestal gepleisterd en wit of geel gekleurd. Eene byzonderheid is, dat men in de meeste huizen kleine openingen met vengsterkes in eene schuinsche rigting door de muur gemaakt heeft om in de straat en vooral op de stoep van elk huis te kunnen zien. Men noemt die openingen of kykgaten „Kückerle." +

Er zyn nog muren en poorten, maar geen vestingen om de stad. Een nadeel van Arnberg is zyne lage ligging aan de Vils, die dikwyls overstroomt; in januari stond een groot deel der stad onder water;

Rondom de stad zyn mooye wandelingen en vele tuinen en kleine landhuizen. Wy zagen er ook verscheiden „Felsenkeller," dat zyn kelders in de rots uitgehouwen, om er het bier in te bewaren. By eene der poorten staat een gedenkteeken ter eere van Maximiliaan Joseph, als hy 25 jaren geregeerd had. Het bestaat uit een groot borstbeeld op een voetstuk met passende opschriften.

Een half uur buiten de stad, op eene aanmerkelyke hoogte staat eene Bedevaartskerk, genaamd Maria-Hülf. Wy zyn derwaarts gewandeld. Het is eene mooye griekske kerk. Maria is geschilderd en met goud geborduurd. Een aantal exvotas bewyzen de menigvuldige wonderen, die zy verrigt. Eenige schilderyen met lange onderschriften bevatten de geschiedenis van het wonderdadige beeld en van de kerk; ik heb er het volgende van opgeteekend. In 1634, toen de pest in Amberg reeds zeer gewoed had, is dit beeld in een toren, die op dezen berg stond, gebragt, om den verderen voortgang der pest voor te komen. In 1651 werd eene kleine ronde kapel by den toren gebouwd. De toevloed van bedevaarders gaf aanleiding, dat men den toren en de kapel afbrak en van 1697 tot 1703 daarvoor in de plaats deze schoone kerk bouwde, die in 1711 in haren tegenwoordigen toestand ingewijd werd. In 1764 is de bliksem in den toren geslagen, maar Maria heeft gemaakt, dat dit geheel geen kwaad deed. Dit wonderwerk is door eene groote processie gevierd. Voor overmaat van voorzigtigheid heeft men toch afleiders aan den toren der kerk gemaakt. In 1793 was een zware brand in Amberg, Maria Hülf maakte dat die niet verder ging, en de Regering der stad beval weder eene groote processie ter zake van dit wonder

Men heeft van de hoogte een mooi gezigt op Amberg en de vallei, waarin de stad ligt en die rondom van lage heuvels begrensd wordt. Naby de kerk wonen drie geestelyken, en de koster die men hier Mösner noemt. Deze heeft het regt om bier te schenken, maar op de drie of vier bedevaartsdagen mogen anderen ook bier, brood en worst verkoopen. Ik verstond eerst, dat men dit alles om niet aan de bedevaarders uitdeelde; de kostersvrouw lachte niet weinig met myne misvatting, die inderdaad zonderling was dewyl ik Maria als doel beschouwde terwyl zy niet anders dan middel is om veel geestelyke en ligchaamlyke verkwikkingen te kunnen afzetten.

Men heeft rondom Amberg veel bergwerken, in de stad zyn 200 „Knappen" (mynwerkers) Het yzer wordt ook hier gesmolten. Er zyn drie bloeyende fabrieken van aardewerk (Fayence) waarvoor men de grondstof naby de stad vindt. Er is ook eene glasfabriek. De streek levert overvloed van hout en steenkolen.

Donderdag 16 Juni. Dezen morgen om half vyf hebben wy ons op weg begeven naar Regensburg. Wy reden ruim vier uren over heide met mastboomen (Kiefer) begroeid naar Piterldorf een arm dorpje. Sedert wy in Beyeren zyn worden de wegen steeds slechter, ook betalen wy sedert Bayreuth geen chausseegeld.

Om half negen kwamen wy te Schwandorf waar wy ontbeten. Het is eene kleine stad met 1800 inwoners, die een vry goed voorkomen heeft. De Naab is hier eene mooye breede rivier.

men leeft hier meest van den landbouw. Een ander middel van bestaan leveren de yzermynen; ook zyn er glasslypergen in deze streek. By Neuburg aan de Vils en ook in deze nabyheid zyn yzerhamers; het meeste erts vindt men naby Amberg, maar men brengt het maar veel hout is, zelfs in Bohemen, soms twintig uren ver.
Wy hadden gelegenheid om hier de stugheid van den waard, die tegelyk postmeester was op te merken. „Heer postmeester, zeide een deemoedig landman, ik ben daar met eene zware vragt hout." „Zoo" was het antwoord. „Myne paarden zyn zeer vermoeid" – „Wat gaat my dat aan" — „Ik had gaarne voorspan" – „Dat geef ik niet." – „Heer postmeester, myne paarden kunnen het niet langer uithouden" – „Dat gaat my niet aan" – „Maar zie toch, dat gy my helpt, geef my tegen betaling twee paarden voorspan" – „Dat kan niet, dat is tegen het postreglement." De postmeester zag onder dit gesprek niet op van het lezen der koerant, en de arme boer, die geen ander antwoord kreeg, moest onverrigter zaken heengaan. Het Beyersch dialect maakte voor ons dit gesprek nog meer merkwaardig. Wy vervolgden onzen weg door weinig vruchtbaar land met verwaarloosden landbouw en slechte huizen. Burg-Lengfeld, een stadje met een kasteel, lieten wy regts liggen. Links zagen wy de bergen van het Böhmer Wald

× Hiertoe droeg waarschynlyk ook by, dat het de feestdag was van den heiligen Benno, den patroon van het land.

Wy reden door Tenblitz, een armelyk dorpje, hoewel het een „Hofmarkt" is. Wy zagen er een kasteel, dat, zoo men ons zeide, toebehoort aan den Beyerschen gezant in Petersburg.

Om een uur kwamen wy in het dorpje Bon-holtz, waar wy middagmalden in eene goede her-berg by een ryk landeigenaar, die tevens brouwer was en 30 koeyen had. Wy bewon-derden de vlyt van deze familie, die in de keuken en op het veld werkzaam was: eene dochter maakte ons eten klaar, eene andere zagen wy met bloote voeten en grooten strooihoed koren maayen, beide mooije jonge meisjes.

De vruchtbaarheid neemt langzaam toe, en het land wordt vlakker; toch ziet men rondom nog altyd heuvels. Wy passeerden het dorp Regenstauf en het stadje Calverburg. Lang bleef Regensburg achter de heuvels verborgen. Eindelyk kwamen wy aan de Regen, en toen ontdekten wy langzamerhand de stad. Wy re-den nog door het dorp Sallermühl en einde-lyk Steinweg. Wy waren te Regenstauf over de Regen gegaan en kwamen wy op nieuw daarover. Hier is die rivier breed en mooi.

Toen wy, om vyf uren, in de voorstad, Stadt am Hof genaamd, kwamen, trof ons de leven-digheid der bewoners, in vele huizen was mu-ziek en dans. Wy meenden daaraan te herken-nen, dat wy in het Zuidelyk Duitschland waren.

+ Deze voorstad is in 1809 door de Oostenrykers afgebrand, om hunnen terugtogt te dekken,

Prül.+

en by dezelfde gelegenheid zyn 154 huizen door de Franschen in brand geschoten. Dit alles is herbouwd en de Stad heeft voor het uiterlyk daarby gewonnen. Doch, zoo onze leidsman, een oud man, ons zegt, zyn de levendigheid en de welvaart, sedert de opheffing van den Ryksdag uit Regensburg verdwenen.
Wy vonden goede herberg in het Gouden Kruis en bezochten nog dezen avond de wandelingen. Hiertoe behooren de tuinen van het Slot van den vorst Thurn und Taxis, welke voor het publiek openstaan. De grootvader van den tegenwoordigen vorst, met name Carl Anselm heeft ook in 1806 de wandelingen rond om de Stad aangelegd, die zeer lief zyn. Eene Obelisk met een opschrift is tot aandenken hiervan opgerigt. Men vindt in deze wandelingen een gedenkteeken voor Keppler, wiens graf men hier in 1806 ontdekt heeft. Dit gedenkteeken bestaat uit zyn borstbeeld op een voetstuk en is door Dalberg opgerigt.
Wy gingen vervolgens naar het gewezene Carthuizerklooster† een half uur ten zuiden van de Stad. Dit is thans een beroemd bierhuis, en wy vonden op de groote binnenplaats, waar eertyds de monniken plagten te wandelen een zeer gemengd gezelschap vrolyk bier drinkende. De waard heeft ons door zyne brouwery en de groote kelders rondgeleid, en van het beste bier laten proeven. De monniken hadden hier en elders in Zuid-Duitschland veelal de gewoonte om bier te brouwen en te verkoopen, en zy schynen algemeen de leermeesters in de brouw-

Wy spysden dezen avond in de Restauratie +
der Ressource. Dié is openlyk en wy vonden
er een vry goed gezelschap in eene mooye
zaal. Het gebouw is zeer groot en bevat
allerhande zalen en ook een Schouwburg.

kunst geweest te zyn.

Vrydag 17 juni. Wy hebben dezen morgen vele merkwaardigheden van Regensburg bezigtigd. De Dom- of Peterskerk maakt een treffenden indruk, zy behoort onder de zeer schoone Gothische kerken en heeft een statig, verheven gewelf. Op den predikstoel staat het jaartal 1482; de oudste grafsteenen, die men ons wees draegen tot opschrift 1576. In het midden der kerk ziet men het beeld van een hertog van Beyeren, die geknield voor het kruis zit; hy heeft in de 15e eeuw den Dom gesticht. Men wees ons twee grafsteenen, die als stalen der beeldhouwkunst in de 17e eeuw kunnen dienen: de eene op Bisschop Johann Georg Herbertstein, gestorven in 1662, voorstellende Jesus, die met vyf brooden en twee visschen het volk spyst; — de andere op Franciscus Weinhart, gestorven in 1686, voorstellende de arbeiders in den weinberg; - beide in hoog relief, en met veel uitdrukking gearbeid. Hier ligt ook de gewezen vorstprimas Carl von Dalberg begraven. Hy was geboren 1744 en stierf 1817. Op zyn graf staat als gedenkteeken zyn borstbeeld in wit marmer, en daarby zit een genius, die op het voetstuk de laatste woorden van den overledene schryft: „Liebe, Leben, Gottes Wille" De vengsters zyn met veel glasschilderwerk versierd. In de kerk is eene put, die bisschop Weinhart heeft laten graven en waaruit alle zaturdagen wywater geschept wordt.

Naby den Dom is de Neue Pfarrplatz, waar verscheiden merkwaardige gebouwen staan: de nieuwe hoofdwacht; - het gewezen Paleis van de vorst-bisschoppen, dat thans een koninklyk gebouw en zeer verwaarloosd is; de tegenwoordige bisschop woont er niet. Hier staat ook de voornaamste protestantsche kerk, er zyn nog drie andere, en de protestantsche gemeente bedraagt 6000. zielen. Zoo men my zegt, neemt zy af door de gemengde huwelyken, waarvan de kinderen meestal katholiek worden.

De Emmerans kerk. In het voorportaal merkten wy op het gedenkteeken op Joannes Aventinus, gestorven in 1534; zyn kop is zeer sprekend. Het is eene mooye kerk, waarby men, om het gevaar van brand, den toren gansch afzonderlijk gebouwd heeft. Het gebeente van den heiligen Emmeran wordt in een zilveren kist bewaard. Zyn martelaarsdood is op een schildery van Sandrart voorgesteld: men hakt hem handen, voeten, ooren enz af. Door gebrek aan goed licht kan men het niet behoorlyk zien. Hier liggen de keizers Arnolf die in 899 stierf, en zyn zoon Lodewyk het kind, die in 911 stierf, begraven; - ook hertog Hendrik IV van Beyeren, en Arnolf der Böse; - almede de Graaf Wassebung die de Frau in de kruistogten naar Egypten heeft aangevoerd.

De gewezene Emmerans Abdei is thans het paleis van den vorst van Turn en Taxis,

De vorst heeft in dit paleis verzamelingen van natuurlyke historie enz: die konden wy thans niet zien.

die het in 1809 als schadevergoeding voor gele-
dene verliezen bekomen heeft. Het was te-
voren een Benedictinerklooster. Het is thans
als paleis zeer net ingerigt en met smaak ge-
meubeld, er zyn zeer fraaye behangen. Dalberg
heeft in den laatsten tyd van zyn leven hier ge-
woond. Thans woont er 's winters de vorst
van Thurn en Taxis met zyne familie; in den
zomer woont hy te Dischingen. Hy is gehuwd
met eene niet adelyke vrouw, de dochter van
den President van het Kreisamt, met name
Dörrenberg. Dit was tegen den zin van zyne
moeder, die, zoo men my zegt eene zuster
was van de overledene koningin van Pruissen. Zy
woont thans in Wurtzburg. De vorsten zyn ka-
tholiek, de vorstinnen protestantsch. De twee
zwagers van den vorst, de heeren Dörrenberg
zyn, de een in Frankfort aan het hoofd der pos-
tery, de andere hier aan 't hoofd der oeconomie
(beheer van de goederen) van den vorst; men klaagt
over hunne strengheid, hetgeen welligt eene
lofspraak is.

Op de Emmeransplatz staan het gebouw
der Regering, het Archief (hier plagt de oude
vorst van Thurn en Taxis te wonen) het Bru-
derhaus (een hospice).

Men wees ons ook de Jesuitekerk, het Jesui-
tecollegie, het Damenstift Obermünster. De-
ze gebouwen dienen thans voor het Seminari-
um. De bisschop Sailer woont in het Stift
Niedermunster. Hy is oud en gebrekkelyk, men
heeft hem toegevoegd Witmann, een zeer werk-
zaam bisschop; deze woont hier by het Seminarium.

men klaagt zeer over zyne zucht om bekeringen daar te stellen.

Er zyn twee stadscholen voor het lager onderwys, eene daarvan, de Untere Stadtschule, heb ik bezocht. Er waren omtrent 400 jongens; zy blyven er zes jaren, namelyk van hun 6e tot hun 12e jaar. Zy zyn verdeeld in vyf klassen, doch hebben slechts 4 onderwyzers en eenige ondermeesters. De uren der school zyn des morgens van 8–10, des namiddags van 2–4. Eigenlyke armscholen zyn er niet; de arme kinde- worden met de andere hier opgenomen, en dit geeft geen aanstoot. Byzondere scholen voor lager onderwys zyn hier niet. Uit een kort bezoek kan ik geen oordeel over deze school vellen; het onderwys kwam my voor middelmatig te zyn; de meesters waren zachtzinnig en schenen niet zeer veel van de kinderen te vergen. Het bevreemde my algemeen Beyersch en geen rein Duitsch te hooren; een der meesters, met wien ik hierover sprak, zeide my dat men dit wel trachtte te verbeteren, maar dat die wyze van spreken by de kinderen te veel ingeworteld was om hen tot het spreken van zuivere taal te brengen. Hyzelf zeide my dit in Beyerschen tongval, en ik konde my dus overtuigen, dat die werkelyk diep ingeworteld is. Dit heb ik in geen protestantsche scholen aangetroffen, en men zegt my, dat zelfs hier in de protestantsche school beter gesproken wordt; de tyd heeft my niet toegelaten, het zelf te on-

van 1662 tot 1806.ˣ

De „Turnierplatz" naby de Reichsſaal heet Haiden. Op myne vraag naar den oorsprong van dezen naam, gaf de loonbediende my tot antwoord: „Om dat de ridders die hier streden heidenen waren."

verzoeken. De meisjes worden door nonnen onderwezen, gedeeltelyk Dominicanernonnen en gedeeltelyk Claristen. Ook deze scholen had ik gaarne bezocht, zoo de tyd het gedoogd had. In het algemeen is my voorgekomen, dat hier aan de beschaving nog wel wat ontbreekt; het voorkomen der menschen is dom; in den Dom trof ik een Choorjongen aan, die niet lezen konde; aan het postkantoor vond ik by uitstek onweetende ambtenaren.

Als eene historische merkwaardigheid bezochten wy het gebouw waar de Ryksdag plagt te vergaderen.x De groote zaal, „Reichtagssaal" is veel veranderd, alleen de zolder en de vengsters zyn nog oud. Eene andere zaal, waar men in den winter byeenkwam, is nog meer onderwets; nu dient zy voor de lotery. In de Presidentezaal ziet men nog de gallery, waar de Secretarissen zaten. Uitwendig is het gebouw gedeeltelyk nog oud. De Franschen hebben het voor gevangenis gebruikt, daardoor heeft het veel geleden. In october 1830 is de koning hier geweest; by die gelegenheid zyn in de groote zaal 500 armen gespysd; en de koning heeft voor het open vengster op de gezondheid der Regensburgers gedronken uit een gouden beker dien hem de stad ten geschenk gaf.

By dienzelfde gelegenheid heeft de koning den grondsteen gelegd van een groot gebouw dat hy Walhalla genaamd heeft. Om dit te bezigtigen zyn wy om twaalf uren gereden naar Donaustauf, een marktvlek waar een slot van Thurn en Taxis is, doch dat weinig beteekent.

Het ligt een paar uren van Regensburg, aan den Donau nederwaards op den linkeroever.
Walhalla moet een tempel worden, waarin de borstbeelden van alle de groote mannen van Duitschland zullen geplaatst worden. Het punt, dat de koning daarvoor gekozen heeft is eenigszins vooruitsteekend aan de rivier en tegelijk verheven, zoodat men het op een aanmerkelijken afstand zal kunnen zien. Het gebouw zal zeer groot zijn; een opzigter had de goedheid ons de teekeningen te wijzen en uit te leggen. Het plan is ontworpen door den bouwmeester L. von Klenze in München. Men was nog maar bezig met het leggen der fundamenten, 350 menschen werkten daaraan, en volgens de berekening zal het tien jaren duren eer het gebouw voltooid is. Er is in deze onderneming iets grootaardigs Duitsch dat den koning eer aan doet, maar het is zeer twijfelachtig of dit het nationaal gevoel zeer zal opwekken. Het is toch niet het Duitsche volk, maar de koning van Beijeren welke hier de groote mannen zal vereeren, en er zal in het toelaten in den rang der onsterfelijkheid iets zeer willekeurigs. Ook worden nu reeds aanmerkingen gemaakt op het al- of niet opnemen van sommige mannen in de lijst van hen wier borstbeelden voor Walhalla bestemd zijn. De plaats is welligt ook niet zoo gelukkig gekozen als het mogelijk was. Het is niet een der meestbezochte plaatsen van Duitschland; de Donau is wel eene hoofdrivier maar zij wordt weinig bevaren. De inwoners van deze streken zijn geheel niet op de hoogte, om de beteekenis van zulke gedenkteekenen te begrijpen. Toen wij aan een voerman zeiden, dat wij derwaards gaan wilden, zeide

deze, dat hy zeer wel wist wat wy bedoelden, dat Hallawal 't geen de koning liet bouwen. In der daad zyn de namen en de denkbeelden zoo wel van Pantheon als Walhalla aan de Christen„ volken van onzen Tyd vreemd, en zy zullen, zoo my voorkomt, in ons karakter geen bly„ venden indruk maken.

Er is tegen deze onderneming des konings nog aan te merken, dat het voor het geld van het volk is, en de vertegenwoordigers dus vooraf hunne toestemming hadden behoo„ ven te geven.

Onderweg zagen wy de ruine Stauffen. Zy is ontstaan door de Zweden, die het slot vernie„ len. Men vindt in dit land even als in Silesie vele sporen van Zweedschen euvelmoed, en toch gelden de landgenoten van Gustaaf Adolf voor de menschelykste in den dertig„ jarigen oorlog.

Wy bemerkten in deze streek reeds huizen met schindels, waarop men, om ze te bevestigen, groote steenen gelegd had even als dit in Salz„ burg en Zwitserland de gewoonte is.

In de stad teruggekomen, merkten wy naby de Donaubrug op een huis waarop men in zeer groote figuren „Goliath und den Davidem" geschilderd had.

Ik moet ook nog vermelden de Ober en Unter-Jacobsplatz. Op deze staat het ge„ wezene huis van den president Dörren„ berg; ook het schoone gebouw der Ressource. Ik bezigtigde nog den ingang van het Jaco„ binerkloster en kerk. Dit is als overblyfsel van bouwkunde zeer merkwaardig, zynde

Ik heb met myn reisgenoot een bezoek gemaakt by den heer Tretel, een zeer oud koopman, maar nog zeer levendig, en belangryk in zyn gesprek. Hy heeft ons veel verhaald van Regensburg en van het verblyf der Franschen in dit land.

niet gothisch maar Arabisch, namelyk niet met spitse bogen, maar half rond en versierd met palmbladen en met katten. Het heeft geen zamenhang met de bouworde van het klooster en de kerk, die zyn gansch anders.

Het uiterlyk voorkomen van Regensburg is minder oud dan men verwachten zoude; de huizen zyn meestal nieuw opgemaakt, maar inwendig verraden zy nog hunnen ouderdom. Het Gouden Kruis, waar wy lo-geerden was van binnen met gewelven en bovenop was een toren; zoo men zeide, is het een „Absteigequartier" van Karel V geweest. De straten zyn veelal eng en kronkelend. Men ziet hier ook algemeen „Kükerles" aan de huizen.

Men berekent het getal der inwoners op 21,000. Handel en fabriken zyn hier niet zeer beduidend. De vaart op den Donau zoude meer van belang zyn, zoo het Oostenrykschs verbodstelsel niet de meeste waren uitsloot.

Om 4 uren zyn wy vertrokken naar Abens-berg. Op een half uur afstand kwamen wy op eene hoogte, van waar wy het gezigt hadden op de stad, den Donau, zyne beide oevers met vele dorpen, en aan de overzyde op de bergen; dit leverde een heerlyk tafereel op. Wy zagen van hier ook het dorpje Winzerle wat hooger dan de stad aan den linker oever van den Donau gelegen. Daar gaan des vrydags avonds de Re-gensburgers visch eten. Onze tyd heeft ons niet toegelaten tedeze uitspanning mede te ge-nieten. Men had ons ook aanbevolen naar Kehlheim, wat verder opwaards aan den Donau te gaan, waar vele rotsen en eene merkwaardi-

ge groot zyn. Op drie uuren afstand van Regens burg kwamen wy te Abbach een zeer welvarend marktvlek, waar op eene hoogte nog een toren staat van het kasteel van Keizer Hendrik de Vogelaar. Hier kwamen wy weder aan den Donau. Als byzonderheid omtrent de landsdragt in Beyeren moet ik opteekenen, dat sedert Hofel. de landlieden bloemen op den hoed dragen, en sedert Arnberg vele vrouwen zoogenaamde „Ringelhauben" van goud of zilver in het haar. Deze laatste dragt is kostbaar, maar zy is duurzaam. Eene vrouw draagt zulk een kapje gedurende haar geheele leven en dan nog behoudt het een groot deel der waarde, om het goud of zilver. De boorden van den Donau zyn hier zeer mooi; vele rotsen; de bergen met bosschen begroeid en menigvuldige dorpen.

Wy kwamen aan eene plaats, waar men, om den weg breeder te maken de rotsen heeft doen springen. Tot aandenken hiervan heeft men uit de afgebrokene stukken rots twee halfzuile liggende leeuwen vervaardigd, en die zyn op groote voetstukken aan den kant der rivier geplaatst; een deze leeuwen ziet naar den Donau en de andere naar de afgehouwene rots, en op deze rots leest men dit opschrift. Carolo Theodoro C. P. R. Boiorum duci electori, optimo principi, eversa dejecta imminenti saxorum mole, limite Danubio posito strata a Saal ad Abbach via nova monumentum statui curavit Jos. Aug. Toerring Aer. Boic. praef. 1794.

Tot Post-Saal zyn wy meestal aan den Donau gebleven; heerlyk land, vruchtbaar en schilder„

achtig te gelyk. Om half negen kwamen wy te Abensberg, een stadje van 1500 inwoners die meest van den landbouw (hier zegt men Oeconomie) leven. In 1809 is hier een slag geleverd door de Beyeren en Franschen tegen de Oostenrykers. Wy hadden plan nog wat verder te gaan, maar gaven dit op omdat het ons in de herberg te goed beviel. Daar vonden wy groote levendigheid, lieden van alle soort: Boheemsche muzikanten met vrouwen en dochters die vrolyk zongen, Tyrollers met hunne familien die handel dreven, lieden uit verschillende streken, zeer mooye meisjes uit het huis, levendigheid en vreugd aan alle kanten. Wy vraagen waarom men niet danste daar zoo veel vrolyke jonge lieden byeen waren en de muziek daartoe scheen uit te lokken. „Weet gy dan niet dat het vrydag avond is, gaf men ons ten antwoord, wordt by u op vastendag gedanst?"

De vrolyke stemming der inwoners dezer plaats kwam overeen met groote welhebbendheid.

Zaturdag 18 juni. Des morgens om 4 uren zyn wy vertrokken. Door zeer vruchtbaar land waar veel weide, tarwe en hop groeide, kwamen wy om 7 uren te Mainburg, eene kleine stad, waar de straten met boomen belegd waren. Dit noemt men „Brücken" en men laat ook „Brückengeld" betalen, even als in andere plaatsen Pflastergeld. Deze kleine belasting, die byna in elke kleine stad geheven wordt vervangt eenigszins het chausséegeld, waarvan men in Beyeren geheel vry is.

Het land werd meer en meer vlak. Overal werd gras gemaaid; de vrouwen werken in deze streken mede op het veld.

Voor 9 uren kwamen wy in het marktvlek Au, waar wy ontbeten. Wy ontmoetteden hier even als in Abensberg reizende Tyroolsche kramers. Eene byzonderheid, die wy dezer dagen opmerken is, dat men in de herbergen eene groote zaal heeft voor de gasten zonder onderscheid, en daarin een klein afgeschoten vertrekje voor de honoratiores. De baron Materny is heer van dit dorp en heeft er een mooi kasteel.

De dorpen zyn menigvuldig maar klein; de huizen middelmatig.

Het land werd weder heuvelachtig; wy zagen vele dennebosschen.

Tegen een uur kwamen wy te Freisingen dat wy reeds van verre mooi hadden zien liggen. Deze stad was te voren de hoofdplaats van het geestelyk vorstendom van denzelfden naam. (Hochstift Freisingen) hetgeen door den Bisschop geregeerd werd. Wy klommen dadelyk naar het gewezene residentieslot dat op eene aanmerkelyke hoogte staat. Het is in onderscheidene tyden gebouwd, toch is geen gedeelte zeer oud, zoo als het volgend opschrift, dat daartoe betrekkelyk is bewyst „Philips Bischove zu Freising, Administra„tor zu Numburg, Pfaltzgrave bey Rein„Hertzoge in Beyern, hat disen Pau von „Grund aufgefuert und verbracht anno „Dni 1519" Dit stond op het oudste gedeelte. Wy zagen een omgang met twaalf zuilen, die alle verschillend waren. In de groote zaal bewonderden wy het schoone uitzigt op de Alpen van Saltzburg. Het slot dient

thans voor Seminarium; maar de Koning heeft zich eenige vertrekken voorbehouden, waar hy nu en dan eenige dagen komt door-brengen. Men heeft in het slot water dat van hoogere bergen derwaards geleid is.
Wy troffen hier toevallig een zeer beleefd en wel onderrigt man aan, die ons begeleide; hy bleek ons naderhand te zyn de heer Zarbl, Director van het Seminarium.
Hy bragt ons ook in de Domkerk, die by het slot staat en veel merkwaardiger is. In 750 stond deze kerk reeds, maar zy is veel nieuw opgemaakt. Het voorportaal is nog oud. Men ziet daar onderanderen de borstbeelden van Frederik I Barbarossa en zyne gemalin Beatrix, die men zegt dat echt en zeer gelykend zyn. De bouworder is voor gothisch. Wy zagen den grafsteen van Corbinian de grunder der kerk; hy was van Chartres en stierf in 730; – de tweede bisschop Erimbertus ligt er eveneens begraven. Wy zagen ook het graf van Gotfried den dertigsten bisschop, die in 1314 gestorven is. De Director wees ons byzonder het graf van Frans Ecker, die hy zeide dat de uitsteekendste van alle de bisschoppen geweest is. Hy stierf in 1730. Onder een gedeelte der kerk is de zoogenaamde Grufs of onderaardsche kapel van Maria. Die moet reeds in het jaar 250 gebouwd zyn, en sommigen beweren dat zy aanvangs een heidensche tempel der Druiden geweest is. Hier zyn 32 zuilen welke alle verschillend zyn, sommige hebben zeer zonderlinge versiersels. In den kruisgang ziet men een groot aantal grafsteenen, waarvan sommige als

voortbrengsels der kunst en vele voor de ge,,
schiedenis der kunst merkwaardig zyn.
Zoo men ons zeide, is de groote klok een van de
mooiste die er bestaan, zy heeft een zeer lage
toon uit G.
Deze mooye belangryke kerk wordt geheel ver,,
waarloosd, zoo dat men haar volkomen verval
moet tegemoet zien en toch heeft de regering
by de opheffing van het Stift al groote inkom,,
sten aan zich getrokken. Terwyl men met
veel pralery in Beyeren nieuwe gebouwen
en inrigtingen voor kunsten daarstelt ver,,
zuimt men het noodzakelykst onderhoud
van belangryke overblyfsels uit vroegeren tyd.
Van de bibliotheek, die zeer beroemd was, is
byna niets meer over. Dit bragt ons op de af,,
schaffing der kloosters waarover de heer
Zarbl zich zeer beklaagde. Niet, zeide hy, wan,,
neer men, zoo als Joseph II in Belgie en elders
gedaan had, de schadelyke kloosters had opgehe,,
ven, waar luiheid en zedebederf schuilplaats
vonden, dit keurde hy zeer goed; - maar in
Beyeren had men de Benedictiner-kloosters alle
vernietigd, terwyl die ware colonien, oorden van
beschaving en geleerdheid waren. In die kloosters
konden geleerde geestelyken zich ongestoord aan
de studiën wyden, zy deden dit gemeenschappe,,
lyk, en daardoor hadden zy zulke groote werken
tot stand gebragt. De geestelyken op het land
vonden daardoor ook gelegenheid en opwek,,
king, om zich op wetenschappen toe te leggen:
de ryke boekeryen in die kloosters stonden voor
hen open, en zy vonden raad en leiding voor
hunne studiën. Nu was dit alles verdwenen, on,,
dersteuningen voor de wetenschappen, zoo als de

Er lag op eene hoogte naby Freisingen eene +
beroemde Benedictiner-Abdy, Weihenstephan,
zy is thans tot eene school voor het bouw-
wezen ingerigt.

Benedictiner-monnikken tot stand gebragt hebben, zyn onmogelyk geworden; - de boekeryen zyn naar de hoofdstad gesleept waar ze op een gehoopt zyn en weinig nut doen; vele zyn geplunderd en een groot aantal zeldzame werken zyn niet meer te vinden. Wanneer een geestelyke eens het seminarium verlaten heeft, kan hy zich byna niet meer oefenen, hy is te arm, om zelf eene boekery te hebben, en elders dan in de hoofdstad vindt hy er geene; derwaards kan hy niet reizen om te gaan studeren. In Oostenryk heeft men van de goederen der vernietigde kloosters een fonds gemaakt, om inrigtingen van onderwys op te rigten en te onderhouden; in Beyeren daarentegen zyn die goederen op de schandelykste wyze gedilapideerd door de ambtenaren, en overigens gebruikt om schulden van den koning te betalen of gunstelingen ryk te maken; zoo dat men nu geene middelen heeft, om scholen te onderhouden. De slotsom was, volgens den heer Zarbl, dat men onder den schyn van de verlichting te bevorderen, inderdaad die zeer had teruggezet. Het was my belangryk de zaak van dien kant te hooren voordragen en ik geloof niet dat het geheel zonder grond is.

× De heer Z. zeide my ook dat de Benedictiner-monnikken in Oostenryk, te Götweih, Mölk en elders, nog zeer werkzaam zyn, en onder anderen ondernomen eene groote verzameling voor de Oostenrykschen geschiedenis uit te geven. De heer Hoffman, die zich in die kloosters heeft opgehouden, heeft my hetzelfde gezegd.

De stad Freisingen heeft een levendig en welva-

nend voorkomen. Zy ligt aan den grooten weg naar Munchen en was thans nog levendiger ten gevolge der jaarmarkt, die toch niet zeer beduidend scheen. Men leeft hier meest van den landbouw; er is vooral veel hooi, wy zien het van alle zyden inhalen. Er zyn ruim 6000 inwoners.

Na dat wy middagmaal gehouden hadden, zyn wy om 3 uren vertrokken. Het land wordt steeds vlakker, maar voor ons zagen wy de Alpen. Munchen ligt 80 voet hooger dan Freisingen, ook heeft het een veel ruwer klimaat. Om 5 uren kwamen wy te Garching een mooi dorp, waar wy van het goed Beyersch bier dronken. Door een matig vruchtbaar land veelal met gras, hier en daar met bosch begroeid, kwamen wy om 7 uren in Munchen aan.

Wy namen onzen intrek in den Zwarten Adelaar, doch het beviel ons daar zoo slecht dat wy nog dezen avond ons kamers bestelden in het Goldne Hirsch om morgen derwaards te gaan. By de eerste wandeling trof my reeds de groote verfraaying, welke de Stad sedert myn laatste verblyf daarin (1824) ondergaan heeft.

Zondag 19 Junie. Ons eerste werk was te verhuizen naar het Goldne Hirsch. Hier namen wy een loonbediende aan en besteden den voormiddag, om eenige merkwaardigheden van Munchen te bezigtigen. Veel daarvan had ik reeds in 1824 gezien en was dus voor my herinnering. Wy gingen over de Maximilians Platz naar de Karolinen-Platz, die byzonder schoon is. Men wees er ons de woningen van eenige vreemde gezanten, ook van den gewezen minister Montgelas. Door de Brennerstrasse, aldus naar het gevecht by Brienne genoemd, (wa..

Taschenbuch v München 143.

men wy op de Königsplatz, waar de Glyptothek staat. Hier bragten wy eenige uren door met het bezigtigen der oude standbeelden, welke met veel zorg in schoone zalen gerangschikt zyn. Ik behoef daarvan geene byzondere aanteekening te houden dewyl de Catalogus zeer volledig is. Onder de stukken, die my by uitstek troffen, was het beeld van Ino, no 97; – dat van Alexander, no 152; – en het borstbeeld van Cicero, no 224. De zalen zyn prachtig versierd en men ziet aan de wanden en gewelven vele frescos van Cornelius en andere schilders. Men heeft uitwendig den grond, waarop het gebouw staat, rondom veel lager gemaakt, hierdoor is een groot gebrek, namelyk van niet verheven genoeg te zyn, eenigszins verholpen. De zeer aanmerkelyke kosten van dit afgraven van den grond rondom de Glyptothek is een der posten op de begrooting, welke by de Stenden tegenspraak lyden.

Wy zagen op ouzen weg naar de Glyptotheek en van daar naar den Hofgarten het grootste gedeelte van de Maximiliaans-Voorstad, die meest nieuw aangelegd is; ik vond haar in de laatste zes jaren zeer toegenomen; schoone, groote gebouwen zyn nieuw opgerigt, maar zy staan toch dikwyls nog ver van elkander.

Taschenb. v München 145 u 147.

Taschenb. v München 168.

De verzameling van Schilderyen staat verplaatst te worden naar Pinakothek, een nieuw gebouw dat in dezelfde voorstad daartoe wordt in gereedheid gebragt. Thans is zy nog in de gallery by den Hofgarten, waar ik ze te voren gezien had, en waar wy ze nu gingen bezigtigen. Onder de zeer talryke stukken heb ik er enkelden aangestipt, die my byzonder bevielen: De drie Koningen van Van Eyk; — Voorlezing van het testament door David Wilkie; — twee stukken van Vernet; — de wyze en dwaaze maagden van Schalken; — veel stukken van van der Werf die zeer uitgewerkt zyn; — eenige uitsteekend schoone portretten van van Dyk; — eenige stukken van Morillo, die wel wat gemeen, maar byzonder natuurlyk zyn; — portret van Thomas Morus van Holbein; — Albrecht Durers portret van hemzelf met het jaartal 1500; — Raphaels portret ook van hemzelf; — Marias hemelvaart van Guido Reni.

Aan de publieke tafel in de herberg vonden wy groot en levendig gezelschap.

Na 't eten reden wy naar Hesselohe, een veel bezochte plaats aan den Isar, twee uren van de stad. Wy vonden er ongeveer

Tafelronde. v. München 106.

Er bestaat ook een Volkstheater, dat ik gaarne eens bezocht had; maar de tijd heeft het mij niet toegelaten. Tafelronde. 108.

Tafelronde. 111
Description de Munic 91

duizend menschen uit alle standen, er was muziek en dans, verder zat men onder mooi geboomte en dronk meestal bier. Dit bier wordt hier gebrouwen en geschonken; de aftrek daarvan is zeer aanmerkelyk. Op paaschmaandag had men 140 eimer ge- woon en 2 eimer wit bier geschonken; - elke eimer van 60 maat (pond) of 120 groo- te glazen. Heden, zeide men my, dat on- geveer 40 eimer verschonken werden. Dit goed behoort aan den graaf Er- low; zyn kamerdienaar en pachter houdt de herberg.

Den avond bragten wy door in het Hof- und National-Theater waar eene nieuwe opera: Mitternacht, gegeven werd. De inrig- ting van het gebouw, de pracht van de de- coraties zyn uitsteekend; er was een zeer talryk en schitterend publiek; de opera voldeed weinig: de muziek was somtyds mooi, maar het stuk was zonder zin of zamenhang, zeer lang en vervelend.

Maandag 20 Junij. Ik heb heden begon- nen my eenigsins bekend te maken met de Hoogeschool. Om 8 uur woonde ik eene voorlezing by van Dresch over „Baye- risches Staats- und deutsches Bundesrecht". De onderwerpen, die hy behandelde, waren niet geschikt om met veel levendigheid behandeld te worden, namelyk de formen die vereischt worden, om plaatselyke be- lastingen uit te schryven. Ik kende dag-

Een voornaam spreker, dien ik hoorde,
was Dr. Schwindel, Landwirth aus Lands-
hut. Hy maakte vooral de aanvrage van
toelagen tot goedmaking van het bekostigde
aan de Glyptothek, Pinakothek enz. belachelyk.
Zie Verzeichniss.

moeyelyk den schryver herkennen van het onderhandend handboek der geschiedenis. Na de voorlezing heb ik even met hem gesproken, en wy kwamen overeen dat ik hem bezoeken zoude. Hy is een man van middelbaren leeftyd, naar gissing omtrent 50 jaren oud; in de tweede kamer van den landdag is hy een goed spreker van de zyde der regering.

Ik woonde vervolgens eene zitting van de tweede kamer by, en hoorde eenige sprekers over de begrooting handelen; allen tegen de regering. Zy spraken eenvoudig, maar niet zonder bekwaamheid, deden meermalen de toehoorders lachen, en als gewoonlyk scheen hun aan de goedkeuring van het publiek niet minder dan aan de zaak gelegen te zyn. De vergaderzaal is zeer goed ingerigt.

De Verzameling van den Hertog van Leuchtenberg had ik te voren reeds gezien, en met groot genoegen zag ik ze nu weder. Zy bevat vele uitgezochte stukken ook van nieuwe schilders. Byzonder bevielen my onder anderen eenige schilderyen van Murillo. Er zyn ook eenige beelden waaronder de drie Gratiën van Canova die zeer mooi zyn, en de Magdalena van denzelfden die my meer zonderling dan uitstekend schoon voorkwam.

Ik maakte een bezoek by den beroemden hoogleeraar en wysgeer Schelling. Hy ontving my zeer beleefd en sprak lang over de hooge school, de studien in Duitschland, den politieken toestand van Europa. Zyne wyze van zien kwam my voor gematigd te zyn; hy was zeer voor vryheid van studien, ook worden zyne voorlezingen zonder dwang vlytig bezocht. In de politiek waren wy het wel eens omtrent de bestaande moeyelykheden, maar ten opzigte der oorzaken en hulpmiddelen vond ik by dezen diepen wysgeer weinig nieuw licht. Men had, volgens zyne meening te veel geregeerd; en daardoor waren de burgers in de voorstelling gekomen, dat alles wat niet goed is aan de regering moet geweten worden. Wat anderen, zoo als b.v. Hegel over dit onderwerp geschreven hadden, zeide hy my, had hy niet gelezen. Hy kwam my voor in de 60 jaren oud te zyn en zyn uiterlyk voorkomen zoude my geen zeer uitsteekend man hebben doen vermoeden.

Aan tafel vond ik genoegen landgenoten namelyk den heer Dierx, te voren griffier van de staten van Antwerpen met zyne vrouw, zoo ik meen, geboren van der Kerkhoven; – ik heb nog al veel met hen gesproken, de vrouw had vooral een bevallig en behaagd uiterlyk; zy zeiden my dat zy, om de tydsomstandigheden eene

reis naar Weenen ondernomen hadden, 570
en den winter aldaar dachten door te
brengen.

Om 4 uren woonde ik eene voorlezing
of liever eene voordragt van Görres over
de geschiedenis by, want hy las niets. Hy
sprak over Conrad den Salier en Melde
diens lotgevallen met veel gemakkelykheid,
zeer aanschouwelyk, voor. De klank zy-
ner stem is eentonig, zangerig en zeer
langzaam, evenwel zeer onderhoudend;
zyn gelaat en houding zyn niet edel;
hy scheen my toe ruim 50 jaren oud te
zyn. Hy had een talryk en opmerkzaam
gehoor; schryven deed byna niemand.
Ik merkte hier veel kwekelingen van
het Seminarium in het zwarte pak
op. De kleur die Görres aangenomen
heeft bezorgt hem die soort van hoor-
ders.

Het volgende uur hoorde ik eene les
van Schubert over Anthropologie en Psy-
chologie. Hy is reeds een bejaard man, doch
sprak met groote levendigheid en werd
omringd van eene schaar toehoorders, die
aan zyne lippen hingen. Hy sprak over de
voorwerpen in de uitwendige wereld, wel-
ke naast schynen te komen aan de ziel
en als het ware den overgang daarstellen
van het stoffelyke tot het onstoffelyke,
bestaande uit de onweegbaren, zoo als

Taschenb. v München 101.

Taschenb. 143. 164. 165

licht, warmte, electriciteit, magneet enz. Door vele verhalen en geestryke vergelykingen poogde hy de analogie te bewyzen b.v. de plotselyke uitwerking van schrik, vreugde en droefheid zeer gelyk aan die van den bliksem; – zeer sterk licht heeft somtyds gelyksoortige uitwerking gehad: sterke gemoedsaandoeningen, zegt men, doen licht en elektriciteit uit de zenuwen te voorschyn komen. Deze nasporingen waren dikwyls stout en gewaagd, maar tevens zeer belangwekkend en onderhoudend.

Dezen avond was muziek en gezelschap in den Englischen Garten, eene uitgestrekte wandeling aangelegd door Rumfort in 1789, onder den keurvorst Karl Theodor. Hier zag ik weder lieden van alle standen, ook prinsen zonder veel afscheiding in de gemeenschappelyke vreugde deelen. Meest al zat men in het groen aan tafeltjes en dronk bier. Op een zoogenaamden Chineeschen toren vond ik een mooi gezigt over de wandeling en de vele vrolyke menschen, verder op de bergen van Tyrol en Salzburg. Ik reed nu over de Isar naar het dorpje Bogenhausen, waar de Sterretoren is die door de werktuigen van Reichenbach beroemd geworden is; – vervolgens naar Neu Burghausen, ook eene plaats waar nu en dan gedanst wordt; – voorby Tivoli,

Taschenb. 170.

Klein Hesselohe, den Groten vyver van Skell tot aan den Angarten; – verder naar Biederstein, een landhuis der Koningin moeder, waarin de vreemdeling alles kan bezigtigen. In de tuinen was het nog lief en vol van zeer mooije bloemen. Eindelyk kwam ik nog door den Paradies-Garten. Dit alles was in den omtrek van den Englischen Garten waarin ik nu terugkwam, en het gedenkteeken van Rumford bezocht. Zie hier het opschrift daarvan.

"Ihm der das schmälichste öffentliche Übel
Den Müssiggang und Bettel tilgte,
Der Armuth Hilf, Erwerb und Sitten
Der vaterländischen Jugend so manche Bildungsanstalt gab.
Lustwandler geh!
Und sinne nach ihm gleich zu sein
an Geist und That
Und uns an Dank.

Lustwandler steh!
Dank stärket den Genuss
Ein schöpferischer Wink Carl Theodors
Vom Menschenfreunde Rumford
Mit Geist gefühlend liebgefasst
Hat diese ehemals öde Gegend
In das was du nun um dich siehest
veredelt.

Thuisgekomen vond ik myn reisgenoot weder die sedert dezen morgen op zichzelf was rondgegaan en my nu verhaalde van Nymphenburg, dat ik reeds te voren gezien had; en van de

bierbrouwery van Pschorr, welke om hare uitgebreidheid en goede inrigting vermaard is. In den laatsten winter verbruikte de heer Pschorr dagelyks 80 Schepel mout, en vervaardigde daarvan elken dag 480 Eimers bier, elk van 60 maat of 120 groote glazen. Hy had 72 brouwknechten in zyn dienst. Hy heeft om het bier te bewaren eene groote Biervesting buiten de stad doen aanleggen. De vele honderde vaten liggen hier, in 20 afdeelingen, onder gewelven, waarboven de opgeworpene aarde het voorkomen van wallen heeft, zorgvuldig bewaard. Deze wallen zyn sierlyk met boomen beplant. Het bier is de algemeene volksdrank in Beyeren, hierdoor behooren de brouweryen tot de belangrykste fabrieken. De regering beschouwt het als zoo gewigtig, dat er geen slecht bier gebrouwen of verkocht worde, dat zy door vaste bepalingen daartegen waakt. Zoo mag alleen in den winter en niet later dan in de maand maart gebrouwen worden, en mogen geene andere dan voorgeschrevene grondstoffen daarby gebruikt worden. Voor een drank, die zoo veelvuldig kan vervalscht worden, en waarvan de vervalsching zoo dikwyls schadelyk is, kan men de tusschenkomst der regering wellígt goedkeuren. De ondervinding, geloof ik, heeft wel eens nadeelige gevolgen der vryheid voor deze nyverheid in Engeland en Belgie opgeleverd. Daarentegen

Taschenbuch 173. Description 182.

schynt in Beyeren de ondervinding voor de
bemoeyingen der regering te plyten; al-
toens kwam my voor, dat men nergens
smakelyker en onschadelyker bier vindt.
Wy aten dezen avond in de herberg den
Haan en troffen daar den tooneelspeler
Devrient uit Dresden, die te voren echt-
genoot van de beroemde en beruchte
zangerin Schröder-Devrient geweest is,
en nu naar de hand der tooneelspeelster
Hagn staat. Hy was een kennis van
mijn reisgenoot, die gunstig over zyn
persoon en talent sprak.

Dingsdag 21 Juni. Om 7 ure woonde ik
het collegie by van Schelling over de Philo-
sophie der Mythologie. Hy behandelde de fa-
belen der Indische godenleer. Het was moeije-
lyk uit deze eenige les zich eene voorstel-
ling van zyn onderwys te maken. Meest-
al bestond zy uit opgaven van de verschil-
lende Incarnatien der godheid. Men heeft daar-
in vele geheimenissen en diepe wysheid wae-
nen te vinden; doch meende S. dat er niet
in opgesloten waren, zelfs waren deze ver-
halen volgens hem niet van de oudste
oorspronkelyke Indische Mythologie, maar
van elders later daaringebragt, uit Griek-
sche en Christelyke bronnen. Zyne voordragt
was eenvoudig en levendig, volkomen vry.
Om half 9 zyn wy vertrokken, om een
uitstap te maken naar het Meer van Starn-
berg of Würmsee, op 5 uren afstand van

† By het uitrijden zagen wij het groote Krankenhuis, dat zich zeer schoon ver„toont, geheel op zichzelf staat en van wandelingen voor de herstellenden om„ringd is. * Taschenbuch 29.

Munchen. Aanvangs reden wy langs denzelfden weg
als naar Hesselohe, die ook de groote weg is naar
Inspruk. Wy kwamen door Nieder- en Mittel-
Seltling, Fürstenried; — vervolgens door een groot
wartbosch, dat omrasterd was en waarin wy
een groot aantal herten zagen; — verder het dorp
Wansen en toen te Starnberg, een (Kasteel en) dorpje waar
naar het meer genaamd wordt. Hier vonden
wy eene goede herberg en vriendelyke menschen.
Nadat wy ons wat versterkt hadden, namen wy
eene schuit aan en voeren naar het jagtslot Berg
op den oostelyken oever van het meer. Wy troffen
schoon, warm weder, hetgeen onze vaart zeer
aangenaam maakte. Deze Wurmsee is eene
van talryke meeren aan den voet van de Alpen,
waarvan ik in 1823 eenige, gelegen in Opper-Oos-
tenryk, bezocht had. Hier vond ik nu hetzelfde
karakter doch een minder wild landschap. Het
gezigt op de Alpen in het zuidelyk verschiet maakt
vooral deze streek zoo schilderachtig. De Wurm-
see is 5 uren lang en ½ uur breed. Het jagt-
slot Berg is van den koning doch by den tuin-
man vind men zeer goede herberg. Hier hielden
wy middagmaal onder de boomen en het meer
met zyne lachende heuvels rondom voor ons. Wy
konden ons zeer wel begrypen, dat de inwo-
ners van Munchen gaarne uit hunne vlakke
landstreek hier komen uitspanning zoeken.
Wy troffen slechts twee oude heeren aan wier
gesprek niet onbelangryk was, zy spraken zeer
vry en streng over de verkeerdheden der rege-
ring en der party die de regering tegenwoor-
dig aanvalt: hunne jaren en hun stand scho-
nen hen zeer onpartydig gemaakt te hebben.

Na het eten wandelden wy naar het Schlöschen Leoni een half uur verder ten zuiden. Hier vonden wy ook eene fraaye herberg, waarvan de waard uit Palermo van daan was; doch hy zeide ons, dat hy niet meer om zyn land dacht zoo goed had hy het hier gevonden. Wy voeren vervolgens naar het eilandje Wörth; onderweg zagen wy aan den oever de dorpen Allmannshausen en Ammerland. Het eilandje ligt zeer schilderachtig. Wy troffen er twee Zwitsersche studenten van de hoogeschool van Munchen aan. Zy zeiden ons, dat het hun meer behaagde hier en elders op het land de plantkunde en andere natuurwetenschappen te beoefenen, dan in de stad op de kollegies; zoo deden vele studenten.

Op de terugvaart zagen wy Possenhofen, aan den tweetelyken oever, waar de Engelsche gezant zyn zomerverblyf houdt; — verder het slot Leutstetten, waarby de badplaats Petersbrunnen ligt; — den mond van de Isar, die uit dit meer naar den Donau stroomt.

Niet ver van Starnberg, waar wy weldra teruggekomen waren, is een heuvel met beukeboomen begroeid, en die als eene historische herinnering wordt aangewezen. Hier zegt men heeft Pepin de schoone Emma ontmoet, en deze ontmoeting had ten gevolge, dat Karel de groote op een nabygelegen molen ter wereld kwam. De heuvel heet Karelsberg

en er heeft eene burg gestaan die nu verdwenen is. In dit plaatste er de eigenaar eene pyramide tot aandenken, die nu ook weder vervalt. Het opschrift volgt hier zoo als ik het in het reisboekje vind:

Allwo vor tausend Jahren auf freudiger Jagd
Held Pepin erblickt hat Bertha die schöne Magd
Wo ihr Kind, grosz Karol, oft geschaut zur Sonne
Die ein Bild geworden seinem Lebenslauf, auf,
Da hat, Freund alter Sage, zur Kenntniss dein,
Dir, bayrischer Mann, gesetzt diesen Stein.

Omtrent de visschery op het meer heeft men my het volgende medegedeeld. De koning is daarvan de eigenaar: dingsdag, woensdag en donderdag wordt voor het hof gevischt; op de andere dagen wordt gevischt door lieden uit de aangelegene dorpen, welke voor dat regt zekere uitkeering moeten doen. Zy mogen de visch niet anders dan aan twee vischmeesters te Possenhofen verkoopen en tegen een vastgestelden prys: de beste voor 10 Kreutsers het pond. Van Possenhofen wordt de markt in Munchen voorzien.

Op den terugweg genoten wy een zeer aangenamen zomeravond; de maan scheen helder toen wy te Munchen aankwamen.

Woensdag 22 Juni. Dezen morgen heb ik weder eenige collegies bygewoond en hoogleeraren opgezocht: Schmidtlein over het kerkelyk regt. Hy behandelde de leer omtrent de legaten a latere enz, en deed dit met uitstekende duidelykheid historisch en regt-

kundig. Hy is nog een jong man, sprak vry en zeer gemakkelyk.

Sendtner over Statistiek. Hy was aan de wetenschappelyke inrigtingen van Frankryk, bepaalde zich meest met daadzaken op te geven, hetgeen vry droog was en door hetgeen hy er redenerende byvoegde weinig belangryker werd. Hy kwam my voor een man van tusschen de 50 en 60 jaren te zyn.

Omtrent vele collegies werd ik teleurgesteld, door dat zy of geheel niet of niet op de aangekondigde uren gegeven werden. Het eerste vernam ik ten opzigte van die van Mannert, Klebe, Steinlein; – het laatste trof ik voor de Collegies van Thiersch, Oken en anderen. In het bezoeken der hoogleeraren was ik ook niet altyd gelukkig, hoewel ik meestal myne pogingen herhaalde; zoo heb ik Mannert, Dresch en anderen niet kunnen aantreffen.

Görres ontving my zeer goed en sprak lang en veel met my, vooral over de tydsomstandigheden. Van het standpunt, waarop hy zich geplaatst heeft was hetgeen hy zeide zeer consequent en voor my in allen geval zeer belangryk. Het was moeyelyk zich voor te stellen, dat hy zelf te voren een geheel andere rigting van zien beleden had; en ik konde hem deswege geene vragen voorstellen, dewyl ik wist dat hy ontkent van gevoelen veranderd te zyn. Hy berispte vooral de vorsten welke reeds in het

Taschenbuch 172. Description 173.

laatste der vorige eeuw begonnen hebben zelve alles wat men voor heilig hield omver te werpen en zelve het voorbeeld van gewetenloosheid omtrent het verbreken van bestaande regten en instellingen te geven. Hierdoor, zeide hy, hebben zy de volken opgewekt om even eens te handelen. Het laatste wat nog overeind stond werpen zy zelve omver byzonder door de Belgen in hunnen opstand te ondersteunen. Even als in zyne geschriften gebruikte hy in zyne gesprekken dikwyls zonderlinge beelden die de zaak somtyds met kracht uitdrukten. Zoo spraken wy over de verworpenheid van de lieden welke invloed uitoefenen of zouden kunnen uitoefenen. Het kan niet anders zyn, zeide hy, of het grove eigenbelang moest alleen overblyven: men heeft eerst alles verworpen wat uit het hart kwam, toen wat uit het hoofd kwam, nu blyft alleen over wat de maag oplevert. Hy is my voorgekomen ruim 50 jaren oud te zyn, aan levendigheid en geest ontbreekt het hem niet, maar in zyn persoon en wyze van spreken vond ik hetgeen de Engelschen vulgarity noemen. Hy gaf my eene aanbeveling aan zynen schoonzoon Steingass, te Frankfort, welke daar aan het Gymnasium de geschiedenis voordraagt voor de katholike kwekelingen.

Dezen namiddag heb ik met myn reisgenoot Schleissheim bezocht. Dit is een koninklyk slot, 3 uren van Munchen, door Maximiliaan Emanuel 1684 – 1700 in den tegenwoor-

digen vorm gebouwd. Het is zeer groot, maar zo-
dert lang zeer verwaarloosd. Het ligt in eene
vlakke dorre landstreek. De zeer talryke za-
len zyn behangen met Schilderyen welke uit
verschillende verzamelingen byeengebragt
zyn en nog niet geschift en gerangschikt zyn.
Vele zyn gekomen uit de vroeger beroemde
gallery van Dusseldorp. Laatstelyk is hier
bygekomen de beroemde verzameling van de
broeders Boisserée. Deze had ik reeds te vo-
ren gezien en besag op nieuw met groot
genoegen dien schat van Oud-Duitsche
stukken, waaronder ik de „Ehebrecherinn"
van Lucas Cranach, het schoone Christus-
hoofd en vele andere. zeer bewonderde.
Er is by het slot eene zoogenaamde Schweit-
zerey en modelhofstede. In de stallen wa-
ren 60 ossen en 100 koeyen; wy bewonderden de
reinheid en goede order welke hier heerschte.
Drie meiden passen dit vee op. Wy zagen
ook de kelders waar boter en kaas be-
waard worden, en die waren ook zeer zin-
delyk. Van de kaas maakt men byzonder
veel werk; zy wordt lang bewaard: een
half jaar is het minste, en na een jaar,
zeide men ons, wordt zy eerst regt goed;
zy wordt gedurig met zout bestrooid. Zy
is dan van 8 tot 18 kreutzers het pond
waard. Er zyn 20 kwekelingen, waaron-
der 4 praktikanten.

Onderweg kwamen wy door Schwabing,
een zeer lief dorp naby den Englischen Garten,

een half uur van de Stad.

Donderdag 23 Juni. Heden is myn reisgenoot vertrokken. Hoewel hy tot een gansch anderen kring behoort dan ik, konden wy zeer goed zamen reizen; mogelyk vinden wy elkander in Neurenberg weder.

Aan de Beyersche hoogescholen is eene Staatswirthschaftliche Facultät. Zy is hier zwak bezet. Ik heb heden drie collegies daartoe behoorende bygewoond. De Privaatdocent Prand droeg de „NationalOekonomie" voor aan zes toehoorders. Hetgeen hy zeide kwam my zeer alledaagsch voor; het werd evenwel door zyne weinige toehoorders vlytig opgeschreven.

De buitengewone hoogleeraar Hermann behandelde dezelfde wetenschap. Hy sprak over de pacht van landgoederen, en ontwikkelde, naar my voorkwam, dit onderwerp zeer duidelyk en op de hoogte der wetenschap; hy sprak geheel vry, en werd door een groot aantal studenten met opmerkzaamheid aangehoord. Na het collegie heb ik wat met hem gesproken; hy is een man van middelbaren leeftyd.

Prof Zierl hoorde ik handelen over de wetgeving betrekkelyk den landbouw. Dit was geheel praktisch; hy wees vele gebreken aan in de bestaande wetten van Beyeren over dit onderwerp, en ontwikkel-

de hoe die gebreken konden worden verbeterd; dit kwam my voor niet onbelangryk te zyn; maar voor het onderwys te weinig wetenschappelyk. Hy had zes toehoorders. Na de voorlezing zeide hy my, dat dit byzondere lessen over dat onderwerp waren, die hy gaf by gelegenheid dat een nieuw „Kulturgesetz" by de wetgevende kamers voorgedragen was en daarover veel gesproken werd. Hy kwam my voor meer een praktisch landbouwer te zyn, dan een theoretisch geleerde.

De aangekondigde kollegies van Niethammer en Steinlein over Staatshuishoudkunde hadden dit half jaar niet plaats. Den heer Steinlein heb ik bezocht en heb hem een zeer vlytig man voor het vak der Staatshuishoudkunde gevonden; hy toonde my het eerste deel van een werk dat hy uitgeeft en waarin hy zich met alle schriften over deze wetenschap tracht bekend te maken. Wy spraken ook over eenige punten van verschil zoo als het aannemen van onstoffelyken rykdom.

Ik bezocht ook Prof Oken, die zeer bekend is als overdreven natuurphilosoph en bovendien als demagoog. Ik vond in hem een klein zwart, zeer levendig man, die gaarne veel en zonder weerhouding sprak. Wy behandelden onder anderen de vraag omtrent het nut

of nadeel van de hooge scholen in groote steden te plaatsen. Hy was minder voor dan tegen die keus welke in de laatsten tyd algemeen geworden is. Er is in de hoofdsteden voor studenten en professoren ontzaggelyk veel afleiding; de wetenschappen blyven niet hoofdzaak zoo als in de kleine universiteitssteden. Wat betreft de voordeelen van volledige kabinetten en bibliotheken, zeide hy, zoo zyn die voor het onderwys niet zoo onmisbaar; niet volledig maar wel ingerigt kunnen zy daarvoor dikwyls even veel nut stichten; terwyl die volledigheid welke vereischt word, wanneer men de wetenschap in haar geheel omvatten en uitbreiden wil, zelfs niet in de hoofdsteden te vinden is. De geleerde kan zich wel nu of dan verplaatsen naar de weinige punten waar hy alles voor zyn vak vinden kan. Zoo b.v. als hy over de natuurlyke historie een volledig werk wil uitgeven, kan hy in Munchen, zelfs in Berlyn, niet het nodige daarvoor vinden. Hy moet dan in Parys, Weenen, Leiden of welligt in nog eene plaats van Europa eenigen tyd vertoeven, om een kabinet te vinden, waarin alle bekende voorwerpen zyn; voor de boeken is welligt alleen te Parys en Göttingen eene volledige verzameling aanwezig. Het is ook inderdaad voldoende nu of dan die volledigheid te kunnen vinden, die

onmogelyk algemeen kan worden. In den dagelykschen loop der studien, zyn de beperkte verzamelingen, zoo als die aan de kleine hoogescholen gevonden worden voldoende. Ik had dikwyls dit vraagpunt van de andere zyde hooren verdedigen en beslissen, en herinner my zeer wel dat Pr. Savigny in Berlyn zeer kwalyk nam dat ik de zaak als twyfelachtig beschouwde.

Ook over de politieke zaken sprak Oken, vol bewondering voor de Fransche omwenteling en deelneming voor de Polen. Aan de goede bedoelingen en de wenschen voor vryheid en beschaving wil ik gaarne gelooven, maar aan de kennis in politieke zaken, aan de wysheid en het beleid van den Naturphilosoph, als het op handelen aankomt zoude ik zeer twyfelen.

Later bezocht ik Prof: Thiersch, met wien als philoloog ik weinig punten van aanraking had, maar wit zyne belangryke schriften over de vryheid van het onderwys en voor de studie der klassieke ouden, hadden by my den wensch doen ontstaan om hem persoonlyk te leeren kennen. Hy ontving my zeer vriendelyk, en daar het voor hem etenstyd was noodigde hy my dadelyk uit, om zyn disgenoot te zyn. Ik bevond my op die wys in het midden zyner vry talryke familie. Het maal was eenvoudig en er heerschte ongedwongene betchaafdheid. Hy sprak over de

Beyersche inrigtingen van onderwys, vermaakte daarvan goeden uitslag; zyne meeningen omtrent de vryheid waren niet veranderd; de misbruiken die daaromtrent opgemerkt werden, hield hy niet voor zoo wezenlyk, men moest niet wankelen, zoo hy dacht, om het beginsel van vryheid door te zetten. Ten opzigte van de oude studiën bleef hy ook denken dat men die niet te veel konde bevorderen. De klassieke literatuur is de grondslag der nieuwe beschaving geweest; zelfs voor de zoogenaamde niet geleerde standen zal zy de goede grondslag zyn. Men heeft wel beweerd, dat langs een anderen weg, door studie der moedertaal, der natuur, der geschiedenis, beschaving en ontwikkeling kan plaats vinden; doch het is beter de oude letteren als algemeenen grondslag aan te nemen, dewyl die de ondervinding voor zich hebben. Hy sprak ook van de reize in Italie, die hy gedaan had en die in Griekeland, welke hy voornemens was te doen.

Vele andere professoren heb ik vergeefs getracht te bezoeken, doch myn verblyf in München was te kort; zoo heb ik de inrigtingen ook niet bezigtigd: de Boekery had ik reeds te voren gezien; hare plaatsing heeft niets byzonders merkwaardigs. De kabinetten heeft men my gezegd, dat niet uitsteeken. Omtrent de inrigting der hoogeschool in het

algemeen is het my niet mogelyk grondig te oordeelen. De reglementen heb ik medegebragt; van de zeer onbeperkte vryheid is men eenigzins teruggekomen. Uit hetgeen ik heb vernomen komt my voor dat er weinig eenheid in de werkzaamheden en gevoelens der hoogleeraren bestaat. Naast elkander zyn Jesuitische catholiken, overdrevene liberalen, onverdraagzame philologen, natuurphilosophen, en in 't algemeen mannen welke aan de studien geheel verschillende rigtingen pogen te geven. Tot nog toe schynt dit meer botsing en verwarring dan veelzydigheid te weeg gebragt te hebben. By de studenten schynt veel verwaarloozing van studien te bestaan; naar evenredigheid van hun getal worden de kollegies zeer weinig bezocht. Het is twyfelachtig of de mindere vlyt, het gebrek aan belangstelling in wetenschappen toe te schryven is aan de mindere beschaving en het verschillend karakter der Zuidelyke Duitschers vergeleken by de Noordelyke; — dan wel of er byzondere omstandigheden bestaan die de Beyersche hoogescholen, met name die van Munchen by de Noord Duitsche doen achter staan. Welligt loopen er vele oorzaken zamen. De aanleiding tot losbandigheid verzereld van eene grootere vryheid om de studien te verwaarloozen dan elders bestaat is gewis in Munchen eene gevaarlyke klip voor de jeugd. Het zyn vooral Schelling en Thiersch welke die groote vryheid voorstaan, en tevens de klassike literatuur boven andere studien daar bevorderen; waartegen onder anderen Oken zich zeer beklaagt over terugzetting van de Natuurwetenschappen.

Taschenbuch 63.

Taschenbuch 75

Taschenbuch 60.

Ik heb heden een paar der merkwaardigste kerken bezocht: in het algemeen is München hiervoor niet te vergelyken met sommige andere Duitsche steden waar men nog uitsteekende middeleeuwsche kerken vindt. De hoofdkerk of Lieve vrouwe kerk is van het einde der 15e eeuw. Het merkwaardigste is hier een groot metalen gedenkteeken voor Keizer Lodewyk van Beijeren, die in 1347 onder pauselyken ban gestorven is, en hetwelk Maximiliaan I in 1622 heeft doen oprigten; het is beroemd als kunststuk van dien tyd. In het Taschenbuch staat eene naauwkeurige beschryving. Overigens vond ik weinig in deze kerk dat myne aandacht tot zich trok, dan eenige mooi geschilderde vensters.

De Michaëlskerk, die weleer van de Jesuiten geweest is, werd aan het einde der 16e eeuw gebouwd. Zy heeft een zeer breed en stout gewelf en hooge Corinthische pilasters. Ik zag hier het praalgraf van Eugène gewezen onderkoning van Italië, gestorven in 1824. Het is door Thorwaldsen vervaardigd. De vorst is levensgroote in wit marmer voorgesteld, staande met een krans in de hand. Het byschrift bestaat uit de woorden "Honneur, Fidélité." —

In beide deze kerken ziet men vele voortbrengsels der kunst van den Bruggeschen schilder Pieter de Witte, die onder den naam van Candido bekend is, en die onder Maximiliaan I in München veel geschilderd heeft.

Meermalen heb ik de Theatinerkerk, die ook naar den heiligen Cajetaan genoemd wordt, be-

Taschenbuch 89.

zocht. Zy was naby onze herberg. Men bespeurt ligt, dat zy veel jonger is dan de anderen, namelyk uit het laatste der 17e eeuw. Hierdoor onderscheidt zy, even als andere nieuwe kerken, zich niet gunstig: men vindt er veel pracht en versiering; maar niet de verhevenheid van vroegere kerken. Hier ligt koning Maximiliaan Joseph I, die in 1825 gestorven is, begraven.

Het algemeene kerkhof is op de wyze der nieuwe begraafplaatsen doelmatig en met smaak aangelegd. De struiken en bloemen, die algemeen by de graven geplant worden, geven er het voorkomen aan van eene wandelplaats. Men ziet er ook een groot aantal gedenkteekenen waaronder ik die van Reichenbach en Fraunhofer opmerkte. Vele van die gedenkteekenen zyn in houten kasten besloten en worden slechts by het allerzielenfeest ontdekt. Het klimaat moge zulke voorzorgen noodzakelyk maken om kunstwerken van marmer en metaal voor bederf te bewaren, het merkmaal, dat men tot herinnering aan afgestorvenen op hun grafplaatst, moet niet zulke bewaring behoeven, het mist daardoor geheel zyn doel. Men make zulk een merkmaal eenvoudiger en duurzamer, en zoo het te broos is om lang te wederstaan, vernieuwe men het indien het aandenken merkelyk langer duurt dan het teeken. Onder de prachtige familiegraven miste dat van den brouwer Pschorr niet.

Zeer mooi ingerigt zyn de dodenkamers,

Taschenbuch 132. 129. 92.

waar de lyken bewaard worden tot dat men zeker is tegen het levend begraven. De woning van den bewaarder dezer lyken is zoo ingerigt, dat hy uit zyn vertrek in die zalen zien kan, terwyl door schellen en andere voorzieningen gezorgd is, dat hy dadelyk te weten komt als een schyndoode tot het leven terugkomt. Ik zag een aantal lyken op die wyze de begrafenis afwachten; ook eenige kinderen met kransen versierd. Zy sluimerden zoo zacht, dat men hen benyden konde zoo vroeg rust gevonden te hebben en niet meer te zullen ontwaken „in this bad world".

Ik ben heden in de fabriek van optische werktuigen geweest die door Reichenbach en Frauenhofer zoo beroemd geworden is, en thans door Utzschneider wordt voortgezet. Er werd heden niet gewerkt evenwel had men de beleefdheid my de zalen en den voorraad te vertoonen. Het gebouw is nieuw en goed gelegen; de vraag, zeide men my, is nog steeds grooter dan men voldoen kan, zoo dat zeer weinig vooruit gemaakt wordt om dadelyk te verkoopen.

Verscheidene zaken heb ik ongezien moeten laten, omdat de tyd te kort was, of dat ik in myne poging ben teleurgesteld. Zoo moet ik het Museum Brasilianum; – de Polytechnische verzameling in het gewezene theater aan de Isar-poort, en eenige andere verzamelingen en inrigtingen overlaten voor als ik weder in Munchen kom.

Taschenbuch 54.

Hetgeen in Munchen byzonder in het oog loopt, is de zucht voor bouwen en de smaak die daarin heerscht; het is hierin regis ad exemplum. Men poogt hierin steeds oude voorbeelden te volgen en voor sommige gebouwen voldoet dit zeer goed. Aan het Paleis des Konings is een groote „Königsbau" onderhanden, begonnen onder den vorigen koning; – de Glyptotheek is voleindigd, de Pinakotheek onderhanden. Uitsteekend zyn een paar kasernen de eene op een eiland in den Isar. Een der bruggen over deze rivier behoort mede tot de nieuwe gebouwen, zy heeft vyf bogen en is zeer fraai gebouwd. De vorige brug was in 1813 door het ys verwoest. Een prachtig gebouw is de Frohnfeste, welligt de schoonste gevangenis, die bestaat. Dit kwam my voor geheel strydig te zyn met het doel van dit paleis. De bestemming is te vernederend voor den mensch, om er een voorwerp van schoonheid en weelde van te maken. Niet te streng noch te eenvoudig kan de bouworde van eene gevangenis zyn.

Dezen avond ging ik by den ryken Pschorr een glas bier drinken. Dit behoort namelyk tot de Beyersche gebruiken, dat die bier brouwt het ook schenken moet. De jonge mevrouw bezorgt aan elk der gasten zyn glas met een stuk brood en is jegens elk even beleefd. Van de volksdragt blyft ook nog iets over, te weten het goud of zilver kapje waarmede men de saamgebonden haren bedekt, de „Ringelhaube".

Vrydag 24 junij, des morgens om zes uren, ben ik met den Eilwagen van Munchen naar Neurenberg vertrokken. By het uitryden bewonderde ik nog de schoone stad; wy reden over de Max-Josephsplatz, voorby den Botanischen tuin, ook voorby de Bierfestung van Pschorr. Door vlak, weinig vruchtbaar land kwamen wy aan het dorp Buchheim, waarvan de netheid nog verraadt, dat men naby de hoofdstad is.

De weg was slecht; men heeft hier geen goede bouwstof daarvoor, men heeft slechts kleine keisteentjes, die niet vast tezamen pakken.

Het land wordt vruchtbaarder maar niet mooyer. Om 9 uren kwamen wy te Pruck, eene nette, kleine stad aan de Ammer. Eer wy hier aankwamen, reden wy voorby het geweezene klooster Fürstenfeld, dat thans dient voor Invalidenhuis van het gansche koningryk; - er is tevens eene paardefokkery. Wy passeerden van tyd tot tyd vry goede dorpen, ook mastbosschen en zagen de harten over den weg loopen. Het vee zag men nu en dan by groote troepen op gemeene weiden die hier nog veel bestaan. Wy waren hier nog steeds in Oud-Beyeren, dat veel graan oplevert, zoo dat men steeds uitvoert naar Tyrool, enz. De boeren hebben hier meer land dan in de nieuwe provincien: Würzburg, Bamberg, Anspach, Bayreuth. Deze zyn veel vruchtbaarder maar ook meer bevolkt.

Omtrent halfweg tusschen Munchen en Augsburg kwamen wy door het dorp Merching. Het land verandert weinig. Wy passeerden de Lech, eene

breede, snelvlietende rivier met vlakke boorden, en kwamen om half twee te Augsburg, waar middagmaal gehouden werd.

Myn reisgenoot in de cabriolet was een lid van het „Stadtgericht" in München, met name Dr Pregler. Omtrent den landbouw in deze streken zegt hy my, dat wanneer de eigenaar van den grond kapitaal nodig heeft, hy dit byna niet geleend kan bekomen door het slecht hypotheekstelsel, of liever de procedure om te onteigenen. De formen daarvan duren wel zes jaren, en de kosten zyn zeer hoog.

De wyze van procederen in Beyeren is overal dezelfde; zy is van 14 honderd in de 80; - in 1819 is zy door eene Novelle nog veel langzamer en omslagtiger gemaakt; - in 1825 is een nieuw hypotheekstelsel ingevoerd, dat wat beter is.

Er werd langs dezen weg schaamteloos gebedeld.

Ik zag aan tafel in Augsburg den beruchten heer Saphir, die uit verscheidene staten van Duitschland verdreven is om oproerige geschriften. Hy is uit Beyeren ook verdreven, doch heeft, ten gevolge van de beraadslaging in de Stenden, vryheid bekomen, om terug te komen, en hy was nu uit Parys op weg naar München. Ik zag met weerzin dezen schaamteloozen man, die zyn talent misbruikt om te lasteren en het volk op te ruijen, enkeld met oogmerk om geld te winnen. Zulke lieden zyn als men de gevolgen van hun

(Flaminio) mit Milaan. +

doen opmerkt zeer misdadig. Met verwondering zag dat de Hr Presel zeer vriendschappelyk met hem was. Die zeide my op myne vraag deswegens, dat de meeste regterlyke ambtenaren tegen den Koning waren.

Ik offerde een gedeelte van het middageten op, om het Raadhuis en het kabinet schilderyen aldaar te zien. Het is een prachtig gebouw met mooye trap en groote zalen. De schilderyen zyn zeer zienswaard. Ik merkte op: Pinksterfeest van Rubens; — Maria, Jesus en vele heiligen van Caspar de Craeyer, hetgeen voor het beste stuk van dezen meester geldt; — Marias hemelvaart van Cignani; — vele stukken van Holbein en van Burkmair; — de Echtbreekster van Tori!

Het Raadhuis is gebouwd in 1614 en men wees my eene groote yzeren, gegoten kagchel van gelyken ouderdom.

Augsburg kwam my voor nog verfraaid te zyn sedert 1824 toen ik er ook doorgereisd ben. Het deed my leed, dat ik op nieuw geen tyd had om deze oude merkwaardige stad naauwkeurig te zien. Byzonder schoon zyn de fonteinen, meestal van gegoten metaal. Het getal der inwoners wordt op 27000 begroot.

Wy vervolgden spoedig onzen weg en waren nu in Zwaben, waar het land steeds zeer vruchtbaar was. Wy vonden niets byzonder merkwaardigs voor Donauwerth, waar wy om 7 uren aankwamen des avonds.

maaltyd hielden. Het is eene nette stad met 2500 inwoners, die veelal van de vaart op den Donau leven; zy zagen er gezond en vergenaegd uit. De rivier maakt hier vele eilanden, het water is vry helder. Weethouger ligt eveneens op den linker oever het slachtveld van Hochstedt of Blenheim waar Marlborough in 1704 de Franschen versloeg.

Wy passeerden de vorstelyke abdy Kaisers-haim, waarby eene zeer mooye kerk is, en Zaturdag 25 Juni, des nachts ruim een uur kwamen wy in het stadje Weissenburg; om half 5 in het stadje Roth; het weder was vochtig en guur geworden. In deze streken wordt veel tabak gebouwd. Om half 7 kwamen wy te Schwabach, een net en schynbaar welvarend stadje, waar naalden-katoen- en andere fabrieken zyn. Het was goed geplaveid. Wy waren nu in Franken-land, waar het vee veel beter en de landbouw veel verder gevorderd is dan in Oud-Beyeren. Ik zag nu weder de wagens door ossen trekken; in Oud Beyeren gebruikt men daartoe uitsluitend paarden, hoewel dit veel kostbaarder is. In beide streken wordt het graan op smalle bedden gebouwd; zoo men my zegt is dit voor de natte jaren, waarin op die wys het graan dat op de bedden staat altans behouden blyft; in de voren staat ook graan en in gewone jaren verliest men dus niets. Men was nu overal aan het maayen

Van tyd tot tyd zien wy aan den weg kruissen en andere gedenkteekenen van lieden die omgekomen zyn door moord of toeval; men noemt

mer die gedenkteekenen „Marterfäulen."

Voor 20 jaren waren hier nog geen bruikbare wegen; de vrachtwagens moesten tot 20 paarden aanspannen en maakten dan nog maar twee uren daags. Het nut van de goede wegen wordt toch niet algemeen erkend, want er zyn vele lieden die voordeel trokken van het leveren van voorspan.

Om 8 uren kwamen wy te Neurenburg, waar ik myn intrek nam in het Beyersche Hof.

Ik heb dezen dag besteed, om die merkwaardige stad te zien. Daar ik niet in de gelegenheid ben, om naauwkeurige berigten in te winnen, moet ik my bepalen met op te teekenen, wat my een vry kundig lohnbediende heeft medegedeeld.

In de Carolinerstrasse wees men my het huis waar de Graven van Nassau gewoond hebben; het staat op een hoek der straat, en is in ouden smaak gebouwd, met drie torentjes.

Niet ver van daar staat de Lorenzer-Kirche welke door Adolf van Nassau in de 13e eeuw gebouwd is. Aan het portaal is beeldhouwers arbeid van Hans Decker die in 1274 geboren was; - men ziet er ook gemelden in Byzantinischen Styl; - Sacraments-häuschen van Adam Kraft 1496 tot 1500 gemaakt; - veel glasschilderwerk van de gebroeders Hirschvogel 1453 tot 1473 vervaardigd. Deze vengsters zyn meestal door aanzienlyke familien bekostigd, vele dezer familien zyn uitgestorven, maar niet alle: het schoonste vengster is geschilderd door Leo in 1458 en gesticht door de familie Volkamer, die nog bestaat; de kleuren zyn uitstee,,

kend levendig; eenige figuren zyn ook mooi ge-teekend, maar er is geen goed geheel en voor-al geen perspectief in die stukken. Men wees my een mooi schildery van Wohlgemuth, voorstellende Maria en Jesus, Barbara en Bartholomeus, Helena en Jacobus. Deze kerk is nog in hare oude pracht, de hervorming heeft er byna niets in veranderd; - zy is 322 voet lang; zy is een uitsteekend Gothisch gebouw.

Ik bezocht het Magazyn van Bestelmeier een zeer beroemden winkel, waar men eene groote verscheidenheid van waren, die de nyverheid van Neurenberg en van andere plaatsen en landen oplevert, bye-eenvindt: meubels, tapyten, glaswerk, allerhande kunst en marmerwerken; - ook allerhande speelgoed zoo als in deze stad en in Fürth in groote hoeveelheid vervaardigd wordt

Fleischerbrücke over de Pegnitz, met een boog. Spitalplatz; hier heeft Tetzel gepreekt.

Het huis van Hans Sachs, schoenmaker en volksdichter uit de 15e eeuw. Het is vernieuwd, en dient tegenwoordig tot herberg, waarvoor zyn portret door Regner vervaardigd naar een oorspronkelyk van Albrecht Durer, als uithangbord verstrekt. De straat is ook naar hem genaamd.

De Frauenkirche, sedert 8 jaren voor de katholieken ingerigt. Die gemeente is weinig talryk, ook is deze hare eenige kerk. Er zyn nog minder Calvinisten; het groote

getal is Luthersch.

Neurenberg heeft even als Augsburg een groot aan-
tal zeer mooye fontynen, zy zyn meestal van
gegoten metaal, uit onderscheidene tyden en van
verschillende kunstenaars. Men wees er my
een van Benedict Würzelbauer, in 1589 vervaar-
digd; - een van Peter Vischer; - een op de Markt, ge-
naamd Schöne Brunnen, in 1361 door Schonho-
fer vervaardigd, en omdat zy vervallen was in
1824 door Búrgschedt van hier volgens het oude
plan hersteld. Zy gelykt in vorm naar het mo-
nument op den Kreuzberg by Berlyn, en is met
een aantal beeldjes versierd.

Myn leidsman voerde my door de Herrenstrasse en
Burgstrasse naar het Raadhuis. Het is van 1604
tot 1616 door Graf gebouwd; er zyn niet zulk eene
schoone trap en groot vestibuul als te Augsburg.
Eenige gebeeltens zyn van veel anderen bouw over-
gebleven. Men wees my de kleine Raadzaal. Aan
den zolder van een gang is afgemaald een
tornooi in 1446 door de patriciers van Neuren-
burg gehouden; by elk is zyn familiewapen
geschilderd. De Keizerzaal. Hier zyn op de
muren allegorische voorstellingen door Albrecht
Durer geschilderd; men heeft ze voor zes ja-
ren afgewasschen. In 1828 heeft men hier het
driehonderdjarig gedenkfeest ter eere van de-
zen schilder gevierd. Deze zaal is reeds in 1340
gebouwd en in 1421 vernieuwd. In 1830 heeft
men hier ook de herinnering van de overgaaf
der Augsburgsche Confessie gevierd. Voor dat
feest is de plegtigheid zelve aan het einde der
zaal door Fleischmann en Heideloff van hier
met waterverw op doek geschilderd. Deze voor-
stelling kwam my byzonder wel gelukt voor.

De Sebaldußkerk is de oudste. In den kruisgang zag ik een haut-relief van Adam Kraft voorstellende de begrafenis en opstanding van Jezus, dat een goed staal uit latere kunstwerken is; - maar er nog is een bronzen beeld van Jezus aan het kruis uitwendig aan de kerk.

Inwendig bezag ik de Peterskapel, die onder de kerk is, en reeds in de 9e eeuw gebouwd. Het gedeelte, dat daarboven is, werd in de 11e het ander gedeelte in de 12e en het choor in de 14e eeuw gebouwd. Het doopbekken is van 1361; de zoon van Keizer Karel IV, Wenceslaus is hier gedoopt. Er zyn verscheiden oude schilderyen op gouden grond; - de kruisiging van Michiel Wohlgemuth, leermeester van Albrecht Durer. De oude beelden en schilderyen zyn hier bewaard gebleven zoo als zy voor de hervorming waren. De beenderen van den heiligen Sebaldus worden bewaard in een metalen gedenkteeken van Peter Vischer, in 1506 tot 1519 vervaardigd; de beeldjes van de apostelen en de andere versieringen op dit gedenkteeken zyn zeer mooi. Ik zag ook een schildery van Hans Culmbach, leerling van Albrecht Durer, in 1513 vervaardigd; - een steenen haut-relief van Adam Kraft, 1501; - veel glasschilderwerk; - het paradys geschilderd door Kraitsfelder, en gesticht door de familie Beheim; men ziet daarop het portret van Martinus; — houtsnede van Albrecht Durer voorstellende de begrafenis van Jezus. Aan de muren van deze kerk hangen menigvuldige Gedachtnistafeln, dat zyn houten borden waarop men de namen van de leden der voorname familien schreef, wanneer zy stierven. Slechts weinige Pa-

treiers zetten deze openbare geslachtslysten voort.
By de kerk wees men my den „Pfarrhof" of wo-
ning van den geestelyke, dat in 1361 afgebrand is,
toen keizer Wenceslas gedoopt werd.

Naby de Sebaldus kerk staat de Moritzkapelle,
waarin de koning eene verzameling van Oud-
-duitsche Schilderyen heeft doen plaatsen. In
augustus 1829 is die verzameling voor het pu-
bliek geopend; zy is niet groot, maar bevat eeni-
ge zeer fraaije stukken. Ik merkte op: eene Ma-
donna van Byzantinische kunst, in wasch ge-
schilderd zoo als men dit veel deed voor de uit-
vinding der olieverw; – Heilige familie van
Schwarz uit Groningen; – Christophorus van
Hans Burckmayer; Huwlyk van Joseph en
Maria van denzelfden; – Afneming van het
kruis door Albrecht Durer; – Hieronymus
door Georg Pens leerling van A. Durer; – por-
tret van Calvyn door Holbein jr.; – het „jüng-
ste Gericht" (Laatste oordeel) van Albrecht Altdor-
fer, als miniatuur geschilderd. Verscheiden stuk-
ken van de bekende meesters Joh. Van Eyk, Hem-
ling, Schorel, Quintin Messis, Michiel Wohlge-
muth, Joh. Culmbach. Een stuk van Lucas
Cranach was om den inhoud merkwaardig:
het stelde voor den heer Von Tucher die 68
jaren oud zynde een meisje van 17 jaren huwt
opdat zyn geslacht niet zoude uitsterven; ook
bestaan nog heden zyne afstammelingen.

In de Bergstrasse wees men my de plaats waar
een gedenkteeken voor Albrecht Durer wordt
opgerigt, volgens het ontwerp van Rauch; het
wordt hier gegoten. Niet ver van die plaats zag ik
het huis waar de groote kunstenaar gewoond heeft.

× Margaretha-capelle.

× Deze kleinodien waren meest in de Heiligen-
geistkirche.

Ik bezigtigde de „Burch" of „Reichsfeste", waar zich de keizers plagten op te houden. Zy legt op eene hoogte; aan den ingang is een overblyfsel, zoo men zegt, van een Romeinschen tempel van Diana; men noemt dit Haidenthurm. In de nabyheid staat een „Festungsthurm" van het jaar 1593, die nog zeer gaaf is. Een zeer oude lindeboom, dien men hier vindt, is, zoo men zegt, in de 11e eeuw door keizerin Cunigunde geplant. In de Burch ziet men de vertrekken waarin de Burchgraven van Hohenzollern plagten te wonen; de oudste toren is vyfhoekig, men noemt hem Nero's-Thurm. Ik zag ook in de Burch eene zeer oude kapel,[x] zoo men zegt van de elfde eeuw; zy is gedeeltelyk in den Haidenthurm waarvan ik gesproken heb. Te voren werden in deze Burg de Rykskleinodiën bewaard, doch in 1796 zyn zy naar Weenen vervoerd.[x] Sedert 1811 is er eene Gallery van Schilderyen, die talryk, maar niet zeer goed geordend is. Zy bevat veel merkwaardige stukken; ik merkte de volgende op: Magdalena van Van Dyk; — Magdalena van Schalken. Dit stuk is van een byzonderen aard: het stelt de boetvaardige vrouw voor by licht, zy werpt hare kleinodiën van zich als zy een licht in den hemel ziet en een engel, die haar een krans ~~vertoont~~. De apostelen Johannes en Petrus, Marcus en Paulus van Albrecht Durer; — het portret van dezen schilder door hemzelf gemaakt in 1500, toen hy 28 jaren oud was; — Het „Friedensmal" in 1650 te Neurenberg gehouden, door Sandrart geschilderd, en vooral merkwaardig omdat vele personen naar het leven zyn voorgesteld.

Landschappen van Berchem; — portret van Wal-
lenstein door Heer, gelykt veel op dat in het
kasteel Friedland; — twee gezigten van Vene-
tie, en een derde voorstellende het huwelyk
van den Doge met de Adriatische Zee, door
Canaletto; — Catharina von Bora door Hol-
bein, zeer levend; — Lucretia en Cleopatra
van Gläser; — oude Byzantinische stuk-
ken, een daarvan voorstellende de krooning
van Maria, op gouden grond; het hoofd is uit-
steekend mooi.

Ik moet nog als eene merkwaardigheid van
de Burch opteekenen, het verre uitzigt over de
omstreken, dat men uit de vengsters heeft.

Het Johannis-kerkhof even buiten de Stad
is beroemd wegens de personen die er begraven
liggen en de gedenkteekenen door goede kun-
stenaars vervaardigd. Ik wil opteekenen wat
myn leidsman my gewezen heeft of my in het
oog gevallen is. De kruisiging in metaal voor-
gesteld door Adam Kraft; — graf van een
meisje van 16 jaren, dat gestorven is door een
hagedis die haar in den mond gekropen is: het
voorval is door een metalen hagedis herinnerd;
— Monument van Wolfgang Münzer van
Bamberg, † 1537, en liet zyn goed aan de armen,
ook door Adam Kraft vervaardigd; — Graf
van Albrecht Durer, † 1528; — van Hans
Sachs; — van Veit Stoss; — van den schilder
Sandrart; — van Griebel, een dichter in de Neu-
renbergsche landtaal, voor ongeveer 10 jaren ge-
storven. Op het kerkhof staat de Heilands-
Capelle, in de 14e eeuw door de familie Holz-

schuer gestickt; – daarin ziet men de begrafenis in levensgroote beelden voorgesteld door Adam Kraft en een schildery van Jerusalem door Wohlgemut. Het eerste is zeer mooi; – ook ziet men er Altaarbeeldhouwery voorstellende de opstanding enz: door Veit Stoss, Tydgenoot van Albrecht Durer.

Morgen is in deze parochie „Kirchweihe" (kermis) men was in de nabyheid van het kerkhof bezig, om alles voor het dansen der kermisgasten in te rigten: zoo ontmoeten elkander vreugd en droefheid.

Ik kwam voorby de Schiessplatz en langs de Sternschanze; deze is eene der vestingen door Gustaaf Adolf aangelegd; zy is nog in bruikbaren staat gehouden; van vele andere vestingwerken uit denzelfden tyd ziet men nog overblyfsels. Nu bezocht ik ook de Hallewiese, dit is eene wandeling gemaakt van eene weide aan de Pegnitz, welke door een Freulein von Halle aan de stad vermaakt is en die men naar het Freulein genoemd heeft.

De Pegnitz is hier eene lieve rivier maar zy is niet bevaarbaar.

In de stad teruggekomen zag ik de (Ketting-brug over deze rivier voor voetgangers gebouwd in 1825. Zy bestaat uit twee gedeeltens en beantwoordt goed aan haar oogmerk. Ik ging over de Maxplatz, die met boomen beplant is en waar met twee mooye fonteinen gemaakt heeft, eene ter eere van Albrecht Dürer en de andere van zyn vriend Pirkheimer. In het voorbygaan zag ik de Deutschhauskirche,

die onvolbouwd is ten gevolge van de vernieti-
ging der Duitsche-Ridderorde; zy was be-
stemd voor de katholiken. Aan de Ja-
cobskirche vond ik niets byzonders te zien.
Ik deed nog eene wandeling over de wal-
len, en bezocht een der tuinen, welke tot
uitspanning veelvuldig uitlokken. Deze
was Scharrers Zwinger, mooi gelegen, zoo
dat men een ver gezigt naar buiten
heeft. Er wordt gekegeld, somtyds is er
muziek en men vermaakt zich met
het gezelschap. Ik ging ook in het bier-
huis van Jammerthal. Zoo treurig als
de naam van den waard is zyn lokaal,
door een naauw gangetje komt men in
een paar kleine vertrekken, en eene inge-
slotene plaats. Evenwel wordt deze plaats
veel bezocht, omdat het bier en vooral
de kelder voor uitsteekend goed gehou-
den worden.

Ik heb my hier in Neurenberg naauwkeu-
rig willen onderrigten van eene byzonder-
heid uit de regering van Napoleon, die
my dunkt dat te veel vergeten wordt,
namelyk het ombrengen van Palm.
Men heeft my het huis gewezen waar
hy gewoond heeft, en tevens het volgende
als algemeen bekend medegedeeld: Johann
Philip Palm, burger en boekverkooper
te Neurenberg, werd op bevel van Napo-
leon weggevoerd en den 26en augustus 1806

Onder de merkwaardigheden, die ik niet heb kunnen bezigtigen behooren de Bibliotheek, en het Museum van natuurlyke historie en andere zeldzaamheden, sedert 1810 in een gewezen barrevoetersklooster geplaatst.

te Braunau doodgeschoten, omdat hy verkocht en verzonden had een boekje getiteld „Deutschland in seiner tiefsten Erniedrigung." Hy had het niet gedrukt, maar weigerde den drukker te noemen, hoewel men hem als hy dit doen wilde vryspraak beloofde. Als men zulke gruweldaden hoort, moet men zich verwonderen, dat zoo vele Duitschers met opgetogenheid van Napoleon spreken, hem en zyne overheersching terugwenschen. Waarlyk Duitschland is nog niet uit zyne vernedering herrezen.

Ik had gehoopt hier den belangwekkenden vondeling Caspar Häuser te leeren kennen, en wellicht van de personen die hem omringen byzonderheden omtrent zyne lotgevallen te kunnen vernemen. Hierin vond ik my te leur gesteld. De familie waarin hy gewoonlyk is, was op reis, en daarom bevond hy zich thans by den heer Feüerbach te Anspach.

Ik ben in het Bayersche Hof zeer goed geweest; maar ik heb er geen gezelschap van eenig aanbelang aangetroffen.

Indien ik langer had kunnen blyven zoude ik gaarne my naauwkeuriger met den toestand van Nurenberg hebben bekend gemaakt; zy bekleedt zulk eene gewigtige plaats in de geschiedenis der nyverheid; nu moet ik my met het over-

zigt van haar uiterlyk voorkomen vergenoegen. Dat voorkomen is, zoo als men verwachten kan, oud en niet mooi, de straten zyn onregelmatig, zelden ziet men fraaye gebouwen; de Pegnitz loopt midden door de stad, daarover zyn vele bruggen maar alleen de nieuwe kettingbrug is merkwaardig. De handel en fabrieken hebben zeer afgenomen, ook is het gemis van eene bevaarbare rivier by de groote mededinging een groot nadeel. Men heeft echter nog veel rykdom en belangryke fabriken vooral van houtwaren, die veel afzet vinden om haren lagen prys. Het getal inwoners bedraagt omtrent 32000. Zoo men my zegt worden vele der zoogenaamde Neurenbergsche waren in het naburige Fürth gemaakt. Deze stad ligt anderhalf uur van Neurenberg en behoort onder de levendigste fabrieksplaatsen van Duitschland. Er zyn 13000 inwoners, waaronder vele joden, die zich daar gevestigd hebben, omdat men ze in Neurenberg niet toeliet. Hier werden zy in 1499 verdreven, en sedert bleef hun het verblyf ontzegd. Ook vele andere personen, die in Neurenberg geen burgerregt konden bekomen, plaatsten zich te Fürth en zoo werd deze stad levendig en bloeyend.

<u>Zondag 26 Juni.</u> Dezen morgen om half zeven ben ik met een voerman vertrokken naar Bamberg. Voor 9 uren kwamen wy te Erlangen, eene nette stad, geheel regelmatig gebouwd, in eene lieve streek naby de Regnitz die beneden Bamberg in den Main valt. Er zyn ruim 10,000 inwoners in Erlangen, de brouweryen en eenige andere fabrieken zyn

+ de Petersberg genaamd,

zeer bloeyend. Ik zoude er gaarne vertoefd hebben om de hooge school, die toch niet zeer talryk is. Wy vervolgden onzen weg tot Bayersdorf, eene kleine stad. De landstreek is byna vlak; in de verte ziet men toch bergen. Hier en daar was eenig bosch, doch meestal ziet men akkerland. Wy kwamen door verscheiden middelmatige dorpen; de huizen met spitse pannen daken belyk voor het gezigt maar niet zeer armlyk. Wy ontmoeteden meermalen bedelaars op dezen weg, waaronder vele „Handwerksburschen."

Voor 2 uren kwamen wy te Bamberg en vonden terstond gelegenheid om deel te nemen aan de publieke tafel die talryk en goed bediend was. De stad is mooi gelegen aan de Rednitz en heeft een vrolyk en welvarend voorkomen. Er zyn ruim 20,000 inwoners.

Ik deed eene wandeling om de merkwaardigheden te bezigtigen. Het Raadhuis is in de rivier gebouwd en beschilderd met allegorische fresco's. Het slot, waarin de vorst bisschop plag te wonen, is een groot, statig gebouw; nu wordt het door Wilhelm van Beyeren, broeder des laatst overleden konings, bewoond. Uit een venster van dit slot heeft zich, 1 novemb. 1815, Berthier, de vorst van Neufchatel en Wagram, nedergeworpen en is daardoor omgekomen. Een kruisje toont de plaats aan, waar dit geschied is. Naby dit groote slot, staat een klein oud gebouw; daar heeft, zoo men zegt, keizer Hendrik II en Cunigunde gewoond.

Men heeft my ook gewezen het paleis van den aartsbisschop Frauenberg, die nu 70 jaren oud is.
De Dom- of Hoofdkerk is een oud en verheven

schoon gebouw. Men was bezig het te herstellen, maar zonder de blyken van ouderdom te vernietigen. Men bewaart hier de reliquien van keizer Hendrik II en Cunigunde; hy was Hertog van Beyeren en laatste keizer uit het Saksisch huis; hy stierf 1024. Het gedenkteeken bestaat uit een steenen sarcophaag met beeldwerk, dat aan Albrecht Durer wordt toegeschreven.

Hier ligt ook begraven Georg Karel von Fechenbach und von Landen, laatste bisschop van Wurzburg sedert 1795, en van Bamberg sedert 1800, gestorven 1808. De „Fürsten-gruft" in deze kerk was vroeger de algemeene rustplaats voor de vorstelyke bisschoppen.

Terwyl ik in deze kerk was, werd er „Bethstunde" gehouden. Dit bestond daarin, dat de geestelyke met veel zalving gebeden voorlas, die de gemeente hem nazeide, en die door gezang werden afgewisseld. Dit duurde maar een half uur. Alles was in het Duitsch en de gehele gemeente zong mede. Deze dienst was zeer voegzaam en zeer stichtelyk.

Er was een groot aantal bedevaarders in de kerk: mannen en vrouwen, oud en jong, zoo zy my zeiden, te zamen 260. Zy waren uit het Eichsfeld van daan, gedeeltelyk onder Pruissen, gedeeltelyk onder Hannover, en waren te Closberg by Cranach geweest. Nu waren zy reeds op hunnen terugweg. De geheele bedevaart duurt 12 dagen. Deze lieden hadden een zeer gunstig voorkomen. Zy zaten met zak en pak rondom den altaar uit te rusten. Er was iets roerends en poetisch in dit schouwspel.

Op eene zuil naby het Choor staat een mooi

Christusbeeld.

In de Jesuitekerk heb ik niets byzonders opgemerkt.

Op den Michielsberg, een heuvel by de stad, staat eene prachtige kerk en een Benedictinerklooster, waarin ongeveer 50 monniken plagten te wonen; doch dat in 1802 vernietigd is. In de kerk zag ik het gedenkteeken van bisschop Otho, die in 1184 gestorven is, – ook de reliquien van den heiligen Ordinatus, die in 1108 moet gestorven zyn. De kerk en het klooster zyn zeer mooi gebouwd van gehouwen steen. Dit laatste dient thans tot woning voor oude mannen en vrouwen. By het klooster is eene bierbrouwery en tevens kroeg. Dit zoude kunnen schynen af te steeken by de vroegere bestemming der plaats; doch het is reeds onder de monniken algemeen gebruikelyk geweest bier te brouwen en te schenken, en men heeft dus hier en elders in de afgeschafte kloosters veelal de oude nering aangehouden. De tuinen staan nu voor elkeen open: men heeft er een mooi gezigt op de stad, de oude Burg, de Regnitz, verder ziet men op een der heuvels het kasteel Giechschloss. De landstreek is algemeen zeer mooi.

De Jacobs-kerk behoort aan de „Marianenbroederschaft". Ik vond hier ook Duitsche Bethstunde.

Op een heuvel, een half uur buiten de stad, den Kreuzberg, staan de overblyfsels van de Altenburg.

Zy bestaan in de ringmuur en een hoogen to-
ren, die goed onderhouden is. Daarby is eene goe-
de herberg en rondom zyn allerliefste wande-
lingen. Op den toren overziet men Stad en
land. Dit is vruchtbaar en goed bebouwd.
Men ziet vele tuinen en geboomte; noorde-
lyk en oostelyk is het heuvelachtig, overigens
vlak. De Rednitz en de Mein slingeren
hierdoor. By het afdalen zag ik in
het geboomte een gedenkteeken voor den
heer Marcus doctor in de geneeskunde, die
in 1816 gestorven is, en die de berg aan een
gezelschap vermaakt heeft, dat nu voor
onderhoud en verfraaying der wandelwege
zorgt.

Ik ben nog geweest in de Obere Pfarrkirche, die
zeer mooi is, en in de Carmeliterkerk. Het
klooster by deze kerk dient tegenwoordig voor
magazyn, voor politiegevangenis en voor bier-
kroeg.

De menigvuldigheid van kerken die doorgaans
zeer mooi zyn, herinnert, dat Bamberg de
hoofdplaats van een geestelyk vorstendom ge-
weest is. Sedert tien jaren hebben de her-
vormden de St Stephans-Berg-Kirche. Zy
maken thans een vierde der bevolking uit.

Ik deed eene wandeling in Theresienhain
en aan het einde daarvan vond ik eene her-
berg waar ik bier dronk. Het gezelschap hier
was niet zeer talryk en bestond uit soldaten,
handwerkers en hunne dames; ook eenige lieden
van hoogeren stand. Men danste en rookte, at en
dronk, zonder eenige onbehoorlykheid. Ik vind

in de herbergen van Zuid-Duitschland weinig af-
scheiding van standen, eene zeer onschuldige
vrolykheid en byzonder beleefde herbergiers. Men
heeft hier even als in de andere plaatsen, waar ik
geweest ben, de gewoonte om het bier in rots-
kelders (Felsekeller) te bewaren, het is daarin
koel, waardoor het bier beteren smaak ver-
krygt.

Maandag 27 Juni. Reeds tydig ben ik op
nieuw gaan wandelen in Theresienhain. Het is
eene allerliefste wandeling aan den regteroever van
de Rechnitz, wat minder dan een uur ver.
Men ziet steeds aan de overzyde der rivier heu-
vels met tuinen en huizen, en in de vlakte wei-
land en bosch. Aan het einde der wandeling
maakt de rivier eene kromming; als men
die overvaart komt men in het dorp Buch
dat schilderachtig gelegen is en waar men
eene goede en veel bezochte herberg vindt.
Daar tegenover is de herberg waar ik giste-
ren was en die Buchhof heet.

Ik heb ook veel in de stad gewandeld en
rondom. Zy heeft my byzonder wel be-
vallen; er zyn geen muren of poorten en
men is als op het land terwyl de markt
en aangrenzende straten zeer levendig zyn.
Het voorkomen der huizen kondigt wel-
vaart aan. Men heeft hier veel tuinbouw,
de groenten en zaden ook de bloemen van Bam-
berg zyn beroemd; verder zyn er allerhande fa-
brieken. Het vervoer dezer waren en de binnen-
landsche handel worden bevorderd door de Ri-

vier, welke hier bevaarbaar is en een uur lager in den Main valt. Zy vormt hier twee armen, waarvan eene door de stad loopt en waarover men eene kettingbrug heeft gemaakt. In deze vrolyke stad, in het midden van deze mooye landstreek leeft men zeer goedkoop: men heeft my gezegd, dat een goed huis met tien kamers voor honderd Pruissische Daalders (190 gulden) verhuurd worden. Dit komt overeen met hetgeen ik in het naburige Ba„reuth vernomen heb.

Een zeer goed ingerigt bad met een fraayen tuin beantwoorde aan hetgeen men er my van gezegd had.

Een gedeelte van den dag besteede ik, om te schryven; – aan tafel vond ik vry goed gezelschap. Ik merkte op, hetgeen my reeds meermalen was voorgekomen, dat de ambtenaren zelven sterk tegen de rege„ring spraken. Men kan er uit opmaken, dat de klagten niet ongegrond zyn; maar ook dat er veel vryheid bestaat.

Dezen avond ben ik op nieuw in Theresien„hain geweest; ik heb myne wandeling tot Buch voortgezet, waar ik even als vele Bambergers voor weinige stuivers een ma„tig avondeten gebruikte; er is hier algemeen meer gezelligheid dan in Holland.

Dingsdag 28 Juni. Dezen morgen om 5 uur ben ik vertrokken naar Wurzburg. De weg was slecht, liep veel bergop bergaf; het land was niet mooi en weinig vruchtbaar. Wy ontmoe„

Büschings III.r D. 3.r St. 6 1859.

teen, veel hout op wagens met ossen bespannen, dat naar Bamberg gevoerd werd. Door verscheidene kleine armelyke dorpen kwamen wy voor 9 uren te Burgwindheim een groot maar lelyk dorp, waar wy in eene zeer morsige herberg ontbeten. Hier is een groot kasteel dat aan het klooster Ebrach plagt te behooren even als de meeste landeryen in deze streek. Thans wordt het kasteel door ambtenaren bewoond en de inwoners klagen dat zy het veel minder goed hebben dan ten tyde der monniken.
Wy vervolgden onzen weg door den Steigerwald, een weinig verheven gebergte, en kwamen spoedig aan het dorp en klooster Ebrach. Dit klooster was een der rykste in Duitschland en heeft ook het voorkomen van een vorstelyk paleis, doch thans in diep verval. Het was een Cistercienserklooster, in 1126 opgeregt, en is in de laatste tyden vernietigd. De kerk is nog in vry goeden toestand; zy is van Grieksche bouworde en kostbaar versierd met marmer en goud; - beelden, basreliefs en schilderyen. Onder dezen merkte ik op: eene afneming van het kruis; - sterrende Magdalena; - berouw van Petrus. Er is haast al te veel pracht in deze kerk, die even als het klooster met zyne vele nevengebouwen, de blyken draagt van de groote schatten welke deze monniken bezaten.
Wy waren hier halfweg tusschen Bamberg en

Ebrach was de eerste plaats op het genee,,
zen Wurzburgsch grondgebied.

+ ten half vier ure.

Nag Beschreibung und Geschichte der Schlösser
Wurtzburg, Aschaffenburg &c. –

Wurzburg. Het land is heuvelachtig, overal bebouwd, maar niet mooi noch vrucht-baar; de boerenwoningen armelyk.

In het dorp Breitach was het te slecht, wy gingen voort naar Stahl-Schwarzach. Tus-schen deze twee plaatsen werd onze wagen omgepakt met een die eene familie bevatte welke naar de baden moesten. Vervolgens kwamen te Greibelsdorf, een middelmatig marktvlek, en daarna aan het dorp en klooster Schwarzag.t Hier waren te voren Benedictinermonniken. Wy waren naar den Main gekomen en voeren dien over in eene pont, welke zeer onvolkomen was, zoodat er nog aan gebouwd werd. De rivier was hier zeer ondiep. De volgen-de plaats was Dettelbach, een stadje met een Capucinerklooster in de nabyheid. Dat is niet vermeld, omdat het arm was. Wy moesten nog over een vry hoogen berg en kwamen toen op nieuw in de vallei van den Main; wy zagen nu reeds veel wynstokken; — om 7 uren waren wy te Würzburg. Ik had nog tyd om myne wan-deling in en om de stad te maken.

Woensdag 29 juni. De eerste merkwaardig-heid, die ik ging bezigtigen, was het residentie Slot, een der schoonste paleizen uit de vorige eeuw, door twee bisschoppen uit het geslacht Schönborn gebouwd. Het is zeer groot en

staat op eene ruime plaats. Tegenwoordig is het bestemd voor de weduwe van den laatstoverleden koning, die toch zelden aan haar verblijf hier houdt. De koning heeft het als kroonprins gedurende acht jaren bewoond. Er zijn, zoo men mij zeide, 344 kamers: de voornaamste werden mij nu vertoond. De vertrekken der koningin weduwe nieuw en net ingerigt; – die des konings; – de oude kamers; – de keizerzaal; – de kamer waar Napoleon geslapen heeft. Men wees mij eene zeer kunstig gemaakte kast in 1750 vervaardigd door zekeren Wahl, die te Tweeburg voor zijn leven gevangen zat. Of hij door zijn vlijt en bekwaamheid verzachting van straf verworven heeft weet men niet. Er zijn ook ruime vertrekken, om vreemden te huisvesten; – verder zag ik die, welke tot woning bestemd zijn voor de princes Maria van Beyeren, welke nog ongehuwd is. Men ziet in alle deze zalen en kamers een groot aantal schilderijen; evenwel is dit slechts het overblijfsel van de gallerij welke rijk en beroemd plagt te zijn. De Groothertog van Toscane, welke bij den vrede van Amiens, 1802, dit vorstendom tot schadevergoeding bekwam, heeft vele der schilderijen verkocht, en de beste, die nog overwaren, heeft de koning van Beyeren, aan wien Wurtzburg bij den vrede van Weenen gekomen is, 1809, naar München doen overbrengen. De trap wordt bijzonder bewonderd en is ook uitsteekend prachtig.

Würtzburg heeft, zoo als men verwachten kan,

een groot aantal kerken; de voornaamste heb ik bezocht; in de meesten was dienst uithoofde van den feestdag van Petrus en Paulus. De Dom of Kiliaans-kerk met de „Grüft" of onderaardsche kapel. Deze is zeer oud, en eenige gedenkteekenen en opschriften behooren eveneens tot vroegere eeuwen, insgelyks de kansel; maar de kerk is van de laatste eeuw en, volgens den gewonen styl van dien tyd, met versieringen overladen. Het merkwaardigste is de herinnering aan Kilian den apostel van Frankenland, die in de 8e eeuw uit Schotland herwaarts kwam en volgens de overlevering ter dezer plaats als martelaar omkwam. De Dominicanerkerk is in denzelfden styl gebouwd, zy maakt over-'t-geheel een aangenamen indruk. In de Michaels of Jesuitekerk vond ik niets merkwaardigs. Op de markt staat eene Maria-kapel, die is een mooi overblyfsel van oude Gothische bouworde.

Het uiterlyke der stad is in het algemeen gunstig, hoewel vele straten te eng zyn. Er zyn verscheidene mooye plaatsen, met boomen beplant en met bronnen of fonteinen voorzien. Eene nieuwe fontein op de groote markt, in den vorm eener Obelisk is byzonder fraai. De Mein loopt door de stad en de brug daarover, met standbeelden voorzien, behoort mede tot de merkwaardige gebouwen.

Ik bezocht mynen gewezen ambtgenoot te Luik, den hoogleeraar Denzinger, die

ik sedert augustus van het vorig jaar niet gezien had, en die voor eenige maanden herwaarts gekomen was. Met veel belangstelling trof ik dien braven man en zyne familie hier aan. Ik vernam, dat zy den 26 maart Leuk verlaten hadden. Wy hadden veel stof van gesprek over het gebeurde en over onze lotgenooten. Bezoeken die hy niet konde afwyzen, deden ons gesprek afbreken, om het nader te hervatten.

Ik verlangde zeer, om my eenigzins met de hoogeschool bekend te maken. Uit hoofde van den heiligen dag waren er geen collegies; ik bepaalde my dus met eenige hoogleeraren te bezoeken. Twee broeders Geier onderwyzen vakken van „Staatswirthschaft", een derde, Stoehr, heeft eene andere benaming aangenomen. De twee heeren Geier waren voorkomend beleefd en deelden my mede, wat ik omtrent het onderwys verlangde te weten. Er is hier zoo als elders in Beyeren eene byzondere faculteit dezer wetenschap (of der zoogenaamde Cameralia) zy is ten uiterste zwak bezet, en ik kan my niet voorstellen dat eene vereeniging met de regtsgeleerde faculteit niet zoude raadzaam zyn. Beide deze heeren schenen vooral de technische staatswetenschappen voor te staan; zy spraken daarover met veel belangstelling en ook belang-

wekkend. Ik ontving van hem handboe-
ken over landbouw en handel, voor de
andere vakken volgen zy die van Schmalz,
Jacob en anderen.

De Hoogeschool heeft een mooi groot ge-
bouw waar de verzamelingen zyn, de
lessen gegeven worden, en nog een gedeelte
aan de regering der provincie (Unter-
mainkreis) verhuurd word. Zy bezit ook
aanmerkelyke eigene inkomsten uit vroe-
gere kloostergoederen.

Eene belangryke inrigting van onderwys
is ook het Seminarium voor Schoolon-
derwyzers voor de provincie, waar 150
tot 160 jongelingen worden opgeleid, zoo
men my gezegd heeft met zeer goed ge-
volg. Het gebouw was te voren een Capu-
cinerklooster, en de bisschop Franz Lode-
wyk von Erthal, die van 1779 – 1795 ge-
regeerd heeft, en die veel goed voor ver-
lichting en welvaart in dit land ge-
daan heeft, is er de oprigter van geweest.
De tyd en gelegenheid veroorloofden my
niet, om er my nader mede bekend
te maken. Alleen heeft my de jongere
heer Geier gebragt in den Industrie-Gar-
ten, welke sedert eenige jaren by dit Se-
minarium onder zyn opzigt bestaat, en
die, hoewel niet groot, zeer doelmatig
schynt ingerigt ten nutte van toekomen-
de volksonderwyzers. Ik zag er vele

planten waarvan de aankweeking voor het noordelyk Europa van belang schynt te zyn. De heer Geyer wees my ook zyde-wormen, waaromtrent hy niet opgiefs proeven te nemen, hoewel op eene kleine schaal. Het vroeger mislukken van de invoering der zydeteelt was, meende nog, zoo hy dacht aan huishoudelyke dan aan klimaats-bezwaren toeteschryven, en wanneer men zich bepaalde tot de plaatsen, waar de levenswyze der inboorlingen het verzorgen der zydewormen, geheel als bywerk, toelitt, zoo zoude daar wellicht eene vermeerdering van welvaart kunnen gevonden worden, altans meende hy die mogelykheid nog te moeten beproeven.

Op eene wandeling, die ik vervolgens met zynen broeder deed, wees my deze de Dom-kapittel-zaal welke ingerigt is en dient voor oefeningen in de muziek, waarin, hy my zeide dat hier zoo uitsteekende vorderingen gemaakt worden als in weinig steden van Duitschland. De smaak voor muziek is door alle standen verspreid.

Aan tafel was talryk en vry goed gezelschap; ik vond er onder anderen een student, die uit Amsterdam van daan was, hy heette Van Dinter. Men kwam aan de garten een jongen vertoonen, die voor zyne jaren buitensporig groot en dik was. Dit baarde veel op-

zien en genoegen, en inderdaad had ik nimmer zulk een kolossaal kind van vier of vyf jaren gezien, want het gelaat bewees duidelyk den kinderlyken leeftyd. Op my maakte deze vertooning een zeer onaangenamen indruk. Het was blykbaar, dat de ouders alles aanwenden, om den onnatuurlyken aanwas van hunnen zoon te bevorderen, ten einde hieruit voordeel te trekken; de gezondheid en het leven van dit wonderkind worden waarschynlyk aan dit onwaardig gewin opgeofferd.

Na 't eten bragt my de andere heer Zocér in de Harmonie. Dit is eene inrigting voor gezelschappelyken omgang, welke veel vereenigt. In een groot en goed gebouw heeft men vertrekken waar de leden des middags en des avonds kunnen eten; andere om te spelen, om te lezen. Voor dit laatste oogmerk heeft men een grooten voorraad van letterkundige, wetenschappelyke en politieke tydschriften, vele nieuw uitkomende werken; verder eene vry talryke boekery, ook landkaarten. Eene groote zaal dient om te dansen en concerten te geven. Het kwam my voor, dat zeer goede orde en doelmatige schikking, om het genoegen der deelhebbers te bevorderen, hier plaats vond. Ook wordt er veel gebruik van gemaakt. De jaarlyksche bydrage is

voor de gewone leden 16 gulden, voor de buitengewone 12 en voor de studenten een gulden 's maands. Dit levert eene som van ongeveer 14,000 gulden jaarlyks op. Dergelyke inrigten ontbreken in ons land zelfs in grootere steden dan Wurtzburg byna geheel.

Ik ben vervolgens de vesting Marienburg of het oude slot wezen zien, gelegen op een vry hoogen berg of rots naby de stad, en bestemd om deze te verdedigen. De gebouwen zyn gedeeltelyk zeer oud, doch in den laatsten tyd gansch verwaarloosd. Op de kerk moet gestaan hebben: Prima ecclesia Francorum. Ik las ook het jaartal 1482, doch het meeste is later bygebouwd. In 1631 werd de vesting door de Zweeden veroverd: men wees my nog in de kerk het bloed, zoo men zeide, van een priester al daar door de Zweeden vermoord. In 1800 poogden de Hollanders en Franschen vergeefs om deze Marienburg te nemen. Ik zag ook de kelders, de put en het tuighuis, waar eene vry groote hoeveelheid geweren voorhanden was. Men gebruikt deze vesting thans om veroordeelde militairen te bewaren, behalven deze bevonden er zich vyf staatsgevangenen.

Het uitzigt van deze hoogte is zeer mooi: het land rondom is zacht heuvelachtig, veel bebouwd en beplant, en hierdoor zeer schilderachtig. Aan een berg tegenover de vesting staat een geneeskundig hospitium der

capaliners,, das Käppele genaamd. Het is
de streek van goede wynen, in deze naby,,
heid groeyen de Leistenwyn, Steinwyn en,,
Harfnerwyn. Wanneer men die lachen,,
de vruchtbare streek overziet kan men
niet miskennen dat men zich in een
gezegend land bevindt.

De vestingen van de Stad zyn geslecht
en daarvan in vereeniging met de bree,,
de buitenwerken en glacis heeft men,,
uitsteekend fraaye wandelingen ge,,
maakt. Behalven dien is er nog de
schoone tuin van het slot en verschei,,
den andere tuinen die voor het alge,,
meen of voor de medeleden van zekere
gezelschappen openstaan.

Dezen avond bragt ik door by den Heer
Denzinger met den heer Prof: Brendel,
welke door zyne werken over het kerkelyk
regt en andere onderwerpen beroemd is en
den heer Gonzöther Director van het Schul,,
lehrerseminarium. Het was my belang,,
ryk deze heeren te leeren kennen. Het ontbrak
ons niet aan gesprek over de hooge school,
den staat der wetenschappen; maar byzon,,
der waren aan de order van den dag de po,,
litieke gebeurtenissen van het laatste jaar,
de toestand van Europa en die van Duitsch,,
land. Ik moest my verwonderen over de
overdrevene en ik moet zeggen onbezonnen
zucht voor omwenteling, die hier heerschte,
waarvan my de heer Denzinger reeds ver,,

haald had, en waarvan ik nu een staal vond in den heer Brendel een geleerd, welmenend en reeds bejaard man. Wy konden elkander spoedig omtrent de beginselen en de berisping der verkeerdheden der regeringen verstaan. Maar geheel verschillend was onze wyze van zien omtrent de hulpmiddelen en omtrent hetgeen Duitschland van Frankryk te verwachten had. De Belgische omwenteling vindt hier weinig byval, vooral om den weerzin, die de vrygezinnigen hebben tegen den invloed van de priesters. Maar men zoude niets meer verlangen, dan de Fransche omwenteling te kunnen navolgen; dan ware de vryheid voor Beyeren, of voor Duitschland verkregen; — en men verwacht dat de Franschen belangeloos de Duitsche vryheid zullen bevorderen. Men vermoedt niet dat in Frankryk voor de rust en vryheid nog groote onzekerheid bestaat, en dat niets gevaarlyker zyn zoude, dan in Duitschland ook het volk in beweging te brengen om de bestaande regeringen omverte werpen. De geleerden zyn, zoo het my voorkomt, het verblindste op dit onderwerp. Zy beredenen in hunne binnenkamer, welke kray

zy zouden kunnen uitvoeren, indien zy over het volk beschikken konden, en de mogelykheid, om het volk inderdaad tot handelen te bewegen. Doch de eenvoudige waarheid die de ondervinding zoo veel geleerd heeft, dat het volk wel kan vervaerd worden, om te handelen, maar dan zich niet meer laat leiden, en verwaerd wat het gestichs heeft, of wat het bewaren moest, deze alledaagsche opmerking laten zy algemeen ter zyde; en het schynt dat zy die zullen voorbyzien tot dat zy zelf de ondervinding daarvan duur zullen gekocht hebben. Dat zy Fransche hulp verwachten en verlangen, komt my voor een slecht teeken te zyn voor het Duitsche volkskarakter even als voor hun doorzigt. Myne stelling, dat, by alle misbruiken die in Duitschland bestaan, het hulpmiddel van opstand door het volk weinig herstel beloofde, dat het volk niet zoude in teugel te houden zyn; — dat Frankryk by de eerste gelegenheid Duitschland voor zyn eigenbelang zoude opofferen, — beweerende deze heeren; en het was (als) of de voorzeggingen, die ik het waagde om,

trent den uitslag der kwekelingen te doen, indruk op hen maakten. Mogt ik ze in Duitschland nimmer bevestigd zien.

Donderdag 30 junij. Met den heer Denzinger ben ik het groot hospitaal wezen zien. Het is in 1576 door bisschop Julius gesticht, en dient thans voor zieken en ouden uit den ganschen Kreis. Het gebouw is zeer groot en behoort tot de schoonste van deze soort. De zieken liggen in goede ruime zalen; hun getal bedroeg 200. De ouden, die men Pfründner noemt, wonen in goede kamers; van hen waren er 175. Een byzonder gedeelte van het huis dient voor de zinneloozen; die naauwkeurig worden afgezonderd in geneeslyke en ongeneeslyke; hun getal bedroeg saam 40. Het ware toch natuurlyk een geheel afzonderlyk gesticht voor deze ongelukkige zieken te hebben; zy behooren niet in een gewoon hospitaal. De kerk is voor de plaats byzonder passend. Zy bestaat uit eene groote vierkante zaal met eene gallery op zuilen, alles met eene edele eenvoudigheid ingerigt. Er hangt een schildery van Nickel voorstellende de wyze en dwaze maagden; het licht komt in dit stuk uitsluitend van eene der wyze maagden. In dit hospitaal worden de clinische lessen voor de hoogeschool gegeven; – ook die over de anatomie, waartoe behoorlyke zalen zyn ingerigt, benevens anatomische en chirurgische verzamelingen. Ook is de botanische tuin achter dit gebouw.

Wy bezochten daarna Prof. Berks, die geschiede-
nis en Statistiek voordraagt. Ik vond in hem
een jongen wakker man, die levendig belang
scheen te stellen in de vakken zyner studie.
Over zyne verdiensten als onderwyzer of schry-
ver kan ik niet oordeelen. Het was my be-
langryk ook met hem over den toestand van
Duitschland en byzonder van Beyeren te spre-
ken: hy behoort tot de niet omwentelingsge-
zinden en geldt dus voor een duisterling.
Hy vond den toestand van zaken zeer beden-
kelyk; er worden zoo vele middelen aange-
wend, om het volk tot eene omwenteling
op te wekken, en de regering is dikwyls on-
voorzigtig, wankelt, geeft aanleiding tot
klagten en berispingen. Het volk is nog
zeer weinig op de hoogte om over zyne be-
langen en de regering te kunnen oordeelen.
In october van het verleden jaar bevond hy
zich te Munchen, en toen was de opgewon-
denheid zoo groot, dat hy verwachtte dade-
lyk onlusten te zien uitbarsten. De regering
was in groote verlegenheid. Toen nam men
den maatregel, om de belasting op het bier te
verminderen, zoo dat het volk de maat voor
een penning goedkooper konde bekomen. Dit
veroorzaakte de uitbundigste vreugd, men
sprak en dacht om niets anders, dan om
dit goedkoope bier te genieten, en de verbit-
tering tegen de regering was voor ditmaal
geheel vergeten. Als een voorbeeld van de
onvoorzigtigheid van de regering roemde hy het

volgende aan. Men had nog nooit aan den koning het regt betwist, om over de bevorderingen in het leger te beschikken. Nu had onlangs de koning, in een besluit waarby vele officieren bevorderd werden, als inleiding gezegd, dat alle bevordering van de koninklyke genade afhangen. Dit bloot gezegde, zoo ten onpas in dat besluit ingelast heeft groote ontevredenheid in het leger verwekt, en aanleiding gegeven, dat men in de dagbladen tegen dat koninklyk regt opkomt en schreeuwt.

Omtrent zyne lessen over de statistiek van Beyeren, zeide hy my, dat er geene goede werken daarover bestaan, en zelfs, by het ministerie byna geene bouwstoffen daarvoor aanwezig zyn; hierdoor is het zeer moeyelyk is een cursus daarover te geven en onmogelyk om dien volledig te maken.

Wy hebben veel gesproken over de inrigtingen van onderwys. Beyeren is in dit opzigt het land van proefnemingen, en, zoo my de heer Dezinger gezegd heeft, duurt dit reeds meer dan 20 jaren; telkens breekt men af wat men voor te voren heeft daargesteld, tot groot nadeel van de jeugd. In 1828 is een nieuw studienplan ingevoerd, dat veelal door Thiersch opgesteld was, en waarin aan de oude letterkunde een groot overwigt gegeven werd. Behalve dit waren een aantal onderling strydige, of althans van verschillende beginsels uitgaande bepalingen in dat voorschrift opgenomen. De oorzaak hiervan was, dat zich in de commissie, die het plan bewerkt had, leden van allerhande gevoelens bevonden hadden: Wy

[illegible] en Jesuitischgezinden, vaste aanhangers van het oude en blinde voorstanders van het nieuwe, verder gematigden van alle kleur. Deze hebben onderling allerhande concessies gedaan, en dit heeft aan het Studienplan zoo veel onsamenhangende bepalingen gegeven. Dadelyk zyn van alle zyden klagten opgegaan; en toen heeft de regering eene „Prüfungscommission" benoemd, 1829. De leden hiervan waren meestal lieden die geheel vreemd waren aan het onderwys; en die hebben het Studienplan nog veel slechter gemaakt; vooral de strydigheden nog vermeerderd. Nu is men nog bezig met het invoeren: het volgend jaar beginnen eerst de hoogste klassen van de Gymnasien, en, zoo men de voorschriften streng nakwam, zouden dan in een paar jaar geen nieuwe studenten aan de hooge scholen komen, dewyl het voorafgaand onderwys zoo zeer uitgebreid is. Omtrent de groote vryheid, welke men in de laatste jaren aan de hooge scholen heeft ingevoerd, dacht hy zeer ongunstig: van jaar tot jaar, zeide hy neemt de vlyt der studenten af en hunne losbandigheid toe; men rekent dat 150 tot 200 studenten hier nooit in de collegies gaan, dus ongeveer een derde van het geheele getal. Er is wel een examen aan het einde der studien, een zoogenaamd absolutorium, voorgeschreven, maar dit heeft geene uitwerking; ook wordt daarby niemand afgewezen. Ik kan niet beslissen in hoe ver de heer Becks in zyne meeningen en opmerkingen gegrond is; maar het was my altyd van belang die te vernemen; hy was, dunkt my, in staat

Het slot van Würtzburg plagt de zetel van de hertogen van Thuringen te zyn.

om de zaak goed waar te nemen, en had regt, om er eene stem over uit te brengen.

Uit eene gedrukte opgave omtrent de studenten bleek my dat hun getal thans bedroeg:

in de Theologie ———	157
Regten en Cameralia ———	101
Medicynen en Pharmacie	214
Philosophie ———	113
	585

Het kort verblyf in Wurtzburg heeft by my een zeer aangenamen indruk nagelaten. Ik heb ze met mynen geweezen ambtgenoot nog in alle rigtingen doorwandeld; zonder regelmatig gebouwd te zyn heeft zy een vrolyk en wel=varend voorkomen, de huizen worden verbe=terd en verfraaid, orde en zindelykheid ont=breekt niet. De bevolking is toenemende, zy bedraagt reeds 21,000 zielen. De zeer vruchtbare landstreek eenige fabrieken, veel binnenlandsche handel bevorderd door de ligging aan den Main zyn de voorname bronnen van ~~ben~~ welvaart. Het schynt niet dat Wurtzburg veel verloren heeft door in plaats van vorstelyke residentie-stad, pro=vinciestad te worden.

Dadelyk na het eten, om 2 uur ben ik, we=der met een huurwagen vertrokken naar Frankfort. Het weder was slecht. Door heuvel=achtig land kwamen wy om 5 uren in het dorp Remlingen; – om 6 uren aan het marktvlek Len=ford, waar wy op een pont over den Main voeren. Op den regter oever zagen wy hier het geweezen Augustinerkloaster Triefenstein, mooi op eene hoogte gelegen. Het behoort nu aan Vorst Lö=

Busching III - 3. - b 1357.

Busching III. 2. b 1079.

Beschreibung der Schlösser 1. s 70.

De Spessart, die voortelyk domein is levert veel hout op, dat van hier den Main en verder den Rhyn af vervoerd wordt; dit geeft veel levendigheid aan deze plaats. De grootste boomen gaan meestal naar ons land en worden daarom Holländer Bäume genoemd.

wanstein, die er op woont. De Mayn vloeit tusschen heuvels, die veelal met wyn beplant zyn, en het land zeer lief maken. Voor 8 uren kwamen wy in het dorp Esselbach; wy waren hier aan den voet van den Spessart; en daar het weder zeer slecht was, besloten wy niet verder te gaan.

Vrydag 1 Juli. Dezen morgen om half drie heb ik my met myn reisgenoot op weg begeven. Wy moesten nu den Spessart overgaan. Dit is een gebergte dat geheel met bosch begroeid is. Drie uren lang stegen wy en vervolgens gingen wy weder bergaf steeds door het bosch dat bestaat uit eiken en beuken, en een der uitgestrektste van Duitschland is. Op het midden vindt men eene herberg die tevens posthuis is, en Rohrbrunn heet; anders treft men op dezen gantschen weg van drie Duitsche mylen geene huizen aan dan een paar woningen van boschwachters. Het zoude geheel niet onaangenaam geweest zyn, dien weg door het statig woud af te leggen indien het weder goed geweest was; maar het regende byna onafgebroken en het was guur als in den herfst.

Tegen 9 uren waren wy op nieuw aan den Mayn, en kwamen te Aschaffenburg eene stad van 7000 inwoners, die te voren aan het aartsbisdom Meintz behoorde en nu Beyersch is. Zy heeft eene gunstige ligging en veel vertier, maar zy is niet mooi; de landstreek is heuvelachtig en wordt door den kronkelenden

+ Freyherr

Maintz nog verfraaid. Zeer merkwaardig is het
slot, waar de aartsbisschoppen den jagttijd plag-
ten door te brengen. Het is in het begin der 17e
eeuw gebouwd op eene groote schaal met
vier torens op de hoeken; inwendig is het by-
zonder goed ingerigt. Ik begon met in de
netta kerk een dienst by te wonen die voor
eene zeer kleine gemeente plaats had. De za-
len zyn veelal zeer mooi, met schoone groote
spiegels versierd, en behangen met eene talrijke
verzameling van schilderyen, waaronder
vele van Nederlanders. De stukken, die myne
aandacht byzonder tot zich trokken, zyn: een
schipbreuk van Vernet; — landschappen van
Saftleben, Schütz, Adriaan van de Velde,
Daniel van Boom; — Hollandsche soldaten
die plunderen van Palamedes; — onthoof-
ding van Johannes door Peter Lastman; —
geboorte van Jesus door Hans Bolding Grün,
waar het licht van het kind uitgaat even
als op het beroemde stuk de Nacht van Cor-
reggio; — uitvlugt uit Egypte door Frans
Frank; — de Kruisiging van denzelfden; —
de stad Maintz in 1786 van Schütz; —
portret van Napoleon, door Chabord in 1810
geschilderd. Men ziet hier ook de por-
tretten der Aartsbisschoppen van Maintz, be-
ginnende met Mathias graaf van Ba-
chech, die stierf in 1328. De laatste zyn Frie-
drich Carl Joseph von und zu Erthal, die
stierf 1802, en vorst Carl von Dalberg, aarts-
bisschop tot 1813, gestorven 1817. Het is zonder-
ling hoe in den langen rei dezer portretten,

Van de andere verzamelingen en de boekery die op dit Slot waren is een gedeelte naar Arnhem overgebragt; de gelegenheid en de tyd lieten my niet toe, om hetgeen er nog van over is, te bezigtigen.

zelfs onder het strenge priestergewaad, de verandering der modes kenbaar is. Men bemerkte het vooral in den baard en het kapsel.
Uit de vengsters van dit slot heeft men zeer mooi uitzigt op den Main en het omliggende land. De Spessart was voor den aartsbisschop en zyn gezelschap onuitputtelyk voorzien van allerhande wild waarop zy kwamen jagen.
Een half uur van hier ligt mede aan den Main een landhuis van den koning Schönbusch, waarvan de tuinen en wandelingen byzonder geroemd worden.
By het slot van Aschaffenburg waren vroeger geene tuinen, maar de voorlaatste bisschop heeft de vestingwerken en graaften der stad en den dierpaard by het slot laten aanleggen tot tuin en wandelplaats die nu allerliefst is, en Schönthal genaamd wordt.
Om half een verlieten wy Aschaffenburg. Er is eene steenen brug die over den Main voert, doch wy bleven op den regter oever en vervolgden onzen weg naar Hanau, 4 mylen. Het land is vlak hier en daar bosch, en heuvels in het verschiet. Halfweg kwamen wy door het dorp Dettingen, bekend wegen den slag dien koning George II als bondgenoot van Maria Theresia, den 27 juni 1743 leverde tegen de Franschen onder den maarschalk Noailles, en waarin de Engelschen en Duitschers roemryk zegevierden.
Toen wy op de grenzen voorby het Beyersch tolhuis reden, merkte ik op, dat onze voerman op eene zeer onbehoorlyke wyze de amb-

tenaren beledigde. De omstandigheden zyn zeer veranderd: te voren heb ik my dikwyls geërgerd over de lompheid van dergelyke ambtenaren in Duitschland; thans worden zy niet zelden door het volk mishandeld. Ik zoude verlegen zyn te beslissen beter, of ... wat minder kwaad is. Onze voerman was een Frankforter.

Hanau is voor het grootste gedeelte nieuw en zeer net gebouwd, er zyn vele opene plaatsen en de straten zyn regt en breed. Men rekent de bevolking op 14000 inwoners; er zyn vele fabrieken, wier voortbrengsels den Main af geraken in Frankfort eene goede markt vinden. Ik merkte op dat er in evenredigheid zeer veel kleine huizen zyn, hetgeen tot een talryken middelstand besluiten doet. Zoo als bekend is, werd deze nieuwe stad oorspronkelyk door Hollandsche hervormden gebouwd, die in 1597 herwaarts kwamen. Zy bekwamen vele voorregten, en nog wordt er in het Hollandsch en Fransch voor de hervormden gepredikt.

By de stad ligt het slot, vroeger de woning der graven van Hanau Munzenberg. De keurvorst van Hessen-Cassel, aan wien thans dit graafschap behoort, laat het slot opmaken en vergrooten. Het is een zeer onregelmatig gebouw, dat niet wel regt mooi zal kunnen gemaakt worden. Toch zegt men dat de keurvorst, dien het verblyf in Cassel zeer onaangenaam geworden is, zich hier wil vestigen. Hy is thans op een slot een kwartier van hier.

Langs eenen schoonen, breeden weg tusschen korenvelden en weiland, links de Main, bien

wy nu en dan zien konden, regts de Höhe, een rei van heuvels, nu en dan door bosschen; ook door eenige middelmatige dorpen, reden wy naar Frankfort en kwamen daar tegen den avond aan. Ik ging niet meer uit, en besloot my ook voor Keulen niet meer op te houden, om het bekende land te zien.

Van Neurenberg tot hier ben ik steeds met huurrytuig (Lohnkutscher) gekomen, en myn reisgenoot was, toch alleen op weg, een reizend koopman van het huis van Lohr und Willig, fabrikanten te Rheidt drie uren van Crefeld, een weinig belangryke jong mensch, een staal van de leden van zyn beroep: los, aanmatigend, diep onkundig en toch over alles met zelfvertrouwen sprekend, blind ingenomen met omwenteling, volksbeweging, zich verhengende over datgene, wat zyn handel en bestaan onmisbaar zoude doen te niet gaan.

Zaturdag 2 Juli. Dezen nacht om twee uren ben ik van Frankfort afgereden, om te Maintz met de stoomboot die om 6 uren afvoer, naar Keulen te vertrekken. Wy werden in het eerst, op deze vaart, beroofd van de schoone uitzigt op den Rheingau en de andere boorden van de rivier, door aanhoudenden regen. Na een paar uren werd het helder en toen genoot ik de gezigten die my reeds bekend waren, doch die ik steeds met nieuw genoegen zie. Ik behoef er geene byzonderheden van op te teekenen. Om 11 uren waren wy te Coblentz,

om half 5 te Keulen.

Zondag 3 julï. Ik heb veel in en om Keulen ge-wandeld, heb vele kerken bezocht, en mij herinnerd wat ik reeds vroeger gezien had.

Maandag 4, dingsdag 5 julï. Ik heb uit verschillende plaatsen goed kermaardr gezonden; dit heb ik nu bekomen, en heb daarover de nodige beschikkingen gemaakt; ook getracht op te sporen hetgeen van bezendingen uit Luik verloren geraakt is.

Maandag heb ik een kleinen uitstap gemaakt naar Bruhl, eene kleine stad, op drie uren afstand van Keulen aan de linker zyde van den Rhyn gelegen. De landstreek is zeer mooi, men bevindt zich aan de laatste voorbergen die van Bonn af zich merkelyk verliezen. Ik zag hier het paleis, dat de keurvorsten voor ruim honderd jaar gebouwd hebben. Het is in grooten styl en niet vervallen, maar sedert 50 jaren niet bewoond en zonder meubels, de trap is bijzonder mooi. De wandelingen zyn in den ouden Franschen smaak aangelegd. Ik kwam terug over het dorp Wesseling, langs den Rhyn; het land is hier nog mooi hoewel het vlak wordt.

Ik woonde een gedeelte der behandeling van de zaak der plundering van Aken, voor het hof van assise by, hetgeen my niet onbelangryk was.

Woensdag 6 julï ben ik met de stoomboot naar Nymegen gevaren, waar ik nog tyd had rond te wandelen en met een Engelschman op Belvedere thee dronk. Het was een zeer mooye avond.

Donderdag 7 julï voer ik naar Rotterdam, waar ik myn vader en verdere betrekkingen in welstand mogt aantreffen. Hier eindigt deze reis

a 2727#